Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 48: Godišnjak/Jahrbuch

Juzbašić, Dževad; Manzura, Igor; Forić Plasto, Melisa

2019

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/8397932a-4cc2-441a-a7bf-48bc8c3bb4c1

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
KNJIGA / BAND 48

Urednici / Herausgeber
Dževad Juzbašić, Igor Manzura, Melisa Forić Plasto

Redakcija / Redaktion
Radoslav Katičić, Lejla Nakaš,
Aiša Softić, Aladin Husić

SARAJEVO 2019

ISSN 0350-0020 (Print) ISSN 2232-7770 (Online)

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Fondacije Alexander von Humboldt iz Bona, Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine i GeoAVAS d.o.o. Sarajevo /
Gedruckt mit Unterstutzung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenchaft Bosnien-Herzegowinas, der Alexander von Humboldt Stiftung aus Bonn, des Verlagsfond des Föderalen Ministeriums für Kultur und sport Bosnien-Herzegowinas und GeoAVAS d.o.o. aus Sarajevo

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Predgovor jubilarnom izdanju Godišnjaka/Jahrbucha *In Honorem Blagoje Govedarica* 7
Vorwort für Jubiläumsausgabe/Jahrbuch *In honorem Blagoje Govedarica* 8
A preface of jubilee edition of Godišnjak/Jahrbuch *In honorem Blagoje Govedarica* 9

Biografija Blagoja Govedarice 11
Bibliografija Blagoja Govedarice 17

Članci / Aufsätze

Igor Manzura
Tokens of time: on anthropological periodization of the Cucuteni-Tripolye culture
Znakovi vremena: o antropološkoj periodizaciji kulture Cucuteni-Tripolje 23

Stanislav Țerna, Knut Rassmann, Andreea Vornicu-Țerna, Johannes Müller
The evolution of dual-chambered updraught kilns on the Cucuteni-Tripolye mega-sites in the 4th millennium BC: a view from Stolniceni
Evolucija dvokomornih produvnih keramičkih peći na Cucuteni-Tripolje mega-lokalitetima iz 4. milenija pr. n. e.: pogled iz lokaliteta Stolniceni 41

Biba Teržan
Metallurgical activity in the Early Bronze Age period on the hilltop settlement of Pod near Bugojno
Metalurška dejavnost v zgodnji bronasti dobi na gradini Pod pri Bugojnu 59

Aleksandar Kapuran
Nova saznanja o metalurgiji bakra tokom bronzanog doba u Timočkoj regiji (severoistočna Srbija)
New finds of copper metallurgy during the bronze age in the Timok region (north-east Serbia) 73

Joni Apakidze
Ein spätbronzezeitlicher Bronzehort der Kolchis-Kultur aus Kalvata in Westgeorgien
Ostava Kolhidske kulture kasnog bronzanog doba iz Kalvate u zapadnoj Gruziji 83

Martina Blečić Kavur, Wayne Powell, Aleksandar Jašarević
Ostava iz Cvrtkovaca u kontekstu potencijala kasnobrončanodobnih ostava Bosne
The Cvrtkovci hoard in the context of the potential of the Late Bronze Age hoards from Bosnia 103

Eugen Sava, Elke Kaiser, Mariana Sîrbu
Zepteräxte der Bronzezeit in Osteuropa
Bronzanodobne polirane sjekire u istočnoj Evropi 125

Mario Gavranović, Daria Ložnjak Dizdar
The Sava Valley (Posavina) – a heritage of communication
Some examples from the Late Bronze Age
Dolina Save (Posavina) – baština komunikacija. Neki primjeri iz kasnog brončanog doba .. 137

Staša Babić, Zorica Kuzmanović
Glasinac – Notes on Archaeological Terminology
Glasinac – beleška o arheološkoj terminologiji..... 157

Aleksandar Palavestra
Učenje da se vidi glasinački ćilibar
Learning to See the Amber from Glasinac 167

Adnan Kaljanac, Elma Hantalašević
Glasinačka istraživanja Blagoja Govedarice i pokušaj metodološkog razvoja bosanskohercegovačke arheologije: *Iskorak u budućnost do koje još nismo stigli*
Blagoje Govedarica's researches of the Glasinac and an attempt at the methodological development of Bosnian archaeology: *A step into the future we have not yet reached* 181

Denis Topal
Single-edged akinakai of Transylvania and Great Hungarian Plain. Reflection of a Balkan tradition
Jednosjekli akinaki iz Transilvanije i Velike Mađarske ravnice. Odraz balkanske tradicije.... 199

Branko Kirigin, Vedran Barbarić
The beginning of Pharos – the present archaeological evidence
Početak Farosa – sadašnji arheološki dokazi..... 219

Petar Popović, Aca Đorđević
"Macedonian Amphoras" at Kale, Krševica Site – Another Evidence about Chronology of the Iron Age Settlement and Connections with the Hellenistic World
Nalazi "makedonskih amfora" na lokalitetu Kale – Krševica: još jedno svedočanstvo o hronološkom rasponu naselja i vezama s Makedonijom..... 231

Amra Šačić Beća
Odrazi i posljedice Tiberijevog Panonskog rata na bosansku Posavinu
Reflections and consequences of Tiberius's Pannonian war on Bosnian Posavina 237

Ante Milošević
Ostatci naših pretkršćanskih vjerovanja u okolici Ljubuškog u Hercegovini
The remnants of our pre-Christian beliefs around Ljubuški in Herzegovina 249

Lejla Nakaš
Evanđelje Beogradske biblioteke br. 54
Gospel of the Belgrade Library No. 54 267

Aiša Softić
Prve arheologinje u Bosni i Hercegovini
First women archeologists in Bosnia-Herzegovina 275

Hronika / Chronik..... 285

Adrese autora / Autorenadressen..... 287

Uputstva / Richtlinien / Guidelines
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH..... 289
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH.... 291
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH..... 293

Predgovor jubilarnom izdanju Godišnjaka/Jahrbucha
In Honorem Blagoje Govedarica

U 2019. godini Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine odlučio je prirediti jubilarno izdanje Godišnjaka/Jahrbucha u povodu obilježavanja 70. rođendana prof. dr. Blagoja Govedarice, dugogodišnjeg saradnika i člana Centra za balkanološka ispitivanja, urednika Godišnjaka/Jahrbucha, dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i dopisnog člana Njemačkog arheološkog instituta. Ovo jubilarno izdanje je prilika da se profesoru Govedarici oda priznanje za njegov dugogodišnji pregalački naučni rad u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Zavodu za zaštitu spomenika kulture i Arheološkom muzeju pokrajine Brandenburg, Institutu za prahistoriju i ranu historiju Univerziteta u Heidelbergu, Institutu za prahistorijsku arheologiju univerziteta u Berlinu, Euroazijskom odjeljenju Njemačkog arheološkog institutu u Berlinu i svim drugim važnim institucijama s kojima je sarađivao i dao svoj doprinos.

Brojni su prijatelji, kolege, saradnici koji su se odazvali na naš poziv te uz najljepše želje za ovaj značajan jubilej poslali svoje radove u Godišnjak. Adrese s kojih su navedeni radovi poslani najbolje govore o putevima saradnje, zajedničkih naučnoistraživačkih i izdavačkih projekata u oblasti arheologije koje je profesor Govedarica tokom svoje dugogodišnje naučne karijere trasirao i ostvario. Ponosni smo i izuzetno privilegovani što imamo priliku u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH obilježiti jubilej jednog izuzetnog naučnika, što naposlijetku nije nimalo slučajno. Svoj naučni opus prof. dr. Govedarica započeo je upravo u Sarajevu, u Centru za balkanološka ispitivanja, i uprkos tome što su ga životni putevi vodili daleko od ovih balkanskih prostora, sve vrijeme je ostajao vezan za djelovanje svoje matične institucije. Naročito je to došlo do izražaja u postratnim godinama, kada je prof. Govedarica svojim angažmanom pomogao oživljavanju rada Centra i, kao urednik Godišnjaka/Jahrbucha, omogućio redovno izlaženje ovog časopisa, etablirajući ga u sam vrh bosanskohercegovačkih i balkanskih naučnih glasila. Svojim aktivnim djelovanjem na obnovi Centra, ali i širim radom na oživljavanju bosanskohercegovačke arheologije i obrazovanju mladih kadrova, dokazao je da nakon zlatne generacije predvođene Alojzom Bencom, Borivojem Čovićem i Zdravkom Marićem, u našoj arheologiji nije nastupio hijatus, već da je taj razvoj nastavljen sjajnim rezultatima postignutim na bosanskohercegovačkom, regionalnom i širem evropskom nivou.

Dragom profesoru Govedarici želimo sretan 70. rođendan sa željama da nastavkom svojih izuzetnih naučnih postignuća još mnogo godina krasi zvjezdano nebo arheološke znanosti te bude zvijezda vodilja evropskim, a naročito bosanskohercegovačkim mladim arheološkim snagama.

Urednici

Vorwort für Jubiläumsausgabe Godišnjak/Jahrbuch
In Honorem Blagoje Govedarica

Der Band 48/2019 des Godišnjak/Jahrbuchs erscheint als Jubiläumsausgabe, die Herrn Prof. Dr. Blagoje Govedarica anlässlich seines 70. Geburtstages gewidmet ist. Herr Prof. Govedarica ist langjähriger Mitarbeiter und Mitglied des Zentrums für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien und Herzegowinas, Herausgebers des Godišnjak/Jahrbuchs, korrespondierendes Mitglieds der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien und Herzegowinas und korrespondierendes Mitglied des Deutschen Archäologischen Instituts. Diese festliche Ausgabe ist ein Zeichen der Anerkennung für die sehr engagierte wissenschaftliche Tätigkeit, die Herr Govedarica ausgeübt hat - am Zentrum für Balkanforschungen der AWK B&H, am Landesamt für Denkmalpflege und Archäologischen Museum Brandenburgs, am Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, am Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin, in der Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts in Berlin und in allen anderen wichtigen Institutionen in den er wirkte.

Zahlreiche Freunde, Kollegen und Mitarbeiter sind unserer Einladung gefolgt und haben Beiträge für den Jubiläumsband beigesteuert. Die Autoren stammen aus vielen unterschiedlichen Ländern und das sagt viel aus über die Wege der Zusammenarbeit und die vielen international konzipierten Forschungen, die der Jubilar in seiner langen wissenschaftlichen Laufbahn angestoßen und vollendet hat. Wir im Zentrum für Balkanforschungen fühlen uns geehrt und privilegiert, das Jubiläum dieses außergewöhnlichen Wissenschaftlers feiern zu dürfen. Denn der wissenschaftliche Werdegang von Herr Prof. Govedarica begann in Sarajevo, in unserem Zentrum für Balkanforschungen. Sein Lebensweg führte ihn zwar weit weg von dieser Region, dennoch blieb Herr Prof. Govedarica allzeit mit seiner Heimatinstitution verbunden.

Das zeigte sich vor allem in den Nachkriegsjahren, als Herr Professor Govedarica maßgeblich zum Wiederbeleben unseres Zentrums beitrug und als Herausgeber des Godišnjak/Jahrbuchs die regelmäßige Drucklegung dieser Zeitschrift ermöglichte und sie an der Spitze der bosnisch-herzegowinischen und balkanischen wissenschaftlichen Blätter etablierte. Mit seiner aktiven Mitwirkung am Wiederaufbau des Zentrums, wie auch mit seinem umfassenden Engagement bei der Erneuerung der Archäologie in Bosnien und Herzegowina und der Ausbildung jungen Wissenschaftler, hat er im Wesentlichem dazu beigetragen, dass unsere Archäologie nach der goldenen Generation unter der Leitung von Alojz Benac, Borivoj Čović und Zdravko Marić, keinen Hiatus erleben musste. Stattdessen konnte die vorherige Entwicklung mit großer Kraft fortgesetzt werden. Das zeigen die erzielten Ergebnisse auf der lokalen, regionalen und europäischen Ebene besonders anschaulich.

Wir wünschen Herrn Professor Govedarica alles Gute zum 70. Geburtstag und hoffen, dass seine herausragende Arbeit die Archäologie noch viele Jahre lang schmücken und ein Ansporn für junge Archäologen in Europa und vor allem in Bosnien und Herzegowina bleiben wird.

Die Herausgeber

A preface of jubilee edition of Godišnjak/Jahrbuch
In honorem Blagoje Govedarica

In 2019 Centre for Balkan studies of Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina decided to prepare a jubilee edition of Godišnjak/Jahrbuch dedicated to the 70th birthday of prof. dr. Blagoje Govedarica, the associate and member of the Centre for Balkan Studies for years, editor in chief of Godišnjak/Jahrbuch, corresponding member of Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina and corresponding member of the German Archaeological Institute. The jubilee edition is an opportunity to give the credits for his long and highly committed scientific work in the Centre for Balkan Studies, Institute for protection of cultural monuments and archaeological museum of Brandenburg, Institute for prehistory and early history at Heidelberg University, Institute for prehistoric archaeology of the University of Berlin, Eurasian department of German Archaeological Institute and other important institutions who he cooperated with and gave a significant contribution.

There are numerous friends, colleagues and associates who answered to our invitation and send their articles and contributions to this volume of Godišnjak/Jahrbuch with their best wishes for this significant anniversary. The addresses from which the papers were submitted best illustrate the paths of collaboration, collaborative research and publishing projects in archaeology that Professor Govedarica has traced and accomplished throughout his long scientific career. We are proud and highly privileged to have the opportunity at the Centre for Balkan Study of ANUBIH to mark the anniversary of an outstanding scientist, which is by no means a coincidence. Prof. dr. Govedarica started his scientific opus at the Centre for Balkan Studies and despite his life paths leading him far from these Balkan areas, he remained attached to the activities of his home institution at all times. This was especially evident in the post-war period when prof. Govedarica with his engagement, helped in reviving the work of the Centre, and enabled the publication the Godišnjak/Jahrbuch on a regular basis as its editor, establishing it at the very top of the Bosnian and Balkan scientific publications. Through his active work on the reconstruction of the Center, but also with a broader work on reviving the archaeology of Bosnia and Herzegovina and educating young experts, he proved that after the golden generation led by Alojz Benac, Borivoj Čović and Zdravko Marić, the hiatus in our archaeology did not happen, but that this development continued with great results achieved at the B&H, regional and wider European level.

We wish a happy 70th birthday to Professor Govedarica with wishes that for many years he continues to ornament the outstanding skies of archaeological science with his extraordinary scientific achievements and to be the guiding star for European and especially Bosnia and Herzegovina's young archaeological generations.

Editors

Biografija Blagoja Govedarice

Blagoje Govedarica rođen je 18. 11. 1949. godine u Bačkom Dobrom Polju kod Vrbasa u tadašnjoj Narodnoj Republici Srbiji, kao najstarije dijete Sofije (rođene Zelenović) i Rada Govedarice. Kao i mnoge druge hercegovačke porodice, tako su i njegovi roditelji u teškim vremenima poslije Drugog svjetskog rata odselili iz rodnog Gacka da bi potražili sreću u bogatoj Vojvodini, ali se tamo nisu dugo zadržali. Već 1953. godine porodica se vratila u rodni kraj, a nekoliko godina kasnije trajno su se naselili u Nikšiću u Crnoj Gori. U tom gradu je Blagoje Govedarica završio osnovnu školu i gimnaziju, stičući prve interese i ljubav prema istraživanju arheoloških ostataka, vidljivih širom Crne Gore. Rezultati ovog razvoja i usmjerenja k razumijevanju ljudske prošlosti manifestirali su se već na završetku gimnazije, prilikom čega je literarna obrada i interpretacija romana *Derviš i smrt* u maturskom radu Blagoja Govedarice nagrađena posebnim pohvalama. Cjelokupan navedeni tok događaja, od napuštanja rodnog mjesta u Vojvodini do upoznavanja s ostacima starih kultura tokom rane mladosti u Crnoj Gori, doveli su do toga da je već predvidljivim smjerom Blagoje Govedarica 1968. godine upisao studij arheologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, koji je uspješno završio 1973. godine. Ljubav prema intelektualnom razvoju i spoznaji ljudske prošlosti već se tada manifestirala izuzetnim isticanjem Blagoja Govedarice u želji za novim spoznajama. Od prvih studentskih dana on je participirao u nizu znanstvenih istraživanja ne samo na prostoru bivše Jugoslavije već i šire, stigavši čak do tadašnje SR Njemačke. Znanstveno nezaboravna iskopavanja prvih evropskih naselja Vlasca i Lepenskog Vira, neolitskog Gerlingena (Štutgart), rezidencije rimskog cara Galerija "Felix Romuliane", srednjovjekovnog Rasa i drugih važnih nalazišta u čijem je istraživanjima Blagoje Govedarica imao prilike učestvovati kao student, sama po sebi su otkrića koja i danas u najboljem svjetlu reprezentiraju arheologiju Evrope i bivše Jugoslavije, pa tako i Bosne i Hercegovine. Tokom studija rastao je entuzijazam Blagoja Govedarice te je tako već na završetku redovnog univerzitetskog školovanja pred sebe postavio jedno od najznačajnijih pitanja kako tadašnje tako i moderne arheologije jugoistoka Evrope. Izuzetno zahtjevnim i krajnje izazovnim diplomskim radom *O učešću Ilira u Egejskoj seobi*, u kojem se bavi krucijalnim pitanjima razvoja prahistorijskih populacija na prostoru Balkana tokom brončanog i željeznog doba, Blagoje Govedarica je potvrdio svoj cjelokupan dotadašnji razvoj, iskazujući razvijen smisao za razumijevanje i interpretiranje kulturnohistorijskih procesa, jednako kao i izrazitu sposobnost istraživanja, dokumentiranja, sistematiziranja i shvaćanja temeljnih metodološko-konceptualnih problema arheološke hermeneutike. Cjelokupno zalaganje, kao i istaknute sposobnosti tokom studija, doveli su do toga da je Blagoje Govedarica odmah po završetku studija arheologije dobio stalno zaposlenje u Sarajevu, jednom od najznačajnijih arheoloških središta tadašnje Jugoslavije. Pritom je neophodno naglasiti da je spomenuto radno mjesto Blagoje Govedarica dobio upravo u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, pri Centru za balkanološka ispitivanja (CBI), kao asistent svjetski znamenitog prahistoričara akademika Alojza Benca. Istovremeno, Govedarica je nastavio svoje obrazovanje te se u tom smislu tokom magistarskog studija Ilirologije na Univerzitetu u Beogradu dodatno usmjerio na ključne aspekte geneze kulturnih procesa i brojna pitanja metodologije arheološkog diskursa pod mentorstvom akademika Milutina Garašanina,

svojevremeno jednog od začetnika moderne evropske arheologije. Dakako, plodna saradnja s akademikom Bencom, koja je započela odmah po dolasku Blagoja Govedarice u Sarajevo i trajala sve do smrti Alojza Benca 1992. godine, kao i saradnja s akademikom Garašaninom, uveliko je utjecala na formiranje znanstvenog habitusa mladog arheologa. U tom smislu je Blagoje Govedarica svoje djelovanje koncentrirao na istraživanje prahistorijskog perioda Bosne i Hercegovine i problematiku hronoloških i kulturnih pitanja prahistorije i rane historije ovog prostora, što je rezultiralo i odbranom magistarskog rada pod naslovom *Kulturna stratigrafija gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni* 1980. godine. Već od početka rada u Centru za balkanološka ispitivanja 1973. godine započela je do danas neprekinuta istraživačka djelatnost prof. dr. Govedarice. Te je godine otpočeo svoja prva samostalna istraživanja koja su istovremeno bila i sastavni dio magistarskog rada i trajala do 1980. godine. U tom je smislu i spomenuti magisterij rezultirao radom zasnovanom na autentičnim istraživanjima koja i danas predstavljaju fundamentalnu literaturu za istraživače ove problematike.

Istovremeno s djelovanjem u jugozapadnoj Bosni Govedarica je tokom sedamdesetih godina započeo dugogodišnja istraživanja na području Glasinca, jedne od najznačajnijih arheoloških regija Evrope. Ta su istraživanja nesmanjenim intenzitetom trajala od 1975. godine pa sve do prisilnog prekida, uvjetovanog ratnim zbivanjima 1992. godine. U pogledu značaja Glasinačkog područja i rada prof. dr. Govedarice na tom prostoru dovoljno je istaći činjenicu da je Bosna i Hercegovina, pored otkrića čuvenog neolitskog naselja na Butmiru, krajem XIX stoljeća dospjela na svjetsku arheološku pozornicu zahvaljujući otkriću brojnih nekropola i kneževskih ukopa prahistorijskih Autarijata upravo na glasinačkom području. Usprkos toj činjenici, znanstveno poznavanje i cjelokupno razumijevanje kulturnohistorijskog razvoja ove zajednice, kao nekada najmoćnije na prostorima širim od današnje Bosne i Hercegovine, ostalo je nepotpuno sve do istraživanja koja je započeo i vodio prof. dr. Govedarica u spomenutom periodu od 1975. do 1992. godine. Otkrićem naselja Klisura u Kadića brdu, u blizini Sokoca, prof. dr. Blagoje Govedarica je u potpunosti izmijenio dotadašnja poimanja o kontinuitetu naseljenosti prvenstveno glasinačkog, a zatim i bosanskohercegovačkog prostora u kasnijim razdobljima prahistorije. Dok su na znanstvenoj pozornici još uvijek dominirale brojne teze o doseljavanju indoevropskih populacija na ove prostore, rezultatima ovih istraživanja utvrđen je kontinuitet života na lokalitetu Klisura u periodu od 3400. do 350. godine pr. n. e. Iako su, nažalost, sistematska iskopavanja koja je prof. dr. Govedarica vodio na ovom lokalitetu prekinuta 1992. godine, njihovi su rezultati dali dovoljno podataka da je cjelokupna arheološka javnost bivše Jugoslavije spoznala da se u arheološkim stratumima ovog lokaliteta nalaze brojni odgovori na pitanja geneze zajednica u prahistoriji i ranoj historiji ovih prostora. Dodatno, prof. dr. Blagoje Govedarica prilikom svojih istraživanja nije dao svoj doprinos samo na ovom polju već je s entuzijazmom koji ga prati od studentskih dana pokušao, i u tome uveliko uspio, raditi na razvoju arheološke metodologije istraživanja i njene epistemologije, čime je svojevremeno pobudio široki interes arheologa Jugoslavije. Metodologija istraživanja prahistorijskih gradina koju je Blagoje Govedarica razvio u saradnji s prof. Bencem primijenjena je na brojnim arheološkim istraživanjima u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji. Na svim tim istraživanjima Blagoje Govedarica je i sam učestvovao, bilo kao istraživač ili kao stručni savjetnik. Pored ovoga, neophodno je spomenuti i krunski nalaz iz dugačkog niza onovremenih znanstvenih uspjeha prof. dr. Blagoja Govedarice. Usprkos neprekidnim aktivnostima na istraživanjima glasinačke kulture, tokom 80-ih godina, tačnije 1983. i 1984. godine, prof. dr. Govedarica je zajedno s akademikom Alojzom Bencem istraživao grobne humke na području Kupreškog polja, kojom su prilikom pronađeni ukopi sa automumificiranim pokojnicima iz ranog brončanog doba (oko 1800. godina pr. n. e.). Ovo otkriće predstavlja čak i danas jedinstven pronalazak i njime je omogućen dalji razvoj arheološke znanosti, kako činjenicom da je na ovaj način otvorena mogućnost proučavanja organskih ostataka iz prahistorije tako i činjenicom da je ovim pronalaskom bosanskohercegovačka, ali i regionalna arheologija ispred sebe otvorila dalji razvoj i put k modernoj interdisciplinarnosti. Ostaci ovih nalaza, posebice cjelovito konzerviranog groba istraženog 1984. godine, čak i danas pomažu razvoju Bosne i Hercegovine, kao i njene arheološke znanosti, nalazeći se izloženi u

Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica u Livnu, gdje predstavljaju jednu od znamenitih turističkih atrakcija koju posjećuju brojni turisti iz svih zemalja regije i Evrope.

Uzimajući u obzir tada već formirani naučni habitus prof. dr. Govedarice, nije začuđujuće da je smjer njegovog doktorskog studija pretendirao na period metalnog doba Bosne i Hercegovine, preciznije rečeno brončanog doba. Istovremeno sa svim spomenutim i brojnim drugim aktivnostima, on je tokom ovog perioda aktivno radio na izradi svoje doktorske disertacije koja se fokusirala na do tada gotovo nepoznat problem kulturnog razvoja zajednica i kultura ranog brončanog doba na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu. Doktorsku disertaciju je odbranio 1988. godine na Univerzitetu u Beogradu, a publicirana je već 1989. godine pod naslovom *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*. Ovo djelo i danas predstavlja temeljni udžbenik na svim studijima arheologije pri univerzitetima nekadašnje Jugoslavije, Italije, Albanije i dalje, a također je još uvijek nezaobilazna literatura i polazna tačka bilo kojeg istraživača koji se bavi ovom problematikom. Sve to jasno govori o znanstvenom dostignuću prof. dr. Blagoja Govedarice, no uski znanstveni rad nije bilo i jedini smjer njegovog djelovanja. On je intenzivno radio i na općem razvoju bosanskohercegovačke arheologije, te je u periodu 1981–1984. godine predsjedavao Arheološkim društvom BiH, čiji je i sam dugogodišnji član bio. Pokrenuo je izdavanje znanstvenog časopisa *Zbornik arheološkog društva BiH* čiji je prvi broj publiciran 1984. godine, a istovremeno je organizirao veliki broj znanstvenih skupova i savjetovanja. Na temeljima postignutih rezultata i cjelokupnog djelovanja prof. dr. Blagoje Govedarica je po okončanju doktorskog studija u instituciji Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine imenovan u zvanje naučnog, a potom i višeg naučnog saradnika.

Slijedom nesretnih događaja koji su pogodili prostore bivše Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini je došlo do prekida svakog djelovanja i istraživanja. Naša je zemlja izgubila cjelokupnu generaciju velikana arheološke znanosti, a među njima i prof. dr. Blagoja Govedaricu, koji je krajem 1992. godine bio prinuđen pronaći novi dom, te je tako iste godine s porodicom stigao u Heidelberg u SR Njemačkoj. Znanstveno djelovanje i ugled renomiranog istraživača koji je prof. dr. Blagoje Govedarica ostvario tokom svoje dotadašnje karijere nisu ostali nezapaženi ni izvan regionalnog i jezičnog kruga nekadašnje Jugoslavije, te su njegove znanstvene sposobnosti i dostignuća pronašli svoje mjesto u visokim arheološkim krugovima SR Njemačke. Uz podršku Deutsche Forschungsgemeinschaft on je započeo rad u novoj sredini, ne gubeći pri tom interes za prostor Bosne i Hercegovine i okruženja. Njegova istraživanja u Njemačkoj bila su usmjerena na problematiku formiranja i geneze indoevropske grupe naroda, kao i na proučavanje kulturnih veza nomadskog stanovništva ukrajinskih i južnoruskih stepa sa zemljoradničkim kulturama jugoistočne Evrope, što je od velikog značaja za razumijevanje kulturnohistorijskih procesa i na našem prostoru. Već tada je aktivno participirao u implementaciji nastavnog procesa na univerzitetima u Heidelbergu i Berlinu, a istovremeno je učestvovao u aktivnostima Zavoda za zaštitu spomenika pokrajine Brandenburg, u funkciji voditelja brojnih arheoloških istraživanja. Aktivan istraživački rad je u vrlo kratkom vremenskom periodu rezultirao izradom habilitacije pod naslovom *Zepterträger – Herrscher der Steppen*, koja je odbranjena 1999. godine na Univerzitetu u Heidelbergu, a publicirana u ediciji renomirane izdavačke kuće Philip von Zabern iz Mainza 2004. godine. Ostvarenjem znanstvene habilitacije prof. dr. Blagoje Govedarica je dobio univerzitetsku licencu *Venia legendi* praćenu zvanjem docenta, a ubrzo, 2005. godine, i zvanjem vanrednog profesora na Seminaru za prahistoriju i ranu historiju Univerziteta u Heidelbergu. Značaj njegove hajdelberške habilitacije izdvaja se svojom posebnošću u znanstvenom svijetu, kao i dodatnom potvrdom niza njegove znanstvene kreativnosti i uspjeha koji se nižu još od studentskih dana. U tom je smislu ova habilitacija dobila veliki broj pozitivnih recenzija, među kojima se svakako izdvaja komentar prof. dr. Haskela Greenfielda da prof. dr. Blagoje Govedarica zaista predstavlja znanstvenika koji se i sam, kao i njegovo djelo, pojavljuje jednom u "generaciji naučnika":

> *This is one of those seminal works that appears once in every generation of scholars working on a particular subject. (...)*
> *This monograph will become an indispensable source for anyone working on post-Neolithic*

developments in central and eastern Europe. It clearly summarizes the complex archaeology of a vast region and puts the material into its temporal and spatial context. Much of the literature of this region is not easily accessible to most western scholars, being published in a variety of local languages and by local publishing houses. Govedarica has done an immense service by wading through this vast and complex literature and summarizing it in one major western language. (citirano po: Greenfield, H. J. *American Journal of Archaeology*, vol. 109, no. 3, 2005, str. 580–581).

Nastavljajući svoju visokoškolsku i znanstvenu aktivnost, dr. Govedarica je s porodicom 2007. godine prešao iz Heidelberga u Berlin, gdje je započeo djelovanje u ulozi honorarnog profesora na Institutu za prahistorijsku arheologiju Slobodnog univerziteta u Berlinu. Pored toga, kao profesor je učestvovao u nastavnom procesu i brojnim predavanjima na univerzitetima u Tübingenu, Münchenu, Freiburgu, Frankfurtu na Majni, Kölnu, Saarbrückenu, Rimu, Trstu, Ljubljani, Beogradu, Tirani, Beču, Krakovu i Sarajevu. Kao stipendista prestižnih organizacija poput Fondacije Alexander von Humbolt, Deutsche Forschungsgemeinschaft i drugih, svoj izuzetno bogati znanstveni habitus Govedarica je neprekidno širio mnogobrojnim studijskim boravcima u Njemačkoj, Italiji, Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji, Ukrajini, Moldaviji i Poljskoj. Od trenutka prelaska u Berlin, prof. dr. Blagoje Govedarica je rukovodio i većim brojem istraživačkih projekata, među kojima se posebice izdvajaju interdisciplinarna istraživanja *Nordwestliches Schwarzmeergebiet im 4. Jt. v. Chr.* (2007–2009), kao i projekat *Siedlungskomplex Orlovka-Kartal und die frühe Kupferzeit im norwestlichen Schwarzmeer-Gebiet* (2010–2015), koji su izvedeni u kooperaciji Slobodnog univerziteta u Berlinu i Njemačkog arheološkog instituta, čiji je istovremeno i dopisni član.

Uzevši u obzir cjelokupnu znanstvenu karijeru i period djelovanja, evidentno je da je prof. dr. Blagoje Govedarica svojim radom, izraženim u dvije monografije i preko 150 znanstvenih radova i članaka, oko 200 manjih i većih arheoloških iskopavanja, te brojnim izdavačkim poduhvatima, savjetovanjima i znanstvenim skupovima, aktivnostima na univerzitetima širom Evrope kao profesor i znanstvenik, Greenfildovim riječima rečeno, zaista "jedan u generaciji" znanstvenika koji su stasali u Bosni i Hercegovini.

Usprkos činjenici o nepobitnom svjetskom uspjehu prof. dr. Blagoja Govedarice kao znanstvenika i arheologa, neophodno je naglasiti činjenicu da on nikada nije zaboravio Bosnu i Hercegovinu, promovirajući je svojim likom i djelom van naših granica, kao i svojim dugogodišnjim zalaganjem za obnovu bosanskohercegovačke arheologije i pokušaj njenog vraćanja na nivo zlatnog doba iz druge polovine XX stoljeća. Odlaskom iz Sarajeva prof. dr. Govedarica nikada nije prekinuo odnose s matičnom institucijom – Centrom za balkanološka ispitivanja, kao ni s bosanskohercegovačkim kolegama. U trenucima kada su Bosna i Hercegovina i njena arheologija prolazili najteže dane i kada je gotovo u potpunosti naša znanost izgubila čitavu generaciju velikana naše arheologije poput akademika Alojza Benca i Borivoja Čovića, prof. dr. Blagoje Govedarica se požrtvovano upustio u ostvarivanje kontakata s tadašnjim studentima Univerziteta u Sarajevu i nesebično pomaganje njihovom obrazovanju s ciljem stvaranja novih generacija koje bi pomogle ponovnom uzdizanju bosanskohercegovačke arheologije i očuvanju naše kulturne baštine. Zahvaljujući njemu i njegovom tadašnjem zalaganju u radu s mladim studentima danas na Katedri za arheologiju i Institutu za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu postoje već stasali profesori i asistenti koji se zalažu za iste ciljeve i spas bosanskohercegovačke arheologije kao i sam prof. dr. Blagoje Govedarica. Neke od njih je čak i sam proizveo u zvanje doktora nauka na univerzitetima nekadašnje Jugoslavije, poput Univerze v Ljubljani, gdje je svojim komentorstvom učestvovao u izradi i odbrani doktorskih disertacija današnjih predavača na sarajevskoj Katedri za arheologiju. Također, prof. dr. Govedarica je participirao u brojnim projektima Univerziteta u Sarajevu. Kao predavač je nekoliko godina aktivno učestvovao u radu Katedre za arheologiju kroz implementaciju projekta BIHERIT –TEMPUS, kao i arheološkim istraživanjima sarajevskog Instituta za arheologiju, među kojima se posebice izdvaja rad na neolitskom naselju u Butmiru, koje se nalazi pred opasnošću od uništenja i koje bez pomoći samog prof. dr. Govedarice ne bi moglo biti spašeno te bi Bosna i Hercegovina u potpunosti iz-

gubila jedan od spomenika koji ju je još prije više od stoljeća doveo na pozornicu svjetske kulturne javnosti. Učešćem u implementiranju brojnih međunarodnih projekata i ličnim zalaganjem prof. dr. Govedarica je uspješno izmijenio međunarodnu sliku bosanskohercegovačke arheologije, kako velikim brojem spomenutih aktivnosti kojima je gradio povezivanje mlađih generacija naših arheologa s vodećim svjetskim stručnjacima tako i izuzetnim zalaganjem za uspostavljanje kontakata naših s renomiranim svjetskim institucijama. Dodatno, kroz pribavljanje sredstava za dodjelu stipendija i studijskih boravaka studentima sarajevske Katedre za arheologiju, njegovo djelo je već sada ostavilo neizbrisiv trag na mladim generacijama koje predstavljaju budućnost bosanskohercegovačke arheologije. Na ovaj način, današnji predavači Katedre za arheologiju, bivši i trenutni studenti arheologije na Univerzitetu u Sarajevu, osoblje Instituta za arheologiju, brojni arheolozi u institucijama poput lokalnih i regionalnih muzeja i drugi, ostvaruju značajnu međunarodnu saradnju koja doprinosi razvoju naše znanosti u brojnim segmentima.

Također, prof. dr. Blagoje Govedarica je u saradnji s mladim kolegama s Katedre za arheologiju u Sarajevu otpočeo naučnu obradu obimne arheološke građe koju je svojevremeno prikupio tokom svojih istraživanja na Glasincu u spomenutom periodu od 1974. do 1991. godine. Time je poslije dugotrajne pauze izazvane ratom nastavljen ciklus istraživanja na Glasincu. Obrada ovog materijala odvija se u prostorijama Centra za balkanološka ispitivanja, a ona će biti dopunjena i dodatnim istraživanjima na terenu. Ovaj naučni poduhvat predstavlja početak jedne od najobimnijih arheoloških akcija u BiH u poslijeratnom vremenu, a njegovo izvođenje ne bi bilo moguće bez učešća profesora Govedarice. Pored ovoga, prof. dr. Govedarica je aktivno kroz dugi niz godina podržavao rad bosanskohercegovačkih institucija kulture pa tako i muzejskih institucija. Jedan takav primjer u novije vrijeme jest organiziranje muzejske izložbe pod naslovom *Arheološki nalazi iz Njemačke* u Muzeju grada Sarajeva, održane u martu 2017. godine. Konačno, nezaobilazno je naglasiti značaj neumornog angažmana prof. dr. Govedarice u očuvanju integriteta i digniteta arheološke i historijske nauke u našoj zemlji, ne samo na stručnom planu već i na javnoj sceni, u štampanim glasilima i drugim medijima.

Istovremeno sa svim spomenutim i brojnim drugim aktivnostima u Bosni i Hercegovini, izuzetno je značajno spomenuti da se prof. dr. Blagoje Govedarica tokom čitavog perioda od trenutka odlaska iz Bosne i Hercegovine kontinuirano i snažno angažirao na očuvanju i radu svoje matične institucije, Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Od 2002. godine je preuzeo izdavanje *Godišnjaka/Jahrbucha* i ostalih izdanja Centra, posebice se nesebično zalažući za pribavljanje neophodnih sredstava za štampu, kao i kvalitetnih priloga, recenzija i sličnog. O uspjehu njegovog angažmana na ovom polju nepobitno svjedoči činjenica da je već duži niz godina *Godišnjak/Jahrbuch* na polju arheologije jedini bosanskohercegovački časopis koji se redovno objavljuje i predstavlja renomiranu periodiku rangiranu na međunarodnim listama u A kategoriju stručnih časopisa. Pored ovoga, prof. dr. Blagoje Govedarica je bio nosilac brojnih istraživačkih programa i projekata Centra, kao što su: Živa antika – *Antica Viva* – projekt javne prezentacije i promoviranja arheologije u BiH te digitalizacija Kartoteke *Grobovi prastanovnika zapadnog Balkana*. Zahvaljujući svom dugogodišnjem angažmanu i predanom radu prof. dr. Blagoje Govedarica je 2008. godine izabran za domaćeg člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a deset godina kasnije izabran je u radni sastav ove institucije kao njen dopisni član.

Kao što je već istaknuto, prof. dr. Blagoje Govedarica je svojim neumornim zalaganjem i izuzetnim znanstvenim postignućima stekao reputaciju jednog od najpoznatijih arheologa na prostoru nekadašnje Jugoslavije, ali jednako i Evrope i svijeta. Posebno vrijedno svjedočanstvo njegovih dostignuća i znanstvenog ugleda, kao i ugleda bosanskohercegovačke znanosti u svijetu, predstavlja internacionalni Kolokvij pod naslovom *Formen der Machträsentationen zwischen Kaukasus und Adria von 5000 bis 1500 v.u.Z.* koji je organiziran povodom umirovljenja i u čast prof. dr. Blagoja Govedarice od strane Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu 2–4. 6. 2015. godine. U radu ovog kolokvija svoje su priloge prezentirali brojni znanstvenici iz Bosne i Hercegovine, Bugarske, Francuske, Hrvatske, Italije,

Moldavije, Njemačke, Rusije, Slovenije, Srbije i Ukrajine.

Prema svemu istaknutom može se sa sigurnošću reći da prof. dr. Blagoje Govedarica predstavlja jednog od najznačajnijih arheologa, prvenstveno Bosne i Hercegovine, zatim jugoistočne Evrope, i na kraju, dakako, i Evrope. Iako je jednog istinskog doajena gotovo nemoguće u potpunosti ocijeniti, za prof. dr. Blagoja Govedaricu se zasigurno može konstatirati da je u bosanskohercegovačkoj znanosti ostavio neizbrisive tragove i da naša današnja arheologija i kulturna baština bez njega danas ne bi postojali ovakvi kakve ih poznajemo. S istom sigurnošću je moguće konstatirati i njegovo neizmjerno domoljublje kojem je posvetio svoj cjelokupan život i karijeru, kao i to da čak ni u najtmurnijim danima Bosne i Hercegovine nije poznavao sukobe i podjele, već je neizmjerno pomagao svakom Bosancu i Hercegovcu s jednakom ljubavlju i požrtvovanošću. Njegovo djelovanje i požrtvovanost čak i nakon umirovljenja još nam jednom dokazuju da iz njegovog djela i ličnosti možemo i mi danas, kao i brojne dolazeće generacije budućih arheologa, učiti o tome šta to istinski znači biti znanstvenik. U tom je smislu moguće konstatirati da prof. dr. Blagoje Govedarica spada u red naših velikana, arheologa, ali i akademika poput Alojza Benca, Milutina Garašanina, Vladimira Milojčića i Borivoja Čovića koji su, jednako kao i prof. dr. Blagoje Govedarica, našu zemlju i region prezentirali u najboljem svjetlu.

Priredili: Melisa Forić Plasto i Adnan Kaljanac

Bibliografija Blagoja Govedarice

I. Članci, monografije, recenzije

1974

Kusače, Glasinac - Praistorijski tumuli. Arh. Pregled XVII, 1974, 51-52.

1975

Podilijak, Sjeversko - Praistorijski tumuli. Arh. Pregled XVIII, 1975, 66-68.

1978

Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom Području. Godišnjak Sarajevo XVII/15, 1978, 15-37.

Praistoriske gradine u Bosni i Hercegovini. Materijali XIV Beograd 1978, 116-132.

1979

Neki rezultati revizionih istraživanja glasinačkih tumula 1974 i 1975 godine. Colloque "Rites d`inhumation chez Illyriens", Zlatibor – Beograd 1979, 171-180.

1980

Prilog razmatranju kulturnih veza Balkana i jugoistočne Italije u starijem željeznom dobu. Materijali XV, Peć – Beograd 1980, 77-89.

1982

Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni. Godišnjak Sarajevo XX/18, 1982, 111-189.

Rezension: K.F. Rittershofer, Der Hortfund vom Bühl und seine Beziehungen. Ber.RGK 64, 139-416 (Godišnjak (Sarajevo, XX/18, 1982).

1983

Die frühbronzezeitliche Ansiedlung von Veliki Gradac bei Privala. Arch. Iugoslavica XXI-XXII, Beograd 1983, 43-50.

Iz najstarije prošlosti Livanjskog polja. Zbornik I, AD BiH Sarajevo 1983, 55-63

1984

Neue Aspekte zur Erforschung von Fundplätze des Typs "Gradina" im Nordwesten des Balkan. Acta Arch. Carpathica XXIII, 1984, 79-97.

1985

Praistorijsko naselje i kasnoantička nekropola na gradini Korita u Buškom Blatu. Tragovi 3, Livno, 71-87.

Informacija o radu na sistemu za kompjutersku obradu kartoteke "Grobovi prastanovnika sjeverozapadnog Balkana". Glasnik SAD 2, Beograd 1985, 36-41.

O istraživanju glasinačkih gradina. Materijali XX, XI Kongres SADJ, Mostar – Beograd 1985, 15-27.

Die Cetina Kultur und einige Probleme des Anfangs der Bronzezeit im Adria-Gürtel des nordwestlichen Balkans. L`énéolithique et le début du bronze dans certaines régions de l` Europe, Krakow 1985, 87-98.

1986

sa A. Miloševićem, Otišić, Vlake - praistorijsko naselje u vrtači I. Godišnjak (Sarajevo) XXIV/22,1986, 51-71.

Problem datacije naselja Gajtan i neka pitanja odnosa na ilirskom području u kasnom eneolitu i starijim fazama bronzanog doba. Godišnjak (Sarajevo) XXIV/ 22,1986, 73-84.

1987

Einige Fragen der Chronologie und Herkunft der ältesten Tumuli mit Steinkistengräbern im ostadriatischen Gebiet. Intern. Symposium "Hügelbestattungen in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone"(Hrsg. D. Srejović). D. Milanovac – Belgrad 1987, 57-70.

1989

O kulturnom i hronološkom položaju nalaza ljubljanske kulture na jadranskom području. Arh. Vestnik 39-40, 1989, 401-412.

Alcuni elementi del passagio del`eneolitico alla prima eta del bronzo nel territorio del Adriatico orientale. Rassegna Arch. 7,1989, 509-510.

Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana. Sarajevo (311 s., 8 Karata, 29 slika u tekstu, 48 tabli sa ilustracijama.)

1990

Quelques concordances entre les migrations des éleveurs contemporains et le développement socio-économique à l`âge du bronze ancien dans les Balkan occidentaux. Godišnjak (Sarajevo) XXVIII/26, 1990, 57-66.

Klisura, Kadića brdo - praistorijska gradina. Arh. Pregled, Ljubljana, 1990, 92-95.

1991

Ein Beitrag zur synchronen Untersuchung der Entstehung und Entwicklung der Frühbronzezeit in Südosteuropa. Godišnjak (Sarajevo) XXVII/25,1991, 167-180.

Kulturni i hronološki položaj violinskih idola iz Štoja. Posebna izdanja ANU BiH XXIX, Sarajevo 1992, 74-86.

Vorgeschichtliche Grabhügel vom Kupresfeld. Mitt. Berliner Ges. Anthr. 12,1991, 87-92.

1992

sa S. Babić: Metodologija istraživanja praistorijskog naselja Klisura u Kadića Brdu. Glasnik SAD 9, Beograd 1992, 54-66.

Funde der Cetina-Kultur in den Grotten im Karst von Triest. Balcanica XXIII,1992, 319-327.

La cultura di Dinara sulle coste dell'Adriatico orientale nei suoi rapporti con l'Italia centro-meridionale. Rassegna Arch. 10, 1992, 553-560.

1995

mit E. Pernicka and K.G. Rittershoffer: Neue Metallanalysen aus dem Westbal-kangebiet. Intern. Symposium "Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe". D. Milanovac - Bor – Belgrad 1995, 265-280.

mit E. Bönisch: Siedlung ohne Gräberfeld? Grabungen auf Fundplätzen der Lausitzer-Kultur im Tagebau Welzow - Süd bei Wolkenberg, Landkreis Spree-Neiße. Arch. Berlin u. Brandenburg 1993-1994, Berlin 1995, 66-68.

1996

mit E. Kaiser, Die äneolithischen abstrakten und zoomorphen Steinzepter Südost- und Osteuropas. Eurasia Antiqua 2,1996, 59-103.

1997

Über die Sozialstruktur in der ostadriatischen Frühbronzezeit. Intern. Arch. 36, 1997, 87-91.

Cernavoda III-Boleràz-Funde im Westbalkan. Intern. Arch., St. Honoraria 1, (Festschrift für B. Hänsel; Hrsg. C. Becker u.a.), Espelkamp 1997, 149-156.

1998

Das Problem der Suvorovo-Gruppe in den Ost-West-Beziehungen. In: Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe, Intern. Symp. (Hrsg. B. Hänsel und J. Machnik). Krakow 1995, München Rahden/Westf 1998., 179-190.

1999

mit P. Donat: Vielerlei Gruben. Eine jungslawische Siedlung bei Falkenwalde, Landkreis Uckermark. Arch. Berlin u. Brandenburg 1998, Berlin 1999, 91-93.

Das Häuptlingsgrab aus Giurgiuleşti und die Frage der frühäneolithischen Ost-West-Beziehungen. Mitt. Berliner Ges. Anthr. 20, 1999, 35-43.

Rezension: M. Primas, Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet. Bonn 1996 (Germania 77, 1999-2).

Rezension: Ph. Della Casa, Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro). Bonn 1996 (Germania 77, 1999-2)

2000

Rathsdorf, Fpl. 5 - Siedlung, Befestigung und Wirtschaftszone. Arch. Berlin u. Brandenburg 2000, 62-65.

2001

Zur Typologie und Chronologie der Axt vom Typ Pločnik. Intern. Arch., St. Honoraria 12, 2001 (Festschr. H. Hauptmann), 153-164.

Die Funde vom Typ Cernavodă III-Boleràz im Gebiet ehemaligen Jugoslawien. Intern. Symp. "Cernavodă III-Boleràz-Kultur", Mangalia, Studia Danubiana 2, Bucureşti, 2001, 358-368.

2002

mit P. Donat: Falkenwalde, Fpl. 10. Eine spätslawische Ansiedlung im Kreis Uckermark. Veröff. Brandenburg. Mus. Ur- u. Frühgesch. 32, 2002, 152-268.

Die Majkop-Kultur zwischen Europa und Asien. Zur Entstehung einer Hochkultur im Nordkaukasus während des 4. Jts. v. Chr. Mauerschau, Band 2 (Festschrift M. Korfmann; Hrsg. R. Aslan u.a.). Tübingen 2002, 781-799.

Schaufenster der Zeiten. Der mehrperiodige Fundplatz von Waltersdorf, Landkreis Dahme-Spreewald. Arch. Berlin u. Brandenburg 2002, 51-53.

Urgeschichtliche Gräber vom Fundplatz Waltersdorf 26, Landkreis Dahme-Spreewald. Einsichten 10, Wünsdorf 2002, 253-262.

Zwischen Hallstatt und Griechenland: die Fürstengräber in der frühen Eisenzeit des Zentralbalkans. Jahrbuch XXXII/30, Sarajevo - Frankfurt/M - Berlin - Heidelberg 2002 (Gedenkschr. A. Benac), 317-328.

2003

mit B. Schmidtchen and K. Bork: Besiedlung, Bodenerosion und Wasserhaus-halt. Die Entwicklung einer Insel im Oderbruch bei Rathsdorf in Ostbrandenburg. Forschungen zur Deutschen Landeskunde 253. Flensburg 2003, 195-212.

On the oscillations of the Black Sea level in the Holocene period from an archaeological viewpoint. Intern. Symp. "Troia and the Troad", G. Wagner, E. Pernicka, H. P. Uerpmann Eds., Springer Verlag Berlin Heidelberg 2003, 95-104.

2004

Die Siedlungs- und Grabfunde von Waltersdorf. Heimat-kalender Königs Wusterhausen und Dahmenland. Königs Wusterhausen 2004, 80-84.

Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas. Mainz 2004 (426 S. 77 Abb. 56 Taf. und 8 Fototaf.).

Oscilacije nivoa Crnog Mora i kulturni razvoj jugoistočne Evrope u vrijeme sred-njeg holocena (ca. 6000-3000 BC) – Schwankungen des Schwarzmeerspiegels und die Kulturentwicklung Südosteuropas während des mittleren Holozäns (ca. 6000-3000 BC). Starinar 53-54, 2004, 9-21.

mit M.J. Brather: Frühgeschichtliche Gräber von Waltersdorf, Landkreis Dahme-Spreewald. Veröff. Brandenburg. Mus. Ur- u. Frühgesch. 35, 2004, 93-112.

Die Funde des Protoaunjetitzer Typs von Forst-Sacro, Fpl. 4 (Landkreis Spree-Neiße). Einsichten 13,2004, Wünsdorf, 57-64.

2005

Der Wachter an der Quelle – Eine jungsteinzeitliche Siedlung mit Kultstätte im Drense, Lkr. Uckermark. In: Die Autobahn A20 – Norddeutsche längste Ausgrabung. Archäologie in Mecklenburg-Vorpommern 4, Schwerin 2005, 37-40.

Eine Tote in der Grube – Die slawische Siedlungsbestattung von Falkenwalde, Lkr. Uckermark. In: Die Autobahn A20 – Norddeutsche längste Ausgrabung. Archäologie in Mecklenburg-Vorpommern 4, Schwerin 2005, 169-172.

Eine Kupferaxt aus Franfurt/Oder, die Datierungsprobleme des Hortfundes von Carbuna und die Chronologie der Hammeräxte vom Typ Pločnik. Scripta praehistorica, Honoraria 1 (Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmboviţa oblata). Trinitas - Iaşi, 2005, 445-459.

sa B. Raunig: Borivoj Čović (1927-1995). Godišnjak/ Jahrbuch XXXIV/32, Sarajevo 2005, 9-19.

Каменные крестовидные булавы меднога века на территории Юго-Восточной и Восточной Европы. Stratum Plus Nr. 2 2005-2009, Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест 2009, 419-437

2006

Cetinska keramika u unutrašnjosti zapadog Balkana i problem interpretacije praistorijskih nalaza. Godišnjak/Jahrbuch Sarajevo 35/33,2006, 26-38.

Auf vier Spuren in die Vergangenheit. Zur archäologischen Tätigkeit im Vorfeld des Baues der Autobahn A 20. Materialen des III Deutsch-Polnischen Archäologen Treffen Dychów 16.-17. November 2005- Zielona Góra. Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza - Zeszyt 2 2006, 95-110.

Die kreuzförmigen Steinkeulen in der frühen Kupferzeit Südost- und Osteuropas. Homage to Milutin Garašanin. Tasić, N., Grozdanov, C. (eds.). Belgrade 2006, 415-432.

mit E. Kaiser, J.J. Rassamakin, V. Samar: Der Grabhügel "Tarasova Mogila" bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen-bronzezeitlichen Steppenkulturen im Azovgebiet. Eurasia Antiqua 12, 2006, 63-112.

Finds of the Cetina type in the western Balkans hinterland and the issue of cultural and historical interpretation in the prehistoric archaeology. Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku (VAPD) 99. Split 2006, 27-41.

Rathsdorf, Fpl. 5 – Eine Siedlung der frühen Göritzer Gruppe im unteren Odergebiet. Śląskie Spraw. Arch. 48, 2006, 237–248.

Rezension: J.J. Rassamakin, Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. PZ 81/2 2006, 242-246.

Rezenzija: B. Marijanović, Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini. Godišnjak/ Jahrbuch XXXV/33 Sarajevo 2006, 234-239.

2007

Bare Münze oder wer war Ballaios. Situla 44. Scripta praehistorica in honorem Biba Terzan. Ljubljana 2007, 843-848.

mit T. Schatz: Archäologische und bodenkundliche Ergebnisse der Untersuchung des Bodendenkmals Waltersdorf Fpl. 29 auf dem Gelände des neuen Großflughafens BBI. Einsichten 16, 2007, 323-330.

2008

Nordwestlichen Schwarzmeergebiet während des 4. Jts v. Chr. (Ukraine und Moldau). Arch. Anzeiger 2008, 325-327.

2009

Zentrum und Peripherie im 5. Jt. v. Chr.: Zur Entstehung und Ausbreitung der europäischen Kupferzeit. In: Hänsel, Govedarica, Apakidze (Hrsg.) Der Schwarz-meerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.). PAS 25, 60-73, Berlin 2009.

sa M. Baković: Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora. Godišnjak/Jahrbuch XXXVIII/36, Sarajevo 2009, 5-21.:

2010

Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga. Godišnjak/Jahrbuch 39, Sarajevo 2010, 5-22.

Grab- und Opferfunde aus dem Hügel Gruda Boljevica in Montenegro (erste Hälfte des 3. Jahrtausend v. Chr. Studia Archaeologica et Medievalia XI-1. (Pantha Rhei – Festschrift J. Pavuk), Bratislava 2010, 179-188.

Nordwestlichen Schwarzmeergebiet während des 4. Jts. V. Chr. Arch. Anzeiger 2010, 334-335.

Kochstelle im Lehmboden. Bronzezeitliche Erdherde aus Schwanebeck, Lkr. Barnim. Archäologie in Berlin und Brandenburg 2010, 61-63.

ca М. Бакович: Находки из "княажеского" кургана Груда Болевица в Подгорица, Черногория. Stratum Plus 2/2010, 269-280.

ca И. Манзура: Новие материали реннего бронзового века на Тилигулском лимане. Stratum Plus 2/2010, 299-308.

Spuren von Fernbeziehungen in Norddeutschland während des 5. Jahrtausends v.Chr. Das Altertum 55 (1), 2010, 1–12.

2011

Die sakrale Symbolik des Kreises: Gedanken zum verborgenen Sinnbild der Hügelbestattungen. In: E. Borgna & S. Müller Celka, Eds. Ancestral Landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe - Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C. Lyon 2011, 33-46.

Gdje i kada je postojalo bakarno doba. Godisnjak/ Jahrbuch 40, Sarajevo 2011, 45-61.

Erdherde aus Schwanebeck. Archäologie in Deutschland 4,2011, 40.

mit I. Manzura: Grundzüge einer Kulturgeschichte des Nordwestlichen Schwarz-meergebietes im 5. und 4. Jahrtausend v. Chr. In: Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.), PAS 27, Berlin 2011, 41-61.

Сакралнаја символика круга: размишленија о сокровенном смисл курганних погребении. Stratum plus 2/2011,167-182.

Siedlungskomplex Orlovka-Kartal und die frühe Kupferzeit im nordwestlichen Schwarzmeergebiet (Ukraine/Republik Moldau). Arch. Anzeiger 2011, 348-349.

sa M. Forić: Rezultati orijentacionog istraživanja u cilju identifikacije i zaštite arheoloških spomenika na trasi autoputa V/c kroz Bosnu i Hercegovinu. Godišnjak/Jahrbuch 40, Sarajevo 2011, 207-219.

2012

with Konikov E.G., Ivanova S.V., Kiosak D.V., Vinogradova E.I., Manzura I., Geoarchaeology: The Problem of Settlement in the Coastal Zone of North-West Black Sea Region (an interdisciplinary Study). Stratigraphy and sedimentology of oil-gas basins 1.2012, Baku 2012, 3-17.

Siedlungskomplex Orlovka-Kartal und die frühe Kupferzeit im nordwestlichen Schwarzmeer-Gebiet (Ukraine/Republik Moldau). Arch. Anz. 2012/1, 348-349.

Majkopska gravura. The Maikop engraving. Godišnjak/Jahrbuch 41, Sarajevo 2012, 37-42.

2013

Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH. Godišnjak/ Jahrbuch 42, Sarajevo 2013,9-22.

Die Grabkulturen der osteuropäischen Steppe und die Becherkulturen Zentral- und Westeuropas. In: Bronzezeit. Europa ohne Grenzen. 4.-1. Jahrtausend v. Chr. St. Petersburg 2013, 95-105.

Die Siedlung Cealic, Moldawien. Arch. Anzeiger 2012/1, 2013 325-327.

2014

mit I. Manzura, I. Brujako, R. Neef, E. Sekerskaja, E. Konikov, M. Mennenga, A. Windler: Neue Untersuchungen zur kulturellen Entwicklung im

nordwestlichen Schwarzmeergebiet während des 4. Jahrtausens v. Chr. (Arbeitsstand 2008). Studia Honoraria 36, Berlin 2014, 59-72.

2015

with I. Manzura: Copper Age Settlement Kartal in Orlovka (South-West Ukraine). In: Chronologies, Lithics and Metals: the Fifth and Fourth Millennium BC between the Carpathians and the Aegean Sea. International Workshop Budapest 2016, 437-456.

Das Häuptlingsgrab von Giurgiuleşti. In Krieg, eine archäologische Spurensuche (Hrsg. H. Meller u. M. Schefzig), Halle/Saale 2016, 117-118.

Recenzija: A. Kaljanac, Historija arheologije – u potrazi za prošlošću. Sarajevo 2015, 263-265.

2016

Где, когда и как зарождается медный век? Российский археологический ежегодник № 5–6, 2015–2016, 53-78. РАН, Ст. Петербург 2016.

Das Phänomen der balkanischen Kupferzeit. In: Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000-600 v. Chr.; Hrsg. G. Hänsel u.a.), PAS 30, Berlin 2016, 11-22.

Violin-Idole aus Hügelgräbern der beginnenden Bronzezeit in Nordalbanien und Montenegro. In: Mensch, Kultur und Gesellschaf von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien (Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava; Hrsg. A. Zanoci et al.). Targetia International I, Chisinau 2016, 85-101.

Conflict or Coexistence: Steppe and Agricultural Societies in the Early Copper Age of the Northwest Black Sea Area. Interactions, changes and Meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday; Ed. S. Ţerna and B. Govedarica). Kishinev 2016, 81-93.

The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of violin idols in the south Adriatic region. Godišnjak/Jahrbuch 45, 2016, 5-34.

with I. Manzura, The Giurgiuleşti Cemetery in Chronological and Cultural Context of Southeastern and Eastern Europe. Eurasia Antiqua 22, 2016, 1-39.

2017

Problem interpretacije ukrašenih brusova s Glasinačkog područja / The problem of interpretation ofthe decorated whetsrones from the Glasinac area. VAHD 110-1,SPLIT 2017, 37-65.

са И. Манзура и Д. В. Киосак, Логистика кремнеобработки болградского варианта культуры Гумельница (по материалам поселений Орловка-Картал и Чалык). Stratum Plus 2017.2, 57-74.

2018

Recenzija: Ante Milošević, Arheologija Sinjskoga polja. Split, 2017. Starohrvatska prosvjeta, Vol. III No. 44-45, 2018, 353-355.

2019

Tumul iz Brezja i neka pitanja socio-kulturnog razvoja na Glasincu u starijem željeznom dobu. Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday (ed. V. Filipović i dr.). Belgrade 2019, 259-272.

II. Članci u leksikografskim izdanjima

Amovića Gradina. Arheološki Leksikon BiH 3, Sarajevo 1988 (dalje AL BiH 3),91.
Borovac, Kaljina. AL BiH 3, 92.
Girski Grad. AL BiH 3, 95.
Grad Bukovik. AL BiH 3, 95.
Grad Kovanj. Rogatica. AL BiH 3, 95.
Sa B. Čovićem, Grad Ilijak, Sjeversko. AL BiH 3, 95.
Grad Šenkovići, Sokolac. AL BiH 3, 95.
Grad na Rujniku, Brankovići. AL BiH 3, 95-96.
Grad Prisoje. AL BiH 3, 96.
Grad Vitanj. AL BiH 3, 96.
Gradac Prisoje. AL BiH 3, 96.
Gradac Vitanj, Kula, Sokolac. AL BiH 3, 96.
Gradac Oškoplje, Dumanjići, Rogatica. AL BiH 3, 96.
Gradac Kramer Selo, Rogatica. AL BiH 3, 96.
Gradac, Gujin Gradac, Kusače. AL BiH 3, 96.
sa B. Čovićem, Gradac 1, Osovo, Rogatica. AL BiH 3, 96.
Gradac 2, Osovo, Rogatica. AL BiH 3, 96.
Bradić, Berkovići, Sokolac. AL BiH 3, 96.
Gradić, Bijele Vode, Sokolac. AL BiH 3, 96.
Gradić Prisoje, Trubava, Sokolac. AL BiH 3, 996-97.
Gradina Buljukovina, Sokolac. AL BiH 3, 97.
Gradina Dolovi, Sokolac. AL BiH 3, 97.
Gradina Gulije, Rogatica. AL BiH 3, 97.
Gradina Klisura. AL BiH 3, 97.
Gradina Koplјevići, Rogatica. AL BiH 3, 97.
Gradina Kotorište, Košutica. AL BiH 3, 97.
Gradina Nenad Grad, Sokolac. AL BiH 3, 97.
Gradina Kik, Osovo. AL BiH 3, 97.
Gradina Mlađ, Parževići, Sokolac. AL BiH 3, 97.
Gradina Pediše, Sokolac. AL BiH 3, 97.
Gradina Pliješ, Podromanija, Sokolac. AL BiH 3, 97-98.
Gradina Šenkovići, Sokolac. AL BiH 3, 98.
Gradina Vrhbarje, Sokolac. AL BiH 3, 98.
Gradina Vrlazije, Rogatica. AL BiH 3, 98.
Hreljin Grad, Čitluci, Sokolac. AL BiH 3, 99.
Mala Gradina Kusače, Sokolac. AL BiH 3, 101.
Mala Gradina Margetići, Sokolac. AL BiH 3, 101.
Mali Gradac Golubovići, Rogatica. AL BiH 3, 101.
Mali Gradac Kusače, Sokolac. AL BiH 3, 101.
Pohovac Baltići, Sokolac. AL BiH 3, 103.
Šahinski grad, Šahbegovići, Sokolac. AL BiH 3, 106.

Velika Gradina Bjelosavljevići, Sokolac. AL BiH 3, 107.
Velika Gradina Staro Selo, Sokolac. AL BiH 3, 107.
Veliki Grad Golubovići, Rogatica. AL BiH 3, 108.

III. Uredništvo

Urednik Zbornika Arheološkog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1983.
Urednik Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH / Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AW B-H od broja 31 za 2002. godinu.
Urednik zbornika "Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.)." PAS 25, Rhaden, Westf. 2009 (zajedno sa B. Hänsel, i J. Apakidze).
Urednik zbornika "Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.), globale Entwicklung versus Lokalgeschehen." PAS 27. Rhaden, Westf. 2011. (zajedno sa B. Hänsel i E. Sava)
Član redakcije zbornika "Homage to Milutin Garašanin". Belgrade 2006.
Član redakcije Zbornika: Ancestral Landscapes, Burial mounds in the copper and bronze ages, Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C, E. Borgna, S. Mül-ler-Celka, Ed. TMO 58. Lyon 2011.
Urednik zbornika "Interactions, changes and Meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday." Kishinev 2016 (zajedno sa S. Țerna).
Član redakcije časopisa "Stratum Plus", Kišinev-St. Petersburg-București.
Član redakcije časopisa "Davnine", Podgorica.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 23-40
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.115

Tokens of time: on anthropological periodization of the Cucuteni-Tripolye culture

Igor Manzura
Chişinău

Abstract: The article presents an attempt to develop the periodization of the Cucuteni-Tripolye culture in terms of cultural anthropology. The scheme is based on common consideration of different manifestations of material culture and related social and historic-cultural phenomena. It is built along three separate but interrelated lines. The first line embraces the most significant material symbols of each phase. The second line exemplifies the nature of social leadership on different stages of cultural development and corresponds to material symbols. The third line reflects main phenomena, events or processes which took place in different periods.

Key words: Copper Age, Cucuteni-Tripolye culture, cultural anthropology, periodization, symbols, social leadership.

Introduction

The Cucuteni-Tripolye culture can be undoubtedly considered as one of the most remarkable phenomenon in later prehistory of Europe. Complex spatial and chronological structure, rich material manifestations seen in settlement organization and dwelling interior, sophisticated pottery and diversified sculpture as well as unbelievable duration for about 2000 years sometimes doesn't allow apprehending this culture in its whole integrity and complexity. Also, one of amazing traits of the culture is mainly evolutionary development trends during hundred years when alterations in different fields had rather gradual character. It is still possible to discern on any new stage many attributes of previous period, and only in final phase the culture goes through radical transformation of majority of basic elements. However, even in periods of regular cultural development some relatively evident borders can be distinguished which give possibility to separate one phase from another. These borders are firstly visible in evolution of the pottery, and precisely on classification of various ornamental styles in ceramics which is base for periodization of the Cucuteni-Tripolye culture.

The first periodization schemes of the culture were elaborated in the first half of the 20th century by H. Schmidt (1932) and T. Passek (1935).[1] For many years of research these initial schemes were essentially developed and completed by numerous additional parts, and currently the periodization of the Cucuteni-Tripolye culture can be regarded as one of the most precise and detailed in European prehistory. For a non-specialist it is indeed impossible to understand main trajectories of cultural development which are mostly presented in terms of ceramic evolution. It is so easy to lose our way in the tortuous labyrinth of endless ornamental styles, groups, variants and other cells of archaeological classification. From outside, the periodization of the Cucuteni-Tripolye culture seems to represent a special domain in archaeological investigations, and scholars involved in resolution of these problems sometimes resemble Celtic druids possessing esoteric knowledge which is unavailable for the uninitiated.

Nevertheless, the history of the Cucuteni-Tripolye culture can be also considered from different side, and another kind of periodization can be suggested. This new approach can be constructed on the most distinctive features of the culture

[1] Schmidt, 1932; Passek 1935.

expressed in terms of cultural anthropology. Of course, in the basis of this structure elements of material culture should be disposed components which can reflect some important novelties in social and economic life. In this context, the development of the culture can be traced along three independent but interrelated lines (Tab. 1). The first line embraces the most remarkable elements of material culture which serve as specific signs of certain time or materialized symbols of relevant period. Within this line we can discern time of serpents, time of weapons, time of proto-cities, time of daggers, and time of hamlets.

The second line exemplifies the nature of social leadership on different stages of cultural development which should correlate to major material symbols to some extent. In this sequence the first phase can be designated as time of priests, the second phase – time of warriors, the third phase – time of managers, the forth phase – time of chiefs and the last one – time of patriarchs.

The third line reflects main phenomena, events or processes which took place in different periods. These processes and events should roughly correspond to major social figures in each development phase on the one hand and in their manner explain relevant material tokens on the other one. Then, the first phase can be seen as time of colonization, the second phase – time of conflicts, the third phase – time of technologies, the forth phase – time of hierarchies and the fifth phase – time of uniformity. Of course interrelation between three lines requires additional explanation.

All five phases answer to certain periods of traditional chronological scheme. Time of serpents-priests-colonization is related to the Precucuteni – Tripolye A period (*c.* 5000–4600/4500 BC). Time of weapons-warriors-conflicts is equivalent to the Cucuteni A – Tripolye BI period (*c.* 4600/4500–4200/4100 BC). Time of proto-cities-managers-technologies corresponds to the periods of Cucuteni AB – Tripolye BI/BII (*c.* 4200/4100–3900/3800 BC) and Cucuteni B – Tripolye BII and CI (*c.* 3900/3800–3500 BC). Time of daggers-chiefs-hierarchies embraces the first half of the Tripolye CII period (*c.* 3500–3300/3250 BC). Most of basic traits of previous stage in material culture are still maintained at this time although totally new ideological and social phenomena appeared. Time of hamlets-patriarchs-uniformity can be equalized with the second stage of the Tripolye CII period (*c.* 3300/3250–3000 BC) which is represented by archaeological sites of the Horodiștea-Gordinești and Gorodsk type.

It is beyond any doubts that some material objects or cultural phenomena existed in different periods of the Cucuteni-Tripolye culture. For instance serpent-like ornamentation is characteristic of the Cucuteni-Tripolye pottery in almost all periods of development of the culture and actually disappears only on the final stage. Similarly, various categories of armaments are also evidenced in different periods while conflicts and technological innovations accompany all development stages of the culture. At the same time, some material tokens like depiction

Dating BC	Archaeological periodization		Periodization according to main material symbols/manifestations	Periodization according to the character of social leadership	Periodization according to main phenomena/events/processes
3000	Horodiştea-Gordineşti-Gorodsk	Tripolye CII	Time of hamlets	Time of patriarchs	Time of uniformity
	Brânzeni-Vykhvatintsy-Usatovo		Time of daggers	Time of chiefs	Time of hierarchies
3500	Cucuteni B	Tripolye CI			
		Tripolye BII	Time of proto-cities	Time of managers	Time of technologies
3900	Cucuteni AB	Tripolye BI/BII			
4200	Cucuteni A	Tripolye BI	Time of weapons	Time of warriors	Time of conflicts
4500	Precucuteni I-III	Tripolye A	Time of serpents	Time of priests	Time of colonization
5000					

Table 1. *Traditional and anthropological periodization of the Cucuteni-Tripolye culture.*

of snakes have peculiar traits precisely in certain period and they are not evidenced in subsequent phases. Other material objects like weapons are especially numerous only during one period and they are accompanied by additional traces of conflicts which are not manifested so distinctively in earlier and later time. Technological development has different speed, and there are separate periods when a bundle of innovations can be introduced into economic activities and related social domains in a very short space of time. Supposedly, only special conditions can generate necessity for rapid technological changes, and some elements of material culture can really signalize existence of such conditions. Also, specific situations in different periods had to bring on the upper level of power to those social leaders who could correspond adequately to established conditions, and changing leadership had to be embodied in concrete material realities, too. Consequently, anthropological periodization of the Cucuteni-Tripolye culture must demonstrate a junction of different cultural components including elements of material world, social, economic and ideological phenomena in order to understand state of ancient society on each stage of its development.

Time of serpents-priests-colonization (the Precucuteni – Tripolye A period)

The Precucuteni-Tripolye culture emerged at the turn of the 6th and the 5th millennia BC east of the Carpathian Mountains and in South-Eastern Transylvania. From the beginning it was a classic early farming culture which inherited basic elements of the Carpathian-Balkan agricultural communities especially related to the Boian and Vinča cultures.[2] In the course of its development, the Precucuteni-Tripolye culture spread eastwards across the forest-steppe zone, and approximately by the middle of the 5th millennium BC and occupied vast territories between the Carpathians and the Southern Bug basin. Its advance to new territories was relatively slow and gradual so this process can be considered as usual agricultural colonization similar to many other European regions. The newly settled area served as a springboard for further territorial expansion of the culture in subsequent periods.

The Precucuteni-Tripolye culture represents a typical Copper Age farming society. It is characterized by small but substantial villages on lower river banks or terraces, a rich toolkit, a sophisticated pottery assemblage, and numerous anthropomorphic and zoomorphic figurines. One of the most prominent traits of the culture in this period is a presentation of serpents on walls of vessels made in carved technique (fig. 1, 2. 3). There are different interpretations of this image, from harmless grass snake[3] to a woman-snake with protective functions[4] and even to mythical flying dragon symbolizing male principle.[5]

However, the most convincing semantic explanation was presented by Vera Balabina who compared depictions of serpentine heads on the vessels with real snakes.[6] This comparison obviously demonstrates almost full coincidence of the images on the vessels with serpentine skull (Fig. 1, 1). Then, the image itself could display a real snake with scaly snakeskin but with "death's head". Moreover, it is quite often that the snakes on the Cucuteni-Tripolye vessels are depicted in the form of spiral with the head inside. This image clearly resembles aggressive position of real snake just before its leap. In the nature, a snake preparing for attack frequently coils up into a spiral and draws its head to the centre.[7] As a matter of fact, the image shows a chthonic creature, dangerous and threatening, which probably was one of central mythic figures in cosmogony of ancient farmers. Serpentine representations are known in other farming Neolithic and Chalcolithic cultures of South-Eastern and Central Europe but only in the Cucuteni-Tripolye culture they have such realistic embodiment.

As V. Balabina[8] suggests there were some rational reasons among ancient farmers for reproduction of well-known images in maximally realistic form. In the first half of the 5th millennium BC the Cucuteni-Tripolye culture constantly expanded its area to new lands. Migrating farming communities had to leave known ethnic territo-

[2] Бурдо 2003.

[3] Рыбаков 1965, 36.

[4] Мельничук 1990, 44.

[5] Даниленко 1974, 24; Збенович 1980, 154.

[6] Балабина 1998, 141-143.

[7] Ibid., 150.

[8] Ibid., 145.

Fig. 1. *Material of the Precucuteni-Tripolye A* (2.3) *and Cucuteni A-Tripolye BI* (4-10) *periods*: 1 – *the skull of a viper*; 2 – *vessel with depiction of a serpent from Aleksandrovka*; 3 – *fragment of vessel with depiction of serpentine head from Okopy*; 4-7 – *flint arrow- and javelin-heads from Putineşti II* (4) *and Duruitoarea Veche* (5-7); 8 – *copper battle axe-hammer from Glybochok*; 9 – *stone mace-head from Bârlăleşti-Sturza*; 10 – *stone battle axe-hammer from Bodeşti-Frumuşica* (2.3.8 photos by N. Burdo, 4-7 – photos by M. Vasilaki-Curoşu, 9 after Govedarica 2006, 10 after Mantu et al. 1997)

ry finding themselves in relative isolation, new environment and new cultural milieu. In order to survive in this situation and resist external press they had to support their ideological foundations. This is why it was necessarily to reproduce all basic elements of character system in extremely clear and initial forms which could serve in these circumstances as effective mnemonic device. In this case the realistically depicted serpent as one of the most important mythic figures could symbolize an attempt to maintain own cultural identity in rapidly changing conditions.

The same necessity for ideological resistance could significantly strengthen authority of religious leaders in the community. Such leaders could possess sacral knowledge expressed in history of community, mythology, ritual and social norms. Of course, it is difficult to assume existence of a social institute of priests for this period in small and isolated agricultural villages. These leaders could be probably represented by sorcerers, shamans or heads of community with privileges for ceremonial activities, connected with priestly functions. They were main keepers of basic cultural traditions and that is a reason why sacral leader could became a central figure in social organization of the Cucuteni-Tripolye culture at that time. However, new situation in the next period changed dramatically the distribution of social roles and generated new material symbols of time. It was the time when priests had to give their place to warriors.

Time of weapons-warriors-conflicts (the Cucuteni A – Tripolye BI period)

Noticeable changes in the Cucuteni A – Tripolye BI period manifested themselves in different components of the culture. These alterations were especially marked in the pottery assemblage, owing to widespread use of painted multicolour ornament, as well as in changes of settlement pattern. The western part of the Cucuteni-Tripolye area experienced the dramatic growth of settlement density, whereas it eastern part was still sparsely settled. At the same time, in this period, the southern border of the area began to expand towards the Danube, in the steppe zone. Evidently this movement can be traced between the Carpathians and the Prut River where Cucuteni-Tripolye settlements penetrated the territory previously occupied by the Gumelniţa (Bolgrad-Aldeni) culture. Recent survey of southern regions in the Republic of Moldova brought to light settlements of the Cucuteni A – Tripolye BI period in the steppes between the Prut and Dniester Rivers,[9] too so it can be stated that southern expansion of the Cucuteni-Tripolye culture in the second half of the 5th millennium BC was a common process for western part of the area.

One more new trait can be discerned in the Cucuteni-Tripoye area in this period. The numbers of weapons significantly increased especially in the western part of the area. They are mostly represented by arrow-, javelin- and spearheads (Fig. 1, 4-7) but stone mace-heads, battle stone and copper axes are also evidenced (Fig. 1, 8-10). Such rapid growth of armament items was probably connected with conflict situation in the Cucuteni-Tripolye area, at least in its western half. There are also other tokens which can support this assumption. The great majority of settlements in this period between the Carpathians and Dniester are situated in naturally protected locations, and some of them have artificial defensive structures in forms of banks and ditches.

It is possible to find direct evidence of armed conflicts. For instance, the surface of the naturally protected Druţa I settlement on high promontory was literally sown with arrowheads which were scattered by the edge of dwellings.[10] The disposition of finds indicates that the settlement was assaulted from unprotected side of the field. Moreover, the author supposes that the settlement was shot up by culturally the same population, perhaps from a neighboring village, because the arrowheads were made in traditional Cucuteni-Tripolye technique of flint working.

In general, different opinions were expressed concerning causes of war situation in the Cucuteni-Tripolye area. Some scholars have tried to explain this situation by incursion of warlike stockbreeders from the steppe zone that terrorized peaceful farming population and caused disturbance in cultural development.[11] According to another opinion, the critic situation could be caused rather by internal reasons related to

[9] Bodean et al. 2018.
[10] Рындина 1990, 110, Fig. 2.
[11] Дергачев 2000, 222.

Fig. 2. *Material of the Cucuteni A-Tripolye BI period*: 1 – *masculine figurine with symbols of status from Rugionasa-Dealul Drăghiciș*; 2 – *masculine figurine with a belt and a sash from Dumești*; 3 – *clay model of a phallus from Poduri-Dealul Ghindaru*; 4 – *fragment of stone abstract scepter from Jora de Sus*; 5-7 – *vessels with spiral painted ornament from Drăgușăni-Botoșani* (5.6) *and Dumești* (7) (1 after Lazarovici et al. 2009, 2.3.5-7 after Mantu et al. 1997, 4 photo of the author)

demographic problems.[12] Indeed, precisely in the western part of the area, especially between the Carpathians and the Prut River can be observed a very dense concentration of settlements. Additionally, most of artificially protected sites are situated in this zone,[13] and numerous armament items are also evidenced there.

Supposed frequent war conflicts had to increase role of armed men in social structure although there is no convincing evidence of existence of professional warriors at that time. All adult males capable of carrying arms could be involved in raids and skirmishes. On the other hand, tensions between different communities could be also accompanied by internal antagonism. Protection of villages and successful war expeditions required qualified commanders who could suggest effective solutions of difficult situations. In these circumstances new generation of war leaders had to come to power whereas former sacral leaders were moved to the background of social arena. Precisely this new type of chiefs more adequately corresponded current situation and was able to mobilize society for overcoming of arising crisis.

The possible rearrangement of social roles in the Cucuteni A – Tripolye BI period can be partly illustrated by some new material traits emerged at that time. First of all, it is necessary to mention the emergence and wide spread of clay masculine figurines which were almost unknown in previous period.[14] Many of them bring some details of equipment in form of belts and sashes and/or symbols of high social status like different discs, pendants, necklaces, etc. (Fig. 2, 1. 2). Additionally, new male-related attributes of social symbolism appear in form of stone scepters (Fig. 2, 4) and various phallic figures (Fig. 2, 3). Simultaneously, depictions of serpents on vessels come to have more conventionalized character (Fig. 2, 5-7) while images of the "death's heads" disappear at all. Serpentine motives in ornamental designs of the Cucuteni-Tipolye pottery, intimately connected with female virtues, maintained until the late phase of the culture since this image probably occupied one of the central positions in the cosmogonic system of ancient farmers being related to ideas of fertility.

Supposed changes in social organization probably could favour the resolution of conflict situation but didn't cause intensification of social differentiation, and indications of social inequality and hierarchical social structures are still not detected in this period. Different hoards with metal and other valuable things could belong not to representatives of social apex but to whole community and reflect some manifestations of religious activities. Finally, the most successful communities could survive in these conditions whereas less successful ones seem to have been forced to leave the crisis area migrating eastwards to sparsely populated territories. By the end of the Cucuteni A – Tripolye BI period settlements became larger and better organized. Time to destroy passed and time to create came.

Time of proto-cities-managers-technologies (the Cucuteni AB – Tripolye BI/BII and Cucuteni B – Tripolye B2-CI periods)

In the period under consideration new significant changes occurred in the Cucuteni-Tripolye culture. Most of settlements, just as in the Precucuteni – Tripolye A phase, were again located on lower river terraces. The concentration of sites in the western part of the area significantly decreased, whereas their density in the basin of the Southern Bug River became higher. Precisely in this period the culture splits into two quite different spatial segments: the Cucuteni area with the painted pottery and the Tripolye area with grooved ornament. Subsequent development of the culture was due to the permanent spatial extension of the Cucuteni tradition, at the same time as a reduction of the Tripolye area in the forest-steppe zone.

One of the most outstanding events in the development of the Cucuteni-Tripolye culture at that time was the emergence of extremely large settlements which are sometimes designated as super-centres or proto-cities. The largest sites were localized in the basin of the Southern Bug. Their dimensions in that area could reach 400 ha and in population number up to ten thousand

[12] Манзура 2000, 282.
[13] Ibid., Fig 24.
[14] Enea 2016.

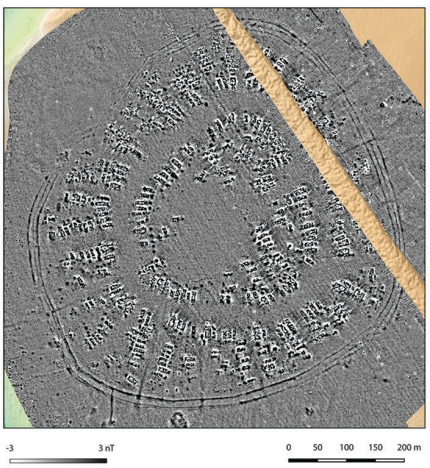

1

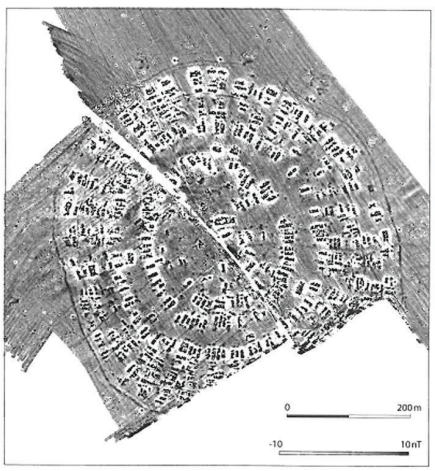

2

3

4

5

6

Fig. 3. *Super-centres and domestic structures of the Cucuteni B-Tripolye CI culture*: 1 – *geomagnetic plan of the Stolniceni settelement*, 2 – *geomagnetic plan of the Petreni settelement*, 3 – *geomagnetic plan of the Maydanetskoe settlement*; 4 – *model of a two-storeyed house from the Roccokhovatka settlement*; 5 – *remains of a surface dwelling at the Maydanetskoe settlement*; 6 – *reconstruction of a two-storeyed house from the Maydanetskoe settelement* (1 after Scholz et al. 2018; 2 after Rassman et al. 2016; 3 after Rassman et al. 2014, 4-6 after Ляшко et al. 2004)

people and even more (Fig. 3, 3). Recently similar mega-sites were also uncovered and surveyed in the western part of the Cucuteni-Tripolye area[15] (Fig. 3, 1. 2). These sites are not large in dimensions as those in the eastern part but they demonstrate a general discernible trend in the development of domestic structures and centralization of population.

There are different hypothesis concerning the appearance of these settlements. Some researchers believe that the main reason was related to a danger from the steppe pastoral groups.[16] Other specialists explain the emergence of large settlements by permanent internal conflicts between different agricultural communities for territories.[17] It was also supposed that the emergence of large Cucuteni-Tripolye settlements was stimulated by situation when extensive territorial expansion is no longer possible.[18] It is conditioned by the need to intensify productive activities and exchange operations within restricted resources.

Administration of such astonishingly giant settlements with many thousands of people had to be quite a troublesome matter and required leaders of new generation with managerial abilities. As analysis archaeological attributes revealed the Cucuteni-Tripolye super-centres do not demonstrate traces of any complex hierarchical organization of society with evident social stratification and property inequality.[19] The society of the Cucuteni-Tripolye culture could belong to heterachical type of social organization which are usually not less complex then hierarchically built social systems. The role of wise and experienced managers in such societies had to be very significant for effective organization of labour, redistribution of products, control for rational utilization of resources, reproduction of social relations, etc.

Unlike priests or warriors it is difficult to find traces of managers in archaeological record. However, tokens of their activities can be discerned in results of efforts applied. The super-centres look as thoroughly organized agglomerations with well-defined layout, substantial houses (Fig. 3, 5. 6) exemplified also by models (Fig. 3, 4), economic facilities and well thought-out logistic network. These attributes reveal the existence of certain social control and regulative functions which had to be definitely executed by a group of leaders-managers. Such leaders also seem to have been responsible for development of technological innovations in order to intensify production and exchange.

The 4th millennium BC is considered as a real breakthrough in technological progress.[20] Introduction of innovations often has not gradual but almost simultaneous character representing a compressed bundle of new ideas, approaches and discoveries. These trends are also evident in the Cucuteni-Tripolye culture.[21] One of the most important innovations was introduced into the traction complex. In the Cucuteni B – Tripolye CI period, numerous finds of models of sledges harnessed wit oxen are found at different sites (Fig. 4, 9). According to their construction they belong to the type of freight sledges designated to transport various burdens. It can be supposed that the traction complex was introduced into cultivation, too although traces of wooden ploughs are still not found. Another essential novelty in agricultural activities is represented by toothed sickle which was more effective in comparison with previous types (Fig. 4, 5-7).

Some important innovations took place in different fields of handicraft production. A new multi-channel kiln was introduced in ceramic production which provides possibility for more regular burning of pottery. Another significant innovation was vertical loom which could intensify production of textile (Fig. 4, 8). Essential changes can be observed in metalworking. They were connected with a significant increase of heavy tools instead ornaments with more extensive typological nomenclature (Fig. 4, 1-4). Metal tools came to use more intensively in processing of other materials. Perhaps, in this period first objects made of arsenic bronze were introduced in economic domain.

Numerous innovations in different fields of economic activities could cause contradictive effects. On the one hand, they stimulated development of more intensive and effective subsistence

[15] Scholz et al. 2018.
[16] Черныш 1977; Круц 2003, 179-180.
[17] Збенович 1990, 12; Шмаглий / Видейко 1990, 16; Видейко 1998, 147-148.
[18] Manzura 2005, 325-326.
[19] Müller et al. 2018.
[20] Hansen 2014.
[21] Видейко 2017.

Fig. 4. *Technological innovations of the Cucuteni B-Triploye CI culture*: 1-4 – *production of metalworking*; 5-7 – *flint toothed sickles on large blades*; 8 – *reconstruction of vertical loom*; 9 – *clay model of freight sledges with ox head* (1.3-9 after Ляшко et al. 2004, 2 after Mantu et al. 1997)

strategies needed for supplying of large collectives. On the other hand, such intensity and efficiency had to result in more rapid exhaustion of vitally important resources and undermine economic basis of society. Perhaps, disappearance of the Cucuteni-Tripolye super-centres by the middle of the 4th millennium BC can be partly explained by these reasons. In the beginning of the Tripolye CII period (the third quarter of the 4th millennium BC) most of traditional elements are still recognizable in material and spiritual culture but it was just a final chord in evolutionary development. Time of radical transformation already came.

Time of daggers-chiefs-hierarchies (1st half of the Tripolye CII period)

The second half of the 4th millennium BC corresponding to the Tripolye CII period can be additionally designated as a period of transformations. Ironically, the transformation was chronologically directed to opposite sides. In the beginning of the period most of traditional attributes of the culture still survived. Time of mega-sites was over but settlements remained relatively large and well arranged as it can be evidenced from the plans of the Brânzeni III and Costeşti IV settlements related to the Brânzeni local variant of the Tripolye CII culture.[22] As a rule, the settlements occupied commanding positions in surrounding landscape and sometimes were protected with banks and ditches.

Other elements of material culture also continued their development. The architecture of houses actually did not change: large one- and twostoreyed buildings with similar interior occur at this time as earlier. Most of the ceramic assemblage consisted of painted pottery with curvilinear ornament complemented by anthropomorphic and zoomorphic images. The tool-kit maintained almost the same character, and economic activities, at least in the forest-steppe zone or in the core area of the culture, were as before based on extensive agriculture and stockbreeding although percentage of small cattle increased to some extent in the domestic herd.[23]

At the same time, three important novelties in different but interrelated domains were introduced in this period. One of them belongs to technological field, the second innovation is related to social and ideological relations and the third improvement is connected with military realm. Although all these innovations are registered in different cultural fields they are largely combined by the common idea of social prestige.

The technological innovation is represented by wheeled wagons which appeared actually simultaneously on vast European territories from the Caucasus to Central Europe approximately in the middle of the 4th millennium BC. This invention is evidenced in different cultural areas in various forms: either as clay models of wagons in the Baden culture[24] or as tracks from wheels under a long barrow[25] or as a pictogram on a vessel.[26] Meanwhile, parts of real wagons were uncovered in the mortuary context in the steppe zone of Eastern Europe, on the Lower Don and the Northern Caucasus.[27] It means that wheeled vehicles became one of elements of burial rite and new important instrument of social display.

Although direct evidence of wheeled transport is not found yet in the Cucuteni-Tripolye culture it is difficult to assume that this culture located between Central Europe and the Caucasus could avoid this innovation. Previous experience in construction of sledges for transportation of burden, rich technological potential and extensive relations with other regions made this invention simply unavoidable. This new type of transport could substantially stimulate economic activities, exchange operations and exploring of new territories especially in the steppe belt. In general, it was a factor which could significantly raise level of population's mobility.

The second innovation is applicable to three different spheres – technological, military and ideological. In the beginning of the second half of the 4th millennium BC a new type of introduced weapon was represented by bronze daggers. Although such kind of metal objects which mostly resembled a small knife was known earlier the new type of the dagger had bigger size, more advanced technological procedure of production and was designated solely for fighting. Moreover, the dagger acquired very deep symbolic significance and played important role in construction of social identity.[28] The identity was connected with the idea of a supreme leadership and warriorhood.

The third remarkable event in the beginning of the Tripolye CII period is related to funerary practice. At this time, formal disposal areas for the dead appeared in different parts of the Cucuteni-Tripolye territory. In the western and central parts they took form of flat extramural cemeteries with graves made according to inhumation rite whereas extramural graveyards with cremat-

[22] Маркевич 1981, Рис. 42; 67.
[23] Дергачев 2012.
[24] Bondár 2012.
[25] Mischka 2011.
[26] Kruk / Milisauskas 1982.
[27] Файферт 2014, 337, Рис. 248; Кондрашов / Резепкин 1988.
[28] Hansen 2013, 107.

Fig. 5. *Examples of burial complexes and typical grave inventory of the Vykhvatintsy* (1) *and Usatovo* (2) *groups*

ed burials were spread in the Dnieper region. Both flat and kurgan cemeteries existed in the North-Western Pontic region. They are related to the Usatovo group which is firmly connected with Cucuteni-Tripolye communities. It is even suggested that this group represents a local variant of the Cucuteni-Tripolye culture.[29]

For about 1.500 years of development no cemeteries in the Cucuteni-Tripolye culture were evidenced except isolated graves on the territory of settlements. Their sudden appearance can be probably explained by disintegration of previous societal structures based on social balance and growing social differentiation leading to emergence of social hierarchies. In these conditions mortuary domain could provide additional arena for social display among competitive clans. Actually all cemeteries demonstrate such social competition to a different degree and in some cases contain clear evidence for existence of hierarchically organized structures. Unequal social position of individuals or groups as a rule is expressed in restricted access to special funerary place, different forms and monumentality of burial structures as well as distinctions in the arrangement of grave goods.

Such principles can be traced for instance at the Vykhvatintsy cemetery located on the Middle Dniester (Fig. 5, 1). Here, funerary area was divided in two parts. The first, larger part was occupied by irregularly situated graves which do not manifest especially obvious distinctions in burial rite. The second part was separated from communal area and included three small groups of graves with special selection of grave goods probably exemplifying structure of social leadership.[30]

Even more apparent example of social differentiation is discernible in cemeteries of the Usatovo culture (Fig. 5, 2). All cemeteries can be divided in three distinctive groups which are distinguished by degree of complexity of burial customs and grave inventory. This division can testify the existence of three social strata within the Usatovo society. The upper stratum was represented by supreme chiefs and representatives of their families and lineages. The second social layer was occupied by a noble people perhaps with some priestly functions. The third lowermost stratum probably included commoners who could by involved in economic activities connected with agriculture, herding and handicraft.[31] Additionally, apparent ranking is observed not only within one community but between different communities too. Position of the supreme leader or chief had probably inherited character since some children in the richest cemeteries possessed the same attributes of the highest social status as adult individuals. To some extent similar pattern is evidenced on the Middle Dnieper basin in the Sofievka group.[32] Nevertheless, these societies existed not very long. Approximately 3300/2500 BC cultural transformation in the Cucuteni-Tripolye area turned to other direction.

Time of hamlets-patriarchs-uniformity (2nd half of the Tripolye CII period)

On the final stage of its development represented by archaeological sites of the Horodiștea-Gordinești type the Cucuteni-Tripolye culture lost many of previous traits and acquired some new ones. Relatively large settlements still presented in the beginning of the CII period now were mostly replaced by small hamlets with several dwellings which according to their dimensions and architecture differed essentially from substantial houses of earlier phases (Fig. 6, 1). Cultural layers at settlements became very thin that can evidence for more mobile way of life. In ceramic assemblage fine pottery constituted insignificant quantity, and previously dainty painted ornament degraded to unpretentious geometric styles (Fig. 6, 2-6). Traces of metalworking are almost invisible and metal objects are represented by isolated finds. Rich graves disappeared and funerary rite is characterized mostly by flat burials with weak elements of social distinctions (Fig. 7, 1. 2).

One of the most prominent tokens of the period in question was increasing uniformity of material culture. Such situation reflects a common trend which is expressed in decreasing of local

[29] Дергачев 1980, 148.
[30] Манзура 2014.
[31] Manzura, in press.
[32] Колесников 1993.

Fig. 6. *Material of the Horodștea-Gordinești group*: 1 – *remains of a surface dwelling at the Trinca-Izvorul lui Luca settlement*; 2.5 – *painted vessels from the Stena settlement*; 3 – *painted vessel from the Cunicea cemetery*; 4 – *fragmentary vessel with incised geometric ornament from the Trinca-Izvorul lui Luca settlement*; 6 – *painted vessel from the Tsviklovtsy settlement* (1.4 after Sîrbu 2019, 2.5.6 after Ляшко et al. 2004, 3 photo of D. Topal).

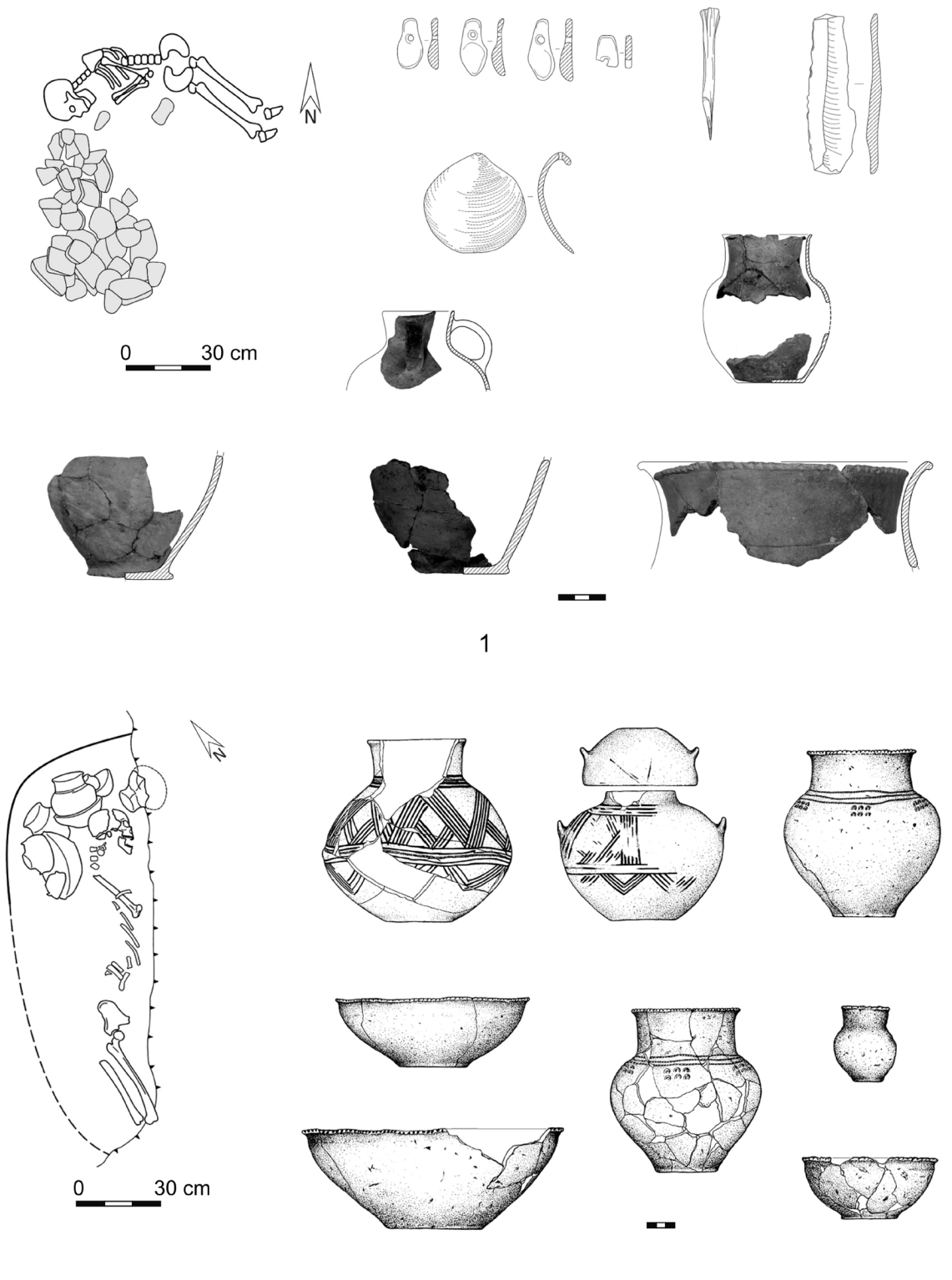

Fig. 7. *Graves of the Horodștea-Gordinești group*: 1 – *the Gordinești cemetery*; 2 – *the Cunicea cemetery* (1 after Манзура / Тельнов 1992 and Sîrbu 2019, 2 after Топал / Черна 2010).

diversity in later periods of the Cucuteni-Tripolye culture.[33] This process could be conditioned by disintegration of well structured regional communities and disappearance of centralized social control which was able to establish territorial borders and support local cultural standards distinguishing these societies from neighboring ones.

This situation could generate two opposite trends. On the one hand, the absence of centralized control embracing large territorial unions removed the process of decision-making on the level of isolated hamlet or even a separate family. In this case social power could be concentrated in the hands of a leader of small community or just a head of family (patriarch). On the other hand the elimination of territorial borders and increasing mobility of population could provoke more intensive cultural exchange and more extensive and unrestricted circulation of different cultural standards. Then, the best illustration of this period can be regarded burial sites of the Zhivotilovka type.[34] They are stretched all over the steppe and forest-steppe zones from the Caucasus to the Carpathians crossing areas of numerous local cultural groups and organically combine attributes of different cultural traditions.

Conclusion

The development of the Cucuteni-Tripolye culture has flown along a trajectory from one simple form of social organization through the highest material, social and spiritual standards to another simple type of society comparable with the earliest social structure. Nevertheless, such simplification on the final stage of cultural evolvement cannot be considered as ordinary degradation. In this case, degradation can be treated as a reverse side of success. Essential transformation of the Cucuteni-Tripolye culture in the latest phase can be regarded as forced (and clever) adaptation to changed internal and external conditions. Simply such type of culture was more appropriate in new situation. However, this adaptation probably changed initial cultural code and made agricultural communities less resistant to external influence. The culture turned into open system and was prepared to adopt any new ideas and novelties. That is why it is not surprising that the formerly brilliant Cucuteni-Tripolye culture disappeared actually endless under the wave of the monotonous Pit-Grave (Yamnaya) culture.

[33] Diachenko 2019, 79-80.

[34] Manzura 2016.

Acknowledgments

I am very grateful to Natalia Burdo, Mikhail Videyko and Mariana Vasilache for their assistance in the arrangement of illustrations. Especially many thanks I would like to bring to Blagoje Govedarica and Denis Topal for their wise advices and comments.

Sažetak

Znakovi vremena: o antropološkoj periodizaciji kulture Cucuteni-Tripolje

U radu je predstavljen pokušaj razvoja periodizacije Cucuteni-Tripolje kulture u smislu kulturne antropologije. Shema se temelji na zajedničkom razmatranju različitih manifestacija materijalne kulture i povezanih društvenih te historijsko-kulturnih pojava. Ona je izgrađena duž tri odvojene, ali međusobno povezane linije. Prva linija obuhvaća najznačajnije simbole materijala svake faze. Druga linija prikazuje prirodu društvenog vodstva na različitim nivoima kulturnog razvoja i odgovara materijalnim simbolima. Treća linija odražava glavne pojave, događaje ili procese koji su se odvijali u različitim vremenskim razdobljima.

Razvoj Cucuteni-Tripolje kulture kretao se trasom od jednog jednostavnog oblika društvene organizacije, preko najviših materijalnih, socijalnih i duhovnih standarda, do drugog jednostavnog tipa društva usporedivog s najranijom društvenom strukturom. Ipak, takvo pojednostavljenje u posljednjem stadiju kulturnog razvoja ne može se smatrati običnom degradacijom. U ovom slučaju degradacija se može tretirati kao obrnuta strana uspjeha. Bitna transformacija Cucuteni-Tripolje kulture u posljednjoj fazi može se smatrati prisilnom (i pametnom) prilagodbom promijenjenim unutarnjim i vanjskim uvjetima. Jednostavno, takva je kultura bila prikladnija u novoj situaciji. Međutim, ta je prilagodba vjerojatno promijenila početni kulturni kod i učinila poljoprivredne zajednice manje otpor-

nima na vanjske utjecaje. Kultura se pretvorila u otvoreni sistem i bila je spremna usvojiti sve nove ideje i novitete. Zato nije iznenađujuće da je nekada sjajna kultura Cucuteni-Tripolje nestala zapravo pod valom monotone Pit-Grave (Yamnaya) kulture.

Bibliography

Балабина, В. И. 1998, К прочтению змеиных изображений спиралевидного орнамента древних земледельцев Европы, Вестник древней истории 2 (225), 1998, 135-152.

Bodean, S. / Popovici, S. / Vornic, V. 2018, Două aşezări cucuteniene descoperite la Lărguţa şi Cîrpeşti. In: Vornic, V. (ed.), Cercetări arheologice în Republica Moldova: Campania 2017, Sesiunea Naţională de Rapoarte, 18 aprilie 2018, Chişinău 2018, 16-18.

Bondár, M. 2012, Prehistoric Wagon Models in the Carpathian Basin (3500–1500 BC), Budapest 2012.

Бурдо, Н. Б. 2003, Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені в світлі нових даних, Археологія 4, 2003, 5-18.

Бурдо, Н. Б. / Видейко, М. Ю. (eds) 2004, Енциклопедія трипільської цивілізації, Том 1, Київ 2004.

Даниленко, В. Н. 1974, Энеолит Украины, Киев 1974.

Дергачев, В. А. 1980, Памятники позднего Триполья (опыт классификации), Кишинев 1980.

Дергачев, В. А. 2000, Два этюда в защиту миграционной концепции. К проблеме взаимодействия раннескотоводческих и древнеземледельческих обществ энеолита-ранней бронзы Восточной и Юго-Восточной Европы, Stratum plus 2, 2000, 188-236.

Дергачев, В. А. 2012, Динамика развития домашнего стада неолита – бронзы юга Восточной Европы как возможный индикатор климатических изменений прошлого. In: Отрощенко, В. В. / Круц, В. А. / Гладких, М. И. / Скакун, Н. Н. / Цвек, Е. В. (eds), Земледельцы и скотоводы древней Европы (проблемы, новые открытия, гипотезы), Киев / Санкт-Петербург 2012, 26-44.

Diachenko, A. 2019, Does the social field cause or accelerate social and cultural changes? The case of Eneolithic Cucuteni-Tripolye cultural complex. In: Kadrow, S. / Müller, J. (eds), Habitus? The social dimension of technology and transformation, Leiden 2019, 71-85.

Enea, S.-C. 2016, Symbols of power on the Cucutenian anthropomorphic statuettes. Case study – the Diagonals. In: Ursu, C.-E. / Poruciuc, A. / Lazarovici, C.-M. (eds), Between Earth and Heaven – Symbols and signs, Papers presented at the international symposium "From symbols to signs – Signs, symbols, rituals in sanctuaries", Suceava, Romania, 11-13 September 2015, In memory of Henrieta Todorova, Suceava 2016, 355-383.

Govedarica, B. 2006, Die kreuzförmigen Steinkeulen in der frühen Kupferzeit Südost- und Osteuropas. In: Tasić, N. / Grozdanov, C. (eds), Homage to Milutin Garašanin, Belgrade 2006, 415-431.

Hansen, S. 2013, The birth of the hero. The emergence of a social type in the fourth millennium BC. In: Starnini, E. (ed.), Unconformist Archaeology, Papers in honour of Paolo Biagi, BAR International Series 2528, Oxford 2013, 101-112.

Hansen, S. 2014, The 4th Millennium: A Watershed in European Prehistory. In: Horejs, B. / Mehofer, M. (eds), Western Anatolia before Troy: Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC? Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012, Vienna 2014, 243-259.

Колесников, А. Г. 1993, Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии, Киев 1993.

Кондрашов, А. В. / Резепкин, А. Д. 1988, Новосвободненское погребение с повозкой, Краткие сообщения Института археологии АН СССР 193, 91-97.

Kruk, J. / Milisauskas, S. 1982, Die Wagendarstellung auf einem Trichterbecher aus Bronocice in Polen, Archäologisches Korrespondezblatt 12, 1982, 141-144.

Круц, В. 2003, Поселення-гіганти трипільської культури в межиріччі Південного Бугу й *Дніпра*. In: Черняков, І. (ed.), Трипільська цивілізація у спадщині України, Київ 2003, 176-181.

Lazarovici, C.-M. / Lazarovici, Gh. / Ţurcanu, S. 2009, Cucuteni: a great civilization of the prehistoric world, Iaşi 2009.

Ляшко, С. М. / Бурдо, Н. Б. / Видейко, М. Ю. (eds) 2004, Енциклопедія трипільської цивілізації, Том 2, Київ 2004.

Mantu, C.-M. / Dumitroaia, Gh. / Tsaravopoulos, A. (eds) 1997, Cucuteni. The last great chalcolithic civilization of Europe, Thessaloniki 1997.

Manzura, I. 2005, Steps to the Steppe: Or, How the North Pontic Region Was Colonized, Oxford Journal of Archaeology 24 (4), 2005, 313-338.

Manzura, I. 2016, North Pontic Steppes at the end of the 4th Millennium BC: the Epoch of Brocken Borders. In: Zanoci, A. / Kaiser, E. / Kashuba, M. / Izbitser, E. / Băţ, M. (eds), Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien, Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava, Tiragetia International I, Chişinău 2016, 53-75.

Manzura, I. in press, History carved by the dagger: the society of the Usatovo culture in the 4th millennium BC.

Манзура, И. В. 2000, Владеющие скипетрами, Stratum plus 2, 2000, 237-295.

Манзура, И. В. 2014, Некоторые аспекты социальной организации носителей позднетрипольской культуры (по материалам Выхватинского могильника). In: Мунчаев, Р. М. (ed.), Древние культуры юго-восточной Европы и западной Азии, Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта, Москва 2014, 93-123.

Манзура, И. В. / Тельнов, Н. П. 1992, Проблема позднетрипольского погребального обряда лесостепной зоны Днестровско-Карпатских земель (некоторые итоги и перспективы изучения). In: Гросу, В. И. (ed.), Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы, Кишинев 1992, 118-130.

Маркевич, В. И. 1981, Позднетрипольские племена Северной Молдавии, Кишинев 1981.

Мельничук, И. В. 1990, Изображение змеи в Триполье. In: Дергачев, В. А. (ed.), Археологические исследования молодых ученых Молдавии, Кишинев 1990, 39-46.

Mischka, D. 2011, The Neolithic burial sequence at Flintbek LA 3, north Germany, and its cart tracks: a precise chronology, Antiquity 85, 2011, 742-758.

Müller, J. / Hofmann, R. / Ohlrau, R. / Shatilo, M. 2018, The social constitution and political organization of Tripolye mega-sites: hierarchy and balance. In: Meller, H. / Gronenborn D. / Risch, R. (eds), Überschuss ohne Staat – Politische Formen in der Urgeschichte, 10. Mitteldeutscher Archäologentag vom 19. bis 21. Oktober 2017 in Halle (Saale), Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Bd. 18, Halle (Saale) 2018, 247-262.

Passek, T. 1935, La céramique tripolienne, Leningrad 1935.

Rassmann, K. / Ohlrau, R. / Hofmann, R. / Mischka, C. / Burdo, N. / Videjko, M. Yu. / Müller J. 2014, High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization, Journal of Neolithic Archaeology 16, 2014, 96-134.

Rassmann, K. / Mertl, P. / Voss, H.-U. / Bicbaev, V. / Popa, A. / Musteaţă, S. 2016, Copper Age Settlements in Moldova: Insights into a Complex Phenomenon from Recent Geomagnetic Survey. In: Müller, J. / Rassmann, K. / Videiko, M. (eds), Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400 BCE, London / New York 2016, 55-69.

Рыбаков, Б. А. 1965, Космогония и мифология древних земледельцев, Советская археология 1, 1965, 24-47.

Рындина, Н. В. 1990, Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы I. In: Збенович, В. Г. (ed.), Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине, I полевой семинар, Тальянки, 1990, Киев 1990, 108-114.

Schmidt, H. 1932, Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien / Berlin / Leipzig 1932.

Scholz, R. / Rassmann, K. / Terna, St. 2018, Stolniceni, Petreni, Brînzeni, Republik Moldau. Luftbildaufnahmen mit Drohnen (UAV) von kupferzeitlichen Siedlungen in Moldawien im Kontext magnetischer Prospektionen und Ausgrabungen. Die Arbeiten der Jahre 2009 bis 2017, *e-Forschungsberichte* 1, 2018, 76-83.

Sîrbu, G. 2019, Comiunităţile Cucuteni-Tripolie târzii din spaţiul pruto-nisrtrean. Grupul cultural Gordineşti, Teza de doctor în istorie, Chişinău 2019.

Топал, Д. / Церна, С. 2010, Позднетрипольский могильник и поселения у с. Кунича (Флорештский р-н, Республика Молдова), Stratum plus 2, 2010, 281-298.

Відейко, М. Ю. 1998, Причини виникнення і розвитку трипільських протоміст, Археологія 4, 1998, 145-150.

Видейко, М. Ю. 2017, Кукутень-Триполье: в поисках технологического прогресса, Stratum plus 2, 2017, 119-132.

Збенович, В. Г. 1990, К проблеме крупных трипольских поселений. In: Збенович, В. Г. (ed.), Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине, I полевой семинар, Тальянки, 1990, Киев 1990, 10-12.

Збенович, В. Г. 1990, Поселение Бернашовка на Днестре, Киев 1990.

Черныш, Е. К. 1977, Формирование локальных вариантов трипольской культуры. In: Новейшие достижения советских археологов, Тезисы докладов всесоюзной конференции, Москва 1977, 18-21.

Шмаглий, Н. М. / Видейко, М. Ю. 1990, Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации. In: Збенович, В. Г. (ed.), Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине, I полевой семинар, Тальянки, 1990, Киев 1990, 12-16.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 41-58
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.116

The evolution of dual-chambered updraught kilns on the Cucuteni-Tripolye mega-sites in the 4th millennium BC: a view from Stolniceni[1]

Stanislav Țerna
Chişinău
Knut Rassmann
Frankfurt aM
Andreea Vornicu-Țerna
Botoşani
Johannes Müller
Kiel

Abstract: Four complex dual-chambered pottery firing kilns have been recently systematically excavated at the Cucuteni-Tripolye mega-site of Stolniceni in Northern Moldova. The data obtained from these investigations are corroborated with older and newer evidences from other sites and allow us to address wide problems such as technological and social context for specialized pottery firing on large Cucuteni-Tripolye settlements from the 4th millennium BC.

Key words: Cucuteni-Tripolye culture; mega-sites; pottery production; pottery firing kilns; geophysics; labour division; technological innovation

Introduction

In the last decade, large-scale geophysical surveys performed with high-resolution equipment led to the discovery, and therefore opened the possibility, for targeted archaeological investigation of numerous pottery firing kilns on the so-called "mega-sites" of the Chalcolithic Cucuteni-Tripolye culture.[2] These findings resulted in a vast discussion in the archaeological literature regarding the use of dual-chambered updraught kilns for the firing of high-quality painted pottery which is characteristic for Cucuteni-Tripolye site assemblages.[3]

The multidisciplinary investigations carried out, since 2015, in the large Cucuteni-Tripolye settlement of Stolniceni in Northern Moldova, in the Prut river basin,[4] provided new data on this particular type of installation. The fieldwork included both non-intrusive surveys (geophysics and airborne photography) and excavations.[5] One of the main research objectives of the project has been the multifold investigation of pottery firing installations, four such kilns being excavated between 2016 and 2018. The data from Stolniceni, combined with both recently excavated kilns in Ukraine and information regarding older findings from Romania, Moldova and Ukraine, allows us now to broadly address the question of kiln typology and chronological dynamics on Cucuteni-Tripolye settlements from the 4th millennium BC.

[1] We are honored to dedicate this article to our colleague and friend Blagoje Govedarica – a scientist who contributed substantially to the Copper Age research in the North-Western Black Sea region.

[2] Rassmann et al. 2014; Müller / Rassmann / Videiko 2016.

[3] See Korvin-Piotrovskiy et al. 2016; Черна / Рассманн / Рудь 2017; Видейко 2019 with further bibliography; cf. Tencariu 2015.

[4] The research at Stolniceni is carried out within a cooperation between "High Anthropological School" University (Chișinău), RGK DAI (Frankfurt am Main) and Kiel University.

[5] Țerna et al. 2016; Черна / Рассманн / Рудь 2017; Scholz / Rassmann / Țerna 2018; Țerna et al. 2019.

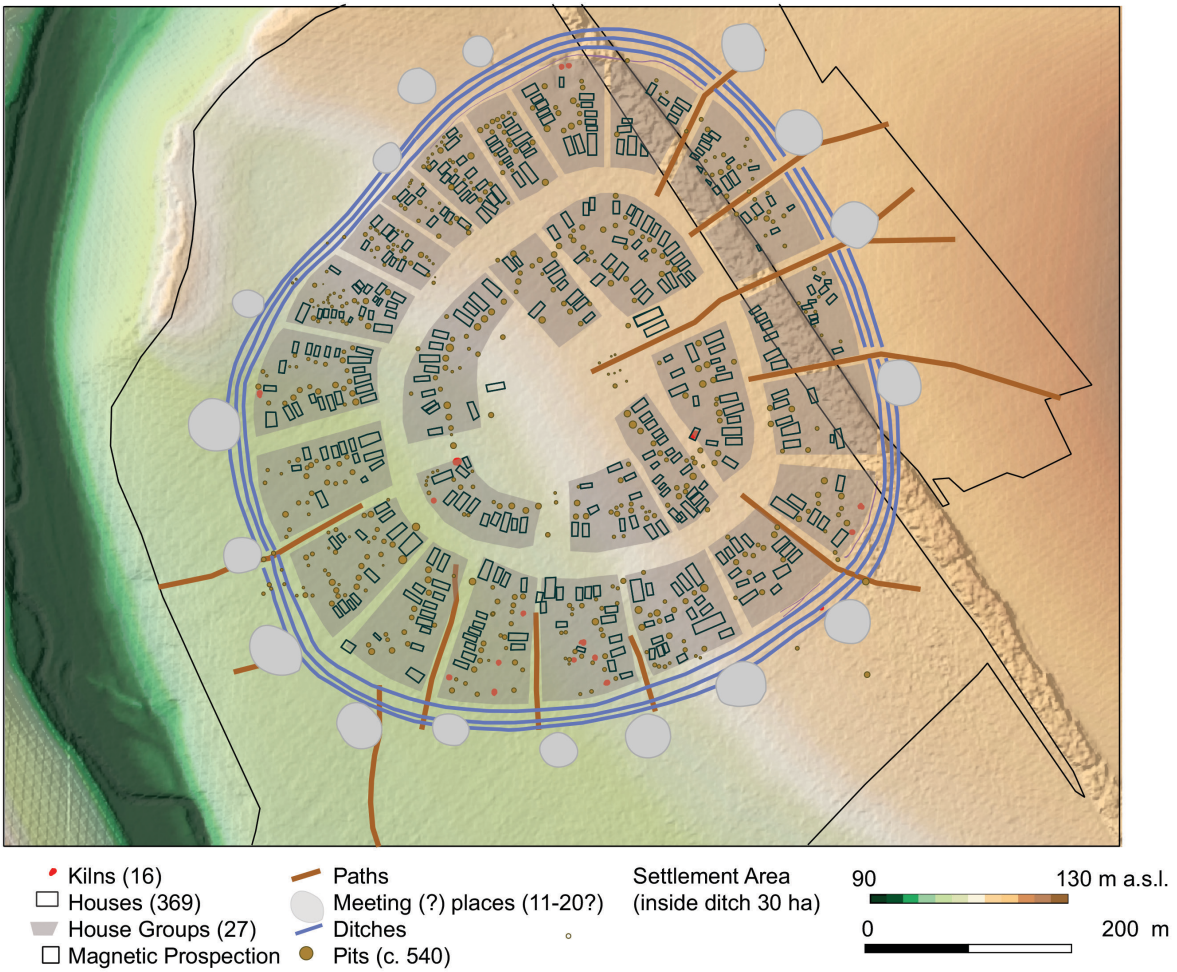

Fig. 1. *Stolniceni. The interpretation of the magnetic map. DEM based on UAV images and their SFM processing* (K. Rassmann / S.Țerna)

Pottery kilns from Stolniceni – spatial distribution and geophysical data

The magnetic surveys in Stolniceni in 2015 and 2017 revealed detailed data regarding the layout of the Cucuteni-Tripolye settlement. In 2015, the northeastern part of the settlement (23 ha) was surveyed with a 5-channel magnetometer. The system was mounted on a push-cart fibreglass array. The gradiometers were set at a 0.5 m interval.[6] The magnetometers used were FGM-650B tension band fluxgate vertical gradiometers with 650 mm sensor separation, a ±3000 nT measurement range and 0.1 nT sensitivity. Precise georeferencing with an accuracy of *ca*. +/- 0.05 m was similarly achieved through the utilisation of a Leica RTK-DGPS (base/rover). In November 2017 the survey was completed with a 16-channel magnetometer system mounted on a vehicle-towed, non-magnetic array of fibreglass. This time, the gradiometers were set at 0.25 m intervals. The array was therefore 4 m wide. The 16 magnetometers used were FGM-650B, like those on the 5-channel magnetometer. A Trimble RTK-DGPS systems consisting of a base station and a rover was used for precision georeferencing of the magnetometer data.

The prospected area covered 70 ha, including most of the settlement territory (30 ha) and a large sector outside it. The magnetic data enabled us to gain an insight into the general structures of the settlement (fig. 1). Around 370 burnt houses are visible, an enclosure system composed of three ditches and a palisade, around 540 settlement pits and 19 pottery kilns. With a lower contrast, some linear anomalies indicate paths,

[6] Țerna et al. 2016.

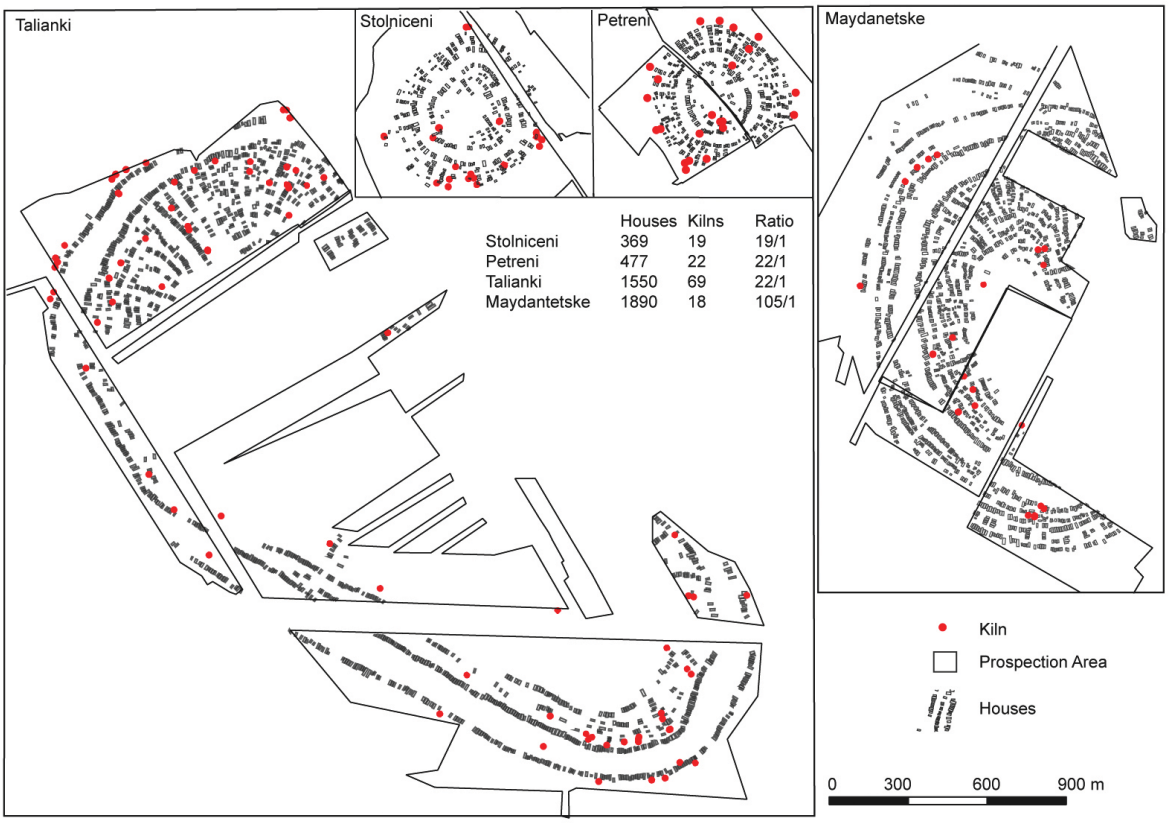

Fig. 2. *Schematic map of the location of kilns in the settlements of Maidanetske and Talianki (both Talne district, Ukraine), Petreni* (Drochia district, Moldova) *and Stolniceni* (Edineț district, Moldova). *The identification of the pottery kilns is based on the geomagnetic data. The correct identification as kilns of five anomalies at Maidanetske and Talianki was established by excavation in 2013 and 2014, while another four kilns were excavated at Stolniceni* (excavations 2016–2018) (illustration K. Rassmann)

clearly visible in the southern and northern periphery of the settlement. The course of the paths is connected with gaps in the ditches and with the arrangement of the house rows. Outside the enclosed area, multiple circular anomalies with a diameter of 25–30 m are regularly distributed all around the settlement, corresponding to house groups. Those are areas where large amounts of fragmented domestic material was discarded probably as a result of collective activities by the inhabitants associated with the house groups.[7]

Thanks to the settlement research of the Romano-Germanic Commission in Moldova and Ukraine,[8] the data regarding the kilns identification and distribution within the settlement of Stolniceni can be considered in a wider, comparative perspective (fig. 2).

The Ukrainian mega sites are remarkable through their extraordinary size (Talianki with nearly 340 ha and Maidanetske with 270 ha), whereas the Moldavian settlements of Petreni and Stolniceni are slightly over 30 ha. Nonetheless, the ratio between houses and kilns at Petreni and Stolniceni, i.e. 1:22 and 1:19 respectively, is around the same value as that recorded for the giant settlement of Talianki. However, at Maidanetske, the situation is completely different, as the ratio is 1:105. Most probably, this is due to the location of a high number of kilns on the as yet unprospected part of the site.

A closer look at the spatial distribution of the kilns reveals further differences between the settlements mentioned above. At Petreni and Talianki the kilns are regularly distributed, whereas the kilns in Stolniceni and Maidanetske are clustered, with large parts of the settlements displaying no kilns. An explanation could be that in Talianki and Petreni more social groups (house

[7] Țerna et al. 2019, 246-248.
[8] Rassmann et al. 2014; Rassmann et al. 2016a; Rassmann et al. 2016b.

groups?) were engaged in ceramic production, while in Stolniceni and Maidanetske the labour division is more advanced and limited to specific social units. Before drawing wider conclusions let us evaluate the archaeological data in detail.

Pottery kilns from Stolniceni – archaeological data

At Stolniceni, four pottery kilns have been excavated in the 2016, 2017 and 2018 campaigns, both in the northern and southern parts of the settlement (fig. 3).

The first two kilns (trenches 3/2016 and 5/2017) located in the northern area of the settlement have been briefly described in previous publications[9] and were part of what has been interpreted as a pottery firing complex which also included a house, four pits and various features on the prehistoric step-surface, such as an agglomeration of unfired pottery and polished stone tools.[10] Both kilns had a similar construction and belonged to the dual-chambered updraught type (fig. 4); the combustion chambers had been dug into the prehistoric step-surface and consisted of two parallel, oval channels on which clay slabs would have been subsequently placed, serving as stands for the pottery load. In both cases, the upper part of the kiln's construction (firing chamber or dome?) was not preserved, but its presence is indicated by the discovery of few scattered fragments of burnt clay, smoothed on the outer side and bearing imprints of twigs on the inner side. Two successful experimental reconstructions of pottery kilns of the type discovered at Stolniceni[11] proved the extraordinary firing capacity of such constructions and validated the interpretation of the kiln remains from archaeological contexts, especially the presumed use of clay slabs covering the channels as both stands for the pottery load and regulators for the firing process.[12] The radiocarbon determinations obtained for animal bones recovered from the kilns' fill allow us to date the two constructions to the first two centuries of the 4th millennium cal BC.

Two other kilns have been subsequently investigated in the southern part of the site (trenches 14/2018 and 15/2018) (fig.3). As they have not yet been published, we will give a more detailed description of the two pottery firing installations in the following.

Trench no. 14 was placed over two distinct anomalies, namely one of the kilns and, to the west of it, another one, which, based on the geomagnetic data had initially been interpreted as a pit. The step-surface level was reached at a depth of 55-60 cm and consisted of agglomerations of finds that formed two distinct areas – the western one with pottery and burnt clay corresponding to the anomaly next to the kiln, and the eastern one containing pottery, bones and daub corresponding to the upper part of the kiln. The kiln structure itself was revealed further below, at a depth of circa 5-20 cm from the step-surface level. It had a round shape with the opening in the south, a diameter of circa 210 cm and a total area of 3.9 m^2. From an architectural point of view, the kiln differed from other kilns excavated at Stolniceni by the fact that the two-channeled combustion chamber had an addition of six air holes located on its perimeter (fig. 5). The holes where connected to the main channels via funnel-like openings covered by arch-shaped partition walls built on a frame of parallel bent twigs (imprints from which have been preserved in the clay) (fig. 6). Two larger air holes with diameters of 25-28 cm were placed in the back of the combustion chamber, at the extremities of the channels, while the other four, with diameters of 12-17 cm were located laterally, two on each of the channel's outer side. The channels had a U-like profile and were about 38 cm high, 45 cm wide in the upper part and 27 cm wide, at the bottom. They were divided by a longitudinal partition wall which had a height of circa 40 cm and a width of 40-42 cm.

An interesting find was made at a distance of circa 2 m to the west from the kiln, in the area of the magnetic anomaly initially interpreted as a pit. Here, an agglomeration of pottery, animal bones and clay fragments had been cleaned on the step-surface level; further investigation of this feature revealed several concentrations of crumbly burnt clay scattered within an area of circa 4.5 m^2. The burnt clay fragments were circa 5 cm thick and smoothed on the outer side. On

[9] Черна / Рассманн / Рудь 2017; Țerna et al. 2019.
[10] See Țerna et al. 2019.
[11] Tencariu et al. 2018; Scholz 2019.
[12] See also Видейко и др. 2016.

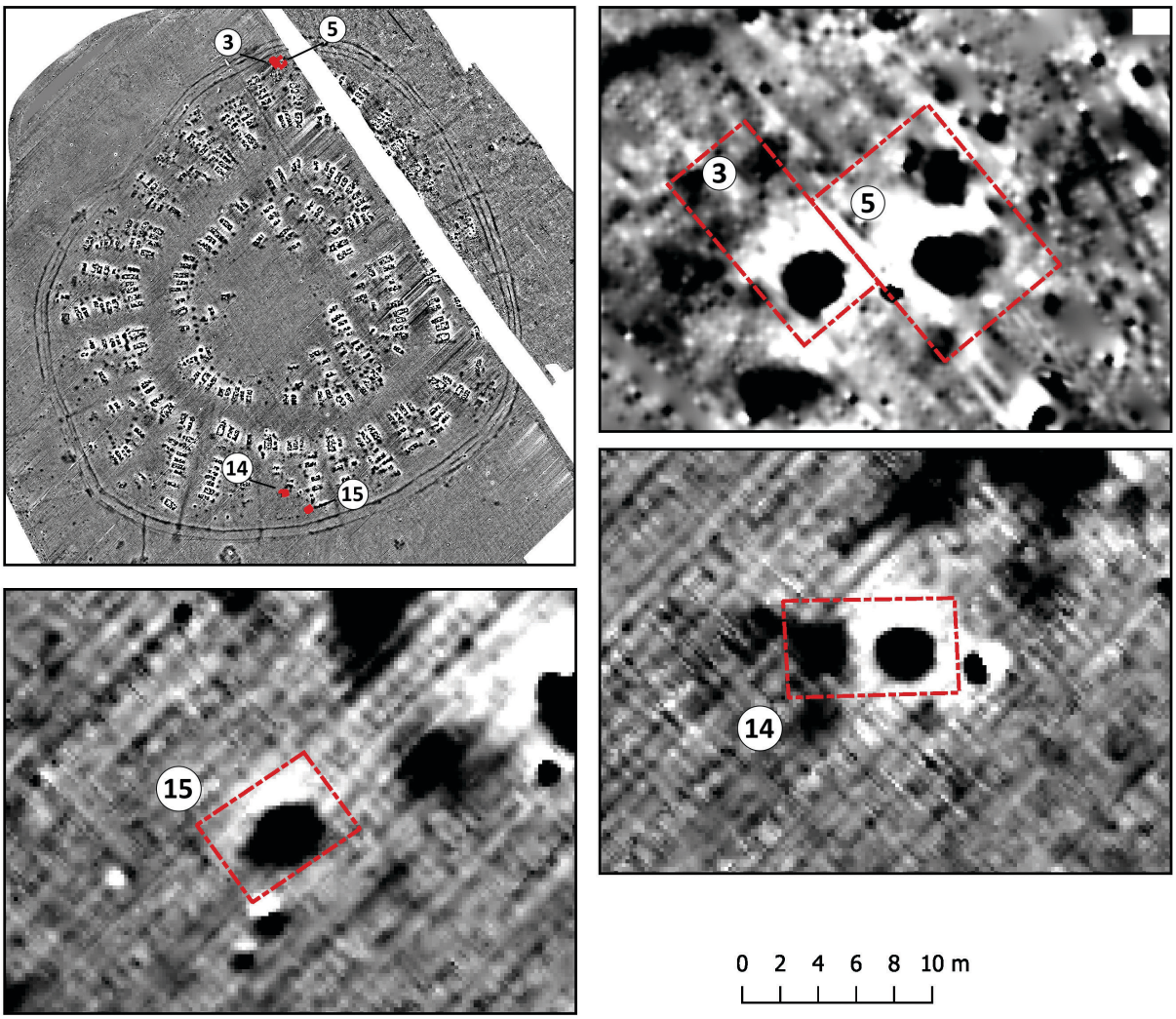

Fig. 3. *Location of excavation trenches 3/2016, 5/2017, 14/2018 and 15/2018 with the investigated pottery kilns on the geophysical plot of Stolniceni settlement* (geophysics – K. Rassmann)

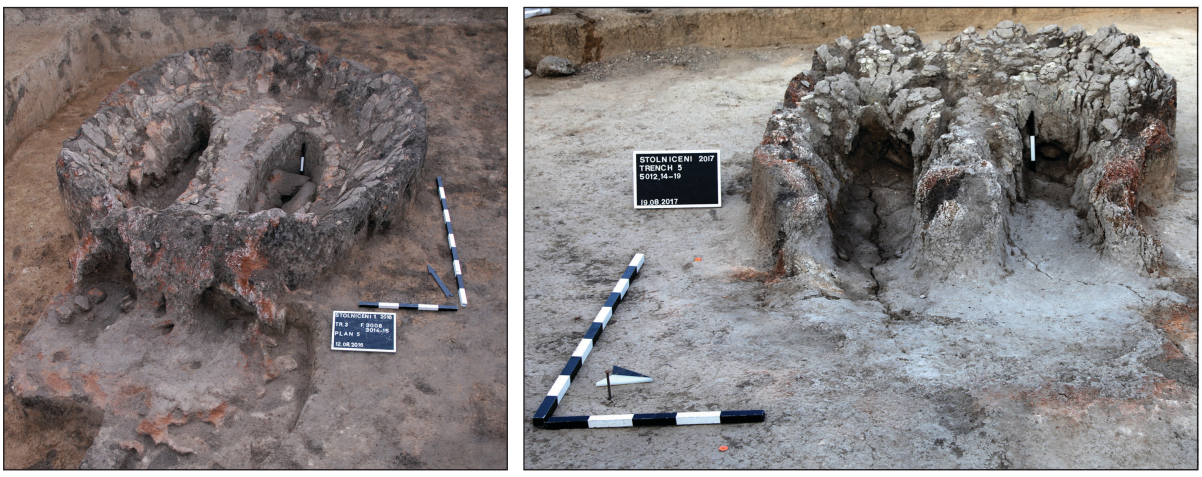

Fig. 4. *The kilns from trenches 3/2016* (left, photo D. Topal) *and 5/2017* (right, photo S. Țerna)

Fig. 5. *The kiln from trench 14/2018 viewed from the north* (photo J. Liebscher)

the inner side they had imprints of twigs of 3 cm diameter (fig. 7 and 8). We interpret these clay fragments as remains of the dome of the kiln, which had been removed after the last (?) firing and discarded near the kiln. The area on which the dome remains were scattered corresponds roughly to the area of the kiln.

As regards the building process of this particular type of kiln, we were able to reconstruct the *chaîne opératoire* starting from the information provided by the multiple sectioning of the archaeological feature. Thus, the first operation consisted in digging the kiln's pit from the pre-

Fig. 6. *Construction details of the kiln from trench 14/2018. Top left: a – eastern channel; b – larger air hole at the extremity of the channel; c and d – lateral smaller air holes* (photo S. Țerna). *Top right – the larger air hole from the extremity of the eastern channel* (photo S. Țerna). *Middle right – section through one of the smaller lateral air holes* (photo A. Vornicu-Țerna). *Down – section through the eastern channel of the kiln and the larger air hole at its northern extremity* (photo J. Liebscher)

Fig. 7. *Remains of dome within the pottery and bone agglomeration located to the west of the kiln, in trench 14/2018* (photos S. Țerna)

Fig. 8. *Daub fragments interpreted as remains of kiln dome in trench 14/2018* (photos J. Liebscher)

historic step-surface, into the yellow soil. Then, the two main channels were excavated, leaving a partition wall in the middle; perpendicular to the external side of the channels, short narrow corridors were dug out. Subsequently, the construction was coated with a layer of fine-tempered clay with no vegetal admixture. Immediately after that, when the coating was still wet, small twigs were bent and inserted into the channel walls, at the northern extremity as well as into the walls of the four narrow corridors, in order to build arch-shaped partition walls which would partly separate the air holes from the main combustion channels. This twig frame was subsequently coated with the same clay as the base of the kiln. Afterwards, the frame for the dome was built of interwoven twigs, placed on top of the combustion chamber, coated with clay and left to dry before the first firing event (fig. 9).

Trench 15 was opened over a kiln anomaly, with the objective to remove *en bloc* such a construction and conserve it for museum display. In order to achieve this, the research process had to be adapted for this objective, thus some of the final methodological stages in the investigation, such as the sectioning of the feature, which could have yielded further details about the kiln's construction and duration of use, were not completed.

The kiln belongs to the same dual chamber up-draught type as those excavated in the previous years (fig. 10). It had an almost round shape, with the opening in the east, a diameter of 170 cm, and together with the clay *platform* at the entrance occupied an area of 3 m^2.

Similar to the case from trench 3, the building of the pottery firing installation investigated in trench 15 implied the digging of two connected pits, one for the construction of the dual-chamber kiln and the other serving as the potter's pit.

The kiln's pit was around 20 cm deep from the prehistoric step surface. From this level, the two channels were dug 38-44 cm into the yellow clayish soil, leaving a partition wall in the middle. The channels had a U-shaped profile, a width of 48 cm in the upper part and 27 cm at the bottom; the dividing wall was 39-54 cm wide. In front of the kiln's entrance, the firin clay-coated platform was partially preserved.

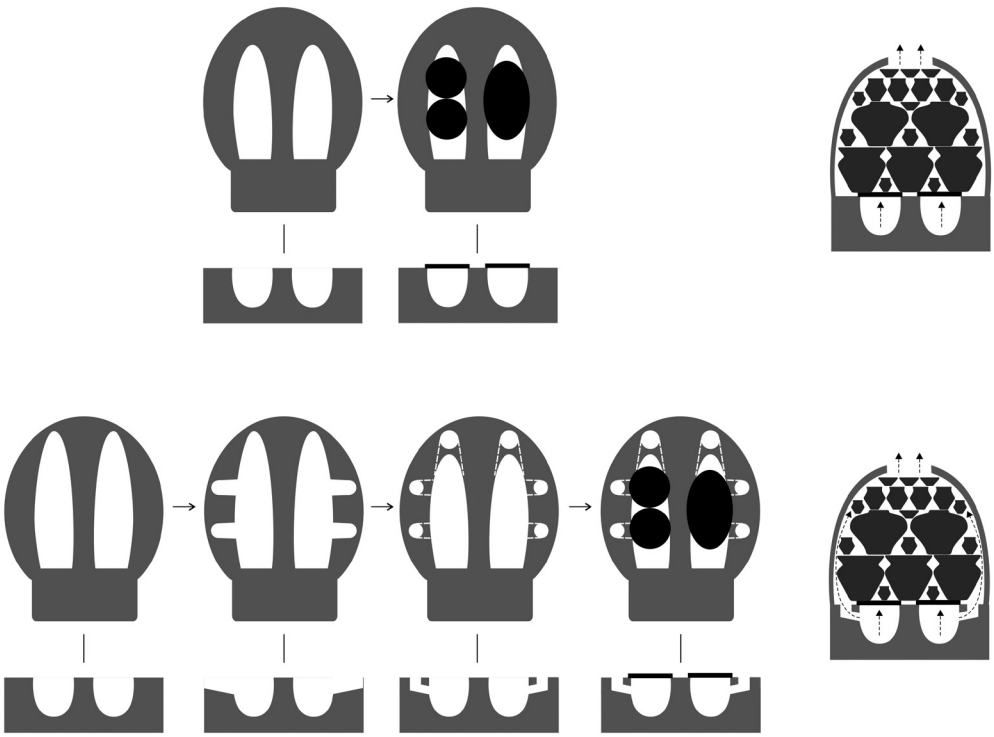

Fig. 9. *Schematic illustration of the construction stages of the two pottery kiln types from Stolniceni – the simple two-channelled (above) and the two-channelled with air holes (below). Each stage is illustrated twofold, with a conventional section from above and another one perpendicular to it, showing the profile through the channels and the partition wall. Black colour (in the views from above) marks the discoid and shield-like clay slabs* (illustration S. Țerna, A. Vornicu-Țerna)

Fig. 10. *View from the west over the pottery kiln in trench 15/2018 and the pit located in front of it* (photo A. Vornicu-Țerna)

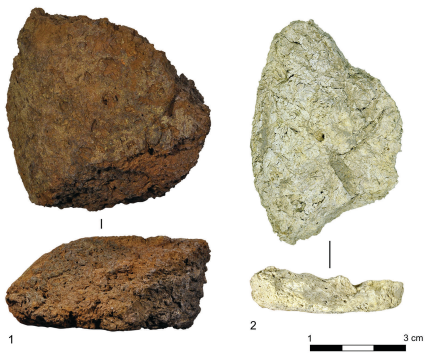

Fig. 11. *Fragments of clay slabs from trench 3/2016* (photos S. Țerna)

The potter's pit, connected to the kiln through the firing platform, contained in the upper part – at the platform's level – vitrified shards, fragments of clay slabs, charcoal and several bones. Towards the east, the pit went deeper, forming a rectangular cavity of c. 60×70 cm, which probably served as a protective niche from which the potter would have controlled the firing process.

After it went out of use, the pit of the kiln was filled with fragments of burnt clay. Of these, 13 were identified as being parts of slabs; they were found concentrated right above the western wall of the kiln.

Material derived from activities related to the kiln use were found on the step surface, c. 80-90 cm to the west and north-west of the construction. These are large fragments of pottery, several animal bones and two concentrations of burnt clay. The latter comprised mainly fragments of uncertain origin, several pieces of slabs and one fragment with twigs imprints (22-25 mm diameter), probably a fragment from the dome.

Clay slabs, firing management and kiln relative chronology

A few years ago, the discovery and investigation of a pottery firing kiln at the Tripolye large site of Nebelivka in Ukraine allowed the researchers to presume that the so-called clay slabs played an important role in the technological process by, fragments of which had been found both in the kiln area and in the adjacent pit.[13] Thus, according to the authors mentioned above, the discoid flattened greenish clay objects may have been placed onto the channels of the kiln combustion chamber in order to support the load of unfired pottery which would have been placed on top of these slabs. This interpretation was later confirmed at Stolniceni, both archaeologically (by finding of a complete shield-like clay slab which had fallen into one of the channels of the kiln in trench 3/2016 – see above, fig. 3) and experimentally, during the reconstruction of a similar kiln in 2017.[14]

At Stolniceni, fragments of clay slabs (fig. 11) accompanied all of the four excavated pottery kilns. Thus, in trenches 3 and 14 they are concentrated generally within the remains of the abandoned kilns, while in the other two trenches (5 and 15) they are scattered both within the remains and on the surrounding area, sometimes at a distance of several meters (fig.12). What are the implications of these two patterns? We should emphasize once again that the features excavated at Stolniceni belong to certain groupings or agglomerations of kilns and – as we pointed out in other studies[15] – it is likely that the kilns within such an agglomeration were not all in use at the same time, but there was rather a successive use of kilns within one specialized pottery firing complex, probably based on knowledge transfer between generations. The absolute dating from trenches 3 and 5 seem to support this assumption since the "post kiln" event in trench 5 started later than the backfill of the kiln in trench 3.[16] If so, the technological waste including the slab fragments from trench 3 would come from the later use of the kiln in trench 5 and this could be an explanation for the various patterns of slab occurrence – when the kiln in trench 5 (and therefore the entire pottery production complex) went out of use, it had been abandoned without subsequent cleaning of the area and the slab fragments were just left scattered across the surface. In contrast, the older kiln (and the adjacent area) could have been cleaned before subsequent deposition of waste.

If we apply the same scenario to the kilns excavated in 2018, the two-channeled one from trench 15 would have functioned later than the one in trench 14, with two channels and air holes. Furthermore, this assumption seems to be supported by the intensity of finds on the step-surface: in trench 14 much more waste was found above the kiln than in trench 15. This waste probably comes from one of the three kilns located nearby, possibly including the one in trench 15.

Based on the distribution of clay slab fragments and other technological waste, we can therefore conclude that the kilns in trenches 3 and 14 do not belong to the latest kiln generations from the site. The kiln in trench 3 is among the earliest features in the settlement so far, while the exact chronological position of the one in trench 14 (with air holes) is not yet known; it is, however, quite likely that this kiln is earlier than the kiln investigated in trench 15. Future research and the results of absolute dating of kilns excavated in 2018 should provide clarification in this matter.

A further possible indicator of relative chronology of kilns is their size. If pottery firing is one of the earliest activities organized in the settlement, then the initial production volume should have been pretty high in order to cover the demand for ceramic ware during the first, construction phase of the settlement and its

[13] Видейко и др. 2016; Видейко 2019; cf. Korvin-Piotrovskiy et al. 2016.
[14] Tencariu et al. 2018.
[15] Черна / Рассманн / Рудь 2017; Ţerna et al. 2019.
[16] Ţerna et al. 2019, Fig. 50.

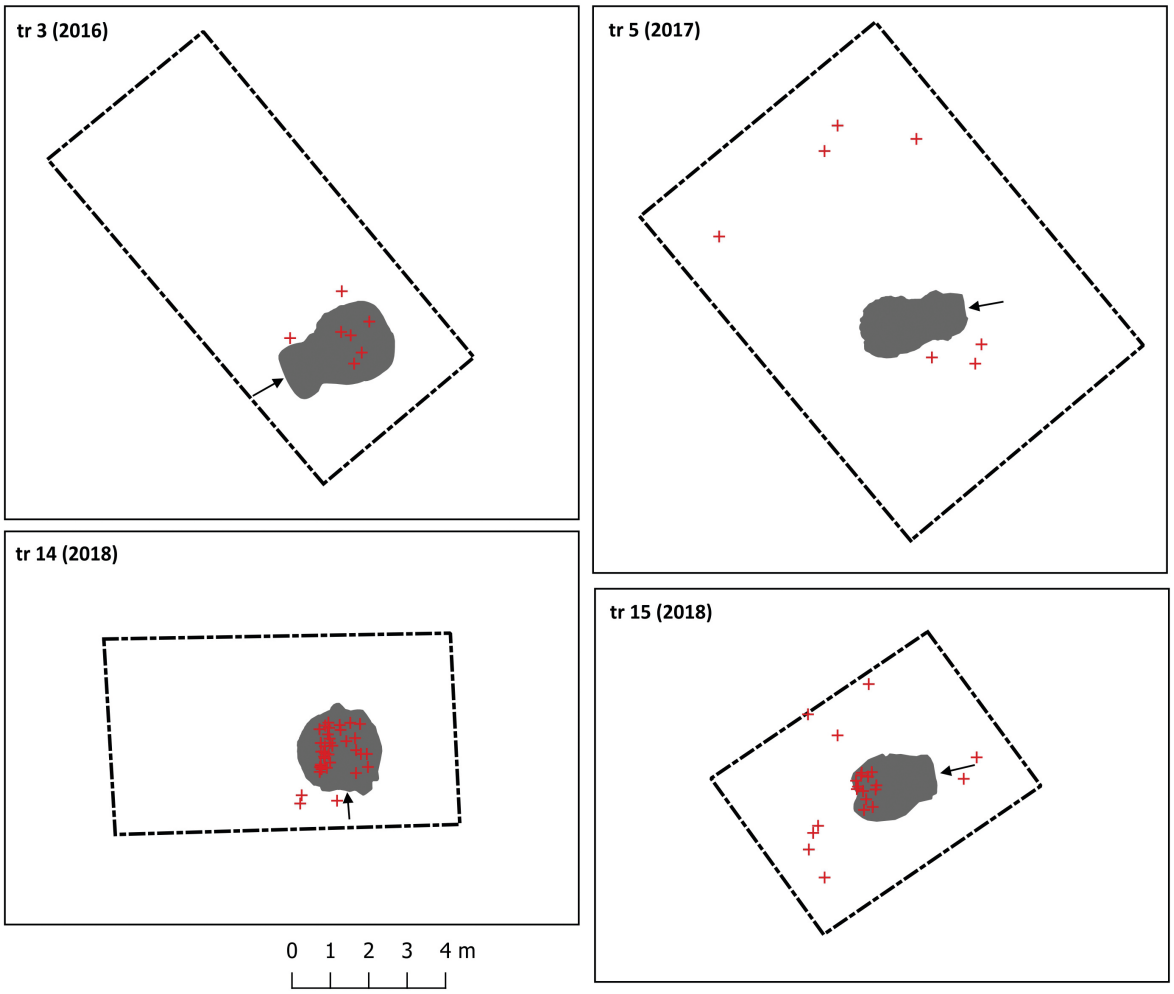

Fig. 12. *Distribution of fragments of clay slabs in the trenches with pottery kilns investigated at Stolniceni* (illustration S. Țerna). *Red crosses indicate locations of slab fragments discovery, grey contours mark the outlines of pottery kilns and black arrows point the location of access to the kilns.*

households. Subsequently, the pottery demand decreases as the potter shall basically just supply "renewal" ware to the existing households and provide ceramics for new households at the site. A decrease of the quantity of pottery to be fired should result in a decrease of kiln capacity which is reflected in its dimensions. Indeed, at Stolniceni, there is a clear size reduction of circa 23-29 % from the earliest to the latest kilns; in the first case (trenches 3 and 5) the kilns' relative chronology is supported by absolute dates while in the second (trenches 14 and 15), chronological relation of the kilns is deduced from distribution of waste, slab fragments and, as we can see, the size (table 1).

Table 1. *Area of kilns excavated at Stolniceni*

Kiln no.	Area (m²)
3/2016	4.8
5/2017	3.4
14/2018	3.9
15/2018	3

Dual-chambered kiln typology in the 4th millennium BC

In the 4th millennium BC, the dual-chambered updraught pottery kiln with two- or three channeled combustion chamber became a part of the package of technical innovations in the Copper Age to the east of the Carpathians. To this mo-

Table 2. *Cucuteni-Tripolye kilns of the 4th millennium BC. Techniques of managing the hot air and gas inflow from combustion to firing chamber*

No.	Site	Relative chronology	Technique	Literature
1	Chirileni	Tripolye C2	grate	Бикбаев 2016
2	Costești IX	Tripolye C2	grate on cones	Маркевич 1981; Сырбу, Бикбаев 2017
3	Dobrovody	Tripolye C1	air holes	Корвін-Піотровський та ін. 2016
4	Glăvănești Vechi	Tripolye C1C2	grate on cones	Comșa 1976
5	Hancăuți I	Tripolye C2	grate on cones	Бикбаев 1990; Bicbaev 2009
6	Kamianets – Podilskyi	Tripolye B2C1	slabs	Дяченко та ін. 2019
7	Maidanetske	Tripolye C1	slabs	Відейко та ін. 2015; Korvin-Piotrovskiy et al 2016; Видейко 2019
8	Nebelivka	Tripolye B2	slabs	Видейко и др. 2015
9	Novomalin – Podobanka	Tripolye C2	?	Дяченко 2016
10	Ostrog – Zeman	Tripolye B2C1	?	Позіховський 2016
11	Stolniceni	Tripolye B2C1	slabs and air holes	-
12	Talianki	Tripolye C1	air holes	Круц и др. 2015; Korvin-Piotrovskiy et al 2016; Корвін-Піотровський та ін. 2016
13	Trinca – Izvorul lui Luca	Tripolye C2	grate on cones	Сырбу 2015
14	Valea Lupului	Tripolye C1C2	grate on cones	Dinu 1957
15	Zhvanec – Shovb	Tripolye C2	grate on cones	Мовша 1971

ment, there are 15 Cucuteni-Tripolye settlements from which such kilns have been published (Table 2); all of these sites belong to the Tripolye B2 – C2 interval, or the entire 4th millennium. The first dual-chambered kilns with channeled combustion chamber appeared probably earlier[17] and accompanied the formation and spread of large centripetal settlements (= Cucuteni A-B / Tripolye B1B2 stage or roughly the last quarter of the 5th millennium BC) as suggested by the available data from Vesely Kut.[18] Even though the Vesely Kut information is not complete, the growth of settlement sizes driven by the agglomeration of population in radial settlements presented new demands to the size of pottery production due to an increased number of inhabitants. We expect, therefore, the discovery of dual-chambered kilns on Cucuteni A-B / Tripolye B1B2 sites in the nearest future.

There are several differences among the dual-chambered pottery kilns from various settlements, such as size or number of channels. In our opinion, the main one is however the technique of managing the hot gas inflow between the two chambers: combustion and firing. Generally, this problem was solved by placing a deck on the lower compartment (combustion chamber) which had a twofold function: it directed the influx of hot air and gases upwards into the firing chamber and served as a support for the pottery load. We can now distinguish three types of kilns based on the construction of the combustion chamber and its cover (figure 13; cf. fig. 9):

A – the two- or multi-channeled combustion chamber is covered by discoid or shield-like slabs on which the unfired pottery was subsequently placed;

[17] Traditionally, the earliest Cucuteni-Tripolye dual-chambered pottery kiln is considered to be the one found at Luka-Vrublevetskaya, on a Pre-Cucuteni – Tripolye A settlement from the mid 5th millennium BC (cf. Бибиков 1953). In our opinion, the kiln from this site is more likely to be attributed to one of the two chronological horizons which overlapped the Copper Age layer, namely the occupations from first centuries AD and the Middle Ages.

[18] Unfortunately, this pottery (?) kiln located in a house has never been extensively published (Цвек 1994, 77); we should however emphasize here that the placement and subsequent use of a dual-chambered firing construction in a dwelling would not be safe. All of the other pottery kilns of such types have been found outside houses, on large inter-dwelling spaces or even on the periphery of the settlements. Therefore, the real function of the feature from Vesely Kut remains questionable at least until thorough publication of the excavation data.

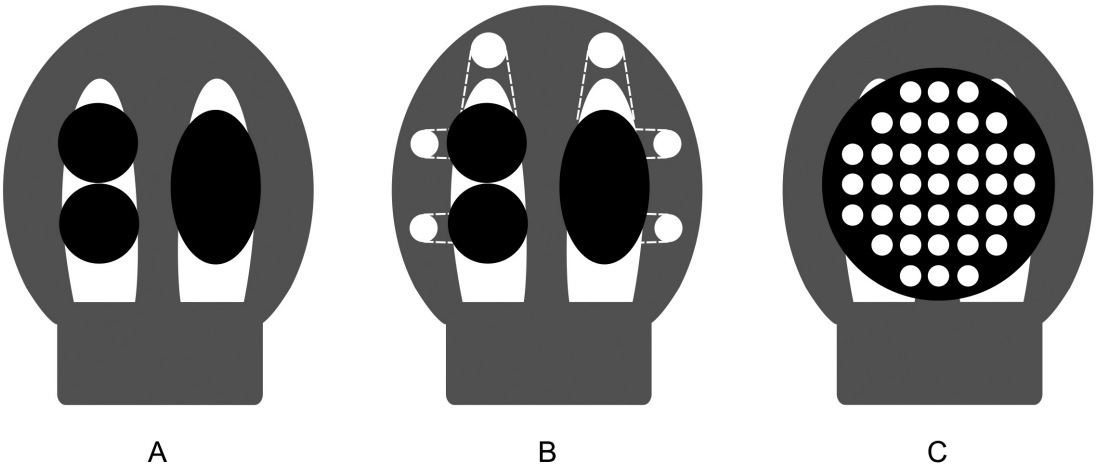

Fig. 13. *Three techniques of managing the hot air and gas inflow from combustion to firing chamber within the Cucuteni-Tripolye dual-chambered updraught pottery kilns. A – channels covered with discoid or shield-like slabs; B – channels complemented by air holes, both covered with discoid or shield-like slabs; C – channels covered by grate* (illustration S. Țerna)

B – the two- or multi-channeled combustion chamber with air holes on its perimeter is covered by discoid or shield-like slabs on which the unfired pottery was subsequently placed;

C – the two- or multi-channeled combustion chamber is covered by a grate on which the unfired pottery was subsequently placed. The grate often lies on clay cones arranged vertically on the perimeter of the combustion chamber.

These three types have a certain spatial and chronological trajectory in the 4th millennium BC (figures 14-15). Type A appears at the Tripolye B2 stage (4000/3900 BC) and lasts throughout the climax of mega-site evolution until approximately 3600 BC. Type B seems to be a further improvement of type A, by adding air holes on the combustion chamber's perimeter, and had a time span from 3900 to 3600 BC. Type C appeared at circa 3600 BC and has been encountered throughout both Tripolye C1C2 and the entire Tripolye C2 stage till the end of the 4th millennium.

In most of the cases, there is a single type of kiln for each settlement. Here, the only exception so far is the Stolniceni case where kilns of types A and B have been found in groups close to a standalone dwelling which may be interpreted as "potter's house": the northern agglomeration of kilns displayed two A-type features while the southern one included an A-type and a B-type kiln. This technological variability together with the spatial arrangement of the two pottery production complexes – located in opposite parts of the site – raises important questions related to the emergence and spread of a technological innovation within a specific, specialized socio-economic group such as pottery makers. Were both kiln types (A and B) already known to Stolniceni potters when the site was founded, or has the use of air holes for firing management been discovered and implemented at Stolniceni after a certain period of use of type A kilns? The available radiocarbon data for kilns from the north of the settlement (trenches 3/2016 and 5/2017) shows a remarkably early dating within the settlement's inner chronology. This means that the firing of pottery in two-channeled dual-chambered kilns had been organized from the very beginning of the site's occupation and "filling" of its preconceived geometrical structure. One could therefore expect that the B-type kiln in trench 14/2018 should either have a later date and display a local innovation or, if not, belong to a technological package which reached Stolniceni from elsewhere; in this case, the emergence of kilns of type B would have happened before 3900 BC. As pointed out above, the distribution of technological waste and clay slab fragments would indicate that the B-type kiln from Stolniceni is probably not a "last generation feature" since the A-type kiln in trench 15 seems to have been used later. Does it mean that both types of

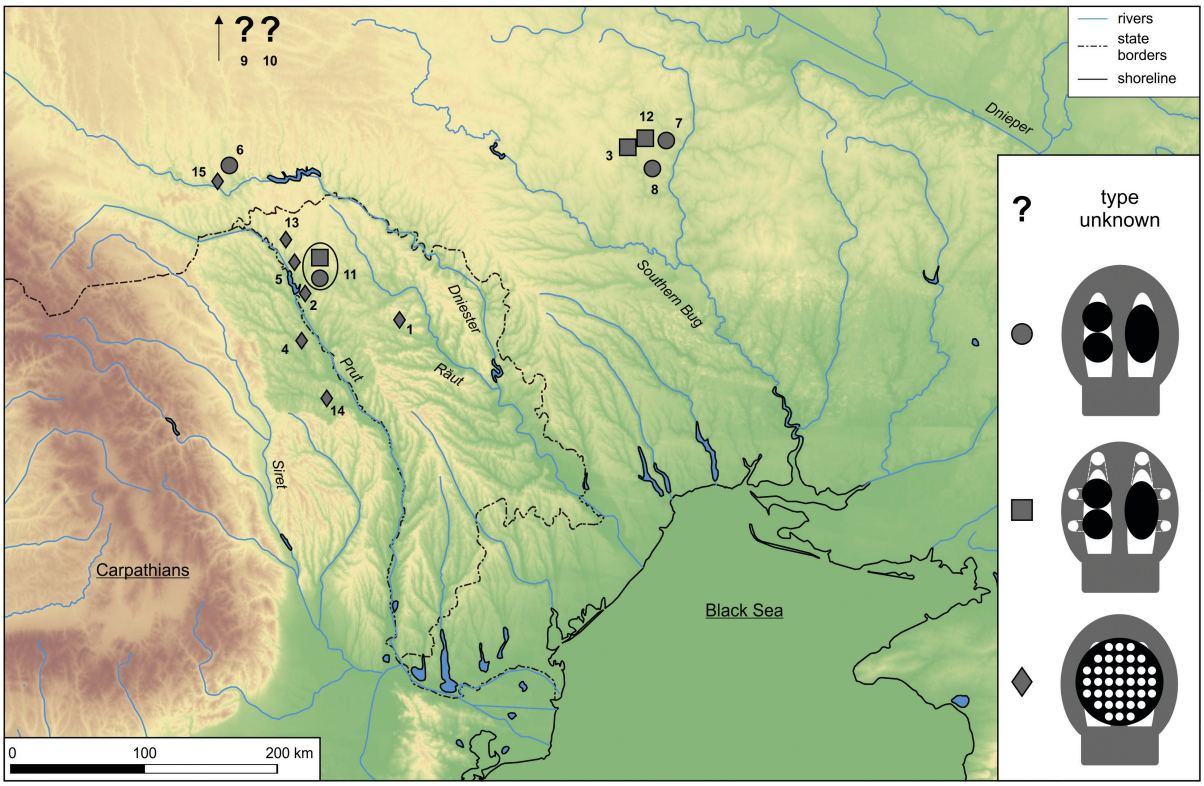

Fig. 14. *Geographical distribution of the three techniques of managing the hot air inflow from combustion to firing chamber within the Cucuteni-Tripolye dual-chambered updraught pottery kilns in the IVth millennium BC. Numbers correspond to the ones from Table 2* (illustration S. Țerna)

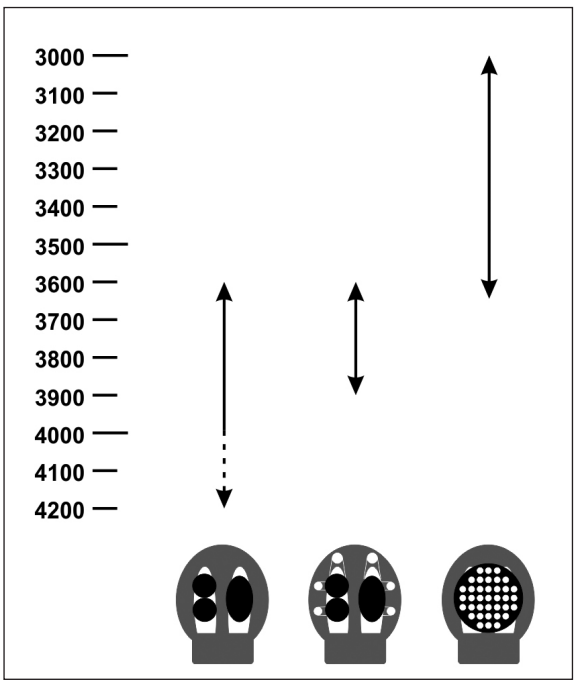

Fig. 15. *Chronological distribution of the three techniques of managing the hot air inflow from combustion to firing chamber within the Cucuteni-Tripolye dual-chambered updraught pottery kilns* (illustration S. Țerna)

kilns were known to the Stolniceni potters from the very beginning of the settlement's development? Though it seems to be a plausible scenario, a firm answer should be provided in the future, when more data on the inner chronology of the site will become available.

Spread of technological innovations

Another research problem is the spatial dissemination of kiln-related technological innovations. The available informations suggest that the spread of Cucuteni-Tripolye radial settlements followed a West–East geographical vector, from North-Eastern Romania towards the Bug-Dnieper basin in modern-day Ukraine;[19] therefore, the roots for the constructive elements of the pottery kilns from such huge settlements as Talianki, Maidanetske, Nebelivka or Dobrovody should be sought in the Western part of the Cucuteni-Tripolye area. Indeed, at Stolniceni we witness kilns of both A and B types in a chronological setting

[19] Țerna / Vornicu-Țerna / Rassmann 2018.

slightly younger than Nebelivka and slightly earlier than the Ukrainian mega-sites of the Tripolye C1 stage.[20] Did innovations in pottery manufacturing spread as part of the gradual movement of people and settling of the Eastern territories in Bug and Dnieper basins which manifested itself in large radial settlements, or did such technological peculiarities as the use of air holes in kilns of type B travel across already existing sites? There is evidence for mutual exchange of pottery between the Prut and Uman regions such as, for example, the discovery at Stolniceni of fragments of bowls made of caoline, which is considered to be an import from the eastern area, where caoline pottery is widespread. Obviously, imported pottery does not imply the existence of direct contacts among potters; on the other hand, it reflects a certain degree of population mobility and one could expect that potters could have been a part of this process, ensuring "transfer of knowledge" between distinct mega-sites.

The origin of type C kilns, with such a complex innovational element as the grate, remains unclear. In technological terms, a grate would represent a radical improvement over the "air hole" idea, with hot air and gas flowing through multiple circular holes made in a large clay slab which covers the entire bottom of the firing chamber, replacing thus the rows of discoid and/or shield-like slabs of type A and type B kilns. All of the known C-type kilns are concentrated in the Prut and Dniester basins, with the earliest examples coming from Tripolye C1C2 (= Cucuteni B2) settlements from the right bank of the Prut. Although still awaiting new data, we may now presume that the grate in dual-chambered pottery kilns appeared by the end of the mega-site phenomenon and represented a development of the "slab and air hole" principle documented in kilns from Stolniceni and Talianki.

Pottery making and labour division

An interesting aspect is the distribution of kilns within settlements. Both from the chronological analyses of the kilns in Maidanetske[21] and the dating of the Stolniceni kilns we know that the installation of kilns (as a part of the settlements infrastructure) and the demarcation of the area by an enclosure were part of the first activities at the sites. Also the long duration of some kilns[22] indicate the stability of these infrastructural devices, which is important until the recently socially explained collapse of mega-sites.[23] In this respect it is tempting to link the spatial distribution of the kilns within the sites[24] with the question of socio-economic developments.

As also stated above, there seem to be two distinct patterns: the "regular" one, where the kilns are more or less distributed over the entire site and most of its structural units (like house groups or "quarters"), and the "clustered" one, where the kilns form distinct agglomerations and are not present in all or most of the settlements' structural units. The first model has been recorded at Petreni and Talianki, while the second one has been revealed by the geophysical plots of Stolniceni and Maidanetske.

Obviously, these spatial distribution patterns indicate differences in part-time or full-time specialization within the settlement. Presumably, a "clustered" pattern indicates reduced access to the technology of pottery firing with just several structural units (such as house groups) involved in ceramic production while a "regular" one would mean broader access to technology with most of the structural units producing pottery.

In principle we could link this observation with questions about urbanization and social differentiation. As Stolniceni and Petreni are contemporary, and Talianki dates partly younger then Maidanetske, a simple chain from disperse to a concentrated distribution of kilns is not the case. Nevertheless, the concentration in one quartier in two of the mentioned sites might indicate a development to "proto-urban" divisions of work, which would indicate a combination of certain craft specialization with spatial separation.

Beside these non-directed processes "potter-quarters" not necessarily indicate processes of vertical social differentiation. We are dealing with societies, in which, like in every society, such specializations could result both in the strengthening of reciprocal relationships between non-stratified actors with different

[20] cf. Müller et al. 2016.

[21] Ohlrau 2020.

[22] Ibid.

[23] Hofmann et al. 2019.

[24] As documented by Rassmann et al. 2014; Rassmann et al. 2016a.

production ties, or in the development of social stratification by the restriction of the access to resources – in this case high quality pottery products. But, in consequence, only with the evaluation of the development of other aspects of the mega-sites, these questions regarding the social consequences might be answered.

Conclusion

Of course, the available data from recent excavations based on geophysical plots (kilns excavated at four sites in the Uman region and one single site in the Prut basin) are still insufficient to draw far-going conclusions about the emergence and spread of innovations related to pottery firing within the Cucuteni-Tripolye large and complex settlements of the 4th millennium BC. They only allow us to point out some research problems and questions for future work. Identification and excavation of pottery kilns on diachronic radial sites on the right bank of the Prut, Dniester and Bug basins should be a research task for further investigation of pottery manufacturing and, on a wider scale, spread of innovations and knowledge in the vast and intriguing world of the Cucuteni-Tripolye mega-sites.

Sažetak

Evolucija dvokomornih produvnih keramičkih peći na Cucuteni-Tripolje mega-lokalitetima iz 4. milenija pr. n. e.: pogled iz lokaliteta Stolniceni

Četiri složene dvokomorne produvne keramičke peći nedavno su sistematski iskopane na mega-naselju Cucuteni-Tripolje kulture na lokalitetu Stolniceni u Sjevernoj Moldaviji. Podaci dobijeni ovim istraživanjima, upoređeni sa starijim i novijim dokazima sa drugih nalazišta, dozvoljavaju nam razmatranje niza pitanja, kao što je tehnološki i društveni kontekst za usavršavanje pečenja keramike u okviru velikih Cucuteni-Tripolje naselja od 4. milenija pr. n. e. Raspoloživi podaci iz nedavnih istraživanja bazirani na primjeni geofizičkih mjerenja (peći su iskopavane na četiri lokaliteta u regionu Uman i na jednom lokalitetu u dolini rijeke Prut) još su uvijek nedovoljni za izvlačenje konačnih zaključaka o pojavi i širenju inovacija vezanih za pečenje keramike u okviru velikih i kompleksnih naselja Cucuteni-Tripolje kulture u 4. mileniju pr. n. e. Dobijeni rezultati nam dopuštaju samo da ukažemo na određene istraživačke probleme i otvorimo pitanja za budući rad. Identifikacija i iskopavanje keramičkih peći na dijahronijskim i zrakasto postavljenim lokalitetima na desnoj obali Pruta, u dolinama Djestra i Buga, trebali bi biti naučni zadatak za istraživanje manufakture keramike, kao i, na višem nivou, širenja inovacija i znanja u širokom i intrigirajućem svijetu Cucuteni-Tripolje mega-lokaliteta.

Bibliography

Бибиков, С. Н. 1953, Поселение Лука-Врублевецкая, Москва 1953.

Бикбаев, В. М. 1990, Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей. В: Збенович, В. Г. (отв. ред.), I полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине, Тальянки / Веселый Кут / Майданецкое, ИА НАН УССР, Тальянки 1990, 146-152.

Bicbaev, V. 2009, Complexe de ars ceramică din etapa CII a culturii Cucuteni-Tripolie din aşezarea Hancăuţi I – "La Frasin", comuna Hancăuţi, raionul Edineţ. Sesiunea ştiinţifică a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, ediţia a XIX-a, 15-16 octombrie 2009. Rezumatele comunicărilor, Chişinău, 9-12.

Бикбаев, В. М. 2016, Расписная амфора со сценами ритуальных танцев из позднетрипольского поселения у села Кирилень (район Сынжерей, Молдова). In: Ţerna, S. / Govedarica, B. (eds.), Interactions, changes and meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday, Stratum Plus, Chişinău 2016, 227-253.

Церна, С. / Рассманн, К. / Рудь, В. 2017, Гончарный горн с позднетрипольского поселения Стольничень I (Единецкий район, Республика Молдова) и производство керамики к востоку от Карпат в 4-м тысячелетии до н.э., Stratum Plus 2, 2017, 301-330.

Comşa, E. 1976, Die Töpferöfen im Neolithikum Rumäniens, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 60, 1976, 353-364.

Цвек, Е. В. 1994, Гончарное производство племен трипольской культуры. В: Черняков, И. Т.

(ред.), Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине, Наукова Думка, Киев 1994, 55-95.

Dinu, M. 1957, Şantierul arheologic Valea Lupului, Materiale şi cercetări arheologice III, 1957, 166-178.

Дяченко, О. 2016, Площадки трипольских поселений Новомалин – Подобанка и Курганы – Дубова на Западной Волыни. In: Diaczenko, A. / Król, D. / Kyrylenko, A. / Rybicka, M. / Werteletski, D. Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu, Zimowit, Rzeszów 2016, 19-33.

Дяченко, О. / Собковяк-Табака, І. / Левінзон, Є. / Нечитайло, П. / Старенький, І. / Болтанюк, П. 2019, Попередні результати дослідженнь на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. In: Заремба, О. (гол. ред.), Археологія & фортифікація України, Кам'янец- Подільський 2019, 18-24.

Hofmann, R. / Müller, J. / Shatilo, L. / Videiko, M. / Ohlrau, R. / Rud, V. et al. 2019, Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements, PLoS ONE 14 (9), e0222243. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243.

Korvin-Piotrovskiy, A. / Hofmann, R. / Rassmann, K. / Videiko, M. / Brandstätter, L. 2016, Pottery kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J. / Rassmann, K. / Videiko, M. (eds.), Trypillia-Megasites and European Prehistory. 4100-3400 BCE, Routledge, London and New York 2016, 221-252.

Корвін-Піотровський, О. Г. / Пічкур, Є. В. / Чабанюк, В. В. / Шатіло, Л. О. 2016, Роботи трипільської експедиції, Археологічні дослідження в Україні 2015, Київ 2016, 201-202.

Маркевич, В. И. 1981, Позднетрипольские племена Северной Молдавии, Штиинца, Кишинев 1981.

Мовшат Т. Г. 1971, Гончарный центр трипольской культуры на Днестре, Советская археология 3, 1971, 228-234.

Müller, J. / Hofmann, R. / Brandtstätter, L. / Ohlrau, R. / Videiko, M. 2016, Chronology and demography: how many people lived in a mega-site? In: Müller, J. / Rassmann, K. / Videiko, M. (eds.), Trypillia-Megasites and European Prehistory. 4100-3400 BCE, Routledge, London and New York 2016, 133-169.

Müller, J. / Rassmann, K. / Videiko, M. (eds.), Trypillia-Megasites and European Prehistory. 4100-3400 BCE, Routledge, London and New York 2016.

Ohlrau, R. 2020, Maidanetske. Development and decline of a Trypillian mega-site in Central Ukraine, Sidestone, Leiden 2020.

Позіховський, О. 2016, Енеолітичний гончарний горн в Острозі (попереднє повідомлення). In: Манько, М. / Данилюк, М. / Позіховська, С. (ред.), Острозький науковий збірник. Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі, Державний історико-культурний заповідник міста Острога, Острог 2016, 98-105.

Rassmann, K. / Ohlrau, R. / Hofmann, R. / Mischka, C. / Burdo, N. / Videjko, M. / Müller, J. 2014. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization, Journal of Neolithic Archaeology 16, 2014, 63-95.

Rassmann, K. / Korvin-Piotrovskiy, A. / Videiko, M. / Müller, J. 2016a, The New Challenge for Site Plans and Geophysics: Revealing the Settlement Structure of Giant Settlements by Means of Geomagnetic Survey. In: Müller, J. / Rassmann, K. / Videiko, M. (eds.), Trypillia-Megasites and European Prehistory. 4100-3400 BCE, Routledge, London and New York 2016, 29-54.

Rassmann, K. / Mertl, P. / Voss, H.-U. / Bicbaev, V. / Popa, A. / Musteaţă, S. 2016b, Copper Age settlements in Moldova: Insights into a Complex Phenomenon from Recent Geomagnetic Surveys. In: Müller, J. / Rassmann, K. / Videiko, M. (eds.), Trypillia-Megasites and European Prehistory. 4100-3400 BCE, Routledge, London and New York 2016, 55-69.

Scholz, R. / Rassmann, K. / Ţerna, S. 2018, Stolniceni, Petreni, Brînzeni, Republik Moldau. Luftbildaufnahmen mit Drohnen (UAV) von kupferzeitlichen Siedlungen in Moldawien im Kontext magnetischer Prospektionen und Ausgrabungen. Die Arbeiten der Jahre 2009 bis 2017, DAI e-Forschungsberichte, Fasz. 1, 2018, 76-83.

Scholz, R. 2019, Rekonstruktion eines Töpferofens der Tripolje-Kultur. Crossing borders – building contacts. News and notes from the Römisch-Germanische Kommission weblog. www.dainst.blog/crossing-borders/2019/07/16/rekonstruktion-eines-toepferofens-der-tripolje-kultur/ (accessed on 16. 10. 2019)

Сырбу, Г. В. 2015, Гончарные комплексы позднего энеолита Пруто-Днестровского междуречья (по материалам поселения Тринка – Изворул луй Лука), Stratum Plus 2, 2015, 171-178.

Сырбу, Г. В., Бикбаев, В. М. 2017, Гончарное ремесло в позднем энеолите Пруто-Днестровского междуречья (горн из поселения Костешть IX), Stratum Plus 2, 2017, 331-344.

Tencariu, F. A. 2015. Instalaţii de ardere a ceramicii în civilizaţiile pre- şi protoistorice de pe teritoriul României, Editura UAIC, Iaşi 2015.

Tencariu, F.-A. / Ţerna, S. / Vornicu, D.-M. / Măţău, F. / Vornicu-Ţerna, A. 2018, Experimental (re) construction and use of a Late Cucuteni-Trypillia kiln, Arheologia Moldovei XLI, 2018, 241-256.

Ţerna, S. / Rassmann, K. / Vasilache, M. / Radloff, K. 2016, Stolniceni I – new research on a Cucuteni-

Tripolye large site. In: Zanoci, A. / Kaiser, E. / Kashuba, M. / Izbitser, E. / Băţ, M. (eds), Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava, Chişinău 2016, 137-148.

Ţerna, S. / Vornicu-Ţerna, A. / Rassmann, K. 2018, New data on the formation of complex sites in the Western area of the Cucuteni-Tripolye culture. In: Бруяко, И. В. (ред.), Народы и культуры Нижнего Дуная в древности. Материалы Международной научно-практической конференции, Измаил 2018, 15-25.

Ţerna, S. / Vornicu-Ţerna, A. / Hofmann, R. / Dal Corso, M. / Shatilo, L. / Vasilache-Curoşu, M. / Rud, V. / Knapp, H. / Kirleis, W. / Rassmann, K. / Müller, J. 2019, Stolniceni – excavation results from the 2017 campaign, Journal of Neolithic Archaeology 21, 2019, 209-281. https://doi.org/10.12766/jna.2019.9.

Видейко, М. Ю. / Чепмэн, Дж. / Бурдо, Н. Б. / Гайдарска, Б. / Церна, С. В. / Рудь, В. С. / Киосак, Д. В. 2015, Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у с. Небелевка, Stratum Plus 2, 2015, 147-170.

Відейко, М. Ю. / Мюллєр, Й. / Бурдо, Н. / Хофманн, Р. / Церна, С. 2015, Дослідження у центральній частині Майданецького, Археологія 1, 2015, 68-75.

Видейко М. Ю. 2019, Многоканальные гончарные горны в трипольской культуре и развитие гончарного ремесла, Tyragetia SN XIII (1), 2019, 9-26.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 59-72
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.117

Metallurgical activity in the Early Bronze Age period on the hilltop settlement of Pod near Bugojno

Biba Teržan
Ljubljana

Abstract: In the present article attention is drawn to several finds from the Early Bronze Age period, which in our opinion represent clear indications for a bronze casting workshop at the hilltop settlement of Pod near Bugojno, situated in the valley of the river Vrbas. These represent ceramic cylindrical objects, which we associate with identical finds from the workshop of a bronze founder in the Early Bronze Age phase at the settlement of Feudvar near Mošorin in Vojvodina. They can be interpreted as clay core supports, used as a casting instrument during the production of bronze objects.

Key words: Bosnia, hilltop settlement Pod near Bugojno, Early Bronze Age, metallurgical activity, casting instruments.

The prehistoric settlement of Pod near Bugojno is situated in the valley of the river Vrbas, within the mountainous region of central Bosnia with rich ore deposits and along one of the main traffic routes, connecting the Carpathian or Pannonian Basin with the Adriatic Sea (Fig. 1, 1).[1] The site has a dominant position with visual command over the valley of river Vrbas, which surpasses distance of 10 km both up- and downstream, while the views encompass also the surrounding mountain ranges and passes. It is positioned at the very point, where the route towards the Adriatic Sea divides. One path leads along the river Vrbas and crosses the Makljen mountain pass to the valley of river Rama and further to the valley of river Neretva, while the other way goes over the mountain pass Kupreška Vrata and continues either across the fields of Kupreško polje, Duvanjsko polje and Imotsko polje in the direction of the valley of river Neretva or, alternatively, across the fields of Livanjsko polje and Sinjsko polje towards Split or central Dalmatia region.[2]

The hilltop settlement of Pod near Bugojno represents one of the best investigated prehistoric archaeological sites in Bosnia and Herzegovina and was more or less continuously occupied from the Eneolithic period and all the way up to the end of the Iron Age.[3] The archaeological excavations were conducted between 1958 and 1983 by the National Museum of Bosnia and Herzegovina (*Zemaljski muzej*) and led by Borivoj Čović, an outstanding scientist and the best expert in his time for the prehistory of the Balkan Peninsula.[4] Čović regularly reported about his excavation results, above all in the main Yugoslav scientific journal, such as the *Arheološki pregled*, and in the *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (*Herald of the National Museum in Sarajevo*),[5] but also on various other occasions, such as at conferences and on congresses both in his homeland and abroad.[6] In the fourth volume of *Praistorija jugoslavenskih zemalja* he then presented a synthetic overview of results from the research at Pod near Bugojno settlement, which he used as a basis for description of cultural phenome-

[1] The article was translated into English by Miha Kunstelj (Vrhnika), figures and maps (Fig. 1-6) have been prepared by Manca Vinazza (University of Ljubljana), to both I would like express my sincere thanks.
[2] Čović 1991, 7, Map 1.
[3] Čović 1965, 48-65, Appendix 1; 1991, 10.
[4] Cfr. Marić 1997; Škegro 1997.
[5] Čović 1959; 1961b; 1963; 1964; 1965a; 1965b; 1966; 1967; 1968; 1972; 1974a.
[6] Čović 1975; 1986, 60-62; 1990; 1995.

na in the western Balkans during the Bronze and Iron Ages.[7] Due to the outbreak of pointless and disastrous civil war, which resulted in the tragic disintegration of Yugoslavia, Čović regrettably did not manage to finish the planned series of monographic publications about his excavations at the hilltop site Pod near Bugojno, the only exception being the first volume, dedicated to the Early Bronze Age settlement.[8]

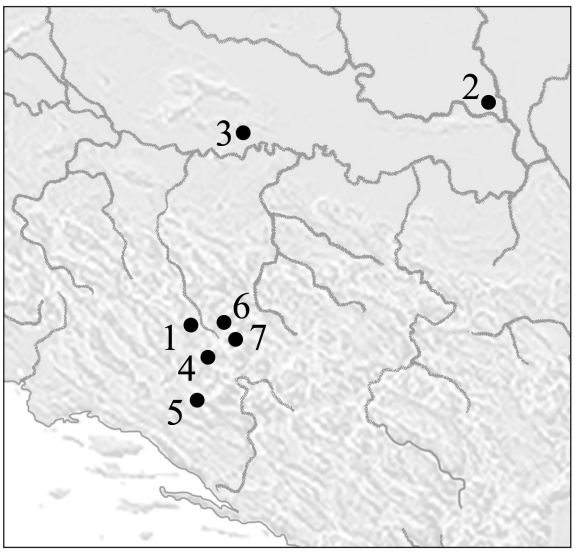

Fig. 1. *Map with indicated sites mentioned in the article:* 1 – *Pod near Bugojno,* 2 – *Feudvar near Mošorin,* 3 – *Alilovci Lipje,* 4 – *Varvara,* 5 – *Sovići,* 6 – *Mračaj near Gornji Vakuf,* 7 – *Maškara*

Sl. 1. / Fig. 1. *Zemljevid z označenimi kraji, ki so omenjeni v članku:* 1 – *Pod pri Bugojnu,* 2 – *Feudvar pri Mošorinu,* 3 – *Alilovci Lipje,* 4 – *Varvara nad Ramo,* 5 – *Sovići ob Imotskem polju,* 6 – *Mračaj pri Gornjem Vakufu,* 7 – *Maškara*

Despite the existent Čović's manuscripts[9] and documentation, the work of his successors at the National Museum unfortunately has not resulted in the conclusion of his epochal research and publication of further volumes on Pod near Bugojno settlement. The only exception is Mario Gavranović, who offered a basic overview of the research as a part of his master's and doctoral work.[10] However, in his studies of Pod near Bugojno settlement he focused primarily on the periods of Late Bronze and Early Iron Age,[11] what served him as a starting point for the research on the wider region of western Bosnia, comprising the river basin areas of Vrbas, Sana and Bosna.[12]

In the present contribution we would like to draw attention to several finds from the Early Bronze Age period, for which we believe they represent clear indications that there was a bronze casting workshop on the hilltop settlement of Pod near Bugojno. These are the ceramic cylinder-shaped objects, which were interpreted by Čović as oversimplified representations of anthropomorphic idols (Fig. 2, 1-3).[13] In view of the analogies from the prehistoric settlement of Feudvar near Mošorin in Vojvodina, that is, from its likewise Early Bronze Age phase, there can be no doubt that these objects, rather than being the enigmatic idols, represent clay core supports, which were in use as casting instruments during the production of bronze artefacts.

At Feudvar, large-scale archaeological excavations were conducted between 1986 and 1990 under the leadership of Bernhard Hänsel and Predrag Medović, comprising the fortified settlement as well as the topographic research and smaller trial excavations in the surrounding area. The settlement, placed on the edge of the elevated Titel Plateau, overlooks the main river Tisza and the surrounding, wide-open plain, while the location offers a practically boundless panorama with views as far as the eye can see. Such favourable position assured the settlement a central role and made it an important junction on the communication routes along the main waterways of the Carpathian Basin – the Tisza and Danube rivers, the confluence of which lies in the immediate vicinity, to the south of the present-day town of Titel (Fig. 1, 2). Unfortunately, the archaeological excavations have been disrupted on account of the Serbian military aggression and the subsequent breakup of Yugoslavia and

[7] Čović 1983a; 1983b. Cfr. also Čović 1976, 198-209.
[8] Čović 1991.
[9] According to the verbal communication with sadly now also deceased Branka Raunig, the Borivoj Čović's manuscript for his next volume was practically finished.
[10] Gavranović 2011/2, 89-123.
[11] Gavranović 2004; 2011/2, 109-123, Pls. 29-73 (Unfortunately, the National Museum of Bosnia and Herzegovina permitted Gavranović to inspect and later publish only the finds from excavations conducted in 1963).
[12] Gavranović 2011/1-2.
[13] Čović 1983a, 177, T. 26, 3; 1991, 16, 23, 41, 48, T. 4, 18-20.

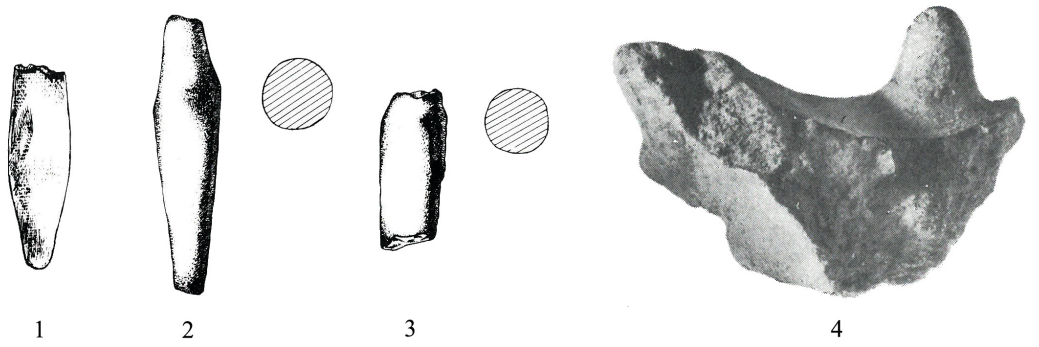

Fig. 2. *Pod near Bugojno, clay core supports – casting implements and fragment of crucible with knobs on the bottom* (after Čović 1991, Pl. 3, 4; 4, 18-20)

Sl. 2. / Fig. 2. *Pod pri Bugojnu, glinasti zatiči – livarski pripomočki in fragment livarskega lončka s tutuli* (po Čović 1991, T. 3, 4; 4, 18-20)

remain incomplete, what is also the reason why they have not yet been fully published.[14]

The settlement of Feudvar represents, similarly as the Pod near Bugojno settlement, a site with a very prolonged period of occupation, ranging from the Eneolithic and all the way up to the Late Iron Age or Sarmatian period. Relevant for the present discussion is, though, the highly significant discovery of a metallurgical workshop from the Early Bronze Age. The latter was situated in the middle of the settlement, characterised by the rectangular layout of dwelling houses and narrow lanes. The buildings were fairly equal in size with the exception of the workshop building, which showed somewhat smaller dimensions (Fig. 3).[15] Regardless of its distinctive size, the workshop did not deviate in main from the regular settlement layout, as the space before its front as well as its rear wall had been left empty, what augmented the distance to the neighbouring dwelling units. In this way the workshop was surrounded on both sides with smaller courtyard where the metallurgical activities were carried out, but at the same time a shift in the spatial arrangement could be understood also as a deliberate security measure because of the use of fire during the casting process and the consequent danger of flying sparks setting fire to neighbouring buildings.

Both in and around the workshop numerous remains of various tools and casting instruments have been discovered, what points to the fact that at the settlement of Feudvar a specialised craftsman or founder had been active, equipped with abundant and varied set of tools and thus capable of producing a wide range of products. His set of implements included mould models or male moulds (patrizes) and numerous diverse mould types for the manufacture of bronze objects (one-piece moulds, two-part or bivalve moulds, multipart moulds (*mehrschalige Gußformen*) and so-called lost moulds (*Gußtechnik der "verlorenen Form"*), which were shattered after use. In regard to the preservation of the mould forms, it can be said that the founder manufactured various types of bronze products, such as weapons (spears, axes, daggers), tools (knives/sickles, chisels, awls), jewellery (ribbed bracelets) etc. In addition to casting moulds, also crucibles and remains of bronze droplets from casting at high temperatures have been discovered, as well as the fairly large collection of variously sized clay core supports (Fig. 4). The latter were needed when casting hollowed parts of bronze objects, such as for example the sockets of spearheads, socketed chisels, socketed and shaft-hole axes and the like.

In addition, stone plates and grindstones were also found. These had been used for the finishing of the bronze objects, such as for example the removal of casting seams and the like. Traces of metal have been still preserved in the scratches and cuts of these grinding plates.[16] The work-

[14] Hänsel / Medović 1991; 1998 (Feudvar I); Falkenstein 1998 (Feudvar II); Kroll / Reed 2016 (Feudvar III).

[15] Hänsel / Medović 1991, 66-69, 72-77, Abb. 7; 11; 2004, 88-91, Abb. 2; Hänsel 2009, 112-113, Abb. 117.

[16] Hänsel / Medović 2004, 88-102, Abb. 2; 6-14.

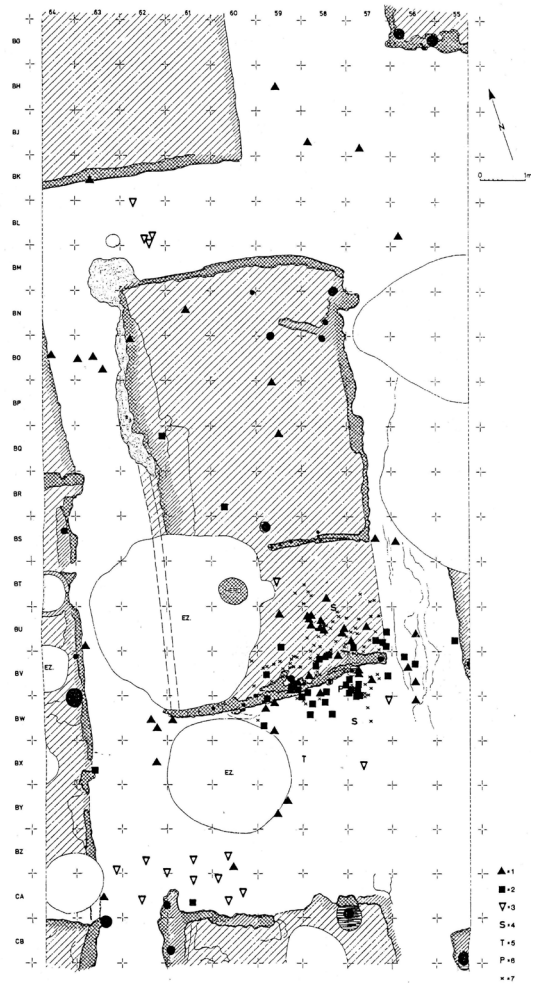

Fig. 3. *Feudvar near Mošorin (Vojvodina), ground plan of the metallurgical workshop from the Early Bronze Age:* ▲ *– clay core supports,* ▪ *– two- and multi-part moulds,* Δ *– remains of the fragmented lost moulds,* S *– stone plates and grindstones,* T *– crucibles,* P *– fragments of male moulds,* x *– pottery fragments,* EZ *– outlines of storage pits from the Iron Age settlement phase, which destroyed parts of the workshop* (after Hänsel / Medović 2004, 89, Abb. 2).

Sl. 3. / Fig. 3. *Feudvar pri Mošorinu (Vojvodina), prikaz situacije najdb v in v okolici metalurške delavnice iz zgodnje bronaste dobe:* ▲ *– glinasti zatiči,* ▪ *– dvo- in večdelni kalupi,* Δ *– ostanki razbitih kalupov izgubljenih oblik,* S *– kamnite plošče in brusni kamni,* T *– livarski lončki,* P *– fragmenti patric,* x *– fragmenti keramike,* EZ *– obrisi shrambenih jam od vkopov iz železnodobnega naselbinskega sloja naselbine, ki so uničili dele delavnice* (po Hänsel / Medović 2004, 89, Abb. 2)

shop is attested in the middle phase of the Early Bronze Age settlement, attributed to the Vatin culture, and can be dated in the Br A2-B1 period (according to the chronological scheme of Reinecke) or to the Early Danubian period FD III-MD II (according to the chronological scheme of Hänsel), what corresponds more or less with a time span between 1900 and 1500 BC.[17]

The clay core supports from the metallurgical workshop in Feudvar are thus completely identical to examples from Pod near Bugojno (Cfr. Figs. 2, 1-3. 4) and are also contemporaneous with them, consequently there can be no doubt that they served the same purpose and were used in a likewise manner. Regrettably, it remains unclear where the core supports were found in the Pod near Bugojno site and as a result the area of metallurgical activity within the settlement cannot be exactly located. However, from the published ground plans of excavated areas with depicted postholes, indicating the building constructions, it can be inferred that in this case as well the buildings had been arranged in a relatively regular rows, while between them the larger or smaller empty spaces together with lanes/paths had been located,[18] what is somewhat reminiscent of the settlement organisation at Feudvar. Moreover, like in the case of the metallurgical workshop from Feudvar, also at Pod near Bugojno settlement a rectangular structure, differing noticeably from the remaining buildings, can be observed. This structure measured approximately 5.2 x 4 meters and contained in its interior also a well-preserved stone-lined hearth (Fig. 5),[19] the particular construction of which could potentially indicate that the building might be associated with the metallurgical activity. In addition to the above presented clay core supports, metallurgical implements discovered at Pod include as well fragments of crucibles with knobs on their bottoms (Fig. 2, 4), which were mentioned already by Čović. Such crucibles are known also from other Bronze Age sites in Bosnia.[20]

At this point, we would like to draw attention to several ceramic vessels from the Early Bronze Age phase at the hilltop site of Pod near Bugojno, which point to relations with the northern areas in the Pannonian Basin. Quite a few fragments of

[17] See Ibid., 86; Hänsel 1968, 19-23, Abb. 2.
[18] Čović 1991, 14-15, 37-39, Appendix 7; 8; 9.
[19] Ibid., 14, 37-38, Appendix 7; 9.
[20] Čović 1983a, 178; 1984a, 128-129; 1991, T. 3, 4; see also Radimsky 1894, 503, T. 3, 42; Curčić 1901, 58-59, Fig. 45; 1908, 84-85.

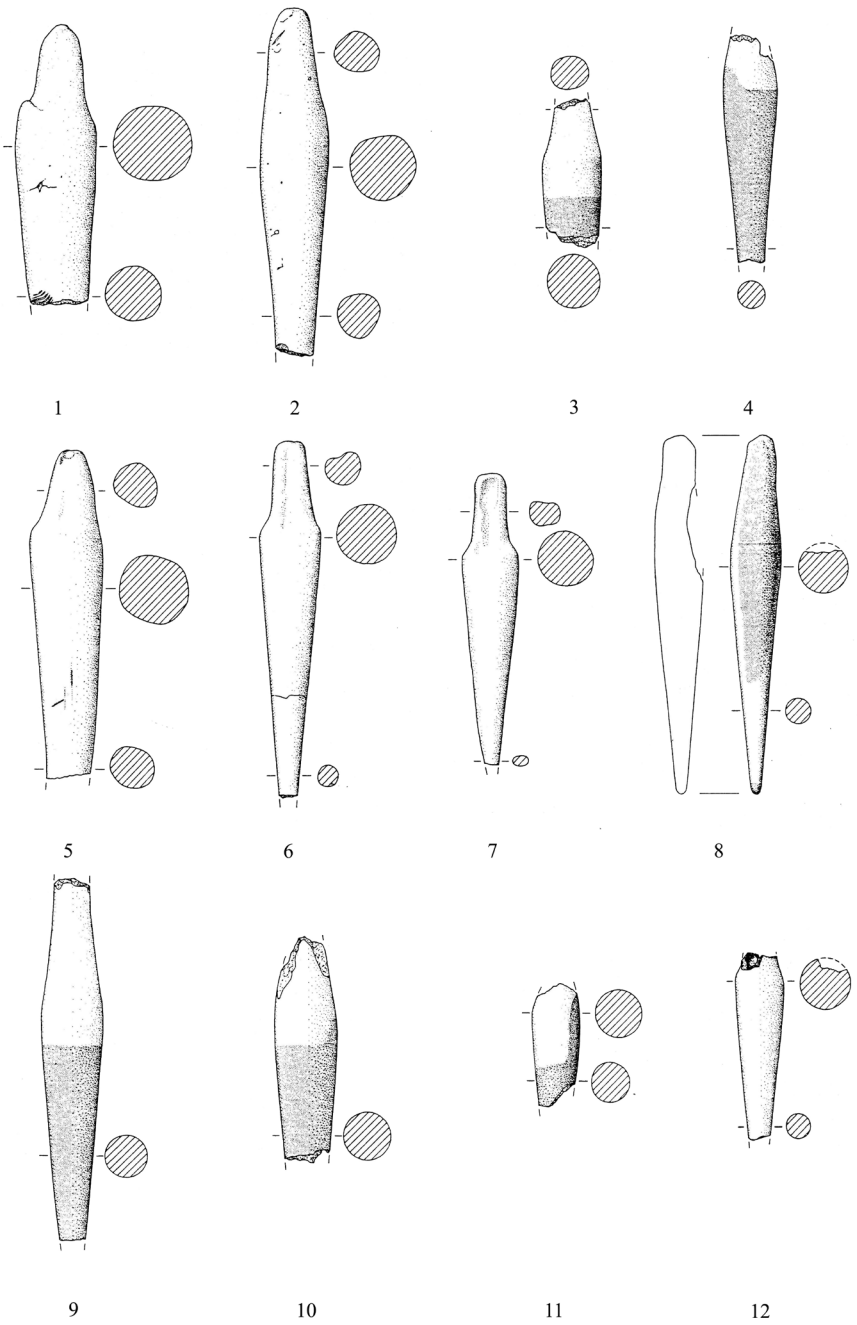

Fig. 4. *Feudvar near Mošorin* (Vojvodina), *clay core supports – casting implements*
(after Hänsel / Medović 2004, Abb. 11-12)

Sl. 4. / Fig. 4. *Feudvar pri Mošorinu* (Vojvodina), *glineni zatiči – livarski pripomočki*
(po Hänsel / Medović 2004, Abb. 11-12)

vessels – jugs or amphorae – have been discovered, which can be compared with typical vessel forms of the Vatin culture[21] and which therefore seem to support the above-mentioned links and similarities concerning the metallurgical knowledge and activities. Moreover, at the Pod near Bugojno settlement also examples of the so-

[21] Čović 1983a, 172, Pls. 22, 1; 23, 3. Here we should stress that the dating of the early Vatin culture had been significantly corrected and that its beginning can be placed already in the period of Early Bronze Age, that is, in the Br A2 period – see Hänsel / Medović 1991, 62, Abb. 4; 1992; Roeder 1992; Görsdorf 1991; Falkenstein et al. 2016, 7-10, Fig. 3.

called cord-impressed or Litzen pottery (*Litzenkeramik*)[22] have been found, which can be related with the aforementioned communication route between the Pannonian Basin and the Adriatic region. This type of pottery is namely attested on the hilltop settlement sites of the Posušje culture in the Herzegovina and neighbouring Dalmatia region, as for example on the Sovići at Imotsko polje,[23] while on the other hand its best analogies can be found in the region of Slavonia, such as for example at the settlement Alilovci Lipje in the Požega Valley.[24]

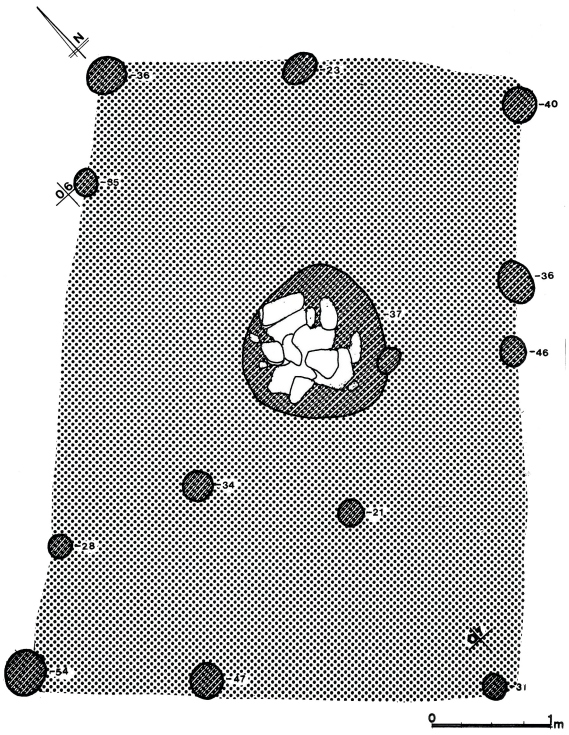

Fig. 5. *Pod near Bugojno, building with a stone-lined hearth from the Early Bronze Age period* (after Čović 1991, Appendix 9).

Sl. 5. / Fig. 5. *Pod pri Bugojnu, stavba s kamnitim ognjiščem iz zgodnje bronaste dobe* (po Čović 1991, Prilog 9)

The Litzen pottery was, however, distributed on a much wider territory of the Pannonian Plain, comprising the margins of the Eastern Alps, from the Ljubljana Marshes (Ljubljansko barje) pass the Prekmurje region to the Burgenland, Lower Austria and all the way to the Southern Slovakia. Precisely because of such a broad distribution there exist various local groups, which can be differentiated according to the diverse execution of ornament. Thus, it seems relevant that Ana Kruh, who re-examined the phenomenon of the Litzen pottery on the entire territory of its distribution, correlated vessel examples, especially one of the dishes from Pod near Bugojno, with her second group of cord-impressed or Litzen pottery, which is characteristic of the north-eastern Pannonian Basin area, above all of sites in the eastern parts of present-day Austria.[25] The hilltop settlement of Pod near Bugojno was therefore incorporated into the communication network that stretched from the Adriatic region all the way to the Eastern Alps and the area of Middle Danube basin. The reasons for such relations could potentially be sought in the rich ore deposits of the Bosnian Ore Mountains and in the primary copper trade as well as in the metallurgical knowledge and activities.

The studies by Aleksander Durman,[26] Borivoj Čović[27] and recently also by Mario Gavranović,[28] on the metallurgy of the western Balkan Peninsula, above all of Bosnia, have demonstrated that numerous deposits of copper, coper-antimony and coper-arsenic ores are present in the very area of the north-western and central Bosnia. Unfortunately, the traces of mining activities in prehistory remain meagre. Among them we should mention two examples of mining pits discovered in the area of the upper Vrbas river, at sites of Mračaj and Maškara (Fig. 1, 6-7), and Slatina upon river Rama, which, however, are dated according to the preserved finds to the Late Bronze Age period, whereas earlier mining on the two places cannot be excluded.[29] The finds of copper and bronze objects are of course much earlier. One of the earliest copper objects represent the finds from the settlement in Gorn-

[22] Čović 1983a, 173, 177, 181, Pl. 24, 12; 1991, 20, Pls. 14, 8; 25, 1-4.

[23] Čović 1983a, 139-143, Pl. 18, 9-10; 1989, 77-78, Fig. 16, Pls. 10-11; Kruh 2019, 177-179, Fig. 38.

[24] Mavrović Mokos / Pavličić 2015, 10-16, Fig. 7, 1-2; 8, 1; 12, 3; 13.

[25] Kruh 2019, 168, Appendix 1. For the radiocarbon dating of the Litzen pottery in the territory of Slovenia see also Črešnar / Teržan 2014, 674-676, Fig. 14-16.

[26] Durman 1983, 9-11, 54-56 Map.

[27] Čović 1984a, 122-127; 1995, 103-110, Abb. 4.

[28] Gavranović 2011, 6-13, Maps 3-4.

[29] Čović 1984a, 133; 1995, 108-109, Abb. 5; Gavranović 2011, 10-11, Map 7. See Curčić 1908, 86-90, Fig. 1-5.

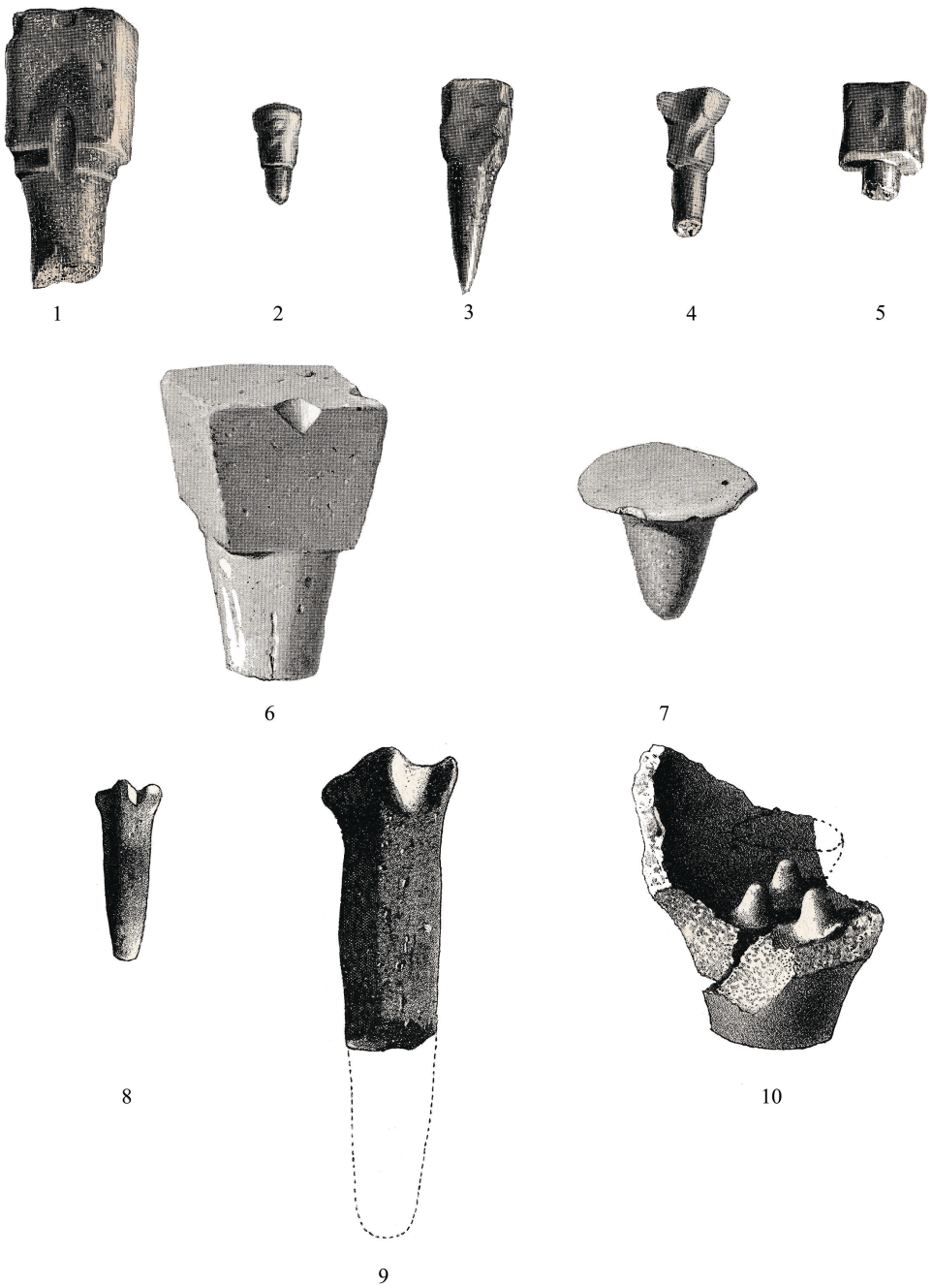

Fig. 6. *Clay core supports – casting implements from the settlements of the Late Bronze Age period:* 1-5 *Čungar near Cazin* (after Radimsky 1894, Pl. 5, 63-67), 6-7 *Ripač near Bihać* (after Radimsky 1897, Pl. 24, 122-124), 8-10 *Varvara – Velika gradina* (after Curčić 1901, 59, Figs. 46-47).

Sl. 6. / Fig. 6. *Zatiči – livarski pripomočki in livarski lonček iz naselbin pozne bronaste dobe:* 1-5 *Čungar pri Cazinu* (po Radimsky 1894, T. 5, 63-67), 6-7 *Ripač pri Bihaću* (po Radimsky 1897, T. 24, 122-124), 8-10 *Varvara – Velika gradina* (po Curčić 1901, 59, Fig. 46-47)

ja Tuzla, stratum III, which can be dated already in the time of Vinča culture.[30] Growth in copper products in Bosnia, above all of tools such as different types of axes, is characteristic of the time of Vučedol culture.[31]

As was shown by Čović on the basis of the Stuttgart spectral metal analyses (SAM), these

[30] Čović 1961a, 102-103, Fig. 16; Durman 1983, 12.

[31] Durman 1983, 23-58; Čović 1984, 119-128; 1995.

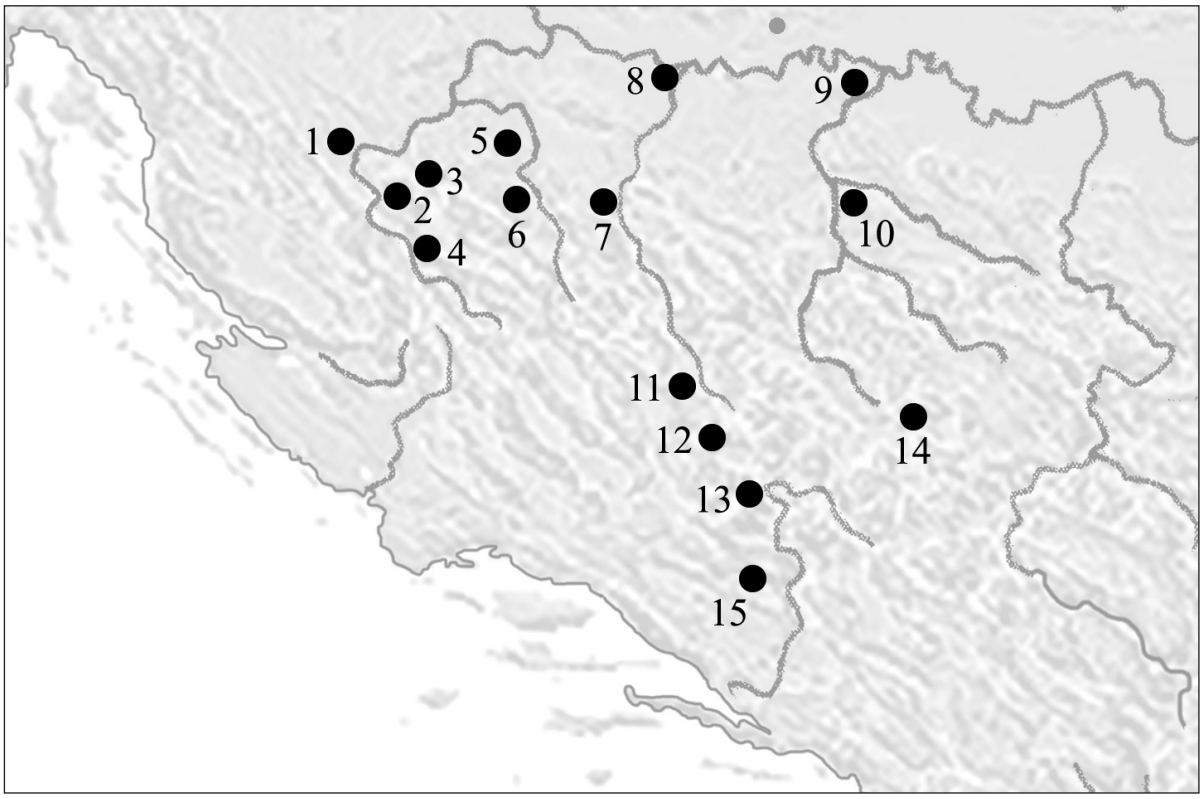

Fig. 7. *Map of the Late Bronze Age settlements, where finds indicating metallurgical activity have been discovered* (after Čović 1984a, Map 1): 1 *Čungar*, 2 *Ripač*, 3 *Kekiča Glavica*, 4 *Bjelaj*, 5 *Zecovi*, 6 *Hrustovača*, 7 *Radmanići*, 8 *Donja Dolina*, 9 *Pivnica*, 10 *Crkvina – Makljenovac*, 11 *Pod near Bugojno*, 12 *Velika gradina in Varvara*, 13 *Vihovica*, 14 *Debelo brdo*, 15 *Gradac – Mokro near Listica*

Sl. 7. / Fig. 7. *Karta naselbin iz pozne bronaste dobe z najdbami, ki kažejo na metalurško dejavnost* (po Čović 1984a, Karta 1): 1 *Čungar*, 2 *Ripač*, 3 *Kekiča Glavica*, 4 *Bjelaj*, 5 *Zecovi*, 6 *Hrustovača*, 7 *Radmanići*, 8 *Donja Dolina*, 9 *Pivnica*, 10 *Crkvina v Makljenovcu*, 11 *Pod kod Bugojna*, 12 *Velika gradina v Varvari*, 13 *Vihovica*, 14 *Debelo brdo*, 15 *Gradac v Mokrem pri Listici.*

artefacts were made out of different types of copper (native copper, oxide, carbonate and sulphide ores). This fact indicates different ore deposits, which could potentially nevertheless be sought in Bosnia,[32] although the recent chemical[33] and isotopic analyses[34] of copper and bronze artefacts do not yet allow a more evident answer. The same is true also for the bronze artefacts from the Late Bronze Age, as in this period an exceptional flourishing and a peak of metallurgical activity in Bosnia can be observed, not only in view of the very numerous bronze artefacts of high quality, which are clearly local products,[35] but also as regards the recurrent finds of bronze moulds and other casting implements, including clay core supports (Fig. 6),[36] from many archaeological sites, also from Pod near Bugojno.[37] Illustrative in this sense is Čović's map, presenting Late Bronze Age settlements with attested traces of metallurgical activities. This map demonstrates that the metallurgical activities were conducted above all in the area of western Bosnia, on the territory from the Pounje region to the valleys of Vrbas and Rama region (Fig. 7),[38] what accordingly would imply that the copper ore had been mined at the nearby ore deposits. Regardless of

[32] Čović 1984a, 122-128, Tab. 1-3; 1995, 103-109, Tab. 1-4.
[33] Govedarica et al. 1995.
[34] Schmitt-Strecker / Begemann 2005, especially pgs. 62-63.
[35] Cfr. e.g. Čović 1983b; 1984b; König 2004; Gavranović 2011.
[36] Interestingly, the core supports from the Late Bronze Age differ in the rather massive handles, which can be square, cylindrical or flattened oval in their forms – see e.g. Radimsky 1894, T. 5, 63-67; 1897, T. 24, 122. 124; Curčić 1901, 59, Fig. 46-47; Ludajić 1991, 62, T. 4, 4.
[37] Čović 1984a, 129-135, Map 1; Gavranović 2016, 89-91.
[38] Čović 1984a, Map 1 with the list of sites.

the fact that a new project of archaeometric research on the Late Bronze Age bronze artefacts from Bosnia is under way, the studies published till now make clear that the chemical analyses more or less still remain in the dark about such questions.[39]

This contribution has shown that on the hilltop site of Pod near Bugojno metallurgical activities took place in the Early Bronze Age period. Significant is also the location of the settlement, in the immediate vicinity of copper ore deposits and close to aforementioned prehistoric mine pits at the upper course of Vrbas river (Fig. 1).[40]

The importance of the Pod near Bugojno settlement therefore lies not only in its strategic position on the main trade route, along the river Vrbas and at the crossroad or bifurcation of the roads towards Adriatic region, but also in its role of central place, the relevance of which had been obtained also through metallurgical activities. The metallurgical workshop, which must have been similar to the one from Feudvar near Mošorin, most likely did not fulfilled with its products only the demands of the inhabitants from the Pod near Bugojno settlement, but rather a larger area. However, the radius of the workshop's influence remains still undetermined due to the rare bronze finds from the Early Bronze Age on the territory of Bosnia and in its surrounding area. It is hoped that the present contribution will help to stimulate further archaeological research of metallurgy and mining in this ore-rich country.

Sažetak

Metalurška dejavnost v zgodnji bronasti dobi na gradini Pod pri Bugojnu

V goratem osrčju Bosne z bogatimi rudnimi bogastvi in ob eni izmed glavnih prometnih žil, ki povezuje Karpatsko kotlino oz. Panonsko nižino z Jadranskim morjem – v dolini reke Vrbas, je bila locirana prazgodovinska naselbina na Podu pri Bugojnu (Sl. 1, 1). Gradina, ki s svojo dominantno lego vizualno obvladuje dolino reke Vrbas v dolžini več kot 10 km tako nizvodno kot vzvodno ter ima hkrati pregled nad okoliškimi planinskimi masivi in prelazi, leži prav na mestu, kjer se komunikacija proti Jadranu razcepi, saj se ena pot nadaljuje vzdolž reke Vrbasa in nato preko prelaza čez Makljen v dolino reke Rame in od tod dalje do doline reke Neretve, medtem ko druga prečka Kupreška vrata in se nadaljuje preko Kupreškega, Duvanjskega in Imotskega polja prav tako v smeri doline Neretve, ali pa preko Livanjskega in Sinjskega polja v smeri proti Splitu oz. srednji Dalmaciji.

Gradina Pod pri Bugojnu, ki je bila poseljena bolj ali manj kontinuirano od eneolitskega obdobja do vključno železne dobe, sodi med najbolje raziskana prazgodovinska arheološka najdišča v Bosni in Hercegovini. Arheološka izkopavanja, ki so potekala od 1958 do 1983 s strani Zemaljskega muzeja v Sarajevu, je vodil Borivoj Čović, vrhunski strokovnjak in najboljši poznavalec prazgodovine na Balkanskem polotoku svojega časa. Čović je o svojih izkopavanjih sproti poročal, predvsem v osrednjem jugoslovanskem strokovnem glasilu, kot je bil *Arheološki pregled* in v *Glasniku Zemaljskega muzeja*, pa tudi na različnih strokovnih srečanjih in kongresih tako v domovini kot tudi v tujini. V četrtem zvezku *Praistorije jugoslovenskih zemalja* pa je podal sintetični pregled izsledkov raziskav na Podu pri Bugojnu, ki so mu služile za osnovo orisa kulturnih fenomenov bronaste in železne dobe na zahodnem Balkanu. Zaradi izbruha nesmiselne in katastrofalne državljanske vojne, ki je pripeljala do tragičnega razpada Jugoslavije, žal ni uspel dokončati v več zvezkih načrtovane monografske objave svojih izkopavanj na gradini Pod, razen prvega zvezka, ki je posvečen naselbini iz zgodnje bronaste dobe. Žal njegovi nasledniki in naslednice v Zemaljskem muzeju niso zmogli, da bi na osnovi že obstoječih Čovićevih rokopisov in dokumentacije dokončali njegovo epohalno raziskovalno delo ter objavili še naslednji zvezek oz. zvezke o Podu pri Bugojnu. Izjemo predstavlja Mario Gavranović, ki je v okviru svojega magistrskega in doktorskega dela podal osnovni pregled raziskovanj, a se je pri svojih raziskavah posvetil obdobju pozne bronaste in starejše železne dobe na Podu pri Bugojnu, kar mu je bilo izhodišče za proučevanje širšega območja zahodne Bosne – porečij Vrbasa, Sane in Bosne.

V našem prispevku želimo opozoriti na nekaj najdb iz zgodnje bronaste dobe, za katere menimo, da predstavljajo jasne indikatorje za metalurško-livarsko delavnico na gradini Pod. Gre za keramične valjaste predmete, ki jih je Čović opredeli kot drastično poenostavljene antropomorfne idole (Sl. 2, 1-3). Glede na analogije iz prazgodovinske naselbine Feudvar pri

[39] Gavranović / Mehofer 2016.

[40] Durman 1983, 9-11, Map; Čović 1984a, 133; 1995, 107-109; Gavranović 2011, 7-8, Maps 3-4.

Mošorinu v Vojvodini, in sicer iz njene faze, datirane prav tako v čas zgodnje bronaste dobe, pa ni dvoma, da le-ti predmeti niso bili zagonetni idoli, temveč glinasti zatiči, ki so služili kot livarski pripomočki pri izdelavi bronastih predmetov.

V Feudvaru so pod vodstvom Bernharda Hänsela in Predraga Medovića v letih med 1986 in 1990 potekala velikopotezna arheološka izkopavanja utrjene naselbine in topografske ter manjše sondažne raziskave njene širše okolice. Naselbina na robu visokega Titelskega platoja se je dvigovala nad mogočno reko Tiso in obdajajočo prostrano ravnino, pogled z nje se je širil v nedogled. Takšna lega ji je dajala pečat osrednje naselbine in hkrati pomembnega komunikacijskega stičišča ob glavnih žilah Karpatskega bazena – Tise in Donave, katerih sotočje je v neposredni bližini, južno od današnjega kraja Titel (Sl. 1, 2). Žal so bila arheološka izkopavanja zaradi srbske vojaške agresije in razpada Jugoslavije prekinjena in so ostala nedokončana, zaradi česar tudi še niso v celoti objavljena. Naselbina Feudvar je bila podobno kot gradina Pod pri Bugojnu poseljena skozi zelo dolgo časovno obdobje, od eneolitika pa vse do mlajše železne dobe oz. sarmatskega obdobja. Za našo razpravo pa je pomembno epohalno odkritje iz zgodnje bronaste dobe, namreč metalurške delavnice. Le-ta se je nahajala tako rekoč sredi naselbine, ki jo odlikujejo v pravilnem rastru razporejene stanovanjske stavbe dokaj enakih velikosti in ozke uličice, le stavba delavnice je bila nekoliko manjša od ostalih (Sl. 3). Čeprav se je razlikovala od drugih, pa ni bistveno odstopala od uličnega rastra, kajti pred njenim pročeljem kot tudi za njeno zadnjo stranjo je obstajal prazen prostor, s čemer se je povečal razmak do naslednjih stanovanjskih enot. Na ta način je bila delavnica na obeh straneh obdana z manjšim dvoriščem, kjer so se odvijale metalurške dejavnosti, a hkrati bi lahko razumeli prostorski odmik od sosednjih stavb tudi kot premišljen varnostni ukrep zaradi uporabe ognja pri livarskih delih in nevarnosti preskoka iskre na sosednje objekte. V delavnici in tudi okoli nje je bilo odkritih mnogo ostankov različnih orodij in livarskih pripomočkov, kar kaže, da je v Feudvaru deloval metalurg-specialist, opremljen z bogatim in raznolikim repertoarjem orodja, torej ponudbo širokega spektra izdelkov. Posedoval je modele – patrice za kalupe ter kalupe za različne načine izdelave bronastih predmetov (enodelne, dvodelne oz. večdelne kalupe (*mehrschalige Gußformen*) in kalupe tako imenovanih izgubljenih oblik (*Gußtechnik der "verlorenen Form"*)). Glede na ohranjenost oblik kalupov se kaže, da je izdeloval različne vrste bronastih izdelkov, kot so orožje (sulice, sekire, bodala), orodje (noži/srpi, dleta, šila), nakit (narebrene zapestnice) itd. Poleg kalupov pa so bili najdeni tudi livarski lončki in ostanki bronastih kapljic od vlivanja pri visokih temperaturah ter zelo velika zbirka različno velikih glinastih zatičev (Sl. 4). Le-ti so služili pri vlivanju za izvotljene dele bronastih predmetov, kot so n.pr. tulci suličnih osti, tulasta dleta, tulaste in uhate sekire ipd. Za dodelavo bronastih predmetov, kot je n.pr. brušenje livarskih šivov ipd., pa so služile kamnite plošče in brusni kamni, na katerih so se v risih in vrezih ohranili še sledovi kovine. Delavnica je datirana v srednjo fazo zgodnjebronastodobne naselbine, ki je pripisana Vatinski kulturi, t.j. bronasti dobi Bd A2-B1 (v smislu Reineckejevega kronološkega sistema) oz. zgodnje podonavski stopnji FD III-MD II (v smislu Hänselovega kronološkega sistema), kar odgovarja približno času med 1900-1500 pr.n.št.

Glineni zatiči iz metalurške delavnice v Feudvaru so torej povsem enaki primerkom iz Poda pri Bugojnu (primerjaj Sl. 2, 1-3. 4) in so jim tudi sočasni, zato ni dvoma, da gre za njihovo identično namembnost in uporabo. Žal iz objave ni razvidno, kje v gradini Pod so bili zatiči najdeni, zato mesto metalurške dejavnosti na Podu ni možno natančno locirati. Vendar pa je iz objavljenih tlorisov izkopanih površin z vrisanimi stojkami za nosilne stebre konstrukcij stavb možno sklepati, da so bile tudi tu stavbe razporejene razmeroma pravilno v vrstah in da so med njimi obstajali večji ali manjši prazni prostori in pa uličice/poti, kar nekoliko spominja na ureditev naselja v Feudvaru. Podobno kot metalurška delavnica v Feudvaru odstopa med stavbami na Podu objekt pravilnega pravokotnega tlorisa, velikosti približno 5,20 x 4m, z dobro ohranjenim ognjiščem, obloženim s kamni (Sl. 5), katerega bi morda lahko prav zaradi tako posebno grajenega ognjišča povezali z metalurško dejavnostjo. Poleg pravkar predstavljenih glinenih zatičev na Podu ni bilo odkritih drugih metalurških pripomočkov z izjemo fragmentov talilnih lončkov s tutuli na dnu (Sl. 2, 4), kot jih omenja že Čović. Takšni so znani tudi z drugih bronastodobnih najdišč v Bosni, kjer jih povezujejo s taljenjem kovine.

Zdi se nam omembe vredno opozoriti na nekaj keramičnih posod iz zgodnjebronastodobne faze na gradini Pod, ki kažejo na povezave s severno ležečimi kraji v panonskem prostoru. Najdenih je bilo kar nekaj fragmentov posod – vrčev ali amforic, ki jih lahko primerjamo s tipičnimi oblikami posod Vatinske kulture, kar podpira predstavljene povezave in podobnosti glede metalurškega znanja in dejavnosti. S Poda pa izvira tudi nekaj primerkov tako imenovane pramenaste oz. licenske keramike (*Litzenkeramik*), ki jo lahko povežemo z omenjeno komunikacijsko žilo med Panonijo in Jadranom, saj je na eni strani zastopana tudi na gradinah Posuške skupine v Hercegovini in sosednji Dalmaciji, kot n.pr. v Sovičih ob Imotskem polju, na drugi strani pa ima najbližje primerjave v Slavoniji, n.pr. na naselbini Alilovci Lipje v Požeški kotlini. Vendar pa je bila licenska keramika razširjena na mnogo širšem območju Panonske nižine vse do

obronkov vzhodnih Alp, od Ljubljanskega barja preko Prekmurja pa do Gradiščanske, Spodnje Avstrije in južne Slovaške. Prav zaradi tako široke razširjenosti pa obstajajo tudi različni lokalne skupine, predvsem glede na izvedbo ornamentike. Pomenljivo se zdi, da povezuje Ana Kruh, ki je na novo obdelala fenomen licenske keramike na celotnem področju njene razširjenosti, primerke posod, še posebej eno izmed skled iz Poda pri Bugojnu s svojo drugo skupino pramenaste oz. licenske keramike, ki pa je značilna predvsem za področje severozahodne Panonske nižine, zlasti za najdišča v vzhodnih predelih današnje Avstrije. Gradina Pod je bila torej povezana v komunikacijsko mrežo, ki je segala od Jadrana pa vse do vzhodnih Alp in srednjega Podonavja, pri čemer je morda vzroke za te povezave iskati prav v rudnem bogastvu bosanskega rudogorja, v trgovini s surovinami bakra ter v metalurškem znanju in dejavnostih.

Kot so prikazali v svojih študijah o metalurgiji na zahodnem Balkanu, še posebej v Bosni, Aleksander Durman in Borivoj Čović, pred nedavnim pa tudi Mario Gavranović, se številna rudišča bakra, bakra-antimona in bakra-arzena nahajajo prav na območju severozahodne in osrednje Bosne. Žal je sledov, ki bi neposredno dokazovali rudarjenje v prazgodovini zelo malo. Med njimi so gotovo omembe vredna najdišča rudarskih jam v Mračaju in Maškari, obe na območju gornjega toka reke Vrbas ter v Slatini na Rami (Sl. 1, 6-7), ki pa so glede na ohranjene najdbe datirane v pozno bronasto dobo, čeprav ni izključeno, da se je tam rudarilo tudi že prej. Najdbe bakrenih in bronastih predmetov pa so seveda mnogo starejše. Med najstarejše bakrene predmete sodijo najdbe iz naselbine v Gornji Tuzli, stratum III, ki je datiran že v čas Vinčanske kulture. Razmah bakrenih izdelkov v Bosni, zlasti težkega orodja, kot so različni tipi sekir, je značilen za čas Vučedolske kulture. Kot je pokazal Čović na osnovi Stuttgartskih spektralnih metalnih analiz (SAM), so bili le-ti predmeti izdelani iz različnih vrst bakra (samorodnega bakra, oksidnih, karbonatnih in sulfidnih rud), kar kaže na različna rudišča, ki pa jih potencialno vendarle lahko iščemo v Bosni, čeprav novejše kemijske in izotopske analize bakrenih in bronastih artefaktov še niso dale rezultatov s konkretnim odgovorom. To velja tudi za bronaste predmete iz pozne bronaste dobe. V pozni bronasti dobi je namreč metalurška dejavnost v Bosni doživela izreden razcvet in svoj višek, kar ne kažejo le izredno številni in kvalitetni bronasti izdelki nedvomno lokalne izdelave, temveč tudi pogoste najdbe bronastih kalupov in drugih livarskih pripomočkov, tudi glinastih zatičev (Sl. 6) iz številnih arheoloških najdišč, tudi iz Poda pri Bugojnu. Pri tem se nam zdi indikativen Čovićev zemljevid s kartiranimi naselbinami iz tega obdobja, v katerih so bili odkriti sledovi livarskih dejavnosti. Iz njega je razvidno, da je bila metalurška dejavnost vezana predvsem na območje zahodne Bosne, t.j. od Pounja do doline reke Vrbas in reke Rame (Sl. 7), kar posredno govori za to, da so črpali bakrovo rudo iz bližnjih rudišč. Čeprav je v teku nov projekt arheometričnih analiz bronastih predmetov pozne bronaste dobe iz Bosne, pa dosedanje objave kažejo, da kemijske raziskave še tavajo v neznankah.

Naj zaključimo z naslednjo ugotovitvijo: na gradini Pod pri Bugojnu se je v zgodnji bronasti dobi odvijala metalurška dejavnost. Pomenljivo se zdi, da leži v neposredni bližini bakrovih rudišč in omenjenih prazgodovinskih rudarskih jam ob zgornjem toku reke Vrbas (Sl. 1). Pomembnost naselbine na Podu torej ni obstajala le v njeni strateški legi ob glavni prometni žili vzdolž Vrbasa in na stičišču oz. ob razkrižju poti proti Jadranu ali obratno, temveč gre za osrednjo naselbino, katere vlogo v širšem prostoru opredeljujejo tudi metalurške dejavnosti. Livarska delavnica, ki je morala biti podobna tisti v Feudvaru pri Mošorinu, verjetno s svojimi izdelki ni zadovoljevala le potrebe prebivalcev gradine kot take, temveč neko širše področje. Vendar pa radij njenega delovanja zaradi skromnih najdb bronastih predmetov iz zgodnje bronaste dobe na območju Bosne in v njenem sosedstvu ostaja še neopredeljen. Naj bo pričujoč članek vzpodbuda za nadaljnje arheološke raziskave metalurgije in rudarstva v tej na rudah bogati deželi.

Bibliography

Čović, B. 1959, Probno iskopavanje na gradini "Pod" kod Bugojna, Arheološki pregled 1, 1959, 47-49.

Čović, B. 1961a, Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli / Resultate der Sondierungen auf der prähistorischen Siedlung in Gornja Tuzla, Glasnik Zemaljskog muzeja 15-16, 1960–1961, 79-139.

Čović, B. 1961b, Pod kod Bugojna, Arheološki pregled 3, 1961, 51-52.

Čović, B. 1963, Pod kod Bugojna – praistorijska gradina, Arheološki pregled 5, 1963, 30-33.

Čović, B. 1964a, Pod, Bugojno – praistorijska gradina ranog i kasnog bronzanog i željeznog doba, Arheološki pregled 6, 1964, 23-24.

Čović, B. 1964b, Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie, Archaeologia Iugoslavica 5, 1964, 25-32.

Čović, B. 1965a, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni / Einleitung in Stratigraphie und Chronologie prähistorischer Gradinen in Bosnien, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija N. S. 20, 1965, 27-145.

Čović, B. 1965b, Pod, Bugojno – praistorijska gradina ranog in kasnog bronzanog i željeznog doba, Arheološki pregled 7, 1965, 55-57.
Čović, B. 1966, Pod, Bugojno – praistorijska gradina ranog in kasnog bronzanog i željeznog doba, Arheološki pregled 8, 1966, 23-27.
Čović, B. 1967, Pod kod Bugojna – gradina iz bronzanog i željeznog doba, Arheološki pregled 9, 1967, 27-28.
Čović, B. 1968, Pod, Bugojno – praistorijska gradina bronzanog i željeznog doba, Arheološki pregled 10, 1968, 25-26.
Čović, B. 1972, Pod, Bugojno – praistorijska gradina, Arheološki pregled 14, 1972, 39-40.
Čović, B. 1974, Pod kod Bugojna – praistorijska gradina, Arheološki pregled 16, 1974, 54.
Čović, B. 1975, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien, In: Utvrđena ilirska naselja – međunarodni kolokvij, Mostar 1974. / Colloque International – Agglomerations fortifees Illyriennes, Mostar 1974, Posebna izdanja 24, Centar za balkanološka ispitivanja 6, ANUBiH, Sarajevo 1975, 121-129.
Čović, B. 1976, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.
Čović, B. 1977, Velika gradina u Varvari. I. dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba / Velika gradina im Dorf Varvara, I. Teil, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija NS 32, 1977, 1-175.
Čović, B. 1983a, Regionalne grupe ranog bronzanog doba. In: Benac, A. / Čović, B. (ur./ed.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba, Sarajevo 1983, 114-190.
Čović, B. 1983b, Prelazna zona. – Glasinačka kulturna grupa. – Srednjobosanska kulturna grupa. In: Benac, A. / Čović, B. (ur./ed.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba, Sarajevo 1983, 390-457.
Čović, B. 1984a, Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini – stanje i problemi istraživanja, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 22/20, 1984, 111-144.
Čović, B. 1984b, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu / Die Kunst der Spätbronze- und älteren Eisenzeit an der östlichen Adriaküste und in deren Hinterland, In: Duhovna kultura Ilira. Simpozijum, Herceg-Novi 1982, Posebna izdanja 67, Centar za balkanološka ispitivanja 11, ANUBiH, Sarajevo 1984, 7-40.
Čović, B. 1986, Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine, In: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije / Verteidigunssysteme in der Vorgeschichte und Antike im Gebiet von Jugoslawien, Referati XII. kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1984, Materiali 22, Novi Sad 1986, 55-64.
Čović, B. 1989, Posuška kultura, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija NS 44, 1989, 61-127.
Čović, B. 1990, Die Wallburg Pod bei Bugojno und ihre pannonisch-adriatische Beziehungen, In: La Venetia nell'area Padano-Danubiana, Le vie di comunicazione, Convegno internazionale Venezia 6-10 aprile 1988, Padova 1990, 487-497.
Čović, B. 1991, Pod kod Bugojna. Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni. Sveska 1: Rano bronzano doba / Pod bei Bugojno. Eine Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien. Heft 1: Die Frühbronzezeit, Sarajevo 1991.
Čović, B. 1995, Mittelbosnische Fahlerzlagerstätten und die spätkupferzeitliche Metallurgie, In: Jovanović, B. (ur./ed.), Ancient Minig and Metallurgy in Southeast Europe, International Symposium Donji Milanovac, May 20-25, 1990, Bor – Belgrade 1995, 103-110.
Črešnar, M. / Teržan, B. 2014, Absolutno datiranje bronaste dobe na Slovenskem / Absolute Dating of the Bronze Age in Slovenia, In: Teržan, B. / Črešnar, M. (ur./ed.), Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem / Absolute Dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia, Katalogi in monografije 40, Ljubljana 2014, 661-702.
Ćurčić, V. 1901, Die Gradina an der Ramaquelle im Bezirke Prozor, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 8, 1901, 48-60, Taf. 3-8.
Ćurčić, V. 1908a, Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja 20, 1908, 77-90.
Ćurčić, V. 1908b, Prehistorička sojenica iz broncanog doba u Ripču, kraj Bihaća u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja 20, 1908, 149-179.
Falkenstein, F. 1998, Feudvar II. Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 14, Kiel 1998.
Falkenstein, F. / Hänsel, B. / Medović, P. 2016, Feudvar near Mošorin (Serbia) – Excavations and Research in a Micro-region at the Confluence of the Danube and Tisza: a recapitulation after thirty years, In: Kroll, H. / Reed, K. Feudvar III. Die Archäobotanik, Würzburger Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 1, Würzburg 2016, 5-35.
Gavranović, M. 2004, Spätbronze- und früheisenzeitliche Siedlung Pod bei Bugojno, Zentralbosnien: Grabungskampagne 1963, Magisterarbeit, Freie Universität Berlin, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin 2004.
Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 195/1-2, Bonn 2011.

Gavranović, M. / Mehofer, M. 2016, Local Forms and Regional Distributions. Metallurgical Analysis of Late Bronze Age Objects from Bosnia, Archaeologia Austriaca 100, 2016, 87-107.

Görsdorf, J. 1992, Interpretation der C14-Datierungen im Berliner Labor an Materialien eines Hauses von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina, Germania 70, 1992, 279-291.

Govedarica, B. / Pernicka, E. / Rittershofer, K.-F. 1995, Neue Metallanalysen aus dem Westbalkangebiet, In: Jovanović, B. (ur./ed.), Ancient Minig and Metallurgy in Southeast Europe, International Symposium Donji Milanovac, May 20-25, 1990, Bor – Belgrade 1995, 265-279.

Hänsel, B. 1968, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken I-II, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 7-8, Bonn 1968.

Hänsel, B. 2009, Die Bronzezeit 2200 – 800 v. Chr, In: Schnurbein, S. von (ur./ed.), Atlas der Vorgeschichte. Europa von den ersten Menschen bis Christi Geburt, Stuttgart 2009, 106-149.

Hänsel, B. / Medović, P. 1991, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, 1991, 45-204.

Hänsel, B. / Medović, P. 1992, C 14-Datierungen aus den früh- und mittelbronzezeitlichen Schichten der Siedlung von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina, Germania 70, 1992, 251-257.

Hänsel, B. / Medović, P. (ur./ed.) 1998, Feudvar I. Das Plateau von Titel und die Šajkaška. Archäologische und naturwissenschaftliche Beiträge zu einer Kulturlandschaft / Titelski plato i Šajkaška. Arheološki i prirodnjački prilozi o kulturnoj slici područja, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 13, Kiel 1998.

Hänsel, B. / Medović, P. 2004, Eine Bronzegießerwerkstatt der Frühen Bronzezeit in Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina, In: Hänsel, B. (ur./ed.), Parerga Praehistorica. Jubiläumsschrift zur Prähistorischen Archäologie – 15 Jahre UPA, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 100, Bonn 2004, 83-111.

König, P. 2004, Spätbronzezeitliche Horfunde aus Bosnien und der Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde XX/1, Stuttgart 2004.

Kroll, H. / Reed, K. 2016, Feudvar III. Die Archäobotanik. Würzburger Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 1, Würzburg 2016.

Kruh, A. 2019, Pramenasta keramika, Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo (manuskript, neobjavljeno / unpublished manuscript).

Ludajić, N. 1991, Metalurška radionica sa Velike gradine u Varvari / Eine metallurgische Werkstatt von "Velika gradina" (Große Wallburg) in Varvara, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija NS 46, 1991, 59-77.

Marić, Z. 1997, Akademik Borivoj Čović (1927–1995). Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 30/28, 1992–1997, 155-159.

Mavrović Mokos, J. / Pavličić, M. 2015, Alilovci – život prije 3700 godina, Katalog izložbe, Gradski muzej Požega, Požega 2015.

Radimsky, V. 1894, Gradina Čungar kod Cazina, Glasnik Zemaljskog muzeja 6, 1894, 495-520.

Radimsky, V. 1897, Der prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 5, 1897, 29-77.

Roeder, M. 1992, C 14-Daten und archäologischer Befund am Beispiel eines Hauses von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina, Germania 70, 1992, 259-277.

Schmitt-Strecker, S. / Begemann, F. 2005, Kupfer- und bronzezeitliche Metallartefakte vom Westbalkan: Zur Frage nach den Quellen ihres Kupfers, Praehistorische Zeitschrift 80, 2005, 49-64.

Škegro, A. 1997, Bibliografija radova akademika Borivoja Čovića, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 30/28, 1992–1997, 11-30.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 73-82
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.118

Nova saznanja o metalurgiji bakra tokom bronzanog doba u Timočkoj regiji (severoistočna Srbija)

Aleksandar Kapuran
Beograd

Abstract: Over the last 7 years a series of discoveries were made at Banjsko Polje near the city of Bor, the largest copper exploitation center in south-eastern Serbia, which prove that in the Bronze Age copper metallurgy intensified on this territory. Besides the remains of two metallurgical kilns, a large quantity of ceramics and slag was discovered from the same context. The types of slag indicate a complex process of extracting copper from sulfide ore of the Timok eruptive basin, where the first absolute date established for the Bronze Age on this territory contributed to a change in the archeological framework and genesis of prehistoric culture in the Timok Region.

Key words: South-eastern Serbia, copper metallurgy, Bronze Age, Late Bronze Age, absolute date

Arheološka istraživanja praistorijskih zajednica bronzanog doba, načina života i ekonomije na teritoriji severoistočne Srbije, sa izvesnim pauzama traju oko 4 decenije. Započeta su 1985. godine od strane Arheološkog instituta u Beogradu i Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru.[1] U ovom delu Balkanskog poluostrva potvrđena je eksploatacija rude bakra na lokalitetu Rudna Glava na prelazu iz VI u V milenijum pre n. e., odnosno, tokom dominacije vinčanske kulture,[2] dok su na delatnosti vezane za metalurgiju bakra na eneolitskim lokalitetima Čoka Lu Balaš i Kmpije u bližoj okolini Bora ukazivali tragovi malahita na keramici i keramičke duvaljke za upumpavanje vazduha u metalurške peći iz III milenijuma pre n. e. (Karta 1).[3] Dok je na tlu jugoistočne Evrope proizvodnja bronze započinjala svoju ekspanziju, otkriće naselja na lokalitetu Trnjane ukazuje na to da se i tokom bronzanog doba na ovim prostorima intenzivirala metalurška aktivnost.[4]

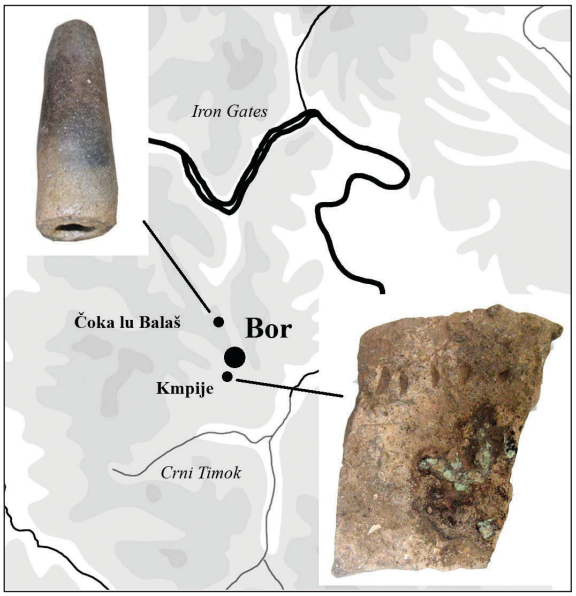

Karta 1. *Eneolitski lokaliteti u okolini Bora sa tragovima metalurgije.*

Treba naglasiti kako su pioniri arheometalurgije u ovome delu Srbije u XIX veku bili rudarski inženjeri austrijskog porekla koji ne samo što su evidentirali rudna ležišta u Kneževini Srbiji već su i dokumentovali mesta na kojima se u prošlosti deponovala šljaka.[5] U njihovim izveštajima

[1] Jovanović / Janković 1987–1990; 1996.
[2] Jovanović 1971; 1982, 91-96; Borić 2009, Tab. 1.
[3] Tylecote 1987, 293, 300; Капуран и др. 2014, 78-81, 156-167.
[4] Jovanović / Janković 1996; 1997–1990; Лазић 2004, 109-111.
[5] Вуксан 2004, 21-25.

navode se razne alatke od bakra, bronze i kamena koje im je pokazalo lokalno stanovništvo. Najpoznatiji od njih je Baron Fon Herder koji je na poziv Kneza Miloša 1835. godine došao u Srbiju da ispita mogućnosti razvoja rudarstva i koji je evidentirao šljakišta i rudnike u dolini reke Brestovice.[6] On tom prilikom ispravno zaključuje da se u konkretnom slučaju ne radi o metalurgiji gvožđa, već upravo o metalurgiji bakra. Drugi poznati austrijski istraživač bio je Feliks Kanic. On je ostavio crteže i precizne podatke o rimskim kastelima oko Bora, kao i prikaze praistorijskih krstastih sekira od bakra iz Slatine i Brestovca.[7] Kanic između ostalog konstatuje kako se stara rudišta uništavaju modernom eksploatacijom. Rezultati intenziteta eksploatacije vide se i danas na pejzažu grada Bora, gde se umesto brda Čoku Dulkan i Tilva Roš, na kojima je najverovatnije i započela prva eksploatacija bakra tokom bakarnog doba u ovome delu Srbije, danas nalaze velika eksploataciona okna. Nešto više od decenije nakon okončanja istraživanja na Rudnoj Glavi počela su i istraživanja naselja i nekropole Trnjane kod Brestovačke Banje, 80-ih godina prošlog veka.[8] Tokom 90-ih godina otkrivene su nekropole na Hajdučkoj Česmi i Borskom jezeru,[9] da bi nakon prekida od oko jedne decenije došlo do nastavka istraživanja i otkrića nekropole na Kriveljskom kamenu[10] i lokaliteta Ružana 1 i 2 u Banjskom Polju.[11] Sistematska arheološka rekognosciranja i istraživanja između Đerdapa i Crnog Timoka doprinela su kompletnijem sagledavanju distribucije naselja i nekropola nastalih na prostoru današnjeg grada Bora, kao i novim dokazima o njihovoj interakciji sa grupama naselja u okolini antičkog lokaliteta Felix Romulijana kod Zaječara (Karta 2).[12] Nova era u istraživanjima praistorijskih zajednica bronzanog doba na istom prostoru počinje 2017. godine, kada počinje saradnja Arheološkog instituta u Beogradu i OREA instituta u Beču i kada ujedno počinje realizacija projekta "Bronzano doba u severoistočnoj Srbiji, metalurgija, naselja i nekropole".[13]

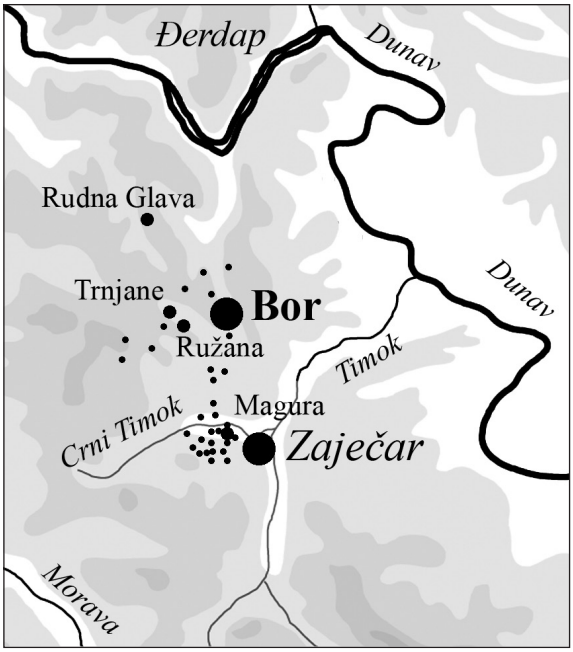

Karta 2. *Koncentracije lokaliteta iz bronzanog doba oko Bora i oko Zaječara.*

Metalične šljake koje su u velikim količinama otkrivene na lokacijama Trnjane 1 i 2, za koje je akademik Borislav Jovanović ispravno zaključio da ukazuju na metalurške aktivnosti praistorijskih zajednica, tokom vremena su izazivale veliko interesovanje među arheometalurzima.[14] Iznenađenje predstavljaju i neki rezultati antropoloških analiza spaljenih pokojnika sa nekropola Hajdučka Česma i Trnjane, gde postoje izvesni tragovi šljaka na spaljenim kostima pokojnika, najverovatnije nastalih tokom kremacije.[15]

Novu eru u istraživanjima na polju arheometalurgije predstavljaju istraživanja na prostoru današnjeg sela Banjsko Polje u bližoj okolini Bora, odnosno na lokalitetima Ružana 1 i 2 (Slika 1).[16] Na lokalitetu Ružana 1, pored veće količine nalaza keramike iz bronzanog i gvozdenog doba i manjeg broja iz perioda kasne antike,[17]

[6] Хердер 2014.
[7] Каниц 1985, 411-412.
[8] Jovanović / Janković 1987–1990, 1-12; Jovanović 1999, 67-72.
[9] Лазић 2004, 113-119; Капуран и др. 2014, 212, 216; Капуран / Миладиновић-Радмиловић 2011, 141-153.
[10] Капуран и др. 2013, 145-156.
[11] Kapuran / Jovanović 2013, 831-834; Kapuran et al. 2016, 173-192.
[12] Kapuran 2014, 285-293; Kapuran 2014a, Map. 13.
[13] Rukovodioci projekta su A. Kapuran iz Arheološkog instituta u Beogradu i M. Gavranović iz OREA instituta u Beču.
[14] Jovanović / Janković 1987–1990, 9-10; Krajnović et al. 1995, 63-64; Janković et al. 1987–1990.
[15] Капуран / Миладиновић-Радмиловић 2011, 150; Kapuran et al. 2017.
[16] Kapuran / Jovanović 2013, 831-834.
[17] Kapuran et al. 2016, 177, Pl. 1-4.

Slika 1. *Lokaliteti Ružana* 1 *i Ružana* 2 *u Banjskom polju.*

otkrivena je i jedna peć za topljenje sulfidne rude bakra.[18] Peć su činila tri konstruktivna nivoa ili dela. Na najvišoj koti nalazila se jako zapečena podnica peći, dok bi njen drugi deo predstavljala kosina terena koja počinje sa istočne strane peći. Treći deo bi predstavljala veća depresija koju bi mogli da okarakterišemo kao jamu ili troskište ukopano u zdravicu. Troskište je bilo ispunjeno velikom količinom pepela i gareži, keramike i životinjskih kostiju, dok se na njenom dnu nalazila veća količina metalične šljake (oko 10 kg).[19] Kompletna situacija nedvosmisleno ukazuje na to da se na ovome mestu vrela šljaka iz peći izbacivala direktno u ovo šljakište. Šljake otkrivene u ovom slučaju pripadaju tipu amorfnih šljaka sa većim sadržajem malahita,[20] koje nastaju tokom prvog topljenja sulfidnih ruda, odnosno nakon procesa žarenja (zagrevanja rude).[21] Osim amorfne šljake u kontekstu troskišta pronađeno je i više dislociranih segmenata "kolača" (tap slag ili platenschlake) koji ukazuju na to da se negde u blizini odvijao i drugi proces topljenja malahita ekstrahovanog iz amorfne šljake, u cilju dobijanja ingota sa velikim procentom bakra. Na našu sreću, uprkos izuzetnoj kiselosti zemlje nastaloj tokom dužeg perioda oksidacije velikih količina sulfidne rude, ostalo je sačuvano i nekoliko fragmentovanih životinjskih kostiju, koje su vremenom dobile zelenu boju.[22] Zahvaljujući ovoj situaciji bili smo u mogućnosti da dobijemo i prvi u nizu C 14 datuma vezanih za bronzano doba u severoistočnoj Srbiji, o kome će kasnije biti reči.

U radovima koji su se u prošlosti bavili problematikom bronzanog doba, naročito nekropola, autor ovog rada rukovodio se zaključcima uglednih kolega akademika Borislava Jovanovića i Ilije Jankovića, da dve nekropole koje su tada otkrivene na teritoriji Timočke Krajine pripadaju kasnom bronzanom dobu.[23] Zbog toga smo u prvim izveštajima peć i troskište sa Ružane 1 relativno hronološki odredili u periodu srednjeg / poznog bronzanog doba.[24] Ostali nalazi su ukazivali na to kako su tokom I milenijuma stare i I milenijuma nove ere na istom prostoru

[18] Ibid., Fig. 6. 7b.
[19] Ibid., 176.
[20] Ibid., Fig. 3.
[21] Eibner 1982, 405.
[22] Kapuran et al. 2016, Fig. 5.
[23] Jovanović 1999, 68.
[24] Капуран / Миладиновић-Радмиловић / Јовановић 2013; Kapuran 2011; 2014; 2014a.

živele zajednice iz starijeg gvozdenog doba i kasne antike.[25] Bronzano doba na svim poznatim lokalitetima i nekropolama u okolini Bora u najvećem broju slučajeva predstavljala je keramika sa karakteristikama Paraćinske kulture za koju se smatra da se razvijala u centralnom Pomoravlju, ali se isto tako primećuje i keramika koja sigurno pripada Vatinu i Verbičoari.[26] Ova mešavina različitih stilova, kao i jedinstveni način sahranjivanja pokojnika, inicirali su profesora Dragoslava Srejovića da otkrićem nekropole Magura i naselja na Banjskoj steni ovu kulturnu pojavu definiše kao homogenu etno-kulturnu pojavu "Gamzigradsku kulturu".[27] Između grupe lokaliteta iz okoline Bora i okoline Felix Romulijane (Karta 2) nema nekih bitnih stilsko-tipoloških razlika, ali urne sa nekropole Trnjane nisu toliko slične urnama na Maguri. Osim preliminarnog izveštaja sa istraživanja nekropole Magura i naselja na Banjskoj steni koji datira od pre više od 20 godina, nemamo kompletnu sliku šta je na tim lokalitetima otkriveno. Zbog toga su i danas prisutne brojne nesuglasice oko geneze zajednica iz bronzanog doba u severoistočnoj Srbiji, što se najbolje vidi u njenoj terminologiji: Gamzigradska grupa,[28] Vatin / Verbičoara / Paraćin[29] i Timočka grupa srednjeg bronzanog doba (Bubanj-Hum IV-Ljuljaci).[30]

Na lokalitetu Ružana 2 koji se nalazi oko 100 m zapadno od lokaliteta Ružana 1 (Slika 1) tokom istraživanja u 2015. godini otkriven je veći deo podnice od peći za koju su bili zalepljeni krupni komadi metaličnih šljaka sa zaravnjenom gornjom površinom (*Plattenschlacke*), zajedno sa keramikom (Slika 2).[31] Ova podnica od lepa je najverovatnije dislocirana sa viših kota naselja dejstvom erozije, a u osnovi je fundirana keramikom. Sva keramika sa Ružane 2 pokazuje stilsko-tipološku bliskost sa horizontom bronzanog doba na lokalitetu Ružana 1.[32]

Slika 2. *Podnica peći sa većom koncentracijom šljake na lokalitetu Ružana* 2.

Na ovome mestu treba da se osvrnemo na određene činjenice vezane za metalurgiju bronzanog i starijeg gvozdenog doba na teritoriji Timočke Krajine. Što se metalurgije bronze tiče, nju dokazuju samo kalupi za livanje šupljih sekira od kojih su do sada jedino poznati primerci iz Brze Palanke[33] i Neresnice,[34] mada su oni hronološki mlađi (1200–1000. pre n. e.). Zbog toga je važno naglasiti da postoji izvesna cenzura u pogrebnim prilozima od bronze na nekropolama Trnjane i Magura. Za bronzano doba u severoistočnoj Srbiji karakteristično je isključivo kremiranje pokojnika, čiji su ostaci polagani u urne plitko ukopane u zemlju, koje su okružene kamenim platformama, kružnog oblika (Slika 3c).[35] U basenu Velike Morave (Paraćinska kultura), Zapadne Morave (Kultura grobnih humki) i južne Morave (Brnjička kultura) veoma je prisutan pogrebni ritual da se sa spaljenim pokojnikom sahranjuju i predmeti od bronze.[36] Na prvi pogled bilo je neobično što su, za razliku od pomenutih teritorija u Srbiji, na nekropolama Timočke regije samo u dva slučaja otkriveni predmeti od bronze. Na Trnjanu je otkriven samo jedan bronzani nož u grobu 28 (Slika 3a,c),[37] a na Maguri jedan vrh koplja (Slika 3b), fragmentovani vrh igle i sterlica

[25] Kapuran / Jovanović 2013, 831; Kapuran / Živković / Štrbac 2016, 176.
[26] Jovanović / Janković 1996, 193; Срејовић / Лазић 1997, 237.
[27] Срејовић / Лазић 1997, 241; Лазић 2015.
[28] Срејовић / Лазић 1997, 241; Лазић 2015; Kapuran 2010; Булатовић / Станковски 2012, 343.
[29] Kapuran 2010.
[30] Булатовић / Станковски 201, 343.
[31] Kapuran / Živković / Štrbac 2016, 180, Fig. 8.
[32] Ibid., 179, Pl. 5.
[33] Срејовић 1975, 100-103.
[34] Nepublikovani nalaz iz kolekcije Narodnog muzeja u Zaječaru.
[35] Срејовић / Лазић 1997; Jovanović 1999, 68.
[36] Лазић 1996, 122-131.
[37] Jovanović / Janković 1987–1990, 9; Паровић-Пешикан 1994–1995, 15, Sl. 5/7.

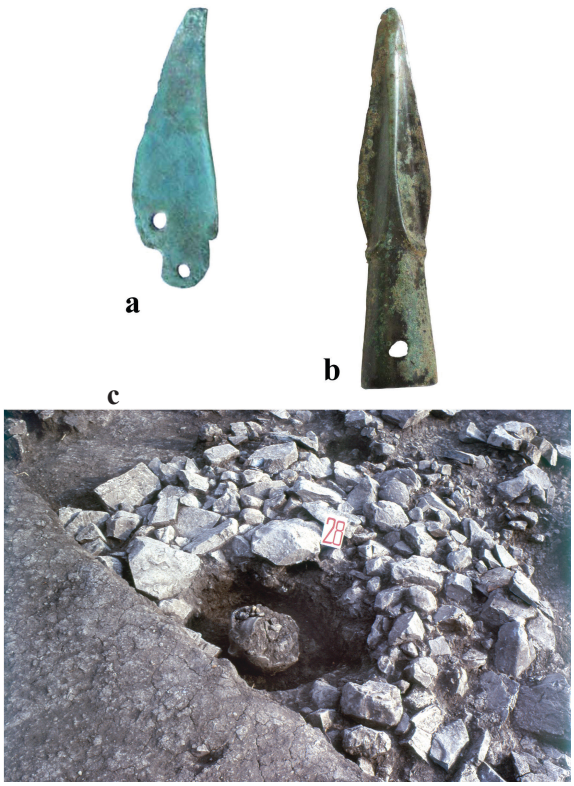

Slika 3. a. *nož iz groba* 28 (Trnjane); b. *Koplje iz groba* 63 (Magura); c. *grob* 28 (Trnjane).

od bronzanog lima.[38] Dok je koplje sa Magure karakteristično za produkciju bronze u južnom Karpatskom basenu, na prelazu iz Br B u Br C, a može se naći i u ostavama iz perioda Ha A,[39] nož sa Trnjana predstavljao je izvesno iznenađenje.

Za razliku od koplja sa Magure, bronzani jednosekli nož nađen u urni Groba 28 na Trnjanu prema svom izgledu predstavlja redak nalaz za koji se bliže analogije nalaze u Epiru, Troji i na ostrvu Kos u Egeji, ali neki autori smatraju kako ima sličnosti i sa cetinskom kulturom na Jadranu.[40] Fizičko-hemijske analize ovoga noža prema B. Milosavljeviću ukazuju na to da se radi o lokalnoj sirovini, dok je kalaj najverovatnije došao iz neke druge oblasti.[41] Analize kalaja koje su urađene u Tusonu (Arizona) ukazuju na to da on potiče iz ležišta u Karpatima.[42] Za sada je teško naći odgovor na pitanje kojim putem je nož, verovatno iz mikenskog sveta, dospeo toliko duboko u centralne delove Balkanskog poluostrva. Ako livačkih kalupa u okolini Bora za sada nema, dok metalične šljake ukazuju na to da se ovde radi isključivo o procesima dobijanju bakra iz sulfidnih ruda, možemo samo pretpostaviti da je dobijeni bakar distribuiran prema oblastima u kojima su izrađivani predmeti od kalajne bronze (Egeja ili Karpatski basen). Pretpostavke o trgovačkim vezama između centralnog Balkana i mikenskog sveta treba da potvrde rezultati fizičko-hemijskih analiza uzoraka predmeta od bronze na široj teritoriji Balkana, koje su za sada u fazi procesa. Sama činjenica da su bodež sa Trnjana i koplje sa Magure bili pohranjeni u urne sa kremiranim ostacima pokojnika a da nisu goreli zajedno sa njima na lomači, dodatno ukazuju na to koliko su bili dragoceni za pripadnike zajednica iz bronzanog doba na ovom prostoru.

Kao što smo prethodno naglasili, iz zatvorenog konteksta troskišta na lokalitetu Ružana 1 dobijen je prvi apsolutni datum vezan za bronzano doba na teritoriji severoistočne Srbije. Možemo slobodno reći da je ovaj rezultat uticao na to da se izvede jedna veća serija apsolutnih datuma sa nekropola Trnjane, Hajdučka česma i Magura, koji će biti tema nekog drugog rada. Apsolutni datum je dobijen u Centre de Datation par le Radiocarbon iz Liona u Francuskoj. Kalibracija po Baesyan modelu je izvedena korišćenjem Oxcal 4.2[43] i Intical 13 metoda.[44] Prema dobijenim rezultatima kost se može odrediti u period između 1894. i 1732. cal B. C. sa 88,7% verovatnoće (Slika 4). Ovo nam govori da je prvo tumačenje B. Jovanovića i I. Jankovića iz 1996. godine da se na Trnjanu mogu prepoznati oblici keramike vatinske kulture bilo ispravno,[45] budući da se na Ružani 1, koja ima identičnu keramičku produkciju, radi o 19/18. veku pre n. e., odnosno ranoj fazi srednjeg bronzanog doba. Zbog čega se B. Jovanović kasnije odlučio da Trnjane datuje u pozno bronzano doba, predstavlja za nas veliku zagonetku.[46] Budući da i novi apsolutni datumi pokazuju sličan hronološki okvir, sa velikom sigurnošću možemo da tvrdimo kako naselja u okolini Bora mogu da budu srodna sa naseljima Ljuljaci

[38] Lazić 2015, Fig. 5-7.
[39] Vasić 2015, 47, 49.
[40] Паровић-Пешикан 1994–1995, 15, Sl. 5/7.
[41] Milosavljević 1987–1990, 24.
[42] Powell / Bankoff, izveštaj je u pripremi.
[43] Bronk Ramsey 2009.
[44] Reimer et al. 2013.
[45] Jovanović / Janković 1996, 193.
[46] Jovanović 1999, 71.

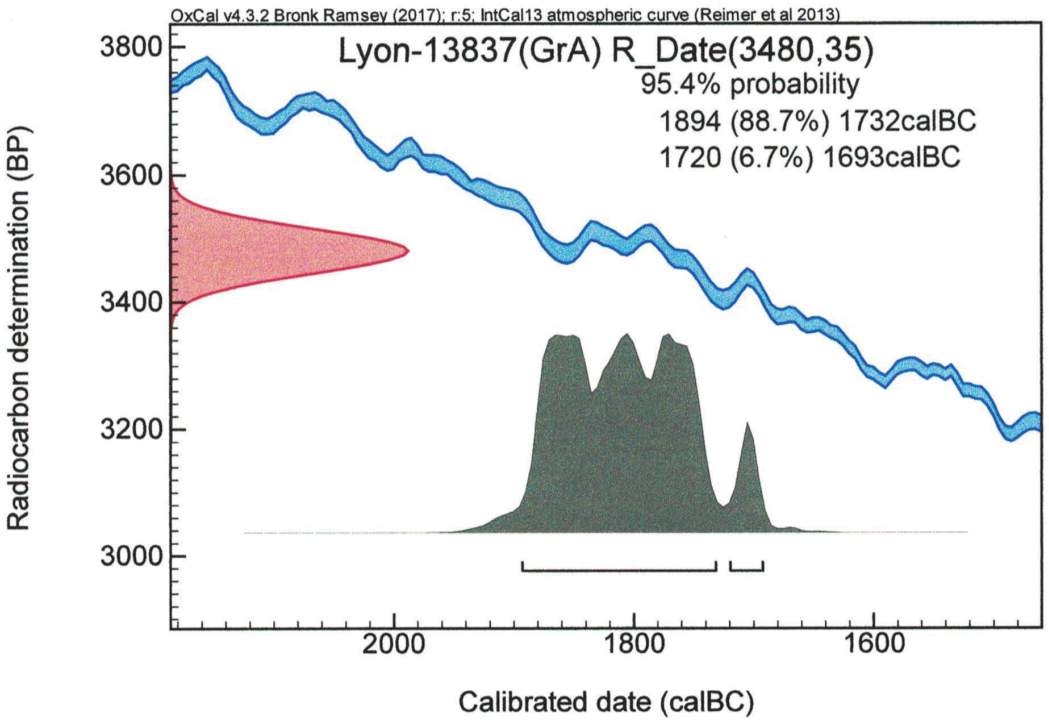

Slika 4. *Radiokarbon datum iz jame sa šljakom na lokalitetu Ružana* 1.

I kod Kragujevca,[47] Sokolica u Ostri kod Čačka[48] i Novačka Ćuprija kod Smederevske Palanke.[49]

Rezultati arheoloških istraživanja preduzetih tokom poslednjih sedam godina ukazuju na to da na prostoru Timočke Krajine u prvoj polovini II milenijuma pre n. e. egzistiraju zajednice koncentrisane u dve grupe, prva oko današnjeg grada Zaječara i druga u okolini današnjeg grada Bora.[50] Prva grupa naselja bila je orijentisana ka stočarstvu i poljoprivredi, a sudeći i prema geografskim pogodnostima koju daje dolina Crnog Timoka, moguće je da se bavila i distribucijom bakra ka centrima za proizvodnju bronze. Druga grupa naselja, koja egzistira u planinskom području oko Bora, bavila se preradom sulfidnih ruda bakra, na šta ukazuju brojni nalazi metaličnih šljaka i metalurške peći.[51] Populacije koje predstavljaju pomenute grupe naselja verovatno su bile etnički homogene, na šta ukazuje pogrebni ritual koji im je zajednički i do tada nepoznat na centralnom Balkanu. Prvi apsolutni datum za bronzano doba na ovom području između ostalog je zanimljiv zbog činjenice da je tokom srednjeg bronzanog doba, osim Alpskog regiona i Kipra, Timočka Krajina za sada treći potvrđeni centar u kome se dobijao bakar u jugoistočnoj Evropi.

[47] Богдановић 1986, 129.
[48] Стојић 2000.
[49] Крстић и др. 1986, 34.
[50] Kapuran 2014, 55.
[51] Kapuran 2014a, 287.

Summary

New finds of copper metallurgy during the bronze age in the Timok region (north-east Serbia)

The territory of South-eastern Serbia is known as one of the largest centers for the exploitation of copper ore, both today and in the distant past. It is believed that the first exploitation started at the Rudna Glava – Dnevni kop site at the turn from the 6th to the 5th centuries BC, and that it intensified in the immediate vicinity of Bor in the 2nd millennium BC. This is indicated by discoveries of settlements and necropolises in Trnjane which were made in the late 80's of the previous century.

New excavations carried out in the area of the modern-day village of Banjsko Polje, near Bor, at the sites of Ružana 1 and 2 (Figure 1), commenced after a pause of several decades since the discovery of Trnjane necropolis and settlement. At the Ružana 1

site, besides a large quantity of Bronze Age and Iron Age pottery and a smaller quantity from the period of Late Antiquity, a production facility was discovered for smelting sulfide copper ore. It consisted of three structural levels. The remains of a the bottom of the kiln were identified in the highest level, while the next structural level constitutes the slope of the terrain immediately on its eastern side. The third level is a larger depression that we could characterize as a slag pit, lying on top of the soil. This slag pit is filled with a large quantity of ash and charcol, ceramics and animal bones. At the bottom of the slag pit there was a large quantity of slag (around 10 kg). The slag belongs to the amorphous slag type with large amounts of malachite, occurring in the first smelting of sulfide ore. In the context of the slag pit, besides the amorphous slag, also discovered was tap slag (platenschlake), indicating that in the vicinity a next step in copper smelting process was taking place, with extraction from the amorphous slag for the purpose of extracting ingots with highest copper concentrations. Luckily, several animal bones survived in the slag pit context, having turned in green colour over time. Thanks to them in 2017 it was possible to get the first in a series of C 14 dates which were done for the Bronze Age period in North-eastern Serbia.

Radiocarbon absolute dating analysis of the bone sample were carried out at the Centre de Datation par le Radiocarbon, Lyon, France. Calibration and Bayesian modeling were performed using Oxcal 4.2 and Intical 13. According to the obtained results, the bone sample belongs to the period 1894–1732 cal. B.C. wit 88.7% probability (Fig. 4). This tells us that the initial assumptions made by B. Jovanović and I. Janković in 1996 that Vatin culture type of pottery could be recognized at Trnjane were correct, given that at Ružana 1 the same ceramic production relates to the 19th/18th centuries BC, or the early phase of the Middle Bronze Age.

Results of archaeological excavations carried out over the last 7 years indicate that on the territory of Timočka Krajina over the first half of the 2nd millennium BC there were settlements concentrated into two groups, the first around the modern city of Zaječar and the second one around the modern city of Bor (Fig. 2). While the first group of settlements focused on animal husbandry and farming, judging by the advantages provided by communication along the Crni Timok river valley it is possible that they were also involved in copper distribution to bronze production centers. The second group which was located in the mountain areas was primarily involved in the mining and smelting of sulfide copper ore, as indicated by numerous finds of metallurgical slag and several metallurgical kilns. The populations which comprised both groups of settlements were probably ethnically homogenous, as indicated by a rare burial ritual that was unknown until that time in the central Balkans (Fig. 3c). The first absolute date established for the Bronze Age on this territory caused considerable surprise, given that for the Middle Bronze Age, besides the Alpine region and Cyprus, the Timočka Krajina is for now the only proven copper production center in South-eastern Europe.

Literatura

Богдановић, М. 1986, Љуљаци, насеље протоватинске и ватинске културе, Народни музеј Крагујевац, Крагујевац 1986.

Borić, D. 2009, Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča Culture of the Balkans, u: Kleinlin, T. / Roberts, B. (eds), Metals and Societies, Studies in honour of Barbara S. Ottaway, Ferlag Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 2009, 191-245.

Bronk Ramesey, C. 2009, Bayesian analysis of radiocarbon dates, Radiocarbon 51, 2009, 337-360.

Булатовић, А. / Станковски, Ј. 2012, Бронзано доба у басену Јужне Мораве и долини Пчиње, Археолошки институт, Београд, Н. М. Куманово, Београд / Куманово 2012.

Eibner, C. 1982, Kupfererzbergbau in Österreichs Alpen, u: Hänsel, B. (ed.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. CHR, Prähistorische archäeologische in Südosteuropa, Band 1, Berlin 1982, 399-408.

Херђер, С. Ф. 2014, Рударско путовање по Србији 1835. године, Службени гласник, 2014.

Janković, I. / Bugarski, P. R. / Janjić, S. V. 1987–1990, Bakarne šljake kao dokaz topljenja i livenja bakra u periodu kasnog bronzanog doba u okolini Bora, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru 5/6, 1987–1990, 13-20.

Jovanović, B. 1971, Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije, Arheološki institutut, Beograd 1971.

Jovanović, B. 1982, Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu, Posebna izdanja 17, Muzej rudarstva i metalurgije i Arheološki institut, Bor / Beograd 1982.

Jovanović, B. 1999, Funerary Rites and Tomb Constructions in Necropoles of the Paraćin and Donja Brnjica Cultures, u: Petrova, E. (ed.), Macedonia and the Neighboring regions from 3rd to 1st millennium B.C., 1999, 67-72.

Jovanović, B. / Janković, N. 1987–1990, Nekropola Paraćinske kulture u Trnjanima kod brestovačke banje, Zbornik radova muzeja rudarstva i metalurgije u Boru 5/6, 1987–1990, 1-12.

Jovanović, B. / Janković, I. 1996, Die Keramik der Nekropole der Paraćin-kultur – Trnjane bei Bor, u: Tasić, N. (ed.), The Yugoslav Danube basin and the neighbouring regions in the 2nd millennium B.C., Balkanološki institute, Beograd 1996, 185-200.

Каниц, Ф. 1985, Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, Књига II, Српска књижевна задруга, Београд 1985, 411-412.

Капуран, А. 2010, О утицајима Ватина и Вербичоаре на налазима гамзиградске културне групе, Старинар LIX, 2009, 53-70.

Kapuran, A. 2011, Relationship between Settlements and necropoles of the Bronze Age in Eastern Serbia, u: Berecki, S. / Nemeth, R. / Rezi, B. (eds), Bronze Age Rites and Rituals in the Carpaian Basin, Editura Mega, Targu Mures 2011, 9-20.

Kapuran, A. 2014, Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji od neolita do dolaska Rimljana, Arheološki institut, Beograd 2014.

Kapuran, A. 2014a, Settlements and Necropolises from the Middle/Late Bronze Age in the Serbian part of the Iron Gate (Djerdap) hinterland, u: Ložnjak-Dizdar, D. (ed.), The beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube, Zbornik instituta za arheologiju 1, 2014, 285-293.

Капуран, А. / Булатовић, А. / Јовановић, И. 2014, Бор и Мајданпек, културна стратиграфија праисторијских локалитета између Ђердапа и Црног Тимока, Археолошки институт / Музеј рударства и металургије, Београд / Бор 2014.

Kapuran, A. / Jovanović, I. 2013, Ružana – new Bronze Age Metallurgical Center in North Eastern Serbia, u: Proceedings IOC 45th, Univercity of Belgrade and Tehnical Faculty in Bor and Mining and Metalurgy Institute, Bor 2013, 831-834.

Капуран, А. / Миладиновић-Радмиловић, Н. 2011, Некропола на Борском језеру – Нови прилози о сахрањивању у бронзаном добу, Старинар LXI, 2011, 141-153.

Капуран, А. / Миладиновић-Радмиловић, Н. / Јовановић, И. 2013, Кривељски камен – Бунар, нова некропола урнефелдре културе у околини Бора, Зборник Народног музеја XXI-1, 2013, 145-156.

Kapuran, A. / Miladinović-Radmilović, N. / Vuković, N. 2017, Funerary traditions of the Bronze Age Metallurgical Communities in the Iron Gates Hinterland, u: Ložnjak-Dizdar, D. (ed.), Late Urnenfield Cultures Between the Eastern Alps and the Danube (1100-800 BC), Zbornik instituta za arheologiju 9, 2017, 133-143.

Kapuran, A. / Živković, D. / Štrbac, N. 2016, New Evidence for Prehistoric Copper Metallurgy inthe Vicinity of Bor, Старинар LXV, 2016, 173-192.

Krainović, D. / Janković, S. / Jovanović, B. / Lorentz, I. / Pavićević, M. / Wagner, G. 1995, Early copper production in Serbia: Potential ore sources and archeometallurgical studies on slags, u: Jovanović, B. (ed.), Ancient mining and metallurgy in Southeast Europe, Archeological institute and Museum of Mining and Metalurgy, Bor / Belgrade 1995, 59-68.

Крстић, Д. / Bankoff, A. / Вукмановић, М. / Winter, F. 1986, Праисторијски локалитет "Новачка Ћуприја", Зборник Народног музеја XII-1, 1986, 17-62.

Лазић, М. 1996, Култура Доња Брњица – генеза, развој и хронологија, Докторска дисертација, непубликована.

Лазић, М. 2014, Бор и околина у бронзано доба, у: Лазић, М. (ур.), Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку, Музеј рударства и металургије / Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Бор / Београд 2004, 101-126.

Lazić, M. 2015, Magura – la Nécropole de l'Âge du Bronze á Gamzigrad á l'Est de la Serbie, u: Sîrbu, V. et al. (eds), Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe, Faculty of Philosophy and National Museum Čačak, Beograd / Čačak 2015, 29-42.

Milosavljević, B. Lj. 1987–1990, Određivanje niskosadržanih primesnih elemenata u bronzanim arheološkim predmetima metodom masene spektrometrije, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru 5/6, 1987–1990, 21-24.

Паровић-Пешикан, М. 1995, Запажања о микенском утицају на подручју централног Балкана, Старинар XLV-XLVI, 1994–1995, 3-26.

Reimer, P. / Bard, E. / Bayliss, A. / Beck, J. / Blackwell, P. / Bronk Ramsey, C. / Buck, C. / Cheng, H. / Edwards, R. / Friedrich, M. / Grootes, P. / Guilderson, T. / Haflidason, H. / Hajdas, I. / Hatté, C. / Heaton, T. / Hoffmann, D. / Hogg, A. / Hughen, K. / Kaiser, K. / Kromer, B. / Manning, S. / Niu, M. / Reimer, R. / Richards, D. / Scott, E. / Southon, J. / Staff, R. / Turney, C. / Plicht, J. Van Der 2013, IntCal 13 and Marine 13 radiocarbon age calibration curves 0-50,000 years cal BP, Radiocarbon 55, 2013, 1869-1887.

Срејовић, Д. 1975, Остава из Брзе Паланке, Праисторијске оставе у Србији и Војводини I, Археолошка грађа Србије, серија I – праисторија књ. 1, Београд 1975, 100-103.

Срејовић, Д. / Лазић, М. 1997, Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочкој Крајини, у: Лазић, М. (ур.), Археологија Источне Србије, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд 1997, 225-248.

Стојић, М. 2000, Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри, Зборник народног музеја у Чачку XXX, 2000, 15-25.

Tylecote, R. F. 1987, The early history of metallurgy in Europe, Longman Archeology Series, London / New York 1987.

Vasić, R. 2015, Die Lanzen- und Pfelspitzen in Zentralbakan (Voivodina, Serbien, Kosovo, Mazedonia), Prähistorische bronzefunde, Abeitalung V, Band 8, 2015.

Вуксан, М. 2004, Геолошко-географске карактеристика борског подручја и историјат археолошких истраживања, у: Лазић, М. (ур.), Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку, Музеј рударства и металургије / Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Бор / Београд 2004, 29-32.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 83-102
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.119

Ein spätbronzezeitlicher Bronzehort der Kolchis-Kultur aus Kalvata in Westgeorgien

Joni Apakidze
Berlin

Abstract: The study of bronze hoards of the Late Bronze and Early Iron Ages dates back to the 1930s. Currently, 214 bronze hoards are known from the territory of Georgia. The author defined this number of depositions as a result of his work in various museums of Georgia in 2018 and 2019. This work was carried out within the framework of the project of the German Research Foundation (project director Prof. Dr. Svend Hansen, German Archaeological Institute / Berlin), which aims at a detailed study of hoards of the Colchian culture in the Western and Central Caucasus. Within the framework of the project, in the summer of 2018, the author also explored the Kalvata hoard (Sachkhere Municipality, Imereti Region, Georgia) preserved in the Georgian National Museum in Tbilisi (GNM, Inventory # 1-38: 1-14). The Kalvata hoard consists of three bronze Colchian axes, 6 bronze hoes, 36 bronze bars, and two small pieces of bronze, belonging to an unidentified item. This hoard was hitherto dated by 10th-8th centuries BC. A detailed study of the hoard, and the search for parallels with the items in it, in particular, the axes, hoes, and bars, revealed that the Kalvata hoard belonged to the middle of the second half of the second millennium, more precisely, the 13th – 12th centuries BC. Accordingly, the date of the Kalvata collection is at least 300 years older than it was believed before. The author is convinced that most (if not all) bronze hoards of the Colchian culture had a religious destination and were votives to various gods. The fact that the hoards were indeed a sacrifice to the gods is corroborated by many facts.

Key words: Colchian culture, Late Bronze and Early Bronze Age, Bronze Hoards, Kalvata Hoard, Votives to the Gods

Die Kolchis-Kultur war in der Spätbronzezeit im heutigen West- und Ostgeorgien, einschließlich Innerkartliens und Meskhetiens, sowie den Zentral- und Westgebieten Nordkaukasiens und den Gebieten der heutigen Nordosttürkei bis zu den heutigen türkischen Städten Ordu und Samsun verbreitet (Abb. 1).[1] In diesen Regionen war in der Spätbronze- und Früheisenzeit eine Kultur verbreitet, die in der Fachliteratur als "Kolchis-" oder "Koban-", gelegentlich auch als "Kolchis-Koban" oder "Koban-Kolchis-Kultur"[2] bezeichnet wird. Diese Kultur, die demnach im südlichen und nördlichen Kaukasien auftrat, wird von einigen Forschern als Einheit, von anderen wiederum als zwei voneinander getrennte Kulturen angesehen. Die Kolchis-Kultur ist durch zahlreiche Siedlungen, Gräberfelder unterschiedlichen Typs sowie durch assyrisch-urartäische und griechisch-römische Schriftquellen gut bekannt.[3] Ebenfalls ist über die Fundorte der sogenannten Koban-Kultur im Nordkaukasus bereits viel publiziert worden.[4]

Erste Versuche der Kartierung der georgischen Hortfunde sind bereits im Jahre 2000 unternommen worden. Damals hat der Verfasser 133 in Georgien und drei in der Nordosttürkei gelegene Horte in die Karte eingetragen.[5] Zur Zeit sind über 214 in Georgien gelegene Bronzehorte der Kolchis-Kultur bekannt. Diese Anzahl von Hortfunden konnte der Verfasser während seiner in den Jahren 2018 und 2019 in verschiedenen Museen Georgiens durchgeführten Arbeiten fest-

[1] Apakidze 2000, 185; 2009, 12, Abb. 1.
[2] Reinhold 2007, 324.
[3] Lordkipanidze 1991, 13-14, 93-109.
[4] Kozenkova 1977; 1989; 1992; 1996; 1998; 2004; Krupnov 1960; Reinhold 2007 u.a.
[5] Apakidze 2000, 186-187, Abb. 2.

stellen. Diese Arbeiten wurden im Rahmen des DFG-Projektes durchgeführt (Leiter des Projektes Prof. Dr. Svend Hansen, DAI/Berlin), deren Ziel die Neubearbeitung der Horte der Kolchis-Kultur im West- und Zentralkaukasien ist.

Die Hortforschung in Georgien nahm ihren Anfang bereits in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts. Über erste Hortfunde ist bereits von A. A. Iessen und G. Nioradze publiziert worden. Nach der chronologischen Einordnung von Iessen gehören diese Hortfunde zur sogenannten dritten Etappe, die hauptsächlich in der Spätbronzezeit liegt.[6] Giorgi Nioradze hat über den Hort von Kvemo Sasireti im Jahre 1932 in Deutschland publiziert.[7] 1950 und 1953 publizierte Otar Dshaparidze eine grundlegende Arbeit zur Typologie und Chronologie einer der wichtigsten Elemente der Kolchis-Kultur: über die kolchischen bronzenen Äxte.[8] Die meisten Äxte stammen aus verschiedenen Hortfunden. 1950 hat O. Dshaparidze auch über einen Hortfund in Tskhinvali veröffentlicht.[9] 1953 untersuchte er auch kolchische bronzene Ackerbaugeräte,[10] vor allem Hacken und Hellebardenklingen, die auch einen wichtigen Bestandteil vieler kolchischer Horte darstellen.

Im Jahre 1965 veröffentlichte Domenti Koridze einen ersten Katalog und eine Untersuchung der Bronzehorte der Kolchis-Kultur. Er hat einen Katalog von 100 Hortfunden vorgelegt.[11] D. Koridze untersucht die Genese und Typologie der kolchischen Bronzeäxte, Hacken, Hellebardenklingen und spezifischen kolchischen Äxten – der s.g. Hellebardenäxte (georgisch: "Tsaldi").[12] Ein Extrakapitel ist der Datierung der Horte[13] und der Untersuchung der Metallurgiezentern der Kolchis gewidmet.[14] Die Arbeit von D. Koridze war natürlich ein Fortschritt für das Studium der Hortfunde des westlichen Kaukasiens.

1974 veröffentlichte Alexander Ramishvili eine Monographie über die Hortfunde des südöstlichen Schwarzmeergebietes, welches die westgeorgischen Regionen Adscharien und Gurien umfasst.[15] Diese Region war in der Spätbronzezeit eines der wichtigsten Metallurgiezentren für die Produktion von Bronze und Eisen. Dieses Gebiet ist auch darum sehr wichtig, weil hier Prototypen kolchischer bronzener Äxte und Hacken gefunden worden sind. In dieser Arbeit hat Al. Ramishvili alle Depots aus Adscharien und Gurien, die bis 1974 bekannt waren, möglichst gut katalogisiert und zur Datierung sowie zur Bronzemetallurgie der Kolchs-Kultur einen wesentlichen Beitrag geleistet.

Es gibt noch einige weitere Publikationen zu Hortfunden aus verschiedenen Gebieten Westgeorgiens. Vor allem ist der Hort aus Tchmori (Gebiet Ratscha) zu nennen, über welchen Otar Gambaschidze bereits 1963 publiziert hat.[16] O. Gambashidze hat in seinem Buch alle Bronzeobjekte dieses großes Hortes ausführlich beschrieben, chemische Analysen und die Datierung des Hortes Tchmori vorgelegt und auch das Entwicklungsniveau der Gesellschaft untersucht, zu welchem dieses Depot gehörte.[17] Lamara Sacharova hat 1976 über die Bronzehorte aus dem Gebiet Letschchumi veröffentlicht. Es handelt sich hierbei um die Horte Lailaschi, Surmuschi, Tsagera, Ladschobis Dziri, Luchvano, Chodschi und Lechero.[18] L. Sacharova hat auch einige Fragen zu bronzenen Kampfwaffen, Pferdegeschirr, landwirtschaftlichen Geräten (Äxte, Hellebardenäxte, Hacken, Hellebardenklingen, Sicheln), Geräten für die Holzbearbeitung (Äxte, Flachbeile (Ärmchenbeile), Meißeln, spezifischen Messern mit zwei Handgriffen), Metallgefäßen und Schmuck (spezifische massive Ringe, Armringe, ein Halsring und eine Nadel) untersucht.[19]

Die höchste Bergzone der Kolchis – die Bergregion von Svanetien – ist auch relativ gut erforscht durch Shota Tschartolani. Leider kommen in diesem Gebiet Hortfunde sehr selten vor. Die hier vor allem gefundenen Bronzeäxte, Ärmchenbeile, Meißel, Hacken und Sicheln, könnten nach Meinung Tschartolanis aus verschiedenen Horten stammen,[20] worauf die Fundumstände dieser Bronzeobjekte hinweisen. 2015

[6] Iessen 1935.
[7] Nioradze 1932, 82-97.
[8] Dshaparidze 1950a, 35-89; 1953a, 281-300.
[9] Dshaparidze 1950b, 99-107.
[10] Dshaparidze 1953b, 173-213.
[11] Koridze 1965, 10-48.
[12] Ebd., 50-98.
[13] Ebd., 99-120.
[14] Ebd., 121-152.
[15] Ramischvili 1974.
[16] Gambaschidze 1963.
[17] Ebd., 7-93, Taf. I-XI.
[18] Sacharova 1976.
[19] Ebd., 26-42.
[20] Tschartolani 1989, 80-84, 94-106; Tartolani 1996, 82-85, 96-103.

veröffentlichten Z. Kvitsiani und L. Jibladze über die Bronzefunde aus dieser Bergregion Westgeorgiens.[21] In dieser Publikation ist u.a. auch das Material der im Fluss Enguri gefundenen sogenannten Benieri-Kollektion dargestellt, bei der es sich vermutlich um einen Bronzehort handelt. Ob es aber wirklich einen Hortfund darstellt, ist bis jetzt allerdings noch nicht bestätigt.

Über die Hortfunde der Nordwest-Kolchis im heutigen Abchasien haben Al. Kalandadze,[22] Ju. Voronov,[23] M. Gunba,[24] M. Trapsch,[25] der Verf.[26] u.a. publiziert. Der. Verf. hat 2006 einen vollständigen Katalog der Hortfunde aus Abchasien mit entsprechender Kartierung in georgischer Sprache in Tbilissi veröffentlicht.[27]

Weiterhin sind einzelne Publikationen über Hortfunde der Klolchis-Kultur zu erwähnen. Es handelt sich hierbei um die Depots von Achuti,[28] Gali,[29] Lekumchara (Pirveli Maisi),[30] Otschchomuri,[31] Sachalvascho[32] und noch einige weitere Hortfunde aus der Region Samegrelo (Megrelien)[33] sowie kurz zusammengefasste 21 Bronzehorte aus der Region Imeretien.[34] Bei dieser Gelegenheit möchte der Verf. erwähnen, daß der umfangreiche Hort aus Otschchomuri die einzige gefundene Niederlegung der Kolchis-Kultur darstellt, welche aus der Kulturschicht einer Siedlung stammt. Er wurde im Jahre 1983 in der Kulturschicht der Werkstattsiedlung Otschchomuri zufällig gefunden. In dieser Siedlung wurden die systematischen archäologischen Ausgrabungen vom Verf. in den Jahren 1984–1988 durchgeführt.[35]

Das Territorium der Nordosttürkei bzw. des Südostschwarzmeergebietes gehörte in der Spätbronze- und Früheisenzeit zum Verbreitungsgebiet der Kolchis-Kultur. Es ist bereits über drei bronzene Hortdepots aus dieser Region publiziert worden: über die Depots von Mechtschis Tsiche (heute Merekales), gelegen in Posof (Provinz (Vialet) von Ardahan),[36] Artvin[37] und Ordu.[38]

Wie bereits erwähnt, sind zur Zeit über 214 in Georgien gelegene Bronzehorte der bronze- und früheisenzeitlichen Kolchis-Kultur bekannt. Im Rahmen des DFG-Projektes (Projektleiter Prof. Dr. Svend Hansen) hat der Verf. im Sommer 2018 im Nationalmuseum Georgien in Tbilissi u.a. auch den Bronzehort von Kalvata vor Ort bearbeitet und untersucht. Der Hort ist in der Schatzkammer des Nationalmuseum Georgiens (NMG) unter der Inventarnummer 1-38:1-14 aufbewahrt.

Im Dorf Kalvata (Munizipalität von Satschkhere, Region Imeretien; Abb. 1) wurde im Jahre 1938 bei Erdarbeiten in einer Tiefe von 1 Meter zufällig ein Bronzehort entdeckt. Die näheren Angaben zu den Fundumständen fehlen bzw. die genaue Fundstelle des Hortes ist leider unbekannt. Daher haben Jan Krumnov (DAI/Berlin) und Lewan Tchabaschvili (Tbilissi, Georgische Universität) im Sommer 2019 als Startpunkt für den Messflug ungefähr das Zentrum des Dorfes von Kalvata genommen (Siehe roten Punkt auf dem Orthofoto: Abb. 2). Das Dorf Kalvata befindet sich ca. 500 m (genau 500.1 m) über dem Meeresspiegel (OMSL) und ist auf einer natürlichen Erhöhung gelegen. Die Niederlegungssituation zeigt deutlich, dass auch der Hort von Kalvata, wie viele andere bronzezeitliche Horte in Westgeorgien, sich in der Nähe eines Flusses befindet. Im konkreten Fall liegt der Fluß Kvirila ca. 1100 m nördlich des Startpunktes (roter Punkt). Östlich des Startpunktes (ca. 400 m) verläuft ein kleiner Bach, der auch in den Fluß Kvirila mündet.

Das Hauptmaterial des Hortes hat der Volkskommissar des Innenministeriums an das Museum übergeben (Anordnung vom 8.02.1938, #30/762). Die Bronzeobjekte (Inventar 1-38:12-

[21] Kvitsiani / Jibladze 2015, 52-66, Taf. XIV-XVII.
[22] Kalandadze 1954, Taf. 1.
[23] Voronov 1969.
[24] Voronov / Gunba 1978, 257-264.
[25] Trapsch, 1970.
[26] Apakidze 1984, 42-47; 1985a, 653-656; 1991, 21, 33, Taf. CXI; 2006, 66-87.
[27] Apakize 2006, 66-87.
[28] Apakidze 1986, 98-100; 1991, 34.
[29] Apakidze 1984, 42-47, Taf. 1; 1991, 21, 33, Taf. CX.
[30] Apakidze 1985a, 653-656, Abb. 1; 1991, 21, 33, Taf. CXI.
[31] Apakidze 1985b, 60-68, Taf. I-II; 1991, 8, 31, 78-79, Taf. XXV-XXXII.
[32] Apakidze 1987, 14-20, Taf. 14, 1-8; Taf. 16, 1-9.
[33] Apakidze 1991, 21, 33-34, Taf. CIV (B), 1-2; Taf. CIV (C), 1-4; Taf. CVII, 1-4; Taf. CVIII, 1-2; Taf. CIX, 4;
[34] Lantschava 2015, 34-37.
[35] Apakidze 1991, 8-11, 44-48, IV-LVII; 2009, 44-48, Abb. 40-43, Taf. 97-106.
[36] Koridze 1965, 37-38, Abb. 30.
[37] Bittel 1933, 150-156; 1938, 257-266; Koridze 1965, 19, Abb. 10; Ramischvili 1974, 34, Taf. XXXI; Kiliç 2000, 6-7.
[38] Przeworski 1935, 390–414; Koridze 1965, 20, Abb. 13; Ramischvili 34, Taf. XXXI. XXXII; Kiliç 2000, 24-25.

13) hat der Bürger Simon Zhalidze ins Museum gebracht. Das Inventar 1-38:14 hat der wissenschaftliche Mitarbeiter der Abteilung für Archäologie des damaligen Staatlichen Museums zu Tbilissi (heutiges Nationalmuseum Georgiens) Andria Apakidze von Satschchere nach Tbilissi gebracht, der diese Objekte zuvor von der Miliz (Polizei) von Satschkhere überreicht bekam.

Über den Hort von Kalvata hat zwar D. Koridze erstmal 1961[39] und dann in seinem Katalog im Jahre 1965[40] veröffentlicht. Über den Bronzehort von Kalvata ist bis heute leider nicht entsprechend gut publiziert worden, da bei bisherigen Publikationen die Qualität und die Vollständigkeit der Abbildungen nicht besonders gut sind, worauf D. Koridze selbst hinweist,[41] der, wie schon oben erwähnt, über diesen Hort schon in 60er Jahren des vergangenen Jahrhunderts veröffentlicht hat. Daher hat sich diese Publikation zur Aufgabe gesetzt, über diesen Hort vollständig und nach den erforderlichen heutigen Standards zu publizieren.

Der Hort von Kalvata besteht insgesamt aus 3 kolchischen Bronzeäxten, 6 Bronzehacken sowie aus 36 bronzenen Barren (Gußkuchen) und aus 2 kleinen Bronzefragmenten irgendeines Objektes.

Unten folgt die Beschreibung der Bronzeobjekte des Hortes von Kalvata:

1.) Kolchische Brozeaxt. Typ II (NMG, Inventar Nr.: 1-38:1). An der Außenseite des Schaftloches verlaufen drei längslaufende Wülste. Die Schneide ist asymmetrisch. Länge 16,3 cm, maximale Schneidebreite 7,2 cm, Gewicht 486 g. (Abb. 3, 2).

2.) Kolchische Brozeaxt. Typ II (NMG, Inv. Nr. 1-38:2). An der Außenseite des Schaftloches verlaufen drei deutliche längslaufende Wülste. Die Schneide ist asymmetrisch. Länge 17,5 cm, maximale Schneidebreite 6,7 cm, Gewicht 673 g. (Abb. 3, 1).

3.) Kolchische Miniaturbronzeaxt (NMG, Inv. Nr.: 1-38:3). An der Außenseite des Schaftloches verlaufen drei längslaufende Wülste. Die Schneide ist asymmetrisch. Das Schaftloch auf einer Seite ist künstlich verbogen. Länge 8,6 cm, maximale Schneidebreite 3,8 cm, Gewicht 80 g. (Abb. 3, 3).

4.) Bronzehacke. (NMG, Inv. Nr.: 1-38:4). Erhaltene maximale Länge 8,5 cm, erhaltene maximale Schneidebreite 3,8 cm, Gewicht 64 g. (Abb. 4, 3).

5.) Bronzehacke (NMG, Inv. Nr.: 1-38:5). Erhaltene maximale Länge 6,8 cm, erhaltene maximale Schneidebreite 2,5 cm, Gewicht 48 g. (Abb. 4, 5).

6.) Bronzehacke (NMG, Inv. Nr.: 1-38:6). Im Schaftloch ist ein Bronzestück eingeklemmt. Erhaltene maximale Länge 7,4 cm, erhaltene maximale Schneidebreite 4,7 cm, Gewicht 111 g. (Abb. 4, 1).

7.) Bronzehacke. (NMG, Inv. Nr.: 1-38:7). Erhaltene maximale Länge 7,7 cm, erhaltene maximale Schneidebreite 5,4 cm, Gewicht 78 g. (Abb. 4, 4).

8.) Bronzehacke (NMG, Inv. Nr.: 1-38:8). Erhaltene maximale Länge 5,5 cm, erhaltene maximale Schneidebreite 4,7 cm, Gewicht 55 g. (Abb. 4, 6).

9.) Zwei kleine Bronzefragmente. (NMG, Inv. Nr.: 1-38:9). L 4,6 cm, maximale Breite 2,6 cm, Gewicht insgesamt 29 g + 15 g = 44 g. (Abb. 4, 7).

10.) Barren[42] (NMG, Inv. Nr.: 1-38:10). Maximale Länge 7,5 cm, Querschnitt 2,9 cm, Gewicht 684 g. (Abb. 5, 1).

11.) Barren (NMG, Inv. Nr.: 1-38:11). Maximale Länge 6,2 cm, Querschnitt 4,0 cm, Gewicht 274 g. (Abb. 5, 2).

12.) Bronzehacke (NMG, Inv. Nr.: 1-38:12). Erhaltene maximale Länge 7,8 cm, erhaltene maximale Schneidebreite 4,8 cm, Gewicht 69 g. (Abb. 4, 2).

13.) Barren (NMG, Inv. Nr.: 1-38:13). Maximale Länge 5,0 cm, maximaler Querschnitt 3,2 cm, Gewicht 366 g. (Abb. 5, 3).

14.) Barren (NMG, Inv. Nr.: 1-38:14). Unter dieser Inventarnummer sind insgesamt 33 Bronzebarren von verschiedenen Größen und Formen dargestellt.

1. Barren. Maximale Länge an der unteren Seite 12,3 cm, maximale Breite 11 cm, maximale Länge oben 9,3 cm, maximale Breite 7,7 cm, maximaler Querschnitt 4,4 cm,

[39] Koridze 1961, 79-84, Taf. 10-11.

[40] Koridze 1965, 41, Taf. 8-16, 18-21.

[41] Ebd., 9.

[42] Bei den bis jetzt chemisch untersuchten Barren des 2. Jahrtausends v. Chr. aus Westgeorgien minimaler Anteil der Kupfers ist 93% (Nosiri) und der maximale 99.50% (Lesitschine) (Abesadze / Bachtadze 1988, 74, Tabelle 2). Daher sollten diese Barren mehr als Kupferbarren gesehen werden denn, als Bronzebarren.

minimaler Querschnitt 2,2 cm, Gewicht 2158 g. (Abb. 6, 1).

2. Maximale Länge an der unteren Seite 11,3 cm, maximale Breite 8,1 cm, maximaler Querschnitt 6,6 cm, Gewicht 2482 g. (Abb. 6, 2).
3. Maximale Länge an der unteren Seite 10,2 cm, maximale Breite 8,1 cm, maximaler Querschnitt 4,4 cm, Gewicht 1227 g. (Abb. 6, 3).
4. Maximale Länge an der unteren Seite 7,0 cm, maximale Breite 5,7 cm, maximaler Querschnitt 5,8 cm, Gewicht 1315 g. (Abb. 6, 4).
5. Maximale Länge an der unteren Seite 10,2 cm, maximale Breite 8,2 cm, maximaler Querschnitt 4,6 cm, Gewicht 1090 g. (Abb. 6, 5).
6. Maximale Länge an der unteren Seite 9,6 cm, maximale Breite 8,2 cm, maximaler Querschnitt 6,6 cm, Gewicht 923 g. (Abb. 6, 6).
7. Maximale Länge an der unteren Seite 7,0 cm, maximale Breite 4,8 cm, maximaler Querschnitt 2,4 cm, Gewicht 1139 g. (Abb. 6, 7).
8. Maximale Länge an der unteren Seite 9,0 cm, maximale Breite 6,9 cm, maximaler Querschnitt 4,9 cm, Gewicht 1261 g. (Abb. 6, 8).
9. Maximale Länge an der unteren Seite 6,7 cm, maximale Breite 2,9 cm, maximaler Querschnitt 3,5 cm, Gewicht 365 g. (Abb. 6, 9).
10. Maximale Länge an der unteren Seite 10,0 cm, maximale Breite 5,8 cm, maximaler Querschnitt 4,1 cm, Gewicht 931 g. (Abb. 6, 10).
11. Maximale Länge an der unteren Seite 10,1 cm, maximale Breite 5,8 cm, maximaler Querschnitt 4,1 cm, Gewicht 613 g. (Abb. 6, 11).
12. Maximale Länge an der unteren Seite 6,8 cm, maximale Breite 5,5 cm, maximaler Querschnitt 2,5 cm, Gewicht 800 g. (Abb. 7, 1).
13. Maximale Länge an der unteren Seite 7,2 cm, maximale Breite 5,4 cm, maximaler Querschnitt 4,7 cm, Gewicht 810 g. (Abb. 7, 2).
14. Maximale Länge an der unteren Seite 6,6 cm, maximale Breite 4,9 cm, maximaler Querschnitt 5,7 cm, Gewicht 1139 g. (Abb. 7, 3).
15. Maximale Länge an der unteren Seite 6,5 cm, maximale Breite 4,3 cm, maximaler Querschnitt 4,1 cm, Gewicht 525 g. (Abb. 7, 4).
16. Maximale Länge an der unteren Seite 7,2 cm, maximale Breite 4,6 cm, maximaler Querschnitt 4,9 cm, Gewicht 664 g. (Abb. 7, 5).
17. Maximale Länge an der unteren Seite 9,1 cm, maximale Breite 7,2 cm, maximaler Querschnitt 2,6 cm, Gewicht 583 g. (Abb. 7, 6).
18. Maximale Länge an der unteren Seite 8,1 cm, maximale Breite 6,7 cm, maximaler Querschnitt in der Mitte 3,4 cm. Am Rande nur 0,3 cm, Gewicht 482 g. (Abb. 7, 7).
19. Maximale Länge an der unteren Seite 9,6 cm, maximale Breite 4,4 cm, maximaler Querschnitt 3,5 cm, Gewicht 643 g. (Abb. 7, 8).
20. Maximale Länge an der unteren Seite 7,7 cm, maximale Breite 3,8 cm, maximaler Querschnitt 4,4 cm, Gewicht 640 g. (Abb. 7, 9).
21. Maximale Länge an der unteren Seite 7,1 cm, maximale Breite unten 4,5 cm, maximaler Querschnitt 3,2 cm, Gewicht 587 g. (Abb. 7, 10).
22. Maximale Länge an der unteren Seite 7,6 cm, maximale Breite unten 5,5 cm, maximaler Querschnitt 2,5 cm, Gewicht 445 g. (Abb. 8, 1).
23. Maximale Länge an der unteren Seite 6,5 cm, maximale Breite 5,6 cm, maximaler Querschnitt 2,3 cm, Gewicht 427 g. (Abb. 8, 2).
24. Maximale Länge an der unteren Seite 6,4 cm, maximale Breite 3,7 cm, maximaler Querschnitt 2,7 cm, Gewicht 289 g. (Abb. 8, 3).
25. Maximale Länge an der unteren Seite 7,5 cm, maximale Breite 2,7 cm, maximaler Querschnitt 3,6 cm, Gewicht 344 g. (Abb. 8, 4).
26. Maximale Länge an der unteren Seite 5,3 cm, maximale Breite 3,5 cm, maximaler

Querschnitt 2,3 cm, Gewicht 253 g. (Abb. 8, 5).

27. Maximale Länge an der unteren Seite 3,3 cm, maximale Breite 2,7 cm, maximaler Querschnitt 2,6 cm, Gewicht 74 g. (Abb. 8, 6).
28. Maximale Länge an der unteren Seite 5,7 cm, maximale Breite unten 5,7 cm, maximaler Querschnitt 2,7 cm, Gewicht 308 g. (Abb. 8, 7).
29. Maximale Länge an der unteren Seite 4,9 cm, maximale Breite 4,4 cm, maximaler Querschnitt 1,9 cm, Gewicht 197 g. (Abb. 8, 8).
30. Maximale Länge an der unteren Seite 4,6 cm, maximale Breite unten 4,7 cm, maximaler Querschnitt 1,8 cm, Gewicht 202 g. (Abb. 8, 9).
31. Maximale Länge an der unteren Seite 4,0 cm, maximale Breite unten 4,1 cm, maximaler Querschnitt 0,7 cm, Gewicht 72 g. (Abb. 8, 10).
32. Maximale Länge an der unteren Seite 5,8 cm, maximale Breite unten 5,4 cm, maximaler Querschnit 2,1 cm, Gewicht 238 g. (Abb. 8, 11).
33. Maximale Länge an der unteren Seite 6,3 cm, maximale Breite unten 5,1 cm, maximaler Querschnitt 1,6 cm, Gewicht 261 g. (Abb. 8, 12).

D. Koridze datiert den Hort von Kalvata auf das 10.–8. Jh. v. Chr.[43] Diese Datierung bedarf dringender Präzisierung, denn der Hort weist keine Parallelen zu Horten der Kolchis-Kultur aus dem 10.–8. Jahrhundert v. Chr. auf, sondern zu Depots, die bereits auf die 2. Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. datiert worden sind. In der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr. sind in der Kolchis solche Untertypen der Äxten des Typs 2 praktisch unbekannt, wie sie für den Hort von Kalvata typisch sind (Abb. 3, 1. 2). Die Äxte des Typs 2 und seine Untertypen zu Anfang des 1. Jahrtausends v. Chr. sind normalerweise mit den damals fortgeschrittensten Technologien gegossen worden und haben meist sechseckige lange schöne Körper sowie eckige Nacken und asymmetrische, regelmäßig abgerundete Schneiden. Die Äxte des Depots Kalvata besitzen diese Merkmale nicht und sind einfacher gegossen, haben einfache, schräge Nacken mit besonders asymmetrischen Schneiden und sehen allgemein "archaischer" aus als die Äxte der 1. Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr. Diese Äxte sowie die Bronzebarren des Depots von Kalvata finden in diesem Sinne Parallelen zum Beispiel im Hort von Sochumis Mta (Suchumskaja Gora), über den schon im Jahre 1954 Al. Kalandaze publiziert hat (Abb. 9. 1-6).[44] Nach D. Koridze gehört der Hort von Sochumi in das 16.–14. Jh. bzw. Anfang des 13. Jh. v. Chr.[45] Die Äxte und die kleine Hacken des Hortes Ekalauri weisen auch Parallelen zum Hort von Kalvata auf, über die Al. Ramischvili publiziert hat[46] und dieser Hort gehört allgemein auch in die Mitte der 2. Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. Einen ähnlichen Bronzehort mit kleinem Hacken und Äxten aus Tschaisubani datiert Al. Ramischvili auf das 13.–12. Jh. v. Chr.[47] Bestimmte Parallele haben die Äxte von Kalvata zu einer Axt des Hortes von Ordu, insbesondre der Form der Schneide nach sowie zum gesamten Körper und Nacken[48] (Abb. 10, 3-5). Diesen Hort datiert D. Koridze auf das 13.–12. Jh. v. Chr. Die Parallelen weisen eindeutig darauf hin, dass der Hort von Kalvata auf das 13.–12. Jh. v. Chr. zu datieren ist. Außer den Äxten widersprechen einer solchen Datierung auch nicht die kolchische bronzene Miniaturaxt, die kleinen bronzenen Hacken und die Bronzebarren. Die kleinen trapezförmigen Hacken sind in der 2. Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. in der Kolchis weit verbreitet (Batumi, Tschisdiri-Sameba, Kvischari, Gogoleisubani u.a). Die Bronzebarren des Hortes von Kalvata haben Parallelen zu Barren der 2. Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. verschiedener anderer Bronzehorte (wie Achuti, Otschchomuri, Sochumi u.a.). Während der Bearbeitung der Bronzehorte in den Museen von Kutaissi, in Ozurgeti, in Tschchorotsku, in Zugdidi u.a. hat der Verf. auch viele ähnliche oder unterschiedliche Bronzebarren des 2. Jahrtausends v. Chr. untersucht, über die noch nicht publiziert worden ist und über die erst nach Abschluss des oben erwähnten DFG-Projektes publiziert wird. Auch die Bronzebarren widersprechen der entsprechenden neuen Datierung des Hortes Kalvata

[43] Koridze 1965, 34, 41, Taf. 25, 8-16, 18-21.

[44] Kalndadze 1954, Taf. 1.
[45] Koridze 1965, 11, 14, Abb 31.
[46] Ramischvili 1974, Taf. 4, 1-8.
[47] Ramischvili 1974, 99, Taf. 6, 1-6.
[48] Ebd., 99, Taf. 6, 1-6.

nicht. Der Hort von Kalvata gehört zur Mitte der 2. Hälfte des 2. Jahrtausend v. Chr., genauer gesagt, in das 13.–12. Jh. v. Chr. und damit ist dieser Hort mindestens 300 Jahre älter als bis jetzt angenommen.

Nach den Metallanalysen der Kolchis-Kultur, die 1988 Ts. Abesadze und R. Bachtadze in Tbilissi publiziert haben, sind die Hauptelemente der Bronzeobjekte Kupfer (über 80%) und Zinn (bis maximal 16%). Daneben finden sich Anteile von Arsen (bei einigen Bronzeobjekten unterschiedlicher Hortfunde bis maximal 9%) und außerdem geringere Anteile anderer Elemente wie Blei, Eisen, Zink, Antimon, Silber, Nickel, Kobalt u.a. Diese Analysen beziehen sich meistens auf Bronzeobjekte der 2. Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr.[49] Die Metallanalysen des Hortes von Kalvata entsprechen inhaltlich auch die Ergebnisse der Analysen anderer Bronzehorten dieser Zeit. Auch die chemischen Analysen der Bronzeäxte des Hortes von Kalvata zeigen ein ähnliches Bild: Eine große Bronzeaxt dieses Hortes (Abb. 3, 1) enthält 91,45% Kupfer (Cu), 6,28% Zinn (Sn), 0,88% Arsen (As) und 0,31% Blei (Pb). Der Rest 1,08% ist aus anderen Elementen dargestellt.[50] Die zweite große Axt (Abb. 3, 2) hat folgende Anteile: 93,4% Kupfer (Cu), 4,15% Zinn (Sn), 1,55% Arsen (As) 0,31% und noch verschiedene andere Elemente unter 1%.[51] Obwohl die Zinnbronze in der Kolchis seit Ende des 3. Jahrtausends bzw. Anfang des 2. Jahrtausends v. Chr. bekannt ist,[52] setzt eine breite Verwendung der Zinnbronze in der Kolchis erst ab der Mitte des 2. Jahrtausends v. Chr. ein.

Das Gebiet Imeretien, insbesondere im Oberlauf des Flusses Kvirila, war seit der Frühbronzezeit ein wichtiges Metallproduktionszentrum und diese Tradition setzte sich auch in der Spätbronzezeit weiter fort.[53] Die Metallanalysen der Bronzeobjekte aus Imeretien und Oberkwirila, wo der Fundort des Hortes von Kalvata auch in der Nähe lokalisiert ist, zeigen, dass die Bronzeobjekte in der 2. Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. meist aus Zinnbronze angefertigt waren, aber für die Barren, wie schon oben erwähnt, war Kupfer das Hauptelement. Daher wäre es richtig, wenn wir die Barren des 2. Jahrtausends v. Chr. als Kupferbarren bezeichnen würden.

Eine der wichtigsten Aufgaben der prähistorischen Archäologie ist auch die richtige Definition der Funktion und der kultursoziologischen Interpretation der Hortfunde der Kolchis-Kultur in Kaukasien.

In der georgischen und russischen Fachliteratur sind die Horte der bronze- und früheisenzeitlichen Kolchis-Kultur hauptsächlich in chronologischer oder archäologisch-kultureller Hinsicht bestimmt worden.[54] Die Horte sind als "Gießerdepots" oder als "Händlerdepots" bezeichnet worden,[55] da sie für eine weitere wirtschaftliche Verwendung bestimmt waren.

Ju. Voronov hat diese Horte immer mit "Werkstätten" verbunden.[56] Nach L. Sacharova können die Hortfunde der Kolchis-Kultur als "Gießerdepots", "Händlerdepots" und als Horte zur Opferung bzw. als Gaben an die Götter verstanden werden.[57] Die Depots sind nach Teimuraz Mikeladze ein wichtiges Merkmal von Reichtum, Aufbewahrung und einer Versteckungstendenz in der Kolchis in der Spätbronzezeit.[58] Guram Lordkipanidze ist der Meinung, dass die Depots den Reichtum jener Zeit dokumentieren und ihre Gegenstände auch zum Austausch und Handel bestimmt waren, daher bezeichnet man diese Funde als "Händlerdepots".[59] Nach Otar Lordkipanize sind die kolchischen Depots ein mehrfunktionales Phänomen, welches eine religiöse, sozial-ökonomische und ethno-kulturelle Bedeutung hatte.[60] Die meisten Depots der Kolchis hatten rituelle Bedeutung und waren Gaben an die Götter. Leri Jibladze neigt auch zu einer mehrfunktionalen Deutung der Depots. Vor allem waren diese bestimmt für religiöse Rituale und Handel.[61]

Wie bekannt waren in der Bronze- und Früheisenzeit in den meisten Gebieten Europas Bronzehorte weit verbreitet. In der europäischen

[49] Abesadze / Bachtadze 1988, 58-73, Tab. 1.
[50] Koridze 1961, 79, Taf. 10, 1.
[51] Ebd., Taf. 10,3.
[52] Apakidze 2002, 776.
[53] Japaridze 1961, 190; Abesadze / Bachtadze 1988, 13.
[54] Koridze 1965, 99-120; Ramischvili 1974.
[55] Iessen 1935, 117; Kuftin 1949, 222, Abb. 4; 1950, 162; Trapsch 1970, 171; Godedzhischvili / Dshaparidze 1959, 146-147; Gambaschidze 1963, 85; Lordkipanidze, 1977, 5-14 u.a.
[56] Voronov 1969, 73.
[57] Sacharova 1976, 40.
[58] Mikeladze 1974, 156.
[59] Lordkipanidze 1977, 5-14.
[60] Lordkipanidze 2001, 189.
[61] Jibladze 2016, 50-52.

Hortfundforschung werden hauptsächlich religiöse oder ideologische Aspekte betont.[62] Auch die internationale Tagung in Berlin im April 2018 zum Thema "Connecting Worlds Bronze and Iron Age Depositions in Europe", welche die Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts organisiert und veranstaltet hat, hat deutlich gezeigt, dass in diesem großen Raum die Bronzedepots Gaben an die Götter waren bzw. die Bronzehorte vor allem eine religiöse Bedeutung hatten.[63] Bei dieser wichtigen internationalen Tagung wurden verschiedene Aspekte der Depots der Bronze- und Früheisenzeit vom Ostatlantik bis zum Ural und von Norwegen bis zum Kaukasus diskutiert. In diesem großen Raum waren in der erwähnten Epoche Bronzehorte weit verbreitet. Die Fundumständen und der Zustand der Bronzeobjekte der Horte sowie die Kontexte der Depots beweisen zweifellos, daß dieses Phänomen in den meisten, wenn nicht in allen Fällen, vor allem religiöse Bedeutung hatte bzw. es sich um religiös motivierte Niederlegungen handelte, um Gaben an die Götter. Um welche Götter es sich handelte, wäre noch ein spezieller Gegenstand der Forschung. In der Kolchis könnten zum Beispiel diese Niederlegungen u. a. dem Gott oder den Göttern der Fruchtbarkeit gewidmet sein, welche für die Gesellschaften der Bronzezeit eine sehr wichtige Gottheit waren, wie es die georgischen ethnologischen und archäologischen Forschungen zu dieser Frage nahelegen.[64]

Im Jahre 2005 publizierte Sabine Reinhold einen Artikel zu den Hortfunden in Kaukasien.[65] Nach Reinhold ist Kaukasien der östlichste Kulturraum in Europa, in dem Metalldeponierungen vorkommen.[66] Die Depots kommen nämlich im heutigen Westgeorgien einschließlich Abchasiens sowie im Kubangebiet der Russischen Föderation vor. Dazu kommt noch die Verbreitungszone der sogenannten Koban-Kultur. Die Autorin untersucht in einem kurzen Überblick den zeitlichen Rahmen und die Verteilung der Horte in Kaukasien. Dazu hat sie eine Verbreitungskarte der westkaukasischen Deponierungen und ostkaukasischen Heiligtümer veröffentlicht. In Europa und auch in Westkaukasien weisen trotz der Unterschiede in der Typologie der Objekte die landwirtschaftlichen und multifunktionalen Werkzeuge eine klare Dominanz auf und weit weniger Schmuck oder Waffen sind zu finden. In beiden Regionen kommen die Artefakte in bestimmten Kombinationen vor und sind außerhalb des eigentlichen "Kulturgebietes" weit verteilt. Bei der Interpretation dieser Komplexe werden hauptsächlich kulturelle oder auch religiöse Deutungen herangezogen.

Die Untersuchungen zu den 103 Bronzehorten der Kolchis-Kultur in den 19 Museen Georgiens in den Jahren 2018 und 2019 hat den Verf. davon überzeugt, dass die meisten (wenn nicht alle) Horte der Kolchis-Kultur religiöse Bedeutung haben und als Gaben für die verschiedenen Götter bestimmt waren. Dass diese wirklich Niederlegungen für die Götter waren, beweisen viele Fakten. Zum Beispiel besteht der Hortfund von Sachalvascho[67] aus 18 kolchischen bronzenen Äxte. Die meiste Äxte dieses Hortes tragen starke und einige leichtere Feuerspuren. Auch bei vielen anderen Bronzehorten Georgiens trifft man bei verschiedenen Bronzeobjekten Feuerspuren, die vermutlich von Ritualfeuer stammen. In der absoluten Mehrheit der Depots finden sich gebrochene Bronzeobjekte (Äxte, Hacken, Hellebardenklingen u.a.). Die bronzenen Gegenstände sind so (oft absichtlich) gebrochen, daß sie nicht mehr nutzbar sind. Dies läßt sich leicht erklären. Was einer Gottheit geopfert wurde, sollten die Menschen nicht wieder nutzen. Die Brozeäxte haben in unterschiedlichem Maße gebrochene, beschädigte oder abgebrochene Nacken und Schaftlochwände sowie gebrochene oder beschädigte Schneiden, die in der Regel auch stumpf sind. Die Hacken und Hellebardenklingen haben in der Regel gebrochene oder beschädigte Nacken und oft absichtlich gebrochene Schneiden. Diese Tatsache wiederholt sich überall bei Hortfunden in verschiedenen Regionen Georgiens sowohl in der Tiefebene als auch in der Vorgebirgs- und Gebirgszone. Weiterhin gibt es viele wichtige und aktuelle Aspekte, die eine weitere Untersuchung und detaillier-

[62] Hansen 1994; 2013, 279-289; 2016, 211-236; Hansen / Neumann / Vachta 2012, 1-4; Hänsel 1997, 11-22.

[63] https://www.academia.edu/36278381/2018_Conference_CONNECTING_WORLDS_BRONZE-AND_IRON_AGE_DEPOSITIONS_IN_EUROPE_BERLIN_19_TH_-21_ST_APRIL

[64] Koridze 1968, 36-40.

[65] Reinhold 2005, 345-373.

[66] Ebd., 345.

[67] Apakidze 1987, 14-20, Tab. 14, 1-9; Tab. 15, 1-9.

te Erforschung erfordern. Zum Beispiel, warum einige Horte nur aus Bronzeäxten bestehen und andere wiederum aus verschiedenen Bronzeobjekten und Bronzebarren. Es gibt auch Horte, die nur aus Bronzebarren verschiedener Größe bestehen. Kombinationen unterschiedlicher Bronzeobjekten in verschiedenen Depots bedürfen einer weiteren Untersuchung. Diese und noch viele andere Fragen benötigen spezielle und detaillierte Untersuchungen, die aber hier nicht im Rahmen des Artikels zu leisten sind.

Rezime

Ostava Kolhidske kulture kasnog bronzanog doba iz Kalvate u zapadnoj Gruziji

Istraživanje praistorijskih ostava u Gruziji otpočelo je već 30-ih godina prošlog vijeka. Međutim, prvo kartiranje te vrste nalaza na ovom području preduzeo je autor ovog članka 2000. godine. Tom prilikom su konstatovane 133 ostave Kolhidske kulture na prostoru Gruzije i tri takva deponiranja u sjeveroistočnoj Turskoj. U međuvremenu je količina ostava ove kulture znatno narasla, tako da je autor ovog članka tokom svog rada u zbirkama gruzijskih muzeja 2018. i 2019. godine došao do ukupnog broja od 214 ostava. Ti radovi su obavljeni u okviru projekta "Nova obrada ostava Kolhidske kulture na zapadnom i centralnom Kavkazu", u organizaciji Njemačke istraživačke fondacije (DFG) i pod rukovodstvom prof. dr Svenda Hansena (DAI/Berlin).

U okviru ovog projekta je u ljeto 2018. u Narodnom muzeju Gruzije između ostalih istražena i ostava bronzanih predmeta iz Kalvate. Ostava je slučajno otkrivena 1938. godine tokom zemljanih radova u selu Kalvata (Opština Satschkhere, Regija Imeretien) i smještena u u trezor Narodnog muzeja Gruzije pod inventarskim brojem 1-38:1-14. Sačuvan je podatak da je ostava ležala na dubini od jednog metra, ali tačno mjesto nalaza nije poznato, pa se samo aproksimativno može govoriti o području sela Kalvata. Ovo selo je smješteno na jednoj prirodnoj uzvisini na nadmorskoj visini od 500 m (500,1 m OMSL). Mikropozicija sela jasno upućuje da se ostava iz Kalvate, kao i ostale bronzanodobske ostave iz zapadne Gruzije, nalazi u blizini rijeke. U ovom slučaju radi se o rijeci Kvirila koja protiče oko 1100 m sjeverno od centra sela (crvena tačka). Oko 400 m istočno od ove tačke je manji potok koji se uliva u tu rijeku.

Prvu vijest o ostavi iz Kalvate dao je D. Koridze 1961. godine koji je objavio i njenu katalošku obradu 1965. godine. Ostava sadrži tri bronzane sjekire kolhidskog tipa, šest bronzanih motika, 36 bronzanih ingota i dva mala fragmenta bronzanih objekata neprepoznatljive forme.

Ostavu je D. Koridze datirao u 10–8. v. pr. Hr. Ali to opredjeljenje mora biti korigovano, jer ostava nema nikakve tipološke srodnosti sa adekvatnim nalazima Kolhidske kulture iz tog vremena, već više upućuje na deponiranja koja pripadaju drugoj polovini drugog milenija pr. Hr. Obje velike sjekire, kao i ingoti iz Kalvate, imaju analogije u ostavi iz Sochunis Mta (Suhumskaja Gora) koja je datirana u razdoblje od 16. do 14. v. pr. Hr., odnosno do početka 13. v. pr. Hr.[68] Sjekire i male motike iz ostave Ekalauri, koja također pripada polovini drugog milenija, isto tako pokazuju sličnosti sa nalazima iz Kalvate. Sličnu ostavu bronzanih predmeta iz Tschaisubani Al. Ramischvili datira u 13–12. v. pr. Hr. Određene paralele sjekirama iz Kalvate pokazuje sjekira iz ostave Ordu, naročito po formi sječiva, ali i po obliku tijela i remena. D. Koridze[69] je tu ostavu datirao u 13–12.v.pr.Hr.

Sve te analogije jasno upućuju na to da i ostavu iz Kalvate treba datirati u 13–12. v. pr. Hr. Tome se ne suprotstavljaju ni minijaturna bronzana sjekira, male bronzane motike, kao ni bronzani ingoti. Male trapezoidne motike su veoma raširene u Kolhidi tokom druge polovine drugog milenija (Batumi, Tschisdiri-Sameba, Kvischari, Gogoleisubani i dr.). Bronzani ingoti iz Kalvate imaju paralele u većem broju ostava iz druge polovine drugog milenija (Achuti, Otschchomuri, Sochumi i dr.). Prema tome, ostava iz Kalvate bi morala ići u središnje razdoblje druge polovine drugog milenija, odnosno u vrijeme 13–12. v. pr. Hr., što znači u doba koje je najmanje 300 godina ranije od prvobitne datacije.

Proučavanjem 103 ostave bronzanih predmeta Kolhidske kulture iz zbirki 19 gruzijskih muzeja koje je obavio 2018. i 2019. godine, autor je došao do zaključka da većina ostava Kolhidske kulture (ako ne i sve) ima relgiozni značaj, tj. da predstavlja poklone različitim božanstvima. To potvrđuje mnoštvo faktora. Napr., kod apsolutne većine ostava priloženi su polomljeni bronzani objekti (sjekire, motike, oštrice halebardi i dr.). Ti metalni predmeti su očigledno namjerno polomljeni, tako da više nisu mogli biti upotrijebljeni. To se lako može objasniti namjerom da ono što je žrtvovano bogu, čovjek više ne može upotrebljavati. Bronzane sjekire imaju u različitoj mjeri polomljena, ili oštećena ramena i otvore za držalo,

[68] Koridze 1965.
[69] Ibid.

kao i oštrice koje su po pravilu još i istupljene. Motike i oštrice halebardi takodje su na isti način polomljene, ili oštećene. Takva situacija susreće se u svim ostavama na prostoru Gruzije, kako u onima iz nizije, tako i kod onih u podnožju planina i u planinskoj zoni.

Literaturverzeichnis

Abesadze, Ts. / Bachtadze, R. 1988, Kolchuri metalurgiis istoriisatvis / Zur Geschichte der kolchischen Metallurgie. In: Bachtadze, R. (Hrsg.), Samuzeumo eksponatebis restavracia, konservacia, teknologia 4, Tbilisi 1988, 3-91.

Apakidze, J. 1984, Galis gandzi / Hort von Gali, Dzeglis megobari 66, 1984, 42-47.

Apakidze, J. 1985a, Lekumcharas Gandzi / Hort von Lekumchara, Sakartvelos ssr mecnierebata akademiis moambe 117/3, 1982, 653-656.

Apakidze, J. 1985b: Gvianbrindžao-adrerkinis chanis achali dzegli centraluri kolchetidan / Ein neues Denkmal der Spätbronze- und Früheisenzeit aus der zentralen Kolchis, Dzeglis megobari 70, 1985, 60-68.

Apakidze, J. 1986, Axutis gandzi / Hort von Achuti, Materialien der 5. Republikanischen Konferenz der Nachwuchswissenschaftler des Faches Geschichte (Tbilissi 1986), 98-100.

Apakidze, J. 1987, Sachalvaschos gadzi / Hort von Sachalvascho, Samxretdasavlet sakartvelos dzeglebi, Tbilisi 1987, 14-20.

Apakidze, J. B. 1991, Центральная Колхида в эпоху поздней бронзы – раннего железа / Die Zentralkolchis in der Spätbronze-/Früheisenzeit, Tbilisi 1991.

Apakidze, J. 2000, Ein umfangreicher Bronzehort aus der Werkstattsiedlung der Kolchis-Kultur in Očchomuri in Westgeorgien, Prähist. Zeitschr. 75, 2000, 184-212.

Apakidze, J. 2002, Verbreitung der Zinnbronze im östlichen Schwarzmeergebiet im 2. und am Anfang des 1. Jahrtausends v. Chr. In: Aslan, R. / Blum, S. / Kastl, G. / Schweizer, F. / Thumm, D. (Hrsg.), Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann. 2, Remshalden-Grunbach 2002, 759-781.

Apakidze, J. 2006, Kolchuri kulturis gandzebi apchazetidan / Die Horte der Kolchis-Kultur aus Abchasien. In: Baramidze, M. (Hrsg.), Apchazeti – arkeologiuri dzeglebi da Problemebi 1, Tbilisi 2006, 66-87.

Apakidze, J. 2009, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in West- und Zentralkaukasien. Chronologische Studien zur Kolchis-Kultur, 1600–700 v. Chr. – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 24, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden / Westf. 2009.

Bittel, K. 1933, Artvin'de bulunan Tunçtan Mamul Asarı Atika, Türk Tarih Arkeologya ve Ethnografya dergisi 1, 1933, 150-156.

Bittel, K. 1938, Artvinshi agmotschenili brindshaosagan gaketebuli arkeologiuri naschtebi / In Artvin entdeckte Bronzeartefakte, Enimkis moambe (Tbilisi) 2, 1938, 257-266.

Dshaparidze, O. 1950a, Kolchhuri culi / Die Kolchische Axt, Sakartvelos sachelmcipo muzeumis moambe XVI-B, 1950, 35-89.

Dshaparidze, O. 1950b, Zchinvalis gandzi / Hort von Zchinvali, Sakartvelos sachelmcipo muzeumis moambe XVI-B, 1950, 99-107.

Dshaparidze, O. M. 1953a, Бронзовые топоры Западной Грузии / Bronzene Äxte Westgeorgiens, Советская археология 18, 1953, 281-300.

Dshaparidze, O. M. 1953b, Micatmokmedebis iaragebi dasavlur kartul kulturaši / Ackerbaugeräte in der westgeorgischen Kultur, Tbilisis saxelmcipo universitetis šromebi 49, 1953, 173-213.

Gambaschidze, O. 1963,Tchmoris Gandzi / Der Hort aus Tchmori, Tbilisi 1963.

Gobedjischvili, G. / Dshaparidze, O. 1959: Gobedjischvili / Dshaparidze, Gvianbrindjaos chanis dzeglebi dasavlet sakartveloshi, Spätbronzezeitliche Denkmäler in Westgeorgien. Sakartvelos arkeologia / Archäologie Georgiens, Tbilisi 1959, 129-155.

Hansen, S. 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Kartpatenbecken, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 21, Bonn 1994.

Hansen, S. 2013, Deponierungen in der Bronzezeit Europas. In: Бронзовый Век Европа без Границ Bronzezeit. Europa ohne Grenzen. 4.–1. Jahrtausend v. Chr., St. Petersburg 2013, 279-289.

Hansen, S. 2016, Hansen, Gabe und Erinnerung – Heiligtum und Opfer. In: Hansen, S. / Neumann, D. / Vachta, T. (Hrsg.), Raum, Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer. Topoi, Berlin Studies of the Ancient World 38, Berlin 2016, 211-236.

Hansen, S. / Neumann, D. / Vachta, T. 2012, Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa, Berlin / Boston 2012.

Hänsel, B. 1997, Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas – eine Einführung. In: Hänsel, A. / Hänsel, B. (Hrsg.), Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas, Ausstellung Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte Bestandskataloge 4, Berlin 1997, 11-22.

Iessen, A. A. 1935, Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе / Zur ältesten Kupfermetallurgie in Kaukasien, Известия Государсвенной академии истории материальной культуры 120, Moskau / Leningrad 1935, 9-237.

Japaridze, O. 1961, Qartveli tomebis istoriisatvis litonis tsarmoebis adeul saphechurze / On the History of Georgian Tribes in the Aeneolithic and Early Bronze Ages, Tbilisi 1961.

Jibladze, L. 2016, Kolchuri kulturis gvianbrindjaoadrerkinis chanis gandzebtan dakavschirebuli zogierti sakitchisatvis / On some issues of Late Bronze – Early Iron Era Treasures of Colchis Culture, Amirani – Journal of the International Caucasological Risearch Institute 28, 2015, 48-71.

Kalandadze, A. 1954, Suchumis mtis arkeologiuri dzeglebi / Archäologische Denkmäler des Suchumi-Berges, Suchumi 1953.

Kiliç, S. 2000, Artvin'de bulunan tunç baltlar, Kiyi kültür ve sanat Dergisi 168, Mart 2000, 6-7.

Kiliç, S. 2000, Oru'da bulunan tunç baltlar, Kiyi kültür ve sanat Dergisi 170, Mayis 2000, 24-25.

Koridze, D. 1961, Materialuri kulturis udzvelesi dzeglebi (Satschkheris raioni) / Älteste Fundorte der materielen Kultur (Bezirk Satschkhere), Tbilisi 1961.

Koridze, D. 1965, Kolchuri kulturis istoriisatvis / Zur Geschichte der Kolchis-Kultur), Tbilisi 1965.

Koridze, D. 1968, Davitsvat da gadavartschinot schemtchvevit agmotschenili arqeologiuri jeglebi / Schützen und retten wir die zufällig entdeckten Archäologische Funde, Dzglis Megobari / Denkmalfreund 15, 1968, 32-40.

Kozenkova, W. I. 1977, Кобанская культура. Восточный вариант / Die Koban-Kultur. Die östliche Variante, Археология СССР, Свод археологических источников B2–5, Moskau 1977.

Kozenkova, W. I. 1989, Кобанская культура. Западный вариант / Die Koban-Kultur. Die westliche Variante, Археология СССР, Свод археологических источников B2–5, Moskau 1989.

Kozenkova, W. I. 1992, W. I. Kozenkova, Seržen-Jurt. Ein Friedhof der späten Bronze- und frühen Eisenzeit im Nordkaukasus, Mat. Allg. u. Vgl. Arch. 48, Mainz 1992.

Kozenkova, W. I. 1996, Культурно-исторические процессы на Северном Кавказе в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (Узловые проблемы происхождения и развития кобанской культуры) / Kulturhistorische Prozesse in Nordkaukasien in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit (Kernprobleme der Herkunft und Entwicklung der Koban-Kultur), Moskau 1996.

Kozenkova, W. I. 1998, Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант / Materielle Grundlagen der Lebensweise der Stämme der westlichen Variante des Koban, Археология СССР, Свод археологических источников B2–5, Moskau 1998.

Kozenkova, W. I. 2004, Биритуализм в погребальном обряде древних "кобанцев", Могильник Терезе конца XII–VIII вв. до н. э. / Spiritualität bei den Bestattungssitten der alten "Kobaner". Das Gräberfeld Tereze des 12.–8. Jh. v. Chr., Материалы по изучению историко–культурного наследия Северного Кавказа 5, Stavropol' 2004.

Kuftin, B. A. 1949, Материалы к археологии Колхиды I / Materialien zur Archäologie der Kolchis I, Tbilisi 1949.

Kuftin, B. A. 1950, Материалы к археологии Колхиды II / Materialien zur Archäologie der Kolchis II, Tbilisi 1950.

Krupnov, E. I. 1960, Древняя история Северного Кавказа / Alte Geschichte Nordkaukasiens, Moskau 1960.

Kvitsiani, Z. / Jibladze, L. 2015, Uachlesi arqeologiuri aghmochenbi svanetschi / The Latest Archaeological Discoveries in Svaneti. In georgischer Sprache mit engl. und russ. Zusammenfassung, Tbilisi 2015.

Lantschava, O. 2015, Kutaisis arqeologia / The Archaeology of Kutaisi, Kutaisi 2015.

Lordkipanidze, G. 1977, О домонетной форме денежного обращчения в Колхиде / Über die Form des Geldwechel im Vormünzenzeit in der Kolchis, Нумизматичческий сборник (посвященный памяти Д. М. Капанадзе) / Numismatische Sammlung (Gewidmet zur Erinnerung von D. M. Kapanadze), Tbilisi 1977, 5-14.

Lordkipanidze, O. 1991, Archäologie in Georgien. Von der Altsteinzeit zum Mittelalter, Quellen u. Forsch. Prähist. u. Provinzialröm. Arch. 5, Weinheim 1991.

Lordkipanidze, O. 2001, "Gandzebi" kolchur brindjaos kulturashi (punkciis depiniciisa da kulturul-sociologiuri interpretaciis cda) / "Horte" in der bronzezeitlichen Kolchis-Kultur (der Versuch einer funktionalen Definition und kultursoziologischen Interpretation). In: Lordkipanidze, O. (Hrsg.), Dziebani – sakartvelos mecnierebata akademiis arkeologiuri kvlevis centris zhurnali, damatebani VI. kavkasia neolit-brindjaos chanis arkeologiis sakitchebi. edzġvneba akad. o. dshaparidzis dabadebis 80 clistavis gamo, Tbilisi 2001, 178-194.

Mikeladze, T. 1974, Dziebani kolchetisa da samchret-agmosavleti šavizgvispiretis udzvelesi mosachleobis istoriidan (dzv. c. II–I atascleulebi) / Forschungen zur Geschichte der ältesten Bevölkerung in der Kolchis und im Südost-Schwarzmeergebiet (2.–1. Jt. v. Chr.), Tbilisi 1974.

Nioradze, G. 1932, Der Verwahrfund von Kwemo-Sasireti, Eurasia Septentrionalis Antiqua 7, 1932, 82-97.

Przeworski, S. 1935, Przeworski, Der Fund aus der Grotte von Ordu, Archiv Orientalni 7, 1935, 390-414.

Ramischvili, Al. 1974, Kolchetis materialuri kulturis istoriidan / Aus der Geschichte der materiellen Kultur der Kolchis, Batumi 1974.

Reinhold, S. 2005, Vom Ende Europas? Zu den Depotfunden in Kaukasien. In: Horejs, B. / Jung, R. / Kaiser, E. / Teržan, B. (Hrsg.), Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Univforsch. Prähist. Arch. 121, Bonn 2005, 345-373.

Reinhold, S. 2007, Die Spätbronze- und frühe Eisenzeit im Kaukasus. Materielle Kultur, Chronologie und überregionale Beziehungen, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 144, Aus dem Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin, Bonn 2007.

Sacharova, L. 1976, Brindjaos gandzebi letschchumidan / Bronzehorte aus Letschkhumi, Tbilisi 1976.

Tschartolani, Sch. 1989, К истории нагорья Западной Грузии доклассовой эпохи / Zur Geschichte der Gebirgsregion Westgeorgiens in prähistorischer Zeit, Tbilisi 1989.

Tschartolani, Sch. 1996, Dzveli Svaneti / Das alte Svanetien, Tbilisi 1996.

Trapsch, M. M. 1970, Труды I: Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Абхазии / Abhandlungen I: Die Denkmäler der späten Bronze- und frühen Eisenzeit in Abchasien, Suchumi 1970.

Voronov, Ju. 1969, Археогическая карта Абхазии / Archäologische Karte Abchasiens, Suchumi 1969.

Voronov, Ju. N. / Gunba, M. M. 1978, Новые памятники колхидской культуры в Абхазии / Neue Funde der Kolchis-Kultur in Abchasien, Советская археология 2, 1978, 257-264.

Abb. 1. *Schematische Karte mit den wichtigsten im Text genannten Fundorten* (Karte: Nugzar Kopaliani). *Vorlage: Google Mappe* (300px-Georgia_I ocation _map2.svg.png.)

Abb. 2. *Fundort des Hortes von Kalvata* (Foto: Jan Krumnow)

Abb. 3. *Hort von Kalvata.* 1-3. *Bronzeäxte* (Foto: Igor Astachovi)

Abb. 4. *Hort von Kalvata*. 1-6. *Bronzehacken*; 7. *Zwei Fragmente unbestimmbareren Bronzeobjektes*
(Foto von Foto: Igor Astachovi)

Abb. 5. *Hort von Kalvata.* 1-3. *Barren* (Foto: Igor Astachovi)

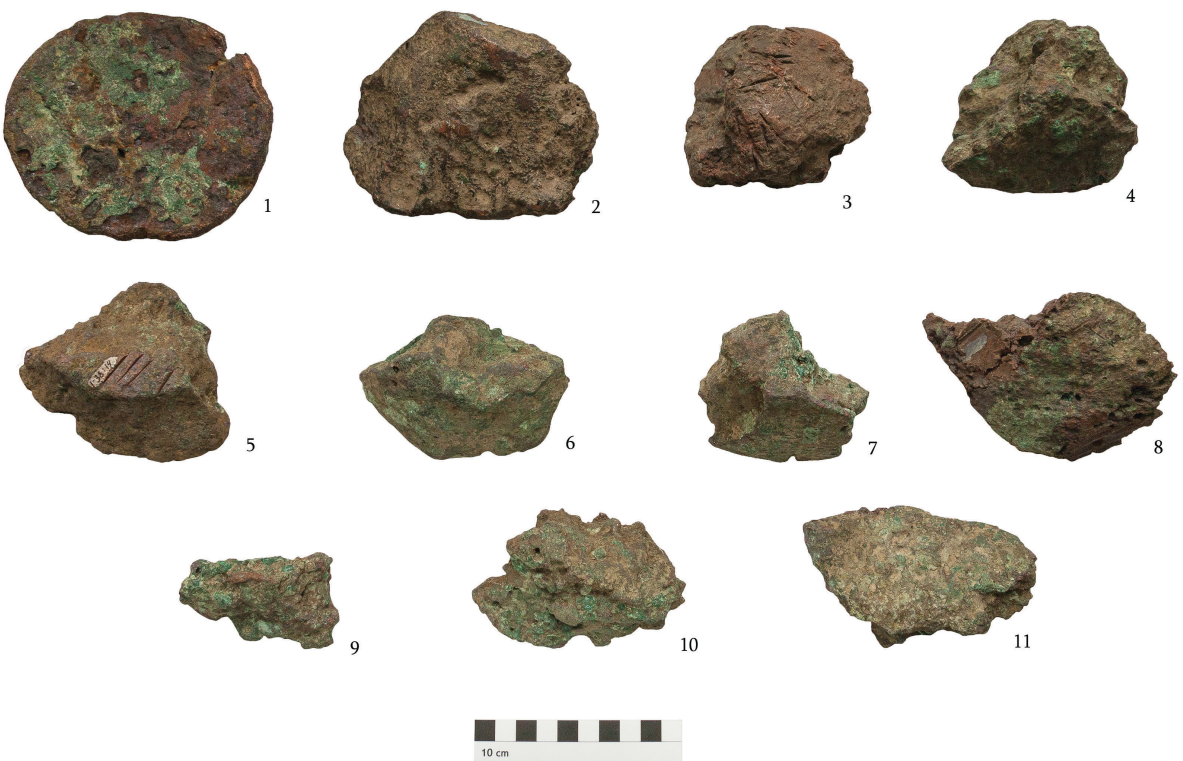

Abb. 6. *Hort von Kalvata.* 1-11. *Barren* (Foto: Igor Astachovi)

Abb. 7. *Hort von Kalvata*. 1-10. *Barren* (Foto: Igor Astachovi)

Abb. 8. *Hort von Klavata*. 1-12. *Barren* (Foto: Igor Astachovi)

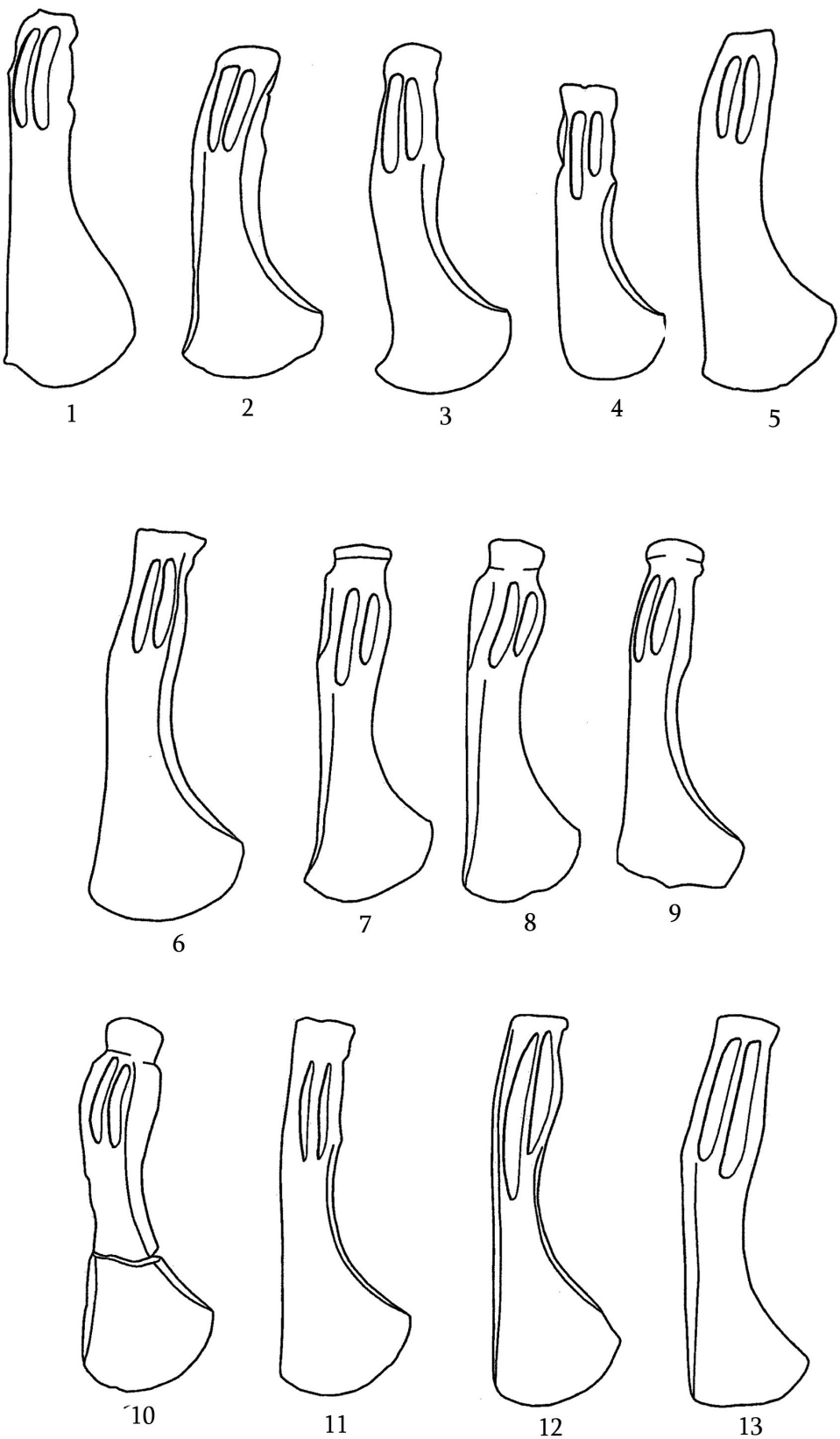

Abb. 9. *Hort von Sochumi.* 1-13. *Bronzeäxte*
(Zeichnung: Inga Esvanjia nach Kalandadze (1954, Tab. 1)).

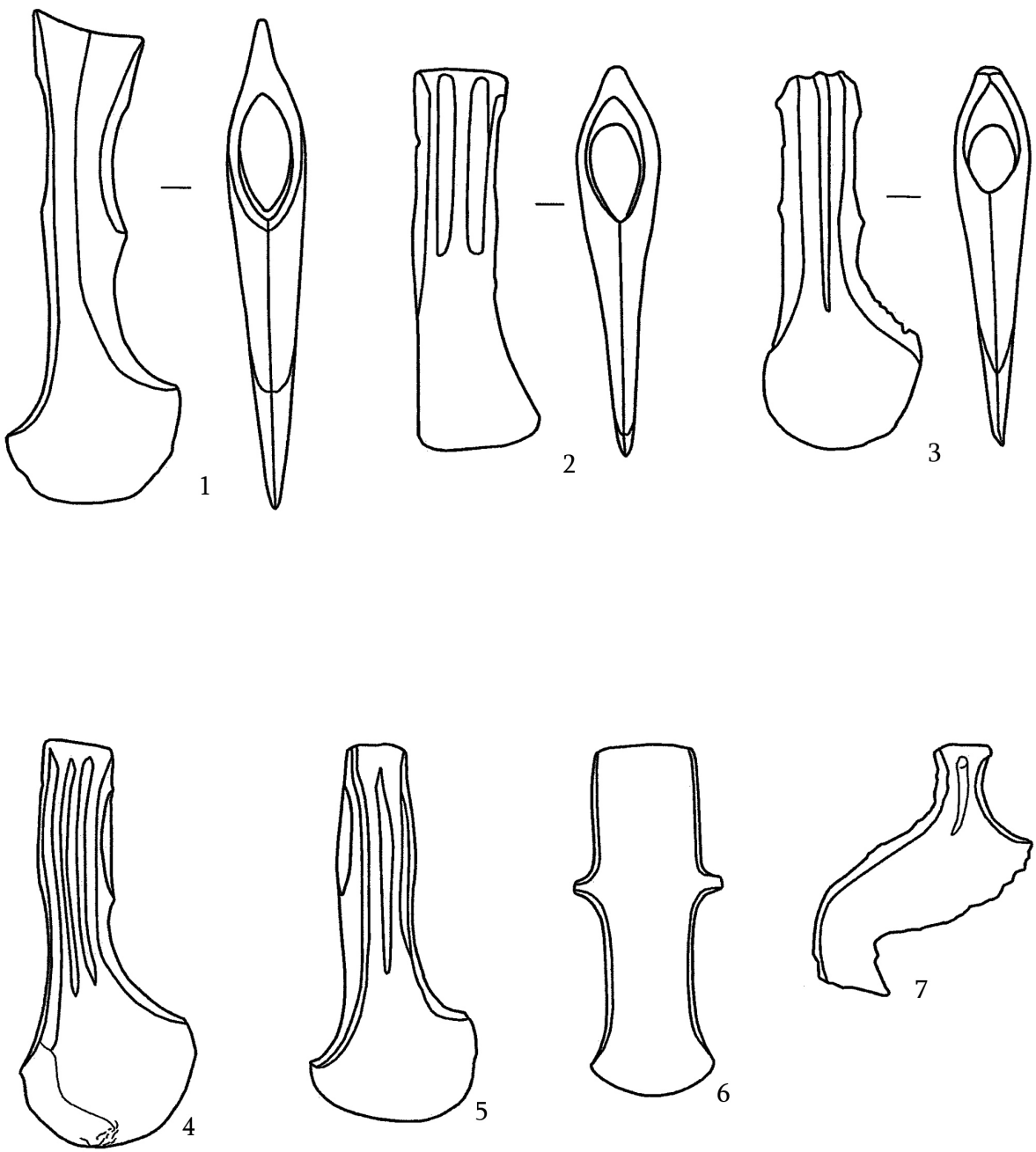

Abb. 10. *Hort von Ordu*. 1-5. *Bronzeäxte*; 6. *Bronzene Flachaxt* (Ärmchenbeil); 7, *Bronzene Hellebardenaxt* (Zeichnung: Inga Esvanjia nach Ramischvili (1974, Tab. 32)).

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 103-124
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.120

Ostava iz Cvrtkovaca u kontekstu potencijala kasnobrončanodobnih ostava Bosne

Martina Blečić Kavur
Koper
Wayne Powell
Brooklyn
Aleksandar Jašarević
Doboj

Apstrakt: The hoards from northern Bosnia, especially those along the wider stream area of river Bosna, are culturally and technologically interpreted in close connection with the emanating pattern of their manifestation in the wider area of south-western Pannonia and the extremely rich Posavina region within it. Data on 11 hoards in the region currently exists, with around 570 items and fragments recorded within these. Most hoards are considered to be representative of the cultural circumstances of the time and place in which they were deposited. Among them are included several exceptionally interesting recently published hoards from Majdan/Ridžal, Paležnica and Srebrenik, each with their own idiosyncrasies. These are now complemented by a hoard from Cvrtkovci, which is presented here in greater detail. All of these hoards, through typological-stylistic analysis and chronological attribution, have been attributed to the earlier period of the Urnfield culture, i.e., defined as falling within the range of phase II hoards of Bosnia and Herzegovina. As a result, they are deemed to be characteristic of an integral part of the enigmatic Pan-European phenomenon of the Late Bronze Age, synchronized with the Ha A1 phase of Central European periodization of the 13th and 12th centuries BC.
In the analyses of Bosnian hoards undertaken to date, an emphasis has been placed on the interpretation of objects as a valuable resource for typological and chronological evaluation, an approach that also forms the basis of this research. However, questions as to the spatial arrangement of the hoards within the landscape, interpersonal connections and origins have only recently been raised, and here, for the first time, an archaeo-metallurgical analysis of isotopes of representative objects from the Cvrtkovci hoard is presented.

Key words: Northern Bosnia, hoard from Cvrtkovci, Late Bronze Age, analysis of the composition, biography of objects, isotopes

Prostor, vrijeme i stanje

Širi prostor doline rijeke Bosne, koja cijelim svojim tokom prolazi kroz Bosnu, u arheologiji je brončanog doba dobro potvrđen. Samim time važan je za razumijevanje cjelokupnih kulturnih procesa koji su se, u to vrijeme, odvijali na zapadnom dijelu zemljopisnog pejzaža Balkana. Drugim riječima, u vertikalnom koridoru (jug – sjever), od izvora rijeke na Igmanu, do njezinog ušća u rijeku Savu, zabilježena su mnoga nalazišta kasnog brončanog doba koja su, s dosadašnjim istraživanjima, poglavito naselja i nekropola, u mnogočemu rasvjetljavala taj dio naše daleke prošlosti. U sukusu tako brojnih i različitih konteksta, te njihovih koncepata, kasnobrončanodobna ostavština iznimno je nadopunjena i nalazima ostava. Zapravo, može se reći kako većina nalaza materijalne kulture koji predstavljaju okosnicu kronološkog i kulturnog interpretiranja kasnog brončanog doba potječe upravo iz ostava (sl. 1). Premda se i one istražuju dugi niz godina, tek su u novije vrijeme opsežno, pregledno i na jednom mjestu predstavljene[1] te općenito in-

[1] König 2004.

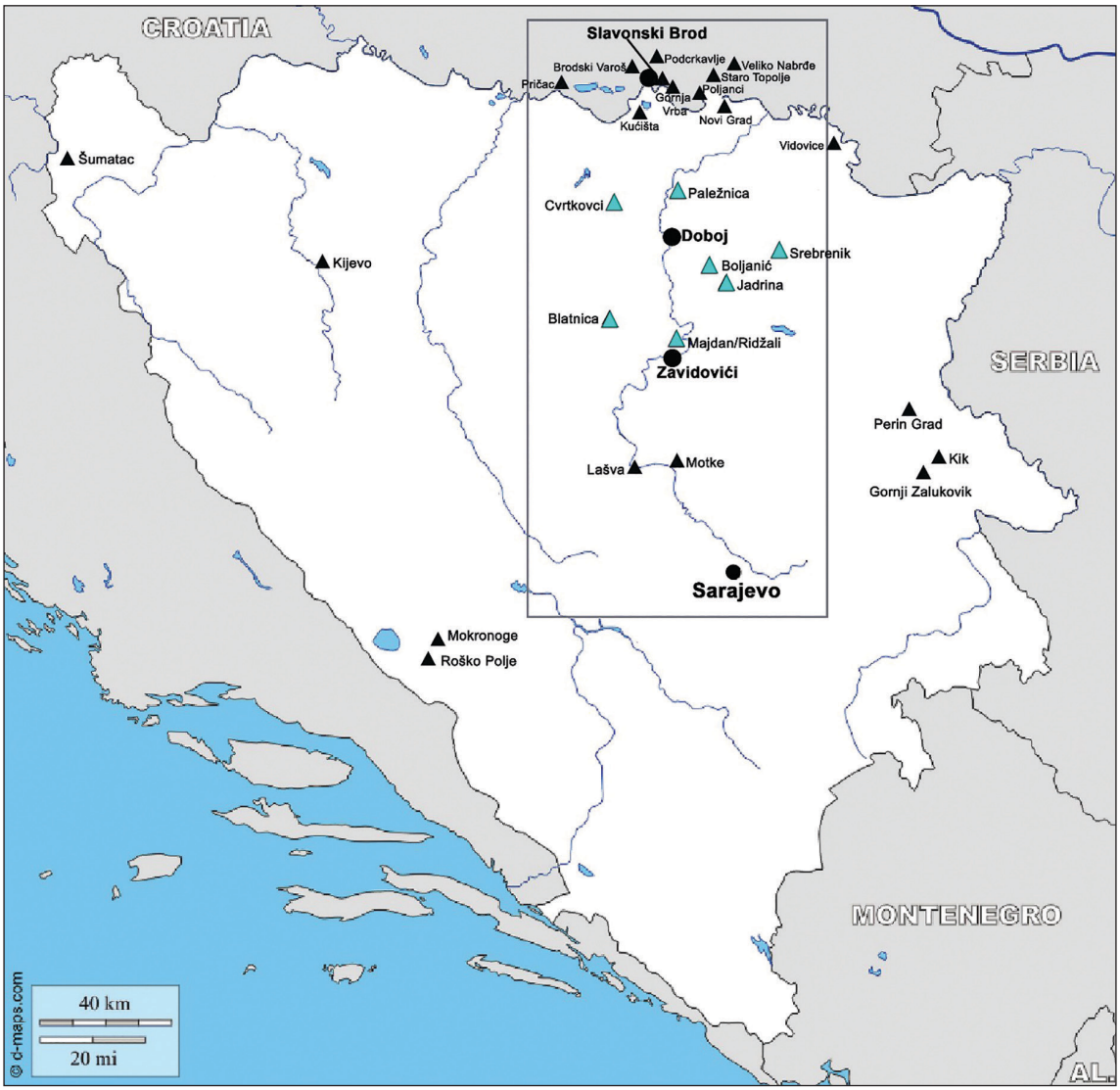

Slika 1. *Karta položaja važnijih gradova* (●) *i ostava iz II. horizonta na području BiH i Brodskog Posavlja* (▲) (nadopunjeno prema Blečić Kavur / Jašarević 2016; grafika M. Blečić Kavur)

terpretirane unutar pregleda materijalne kulture kasnog brončanog doba Bosne.[2] Kada im se pridruže i stariji, pojedinačni rezultati,[3] možemo sa sigurnošću reći kako za navedeni prostor imamo solidno uređen i obrađen korpus arheološke zbirke metalnih predmeta s kojima se može pristupiti novom znanstvenom manipuliranju u svrhu što egzaktnijih, decidiranih i šire implementirajućih rezultata tako specifičnog povijesnog momenta još specifičnije kulturno-zemljopisne regije.

Posljednjih je nekoliko godina u tom pravcu učinjen velik pomak. Povrh objava novih ostava i analiziranja materijalne kulture u arheološkom, tipološko-stilskom i empirijskom, tj. klasičnom kulturno-povijesnom smislu, pomak se odražava i u sagledavanju brončanih predmeta iz izvornog, geokemijskog podrijetla korištenih sirovina.[4] Taj vrlo raširen, premda ovdje tek započet arheometalurški aspekt istraživanja, vrši ponovno i novo povezivanje materijalne kulture u širi kontekst i njezin optok u starim, potvrđenim ili u drugim, posve novim mrežama neposrednih i/ili posrednih komunikacija pojedinih kulturnih zajednica ljudi.[5]

[2] Gavranović 2011.

[3] E.g. Vinski-Gasparini 1983; Žeravica 1993.

[4] Jašarević et al. 2015; Gavranović / Mehofer 2016; Powell et al. 2018.

[5] Blečić Kavur / Jašarević 2012; Gavranović / Jašarević 2016; Gavranović / Mehofer 2016; Pavlin / Jašarević 2016; Blečić

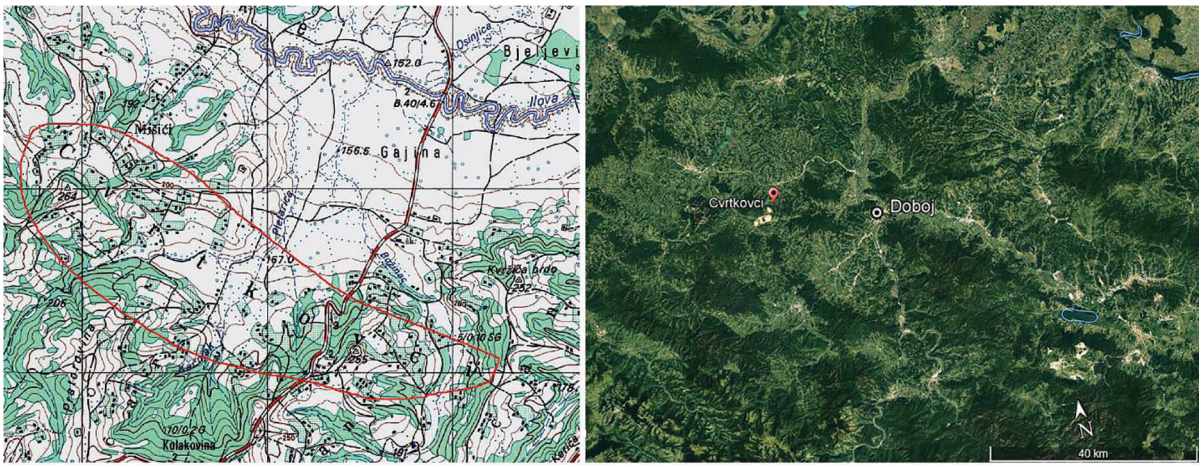

Slika 2. *Položaj sela Cvrtkovci u općini Stanari kod Doboja* (topografska karta M. 1 : 50 000, podloga Google Earth 2019, grafika: M. Blečić Kavur)

Trenutno postoje podaci za 11 ostava iz regije koja se proteže uz širi prostor rijeke Bosne, s dostupnih oko 570 predmeta i ulomaka. Većina ostava na svoj su osobit način logičan odraz kulturnih okolnosti tog vremena i područja. Među njima, iznimno su vrijedne novije objavljene ostave iz Majdan / Ridžala,[6] Paležnice[7] i Srebrenika,[8] jer ne samo da kvalitativno i kvantitativno pružaju kolekciju novih nalaza materijalne kulture koje do sada nismo poznavali s teritorija sjeverne Bosne već ukazuju i na posve nove momente u interpretaciji i razumijevanju kulturnih zbivanja, povezivanja i komuniciranja zajednica koje su ih u vrijeme starije faze kasnog brončanog doba baštinile. U njihov se ansambl pridodaje i četvrta ostava – ostava iz Cvrtkovaca koja se na ovome mjestu po prvi puta predstavlja, analizira i interpretira (sl. 1, 4).

Selo Cvrtkovci, u općini Stanari, smješteno je 17 km zračne udaljenosti sjeverozapadno od Doboja (sl. 2). To je tzv. područje peripanonskih, tj. preddinarskih niskih planina krnjinske regije, premreženo manjim rijekama i potocima uz glavni sliv pitome rijeke Ukrine koja pripada najvećem unutardržavnom riječnom slivu rijeke Bosne.[9] Prostrana dolina bila je atraktivna ne samo u prapovijesno, već i u srednjovjekovno doba, a na krnjinskom gorju nalaze se i bogata ležišta ugljena. Zbog svog osobitog geografskog položaja, prapovijesna naselja u dolinama tog riječnog područja Ukrine i manjih pritoka formirana su na dominantnim gradinskim položajima od kojih je mali broj istražen, a još manji broj kronološki i kulturološki interpretiran. Prva istraživanja visinskih, tj. gradinskih naselja u okolini Stanara obavljana su tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Gradina Ciganište, u naselju Brestovo iznad kanjona Ukrine, obuhvaća 50 x 40 m veliki podij na kojem su 1972. godine provedena iskopavanja pod rukovodstvom Predraga Vučkovića. Arheološki nalazi iz kulturnog sloja dubine oko jedan metar datirani su u kasno brončano doba, no popratna dokumentacija nije sačuvana.[10] Međutim, na moguću metaluršku aktivnost na samoj gradini ukazuju nalazi ingota i neodređene bronce (sl. 3).[11]

Navedeno je područje i prije bilo poznato struci, budući da je upravo ostava iz Cvrtkovaca u Muzej u Doboju pristigla 1969. godine.[12] Riječ je o slučajnom nalazu, nepoznatog arheološkog konteksta, pa valja raspolagati s velikom vjerojatnošću kako je ostava reducirana konačnim kvantitetom prispjelih predmeta. U dostupnim arhivskim podatcima stoji kako je nađena

Kavur / Jašarević, Mutapčić 2017; cf. Radivojević et al. 2018; Molloy 2018.

[6] Blečić Kavur / Jašarević 2012.

[7] Pavlin / Jašarević 2016.

[8] Blečić Kavur / Jašarević / Mutapčić 2016.

[9] Filipović 1969, 55; Gavranović 2011, 4.

[10] Belić 1988, 62; Jašarević 2018, 44-47.

[11] Jašarević 2018, 45. sl. 23. Dimenzije ingota: promjer. 9,5 cm, debljina 4 cm, težina 220 g, inv. broj. 4652.

[12] Arhiv arheološkog odjela Muzeja u Doboju, inv. knjiga: 1/1970 Cvrtkovci – ostava bronze. Nažalost ostava nije navedena u Arheološkom leksikonu BiH (1988), niti je spomenuta u djelu P. Königa (2004). Pojedini predmeti tek su taksativno navedeni i kartirani prilikom objave ostave iz Paležnice (Pavlin, Jašarević 2016).

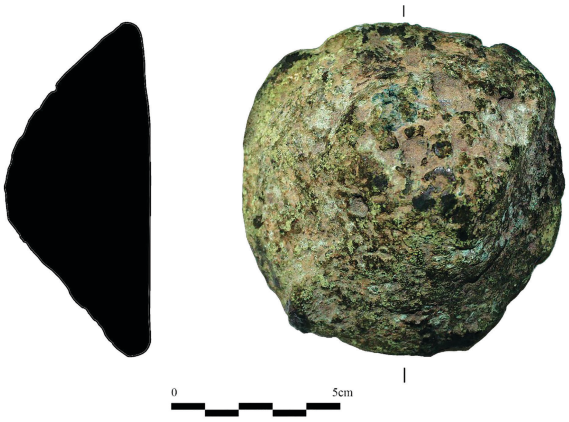

Slika 3. *Pogačasti ili planokonveksni ingot iz gradine Ciganište kod Brestova* (prema Jašarević 2018)

je u keramičkoj posudi na njivi Osište, vlasnika Novaka Lazića. U Muzej je predano više od 30 metalnih, većinom brončanih predmeta, a zabilježen je i podatak o postojanju dvije zlatne žice koje u Muzej ipak nisu pristigle.

Zbog izrazite fragmentarnosti i količine predmeta, ostava iz Cvrtkovaca nije objavljivana, niti bila kao takva poznata stručnoj javnosti (sl. 4). To ju međutim ne čini nimalo manje vrijednim arheološkim nalazom, već naprotiv – zastupljenost pojedinih predmeta ukazuje na svojevrsnu grupu nalaza čije porijeklo svjedoči o kontaktima sa znatno udaljenim krajevima, a sve u okvirima sličnih ili istih fenomena kasnog brončanog doba europskog kontinenta.

Opis, sadržaj i starost

Iz ostave zakopane na Osištu u Cvrtkovcima očuvalo se 35 predmeta (sl. 4, T. 1-3). Većina se njih tipološko-stilski definira i prema atributima određuje u 4 kategorije; oružje, oruđe, nakit te limovi i neodređena bronca, što ju opredjeljuje u srednju ostavu heterogenog, tj. mješovitog sastava (sl. 5). Od ostalih se ostava iz šire regije sliva rijeke Bosne izdvaja ponajprije *biografskim* karakteristikama pojedinih predmeta, što će se, izuzev zlatnih žica, odnositi i na očuvanost i na samu težinu ostave. Niti jedan predmet nije sačuvan u cijelosti ili s manjim oštećenjima, već su svi zastupljeni u nepotpunom, nestrukturiranom izdanju. Poput ostava iz Boljanića,[13] Jadrine,[14] Blatnice[15] i Majdan / Ridžala[16] ne sadrži niti ingote niti veće ulomke neodređene bronce, a za razliku od regionalnih i istovremenih nalaza iz Kućišta / Močile,[17] Novoga Grada,[18] Paležnice[19] i Srebrenika (sl. 1).[20] S ukupnom težinom od 595 g, najlakša je za sada analizirana ostava iz tog zemljopisnog područja.

U cvrtkovačkoj su ostavi zastupljeni sljedeći predmeti:

- Dva ulomka mača
- Dva ulomka bodeža
- Dva ulomka noža
- Tri ulomka koplja
- Ulomak sječiva sjekire sa zaliscima
- 11 ulomaka srpova
- Dva ulomka pilica
- Ulomak ogrlice / torquesa okruglog presjeka
- Dva ulomka narebrenih narukvica
- Ulomak ukrašene trakaste narukvice
- Ulomak spiralno namotane žice
- Ulomak alke
- Dvije zlatne žice – nepostojeće
- Dva komada ukrašenog lima
- Četiri komada neodređene bronce – zarubi, ostatci lijevanja

Ukupna težina = 595 g.

Broj i vrsta predmeta, stupanj njihove oštećenosti, bilo izvorne ili sekundarne, pozornost usmjerava na njihove osobitosti; od očuvanosti i fragmentacije, pa sve do boje, strukture i sirovinskog sastava. Može se konstatirati kako je s 4 kategorije predmeta najvećim udjelom prisutno oruđe (43%) (sl. 5). Grupu s najvećom zastupljenošću predstavlja 11 ulomaka različitih tipova srpova (T. 2), budući da su od ostalih, tipološki razvrstanih predmeta, zastupljeni s po jedan ili s najviše dva ulomka. S obzirom na njihovu izrazitu fragmentaciju, niti jedan srp nije moguće rekonstruirati od više postojećih ulomaka, jer su očuvani pretežito manji dijelovi sječiva i samo jedan ulomak ručke. Točnije se tipološko-stilski klasificiraju samo dva srpa, očuvana djelomično (sl. 4, 6).

Srpu s dugmetom ravne osnove, za razliku od ostalih, odlomljen je vrh sječiva, što ga čini naj-

[13] König 2004, T. 14-19.
[14] Ibid., T. 20B.
[15] Ibid., T. 13.
[16] Blečić Kavur / Jašarević 2012.
[17] König 2004, T. 1-4.
[18] Ibid., T. 7.
[19] Pavlin / Jašarević 2016.
[20] Blečić Kavur / Jašarević / Mutapčić 2017.

Slika 4. *Ostava iz Cvrtkovaca* (foto: A. Jašarević)

bolje očuvanim predmetom ostave (sl. 6a, T. 2, 11). Riječ je o tipu koji je već bio manjim ulomcima poznat iz ostava Jadrine[21] i iz Novoga Grada,[22] povezan uz ostave slavonskog tipa,[23] ali i šire podunavske te karpatske regije s dobrom paralelom u npr. ostavi iz Nove Bingule.[24] U novijoj je studiji isti srp iz obližnje ostave Paležnice predstavljen u kontekstu tipološkog rasprostiranja srpova tipa Ponticeu,[25] svojevrsnim ponajprije za prostor Mađarske i Slovačke,[26] premda srodne nalazimo i kod srpova tipa Pankhof IIA središnjeg europskog prostora.[27] Unatoč njihovoj pri-

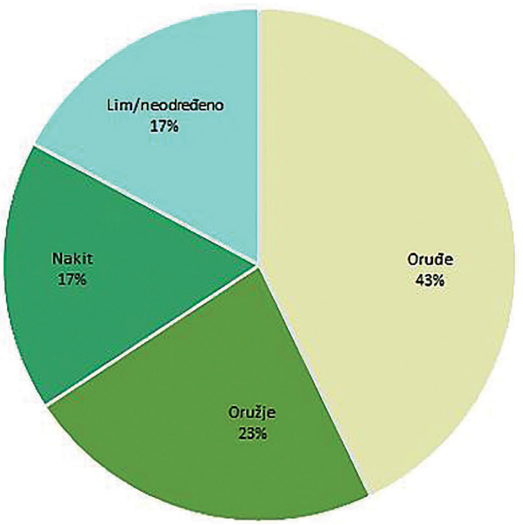

Slika 5. *Zastupljenost i omjer kategorija predmeta u ostavi iz Cvrtkovaca* (grafika: M. Blečić Kavur)

[21] König 2004, T. 20, 8.
[22] Ibid., T. 7, 16.
[23] Gavranović 2011, 153; Gavranović / Jašarević 2016, 99.
[24] Vasić 1994, 24-25, T. 2, 22; König 2004, 61; Jovanović 2010, 53, T. X, 69.
[25] König 2004, 60-61; Pavlin / Jašarević 2016, 33, T. 1, 4.
[26] Petrescu-Dîmboviţa 1978, 14-16; Furmánek / Novotná 2006, 23-27.
[27] Primas 1986, 63-65.

Slika 6. *Srp s dugmetom (a) i srp s kompleksnom zakrivljenošću hrpta i jezičaste ručke (b)*

sutnosti, opisani srpovi nisu čest nalaz i najvjerojatnije nisu bili u široj primjeni. Budući da je naš primjerak gotovo neizrabljivan, pretpostavljamo kako nije bio funkcionalno korišten, zbog čega se njegova vrijednost mora tražiti u nekom drugom aspektu.

Međutim, novost predstavlja ulomak srpa s kompleksnom zakrivljenošću hrpta (sl. 6b, T. 2, 12). Naime, očuvan je naglašeno zakrivljen ili zasvođen vrh sječiva koji završava jezičasto, s okruglasto-spljoštenim proširenjem na vrhu. Srpu nedostaje donja 1/3, tj. dio sječiva i ručka, a cijeli je hrbat ojačan profiliranim izrazitim rebrom. Klasificirati se može u skupinu srpova s jezičastom ručkom ne tako česte varijante kojemu srodne primjerke nalazimo u Vojvodini i Banatu.[28] Cvrtkovački je srp nedvojbeno prvi sigurno potvrđen srp toga tipa iz prostora sjeverne Bosne i iz bosanskohercegovačkih ostava uopće. Možda će se istom tipu moći pridružiti i manji ulomci srpova iz Posavine, tj. ulomak sječiva iz ostave Gornja Vrba[29] i još manji ulomak iz Kućišta / Močile,[30] oba s naglašeno zakrivljenim / zasvođenim vrhom jezičastog sječiva. Srp iz ostave u Cvrtkovcima obilježava tzv. spužvasta struktura i nedovršenost izvedbe, predstavljajući zapravo neuspjeli ljevački proizvod (sl. 6). Srodna je situacija zabilježena i u drugim posavskim ostavama, ali je ispostavljena upravo na primjercima iz banatske ostave Markovac-Grunjac.[31] Srpovi, odnosno njihovi ulomci iz cvrtkovačke ostave uklapaju se u sliku njihove topografske zastupljenosti na prostoru sjeverne Bosne i dobojske regije, gdje su do sada istraženi isključivo u kontekstu ostava.[32]

Izrazitoj količini srpova u smislu oruđa pridružuju se i dva ulomka pilica (sl. 4, T. 3, 22-23). Prilično su oštećeni i manjih dimenzija, premda se njihova atribucija jasno određuje temeljem izduženo-ovalnih oblika sječiva, koji su prema krajevima suženi i zakrivljeni, s tankim lećastim presjekom i nazubljenim rubovima s obiju strana. To su karakteristike tzv. kasnobrončanodobnih dvoreznih pila, čija je rasprostranjenost značajna u tipološko-topografskom smislu za prostor Karpatske kotline, osobito sjevernog koljena Potisja te južnije Transdanubije. Kronološki su čvrsto povezane uz horizont Ha A1 stupnja srednjoeuropske periodizacije, odnosno uz II. horizont ostava međuriječja Drave i Save gdje su, prostorno i vremenski, zastupljene s najvećom koncentracijom.[33] U ostavama Bosne i Hercegovine slijede isti obrazac kronološkog manifestiranja II. horizonta, sa zemljopisnom ograničenošću također sjeverne Bosne, ostave iz Kućišta / Močile, Boljanića i Jadrine.[34]

Od višefunkcionalnih predmeta, dostupnih u kategorijama i oruđa i oružja, ističe se usamljeni ulomak sjekire masivnog sječiva, koje se pri dnu lepezasto širi, a određuje se kao tip sjekire sa zaliscima (sl. 4, 12, T. 2, 10). Konkretno se oružje predstavlja s tri ulomka različitih vrhova koplja i s po dva ulomka mačeva, bodeža i noževa (sl. 4, 7, T. 1, 1-7). Po zastupljenosti od 23% činit će drugu najveću kategoriju ostave (sl. 5). I njihova je fragmentacija toliko snažna da se izabiru jedino tuljac koplja s ukrašenim rubnikom i ulomak

[28] Vasić 1994, T. 25, 362, 376, T. 27, 429; Jovanović 2010, T. 10, 41; cf. Petrescu-Dîmboviţa 1978, T. 109, 143.
[29] Vinski-Gasparini 1973, T. 51, 9.
[30] König 2004, T. 3, 39.
[31] Jovanović 2010, 24.
[32] Gavranović 2011, 150, K. 52.
[33] Vinski-Gasparini 1973, 94, T. 29, 16-17, T. 54, 22-28, T. 76, 33, T. 84, 15, 19; Hansen 1994, 150, Abb. 82; cf. Teržan 2003.
[34] König 2004, 54-55, T. 2, 22-26, T. 18, 50, T. 20, B4.

jezičaste ručke mača, bez preciznijih tipološko-stilskih karakteristika. Nadalje, ulomci bodeža očuvani su samo u donjem dijelu sječiva, pa će njihova veličina i oblikovnost, spljošteno-lećastog presjeka, vjerojatno upućivati na određenu varijantu jezičastih bodeža, poznatih u ostavama II. horizonta, osobito onih iz regije Kućišta / Močile, Paležnice i Boljanića (sl. 1).[35]

Premda u nedostatku lista koplje nije moguće pobliže klasificirati, ipak ukrašeni rubnik tuljca omogućuje njegovo povezivanje u širem kulturnom prostoru (sl. 7, T. 1, 5). Riječ je također o svojstvenoj odlici kopalja prisutnih u Karpatskoj kotlini tijekom Bd D i Ha A1 stupnjeva,[36] s izrazitijom zastupljenošću u kontekstu II. horizonta ostava južnopanonskog područja istočne Slavonije i Srijema.[37] Iz područja Bosne i Hercegovine do sada je poznato samo 7 koplja s ukrašenim rubnicima tuljaca u različitim varijantama i stilovima.[38] Sjedinjenje urezanih vodoravnih linija i blago zakošenih, urezanih crtica u gornjoj traci, minimalistička je dekorativna izvedba kojom se cvrtkovački tuljac pridružuje skupini 2 načina ukrašavanja prema S. Hansenu, predstavljenom ponajviše na kopljima plamenastog oblika.[39] Neposrednije paralele mogu se naći na prostoru slavonske Posavine, osobito u ostavi Brodski Varoš,[40] a uz koplja iz Paležnice[41] i Kućišta / Močila[42] obilježavat će tek treći tako ukrašen primjerak iz područja južnije Bosne (sl. 1), najvjerojatnije nekad plamenastog oblika koplja.

Istodobno, uz sve veću proizvodnju i uporabu različitih tipova koplja, pojavljuje se i veća količina brončanih limova. Ponajviše su povezani uz obrambenu vojnu opremu ili uz posude.[43] To pravilo može se potvrditi i sastavom predmeta iz naše ostave, u kojoj su prisutna i dva, sekundarno polomljena brončana lima (sl. 4, 8, T. 3, 30-31). Ulomci su to većeg predmeta koji je bio ukrašen iskucavanjem točkica u paralelnom nizu

Slika 7. *Tuljac koplja s ukrašenim rubnikom* (foto: A. Jašarević)

poput girlande i s jednom izbočenijom bradavicom ispod njih. I unatoč tim elementima, limove je teže morfološki rekonstruirati i tipološki klasificirati premda bi se, s obzirom na dimenzije i način ukrašavanja, mogli pripisati ili ulomcima knemida, većim ukrasnim diskovima ili čak ulomcima oklopa?

Treća, i ujedno skromnije zastupljena kategorija je nakit (17%) (sl. 5), s ulomkom ogrlice / torquesa okruglog presjeka, 2 ulomka narebrenih narukvica, ulomkom narukvice od brončanog lima, ulomkom spiralno namotane žice dijela naočalastog privjeska i s ulomkom alkice (sl. 4). I u toj je kategoriji tipološka determinanta prikraćena očuvanošću samih predmeta, kao i njihovom kronološkom neosjetljivošću, premda se ne odražava tako dramatično kao kod prije navedenih kategorija oruđa i oružja. Izdvojiti valja veći ulomak gusto i plitko horizontalno narebrene narukvice (T. 3, 27), kakve su česte u velikim ostavama mješovitog sastava. Općenito su definirane u vrijeme Ha A stupnja na širem europskom prostoru, s dobrom zastupljenošću i u II. horizontu ostava kako na prostoru Slavonije i Srijema tako i na području jugoistočnoalpskog i

[35] König 2004, 23, 28-29, sl. 2, 2, T. 14, 3-16; Pavlin / Jašarević 2016, T. 1, 2.
[36] Hansen 1994, 73, sl. 40-41; cf. Turk 2016, 90-93.
[37] Gavranović 2011, 123-124, K 40.
[38] Blečić Kavur / Jašarević 2014, sl. 7; Pavlin / Jašarević 2016, 32, sl. 1.
[39] Hansen 1994, 73.
[40] Vinski-Gasparini 1973, 94, T. 60, 5-6.
[41] Pavlin / Jašarević 206, 41, k. 1.
[42] König 2004, T. 1, 11.
[43] Vinski-Gasparini 1983, 658-659; Turk 1996, 108; Blečić Kavur / Jašarević 2012, 42; cf. Borgna 2016.

Slika 8. *Ukrašeni brončani lim* (foto: A. Jašarević)

sjevernojadranskog kruga.[44] Podjednako je zanimljiv manji ulomak savijenog brončanog lima (T. 3, 29), ukrašen urezanim kosim crticama uz rubove i u središnjem dijelu, koji pripada trakastim limenim narukvicama. S obzirom na veličinu i izvedbu ukrasa, najsrodniji primjerci nalaze se u ostavama iz Srebrnika[45] te iz Budinšćine i Pričca,[46] a slične narukvice, ukrasa izvedenog u nešto drugačijoj maniri, mogu se vidjeti i kod ostave iz Kućišta / Močile.[47] Poput ostalih narukvica od brončanog lima na širem prostoru Karpatske kotline, i posavski su primjerci smješteni u vrijeme II. horizonta ostava i smatrani karakterističnim tipovima toga razdoblja,[48] pa se isto vremenski i kulturno definira i ulomak iz cvrtkovačke ostave.

Napokon, i zlatne su žice, iako izgubljene, vrlo vrijedan, ali i neobičan podatak za ovu ostavu, po čemu će doista predstavljati njezinu posebnost. Žice su navodno bile dugačke preko 20 cm. Do sada su iz područja Bosne bili poznati tek naočalasti privjesci iz Kulinog brda i Sitneža, kao pojedinačni nalazi, ne nužno iz ostava.[49] Način izvedbe i oblikovanje načelno ih određuje u kasno brončano doba, što je i izneseno s velikom dozom opreznosti. Međutim, sigurni nalaz zlatnih žica i perlica potvrđen je u grobovima nekropole Barice iz istovremene kulturne skupine Barice – Gređani starije faze kasnog brončanog doba,[50] u čiji će se vremenski kontekst, ako se prihvate vjerodostojnim, uklopiti i zlatne žice iz naše ostave.

Kompozicija, tragovi, izotopi

Odabran reprezentativan uzorak od 5 predmeta ostave bio je tretiran arheometalurškim analizama za određenje sastava i podrijetla sirovina.[51] Brončani predmeti pripremljeni su i analizirani za izotopski sastav kositra koristeći metode opisane u radovima E. Balliana i suradnika te A. Mason i suradnika.[52] Podaci su prikazani u odnosu na NIST 3161A Sn standard (Lot

[44] Vinski-Gasparini 1973, 91, T. 55, 26; T. 57, 15; T. 59, 35; Clausing 2003, Abb. 55, 415, 416; Abb. 56, 419; Turk 1996, 108-110; Blečić Kavur 2014, 82-85, sl. 46.
[45] Blečić Kavur / Jašarević / Mutapčić 2017.
[46] Vinski-Gasparini 1973, T. 79, 12; T. 71, 30.
[47] König 2004, T. 4, 76-77.
[48] Vinski-Gasparini 1973, 104, 110; König 2004, 23, 82-83, Abb. 2, 2.
[49] Čović 1957, 253-254, T. II, 1-2; König 2004, T. 79; cf. Gavranović 2011, 228.
[50] Čović 1958, 81, 92, sl. 2, sl. 5; cf. Gavranović 2011, 246.
[51] U članku se iznose preliminarni rezultati arheometalurških analiza isključivo odabranih predmeta iz cvrtkovačke ostave. Analize uzoraka iz ostalih ostava sjeverne Bosne te njihove usporedbe s analitičkim podatcima za brončanodobnu metalurgiju jugoistočne Europe prelaze okvire ove rasprave koja je primarno usredotočena na tipološko-stilsko klasificiranje i kulturno-kronološko interpretiranje s prilogom preliminarnih kemijskih analiza.
[52] Balliana et al. 2013; Mason et al. 2016.

Inv. number	$\delta^{120}Sn$	$\delta^{124}Sn$	Sn	Co	Ni	Zn	As	Sb	Pb	Ag
Lim 4881	0,29	0,48	7,1	2103	14115	1633	2298	1532	11453	861
Koplje 4874	0,18	0,40	5,8	4132	22718	1773	14319	3497	12984	625
Sjekira 4876	0,21	0,53	4,1	368	10642	0	3304	1884	10870	587
Mač 4877	0,27	0,52	3,8	0	9353	401	5169	7564	12361	650
Srp 4857	0,10	0,25	3,4	6580	6081	0	1953	457	14207	413

Slika 9. *Prikaz rezultata analiza izotopskih vrijednosti kositra i preliminarnih detekcija elemenata u tragovima iz odabranih predmeta ostave u Cvrtkovcima* (izradio W. Powell)

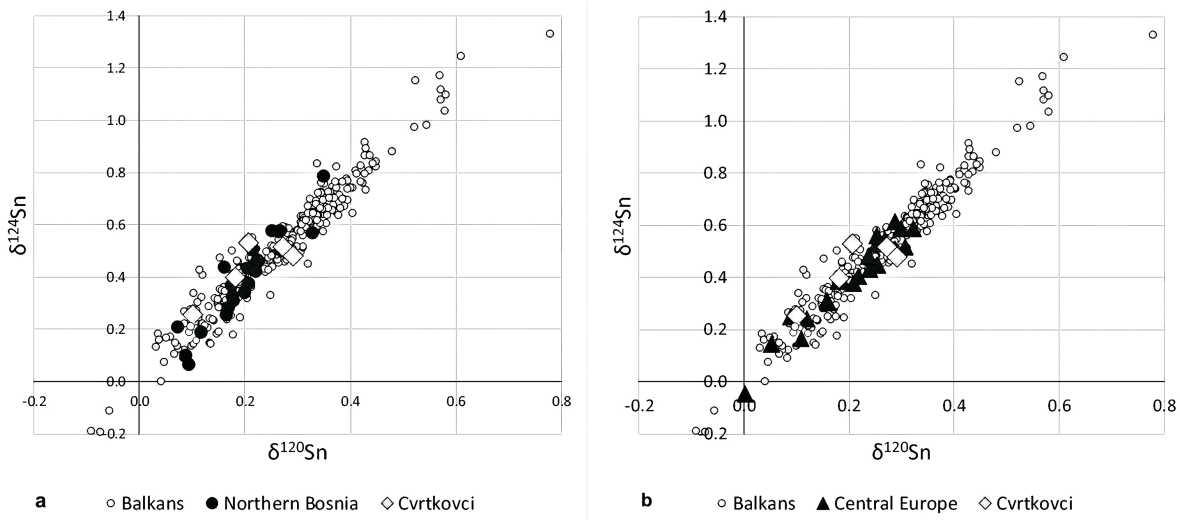

Slika 10. *Izotopi kositra iz uzoraka predmeta cvrtkovačke ostave u odnosu na one iz sjeverne Bosne, Balkana i središnje Europe* (grafika: W. Powell)

07033) u mil-notaciji po definiciji $\delta^{1xx}Sn‰ = \left(\frac{\left(\frac{1xx_{Sn}}{116_{Sn}}\right)sample}{\left(\frac{1xx_{Sn}}{116_{Sn}}\right)NIST\ 3161} - 1\right) * 1000$.

U cjelini su proceduralne 1σ pogreške za analizu $\delta^{120}Sn = 0{,}04‰$ i $\delta^{124}Sn = 0{,}08‰$. Preliminarna analiza elemenata u tragovima provedena je na neobrađenim, a pomno očišćenim površinama uz pomoć ručnog aparata Olympus Innov-X Delta Classic DC-4000 (sa softverom 3-Beam Soil) s rendgenskom fluorescencijom (XRF).

Predmeti iz cvrtkovačke ostave za metalografske su analize odabrani zajedno s još 22 uzorka iz četiri kasnobrončanodobne ostave iz regije sjeverne Bosne (Kućišta / Močila, Majdan / Ridžali, Paležnica, Srebrenik) i s nalazima iz naselja Topolovaca. U obradu su bili uključeni uzorci ukrašenog lima, ukrašenog tuljca koplja, sjekira, ulomak mača i srpa s kompleksno zakrivljenim sječivom (sl. 9). Za usporedbu su bili dostupni postojeći skupovi podataka od brončanodobnih predmeta iz šire regije, pri čemu čak 278 s prostora istočnije Srbije i Transilvanije, te 28 iz srednje Europe (Češka, Austrija, Mađarska).[53]

Vrijednosti $\delta^{124}Sn$ za predmete iz Cvrtkovaca obuhvaćaju raspon od 0,28 do 0,53‰, što je

[53] Cf. Mason et al. 2016; Powell et al. 2018.

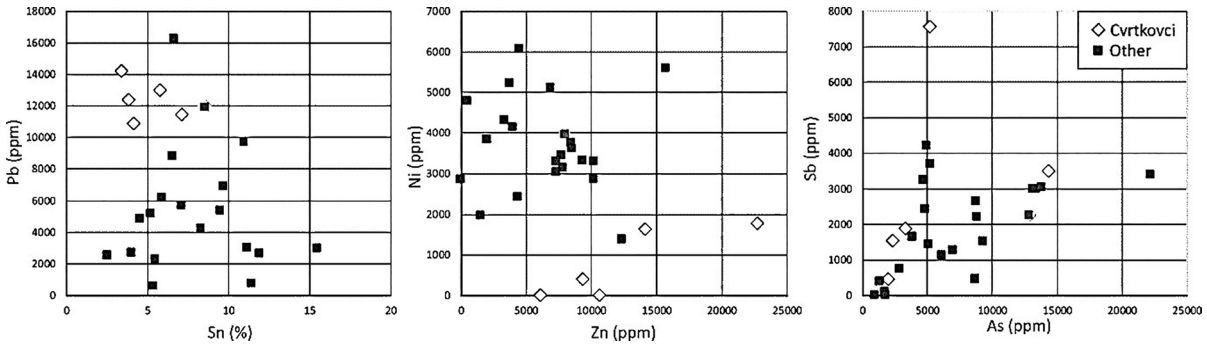

Slika 11. *Prikaz elementa u tragovima iz uzoraka predmeta ostave Cvrtkovci* (grafika: W. Powell)

znatno ograničeno u odnosu na varijacije kompozicije koju pokazuju druge ostave kasnog brončanog doba (0,06 do 0,78‰) u regiji (sl. 10a). Međutim, srednja vrijednost δ^{124}Sn za navedene predmete od 0,44 se ne može razlikovati unutar analitičke pogreške srednje vrijednosti 0,39‰ za predmete kasnog brončanog doba s područja sjeverne Bosne u cjelini. Nadalje, srednja i kompozicijska vrijednost δ^{124}Sn i varijacija izotopskog sastava Sn za ove je bosanske uzorke nevjerojatno slična onoj kod predmeta iz srednje Europe (srednja vrijednost δ^{124}Sn = 0,38‰) (sl. 10b). Podaci nam stoga sugeriraju da se srednjoeuropski kositar koristio prvenstveno, a možda i isključivo, za proizvodnju predmeta materijalne kulture pronađenih u cvrtkovačkoj ostavi kao i u okolnom, sjevernijem području uz rijeku Savu.

Iako cvrtkovački predmeti pokazuju sličan sastav kositra s drugim analiziranim ostavama iz sjeverne Bosne, profil njihovih elemenata u tragovima ipak je različit. Naime, svi tretirani uzorci iz naše ostave, u usporedbi s drugim uzorcima iz ostava sjeverne Bosne, pokazuju nešto više vrijednosti olova i manje vrijednosti cinka (sl. 11). To možda može upućivati na pretpostavku da je sastavom poseban izvor bakrene rude mogao biti korišten za proizvodnju predmeta iz predmetne ostave.

Izgled, svojstvenost i korisnost

Pojedinci, zajednice, društva i različiti kulturni fenomeni stvaraju i održavaju predmete jedinstvenima te s točno određenim izaslanstvom. Njihovi su "životni ciklusi" različiti, ali i povezani u određenim povijesnim okolnostima, pa su stoga ostave, osobito one heterogenih, tj. mješovitih sastava, izuzetan poligon za definiranje i pojedinačnih biografija predmeta te njihove kolektivno isprepletene povijesne vrijednosti.[54] U takvoj perspektivi društvenih relacija, gdje je sam koncept odlaganja više prikupljenih predmeta, ma na koji ga mi način interpretirali, promišljena namjera koja je iziskivala određene napore i odricanja, možda i više generacija,[55] i na primjeru ostave iz Cvrtkovaca svjedoči o izrazito dinamičnom i složenom odnosu procesa između ljudi i vrijednosti kao materijalnog dobra,[56] tj. samih predmeta fenomenološki značajnih za kasno brončano doba.

Stanje očuvanosti ili izgled tih davno odlaganih dragocjenosti, bilo u smislu pojedinačnih predmeta ili u smislu zajedničke baštine, primaran je pri pokušaju određivanja njihove svojstvenosti i korisnosti. Izgled nam neposredno odražava pojedine, nama dostupne elemente iz *biografije* predmeta, ali i posredno, njihovim analiziranjem, razumijevanjem i interpretiranjem o zajednicama ljudi koje su ih kreirale i/ili baštinile te, u ovome primjeru, sudbinski odložile u vidu skupne ostave točno određene (povijesne) vrijednosti.

Tipološko-stilska klasifikacija predmeta te moguća topografsko-prostorna distribucija od iznimne je važnosti, baš kao i razmjer između zastupljenih predmeta, njihov stupanj i način oštećenja ili fragmentiranosti te analiza njihova primarnog geokemijskog zapisa kao odraza tehnološko-metalurške preraspodjele (sl. 9-11, 13).[57] Površnim pregledom cvrtkovačke ostave ne uočavaju se značajnija odstupanja od klasičnog obrasca tipičnog za ostave sjeverne Bosne i

[54] Gosden / Marchall 1999; Huth 2008; Hansen 2012.

[55] E.g. Bradley 1990; 2013; Fontjin 2002; 2013; Hansen 1994; 2005; 2012; 2016; Huth 2008; Dietrich 2014; Molloy 2018.

[56] Tilley 1999, 76.

[57] Ţârlea 2008; Rezi 2011; Dietrich 2014; Powell et al. 2018; Radivojević et al. 2018.

Slika 12. *Ulomak srpa i sjekire s vidljivom poroznom teksturom* (foto: A. Jašarević)

Posavine (sl. 4).[58] Naime, kako je predstavljeno, riječ je o srednje velikoj ostavi različitih, ali isključivo fragmentiranih predmeta, i to u prilično neskladnom omjeru. Tako nam djelomično očuvani i oštećeni predmeti, zastupljeni sa samo 9 primjeraka, obuhvaćaju 26% ili jedva nešto više od četvrtine ukupnog udjela ostave. Većinski dio, s čak 74%, tj. s nešto manje od tri četvrtine, čini 26 manjih ulomaka predmeta. Ipak, omjer oružja (23%) i oruđa (43%) (sl. 5) uređen je po standardnom principu odlaganja toga vremena koji slijedi masovniju zastupljenost oruđa i znatno manju oružja uz koje se uobičajeno povezuje pojašnjenje o tzv. muškom počelu ostave, tj. samog čina deponiranja.[59] Zanimljiv je, svakako, podatak o potpunom odsustvu bilo kakve veće količine ingota. Prema koncentraciji nalaza, najvjerojatnije su i u ovom primjeru ulomci srpova imali ulogu ingota, budući da su svi namjerno uništavani i lomljeni (sl. 4, 6, 12, T. 2), čime je njihova upotrebna smanjena na pasivnu vrijednost, kao prenositelja brončane legure ili kositra.[60] S time povezano, težine i njihovi omjeri, kako ulomaka srpova, tako i čitave ostave, ne donose nikakve određenije ili jasnije podatke, čime se moguće tumačenje ulomaka srpova kao manipulativnog sredstva predmonetarnog optoka[61] u potpunosti isključuje. Slijedom toga, ukupna težina od 595 g predstavlja ostavu kao najlakšu analiziranu iz te kulturno-zemljopisne regije, neposredno povezanu s pomno odabranim fragmentiranim predmetima, njihovom veličinom i, najvjerojatnije, sa samim sastavom. On je u tom značenju također rječit, jer pokazuje kako ukrašeni brončani lim, najvjerojatnije dio obrambene vojne opreme, ima najveću zastupljenost kositra u leguri od 7,1% i s time čini najtvrđi brončani predmet ostave (sl. 9). Potpuno iznenađujuće, ulomak sječiva mača, sa zastupljenošću od 3,8% kositra u masi (sl. 9), tek je nešto viši od onog kod srpa 3,4% (sl. 9), što potvrđuje njihovu mekoću, odnosno vjerojatnost da su ti predmeti već i pri samom postupku lijevanja bili lomljiviji i nepodesni, krhkijih mehaničkih značajki, budući da je za lijevanje prikladno 4 do 10% zastupljenosti kositra.

Tezu opravdano podupiru i svojstva kao što su tekstura sa značajnim postotkom poroznosti te izuzetno slaba očuvanost površine, korozije tamno-smeđe boje. U najvećoj je mjeri pri analizi mikrostrukture predmeta na optičkom mikroskopu potvrđeno prisustvo izuzetne deformacije prilikom hlađenja predmeta (ulomak sjekire, sječiva mača, sl. 4, 6, 12, 13). Prisutni su tzv. dendritni kristali koje su pokušali ispraviti naknadnim zagrijavanjem, jer su na većim povećanjima vidljiva poligonalna zrna α faze (čvrsti rastvor Sn u Cu) s karakterističnim linijama dvojnog žarenja, a potom hladnim kovanjem (sl. 13), kojim se u pravilu pokušao postići porast tvrdoće ionako mekanih i krhkih predmeta. Takva se mikrostruktura javlja kod sadržaja kositra do 20 mas.%.[62] Navedeno je također vidljivo kod ostataka od lijevanja (grumen, šipka, zarubci, T. 3, 31-34) i pri većini otpadnih, tj. škart predmeta poput srpova, noževa, bodeža ili ulomaka pila (sl. 4, T. 1-3), čija površina ima izrazito poroznu i tzv. spužvastu strukturu koja, uz neravnomjernu površinu i nedovršenost izvedbe, bez tragova

[58] König 2004; Vinski-Gasparini 1973.

[59] Hansen 1994, 304-305; Ţârlea 2008, 79-84; Blečić Kavur / Jašarević 2014, 42-43; Pavlin / Jašarević 2016, 36; cf. Falkenstein 2011.

[60] Falkenstein 2011, 92-93.

[61] Cf. Sommerfeld 1994.

[62] D. Ćubela, Metalografske analize predmeta iz ostave Cvrtkovci – izvještaj. Arhiv arheološkog odjela Muzeja u Doboju br. protokola MD-ARH 01-28/2014, cf. Jovanović 2010, 75-78; Jašarević et al. 2015.

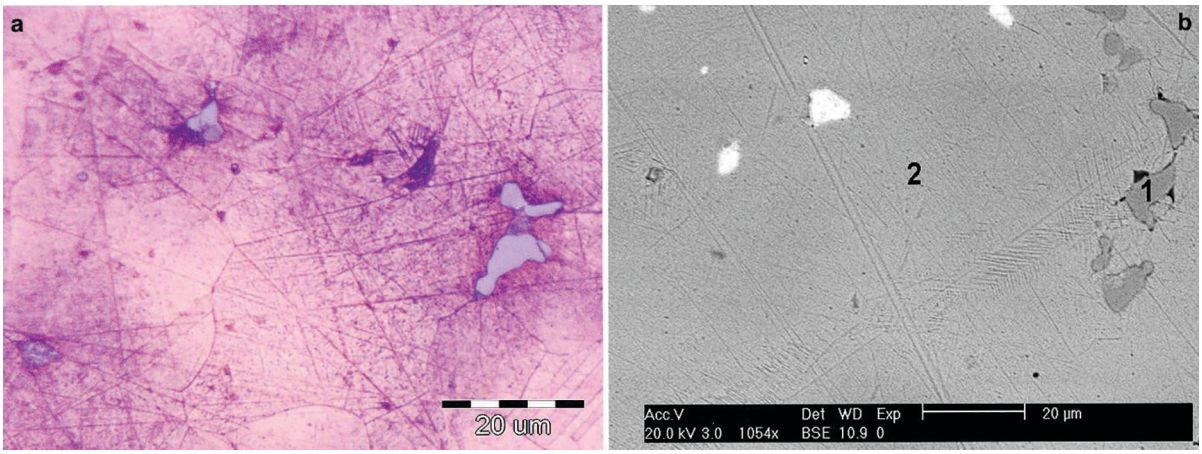

Slika 13. *Mikrostruktura sječiva sjekire* (4876), a – *optička snimka*, b – *SEM snimka s brojevima koji prikazuju analizirane faze s različitim poljima* (Foto: D. Ćubela)

ikakve uporabe, predstavlja zapravo neuspjele ljevačke proizvode. Oni su se mogli lakše transportirati, pretopiti i ponovo lijevati u različite kalupe, što jest bila ustaljena praksa u vremenu kasnog brončanog doba.[63] U tom je smislu vrlo zanimljiva i hipoteza koja na osnovu izotopa kositra sugerira na njihovo srednjoeuropsko rudno izvorište (Erzgebirge) (sl. 9-11). Vjerojatno je to još jedan dokaz o većim kulturnim poveznicama i doticajima sa znatno udaljenijim prostorima nego što smo si to do sada predstavljali uglavnom na temelju stilskog klasificiranja luksuznih i/ili prestižnih predmeta.[64]

Sve zajedno upućuje na razumijevanje ostave kao selektivne, tj. svjesne akumulacije predmeta različitih svojstava: a) predmeta koji više nisu bili prikladni za uporabu, poput koplja, ulomka jezičaste ručke mača sa zakovicom i brončanih limova, namjerno izlomljenih i/ili uništavanih, i b) predmeta koji su neuspjeli ljevački derivati, te su i oni izlomljeni, ili nehotice pri samom lijevanju ili opet namjerno. Fragmentacija predmeta imala je dakle i u ovom primjeru vrlo specifičnu ulogu pokazatelja društvenih aktivnosti,[65] primijenjenu na svim predmetima u konceptu *pars pro toto* točno izabranih ulomaka predmeta kao bi, iako "izmrvljena", u cjelini predstavljala istu ideološki postavljenu paradigmu odlaganja "bronce" toga vremena.[66] S obzirom na uzorak, važno je istaknuti kako je upravo oružje većinom zastupljeno u prvoj kategoriji odvrgnutih, ali predmeta s optimalnim udjelom kositra u njihovoj masi (brončani lim obrambene vojne opreme, koplje, T. 1, 5, T. 3, 30-31), odnosno kako su svi obrtnički škartirani predmeti (sječivo mača, ulomci noževa, srp, sjekira, T. 1, 2, 8-9, T. 2) u drugoj kategoriji s manjim postotkom kositra u masi brončane legure. Razlog takvog odlaganja i njihovog (privremenog) isključivanja iz svakodnevnog optoka bio je, po svoj prilici, izrazito koristan za zajednicu ili pojedinca, s mogućim dugoročnim planovima ponovnog oživljavanja predmeta u nekom novom izdanju, s nekom posve drugačijom *biografijom*, predodređen preradbi i konačno ponovnoj upotrebi.[67]

Kako smo pokazali u tipološko-stilskoj analizi, u ostavi je doista prikupljeno gradivo glasovito za širi karpatski prostor, ali ipak upadljivo za njegov južnopanonski, posebno posavski milje. Drugim riječima, gradivo svojim stilskim obilježjima ima izrazit regionalni karakter. Međutim, upravo je konceptualna vrijednost ostave iz Cvrtkovaca nepobitan doprinos tezi po kojoj se oblik poslovanja s metalima na iznimno velikim udaljenostima, bilo trgovinom, razmjenom ili kojekakvim transferom, obavljao na više različitih ideoloških razina, kako uništenim i izrabljenim predmetima, tako i otpadnim, baš kao i

[63] Budd et al. 1995; Knapp 2000.
[64] Jovanović 2010, 79; Pavlin, Jašarević 2016; Gavranović, Mehofer 2016; cf. Molloy 2018; Radivojević et al. 2018.
[65] Hansen 2005; Rezi 2011; Brück 2006; 2013; Bradley 2013; Dietrich 2014.
[66] Hansen 1994, 360; 2005; Ţârlea 2008; Rezi 2011; Blečić Kavur / Jašarević 2012.
[67] Turner 2010; Bradley 2013; Bray 2016; Wiesman 2017; Molloy 2018, Fig. 10, 2; cf. Radivojević et al. 2018.

luksuznim proizvodima. Ali, svi su oni u određenom trenutku i za točno određenu klasu korisnika imali kotaciju dragocjenosti čije su se povijesne vrijednosti ispreplitale.[68] U perspektivi stoga moramo računati na to da se tehnološko-metalurška mreža povezanosti odvijala zapravo drugačije i/ili neovisno od tipološko-stilske transmisije.[69] Na taj način svjesno sakupljeni predmeti iz cvrtkovačke ostave kombinacijom, metodom i tipom očuvanosti zapravo su vrlo promišljen i namjerno poduzet čin odlaganja u smislu muškog principa koji su, na gotovo svim razinama, pa i motivima, odraz situacije, načina i trenda manipuliranja predmetima II. horizonta ostava Bosne i Hercegovine te sjevernijeg međuriječja Save i Drave, tj. horizonta Veliko Nabrđe. Samim time integralni su dio obrasca i dinamike deponiranja Ha A stupnja šireg europskog prostora kada se eskaliranjem supraregionalnih kontakata na tehnološko-metalurškom nivou vršila i tzv. standardizacija materijalne kulture, osobito oružja i oruđa na različitim regionalnim i lokalnim područjima.[70]

Napokon, i u smislu kontekstualne analize, okolnosti unutar kulturnog krajolika također su vrlo zanimljive. Naime, šira se dobojska regija s čak 5 ostava (Paležnica, Cvrtkovaci, Boljanić, Jadrine i Srebrenik) u ovome trenutku predstavlja kao najbogatije područje tog tipa nalaza koje, unutar povezanog zemljopisnog ambijenta od Zavidovića do Doboja (sl. 1), prezentira također najveći korpus ostava i time najbrojnije nalaze materijalne kulture Bosne i Hercegovine 13. i početka 12. stoljeća pr. Kr.[71]

[68] Huth 2008.

[69] Cf. Mason et al. 206; Powell et al. 2018.

[70] Rezi 2011, 317-318, Ch. 5; Dietrich 2014, 480-481, Fig. 5; Molloy 2018, 217-218.

[71] Studija je nastala u okviru nacionalnog projekta "Skupnosti mrtvih, družbe živih. Pozna bronasta doba vzhodne Slovenije (J6-9363)" kojeg je sufinancirala *Javna agencija za raziskovalno dejavnost* Republike Slovenije iz državnog proračuna uz sudjelovanje CUNY sveučilišta iz SAD i Muzeja u Doboju.

Summary

The Cvrtkovci hoard in the context of the potential of the Late Bronze Age hoards from Bosnia

The hoards from northern Bosnia, especially those along the broader river Bosna are, culturally and technologically interpreted in close connection with the emanating pattern of their manifestation in the wider area of south-western Pannonia and the extremely rich Posavina region within it. Data on 11 hoards in the region currently exists, with around 570 items and fragments recorded within these. Most hoards are considered to be representative of the cultural circumstances of the time and place in which they were deposited. Among them are included a number of exceptionally interesting recently published hoards from Majdan/Ridžal, Paležnica and Srebrenik, each with their own idiosyncrasies. These are now complemented by a hoard from Cvrtkovci, which is presented here in greater detail (Fig. 1). In the analyses of Bosnian hoards undertaken to date, an emphasis has been placed on the interpretation of objects as a valuable resource for typological and chronological evaluation, an approach that also forms the basis of this research. However, questions as to the spatial arrangement of the hoards within the landscape, interpersonal connections and origins have only recently been raised, and here, for the first time, an archaeometallurgical analysis of isotopes of representative objects from the Cvrtkovci hoard is presented (Fig. 4).

This hoard was found in a ceramic vessel on the Osište field, owned by Novak Lazić (Fig. 2). Thirty-five metal, mostly bronze, objects were handed over to the Museum in Doboj, and there was also evidence of the existence of two gold wires that were not passed to the Museum. The objects can be typologically and stylistically defined and classified into 5 categories; weapons, tools, jewellery, sheets, and unspecified bronze objects. Quantitatively, the hoard is defined as being of medium-size and of a heterogeneous composition (Fig. 4-5). This hoard is primarily distinguished from others discovered in the wider region of the Bosna River basin by the biographical characteristics of the individual objects, which – with the exception of the gold wires – relates to their preservation and the weight of the hoard itself. Not a single object was preserved in complete form or with only minor damage, and all objects are incomplete. Furthermore, with a weight of 595g, this is the lightest hoard to have been analysed in the defined geographical area to date. The number and type of objects, as well as the degree of

damage evident upon them, whether original or secondary, draws attention to their peculiarities; from preservation and fragmentation to colour, structure and raw material composition. Of the 5 categories of objects, the greatest proportion of the hoard is composed of tools (43%) (Fig. 5), with 11 fragments of different types of sickles (T. 2). Typologically and stylistically, only two partially preserved sickles could be classified (Fig. 4, 6); a sickle with button of Panticeu type and a sickle with a complex ridged curvature, which is a rarity for this cultural area (Fig. 6, T. 2, 12). They are joined by two fragments of Late Bronze Age double-sided saws (T. 3, 22-23). In terms of multifunctional objects that could be categorized as both tools and weapons, a single fragment of a winged axe stands out (Fig. 4, 12, T. 2, 10). Furthermore, weapons are represented by three fragments of different spear types, two sword fragments, and fragments of what were either daggers or knives (Fig. 4, 7; T. 1, 1-7). Composing 23% of the assemblage, these make up the second-largest category within the hoard (Fig. 5). However, their fragmentation is so extensive, that only a socket, most likely of a flame-shaped spear with a decorated socket edge and a fragment of a tongue-like sword handle, lacking features that could lead to a more precise typological categorization. Furthermore, only fragments from the lower part of the blade of the dagger are preserved, but from these it can be interpreted that the dagger represents a specific regional variant of tongue-handle daggers. The two bronze sheets (Fig. 4, 8, T. 3, 30-31), which have been determined to have been broken post-deposition, are parts of a larger object that was either military defensive equipment or a vessel. The third, more modestly represented, category is jewellery (17%) (Fig. 5), with a fragment of a round necklace or torque, two fragments of a ribbed bracelet, a fragment of bracelet made of bronze sheet, a spiral coiled wire from a pendant, and a fragment of a circular ring (Fig. 4). Finally, the gold wires, although lost, are of high value, being as they are uncommon for such a hoard, attesting to its exceptional nature.

Individuals, communities and societies combine with a range of cultural phenomena to create and sustain objects that are unique in form and hold a specific significance. Their life cycles may differ, but they are also bound together within certain historical circumstances, leading to the fact that hoards, especially those of heterogeneous composition, are an exceptional polygon for defining both individual biographies of objects and their collectively interwoven historical attributes. In such a perspective of social relationships, the very concept of disposing of an assemblage of collected objects, however it may be interpreted, is undeniably a deliberate intention that required a degree of cognitive and physical effort and renunciation, and, as in the example of the Cvrtkovci hoard, can testify to the highly dynamic and complex interrelationships between humans, human processes, and values of material goods. The Cvrtkovci hoard is a medium-sized hoard containing a variety of implement types, all in fragmentary form and in rather inconsistent proportions. Thus, partially preserved and damaged items, in total only 9 objects, account for 26% of the total hoard share. The majority, at 74%, consists of 26 smaller fragments of objects. In the case of this hoard, the sickle fragments were most likely to have performed a role equivalent to that of ingots, since all bore evidence of having been deliberately destroyed and fractured (Fig. 4, 6, 12, T. 2), thus reducing their use to that of passive value as a bronze alloy or tin carrier.

With a total weight of 595 g, the hoard is the lightest found to date within the region, and this most likely has a direct relationship to the careful selection of the fragmented items, their size and, most likely, the composition of the hoard itself. That composition played a significant role, especially with regard to tin content, which in the decorated bronze sheet (most likely a piece of defensive military equipment) has the highest proportion – at 7.1% – thus making this the hardest bronze object in the hoard (Fig. 9). Quite surprisingly, the tin content of the sword blade sample (Fig. 9) – at 3.8% by mass – is only slightly higher than that of the sickle, which stands at 3.4% (Fig. 9), attesting to the likelihood that these objects were determined to have been made too brittle during the casting process, with fragile mechanical properties, and therefore unsuitable for purpose. Such a thesis is justifiably supported by attributes such as texture, with a high degree of porosity and extremely poor surface preservation, with dark brown corrosion evident. From an analysis of the microstructure of the objects, it can be concluded that extreme deformation occurred during the cooling of certain objects (fragment of axe, sword blade, Fig. 4, 6, 12, 13), leading to the formation of so-called dendritic crystals. Further, it could be concluded that attempts were made to correct these deformations through subsequent (re-)heating, due to the presence of polygonal grains of α phase with characteristic double annealing lines visible at higher magnifications, followed by cold forging (Fig. 13). This can be interpreted as an attempt to attain an increased hardness of what would have been relatively soft and brittle objects. It is also evident from casting residues present (lumps, bars, splinters, T. 3, 31-34) and in most discarded objects, such as sickles, knives, daggers or saw blades (Fig. 4, T. 1- 3), whose surfaces have a highly porous structure that, combined with their uneven surface and lack of any trace of use, suggests failed casting products that could be easily transported, melted and re-cast using different moulds, which was a common practice in the Late

Bronze Age. This could provide further evidence of cultural connections and influences over a far greater area than we have understood to date, based primarily on an analysis and classification of style and typology, with a bias in this regard toward luxury goods and/or items of prestige. Overall, the hoard should be understood and interpreted as a selective assemblage, i.e. a conscious accumulations of objects of different characteristics: a) objects that were no longer fit for use, such as a spear, a fragment of a sword with riveted handle, and bronze sheets, intentionally broken and/or destroyed, and b) objects whose casting processes failed, which were also broken, either inadvertently during the casting process or intentionally afterwards, possibly to facilitate transportation. Fragmentation in this example also had a very specific role as an indicator of social activity, applied to all objects in the concept of *pars pro toto* of specifically selected fragments of objects.

Typological-stylistic analysis has shown that the material collected in the hoard is significant for the wider Carpathian area, but still striking for the Southern Pannonian, especially the Posavina region, thus reflecting a distinct regional character. However, it is the values associated with the assemblage of the Cvrtkovci hoard that make an indispensable contribution to the thesis that the act of dealing with metals over extremely long distances, whether by trade, exchange, or any kind of transfer, was carried out across multiple ideological levels, in terms of destroyed and used items, waste, and luxury goods. It is evident that, at some point and for a specific class of users, all implements held a degree of "value", with their historical profiles in this regard being temporally intertwined. From this perspective, we must therefore also consider that the technological-metallurgical network of social (inter-)connections was actually different to and/or independent of typological-stylistic transmission. As such, the consciously collected objects from the Cvrtkovci hoard, through their combination, method and type of preservation, represent, in fact, an intentional (and deliberately undertaken) act of disposal, at almost all levels of cognition, including motive, manner and trend of manipulating objects. The hoard is attributed to the earlier period of the Urnfield Culture, i.e., defined as falling within the range of phase II hoards of Bosnia and Herzegovina, contemporaneous to the hoards of phase II of continental Croatia – Veliko Nabrđe. Therefore, they are an integral component of the pattern and dynamics of deposition in the Ha A period in Europe during a time of escalation of supra-regional contacts at the technological-metallurgical level; the so-called standardization of material culture, especially weapons and tools, across different regions and locales. Finally, and in terms of contextual analysis, the circumstances of deposition within the cultural landscape are also very interesting. Namely, the wider Doboj region, with as many as 5 hoards (Paležnica, Cvrtkovaci, Boljanić, Jadrine and Srebrenik) discovered to date, is presently the richest area for this type of find, which, within the connected geographical environment from Zavidovići to Doboj (Fig. 1), stands as the largest concentration of material culture of the 13th and early 12th centuries BC on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina.

Literatura

Balliana, E. / Aramendía, M. / Resano, M. / Barbante, C. / Vanhaecke, F. 2013, Copper and tin isotopic analysis of ancient bronzes for archaeological investigation: development and validation of a suitable analytical methodology, Analytical and Bioanalytical Chemistry 405, 2973-2986.

Belić, B. 1988. Ciganište, Brestovo, Doboj, u: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 2, Sarajevo 1988, 62.

Blečić Kavur, M. 2014, Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija: Kasno brončano doba na Kvarneru / At the crossroads of worlds at the turn of the millennium: The Late Bronze Age in the Kvarner region, Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu 11, Zagreb 2014.

Blečić Kavur, M. / Jašarević, A. 2014, Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 43, 2014, 35-49.

Blečić Kavur, M. / Jašarević, A. / Mutapčić, A. 2016, Nova kasnobrončanodobna ostava iz Srebrnika: preliminarno izvješće. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 45, 2016, 53-62.

Borgna, E. 2016, Drugi elementi zaščitne bojne opreme, u: Teržan, B. / Borgna, E. / Turk, P. Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu. Depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso. Ripostigli della Età del Bronzo e del Ferro in Slovenia III, Katalogi in monografije 42, Ljubljana 2016, 141-156.

Bradley, R. 1990, The passage of arms: an archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits, Cambridge 1990.

Bradley, R. 2013, Hoards and the deposition of metalwork, u: Fokkens, H. / Harding, A. (ur.), Handbook of the European Bronze Age, Oxford 2013, 121-139.

Bray, P. 2016, Metal, metalwork and specialization: The chemical composition of British Bronze Age swords in context, u: Koch, J. (ur.), Celts from the

West III: Proceedings of the AEMA Conference, Cardiff 2014, Cardiff 2016, 229-246.

Brück, J. 2006, Fragmentation, personhood and the social construction of technology in Middle and Late Bronze Age Britain, Cambridge Archaeological Journal 16(3), 2006, 297-315.

Brück, J. 2016, Hoards, Fragmentation and Exchange in the European Bronze Age, u: Hansen, S. / Neumann, D. / Vachta, T. (ur.), Raum, Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaften, Berlin 2016, 75-92.

Budd, P. / Pollard, M. / Scaife, B. / Thomas, R. G. 1995, Oxhide Ingots, Recycling, and the Mediterranean Metals Trade, Journal of Mediterranean Archaeology 8(1), 1-32.

Clausing, C. 2003, Ein Urnenfelderzetlicher Hortfund von Slavonski Brod, Kroatien, Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum 50(1), 2003, 47-205.

Čović, B. 1957, Nekoliko manjih preistoriskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XII, 1957, 241-255.

Čović, B. 1958, Barice – nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIII, 1958, 77-96

Čović, B. 1988, Barice-Gređani – kulturna grupa, u: Arheološki leksikon, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 60-61.

Falkenstein, F. 2011, Zu Struktur und Deutung älterurnenfelderzeitlicher Hortfunde im nordalpinen Raum, u: Dietz, U. L. / Jockenhövel, A. (ur.), Bronzen im Spannungsfeld zwischen praktischer Nutzung und symbolischer Bedeutung, Beiträge zum internationalen Kolloquium am 9. und 10. Oktober 2008 in Münster, Prähistorische Bronzefunde XX/13, Stuttgart 2011, 71-105.

Dietrich, O. 2014, Learning from "scrap" about Late Bronze Age hoarding practices. A biographical approach to individual acts of dedication in large metal hoards, European Journal of Archaeology 17(3), 2014, 468-486.

Filipović, M. 1969. Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne, Građa, knj. 12, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1969.

Fontijn, D. 2002, Sacrificial landscapes: Cultural Biographies of persons, objects and "natural" places in the Bronze Age of the southern Netherlands, Leiden 2002.

Fontijn, D. 2013. Epilogue: cultural biographies and itineraries of things: second thoughts, u: Hahn, H. P. / Weiss, H. (ur.), Mobility, meaning and the transformations of things: shifting contexts of material culture through time and space, Oxford 2013, 183-195.

Furmánek, V. / Novotná, M. 2006, Die Sicheln in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde XVIII/6, Stuttgart 2006.

Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze – und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.

Gavranović, M. / Jašarević, A. 2016, Neue Funde der Spätbronzezeit aus Nordbosnien / Novi nalazi kasnoga brončanog doba iz sjeverne Bosne, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 33, 2016, 89-132.

Gavranović, M. / Mehofer, M. 2016, Local forms and regional distributions – Metallurgical analysis of Late Bronze Age objects from Bosnia, Archaeologia Austriaca 100, 2016, 87-107.

Gosden, C. / Marchall, Y. 1999, The Cultural Biography of Objects, World Archaeology 31(2), 1999, 169-178.

Hansen, S. 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatbecken, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn 1994.

Hansen, S. 2005, Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis, u: Horejs, B. et al. (ur.), Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121, Bonn 2005, 211-230.

Hansen, S. 2012, Bronzezeitliche Horte: Zeitliche und räumliche Rekontextualisierungen, u: Hansen, S. / Neumann, D. / Vachta, T. (ur.), Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa, Berlin 2012, 23-48.

Hansen, S. 2016. A short History of Fragments in Hoards of the Bronze Age, u: Baitinger, H. (ur.), Materielle Kultur Und Identität Im Spannungsfeld Zwischen Mediterraner Welt Und Mitteleuropa, Römisch-Germanisches Zentralmuseum–Tagungen 27, Mainz 2016, 185-208.

Huth, C. 2008. Horte als Geschichtsquelle, u: Schmotz, K. (ur.), Vorträge des 26. Niederbayerischen Archäologentages, Rhaden 2008, 131-162.

Jašarević, A. 2018, Arheološki naseobinski kompleks na Griču, Tešanj, u: Jašarević, A. / Prnjavorac, E. (ur.), Grad u bronzi, Tešanj 2018, 16-57.

Jašarević, A. / Blečić Kavur, M. / Ćubela, D. 2015, Special Edition: Studies of Late Bronze Age hoards from northern Bosnia, Archaeometallurgy in Europe IV, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 2015, 71-72.

Jovanović, D. B. 2010, Ostave Vršačkog gorja: Markovac – Grunjac, Gradski muzej Vršac, Vršac 2010.

Knapp, B. A. 2000, Archaeology, Science-Based Archaeology and the Mediterranean Bronze Age

Metals Trade, European Journal of Archaeology 3(1), 2000, 31-56.

König P. 2004, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde XX/11, Stuttgart 2004.

Mason, A. / Powell, W. / Bankoff, A. / Mathur, R. / Bulatović, A. / Filipović, V. / Ruiz, J. 2016, Tin isotope characterization of bronze artifacts of the central Balkans, Journal of Archaeological Science 69, 2016, 110-117.

Molloy, B. 2018. Conflict at Europe's crossroads: Analysing the social life of metal weaponry in the Bronze Age Balkans, u: Dolfini, A. et al. (ur.), Prehistoric Warfare and Violence: Quantitative and Qualitative Approaches. Quantitative Methods in the Humanities and Social Sciences, Cham 2018, 199-224.

Nebelsick, L. 2000, Rent asunder: Ritual violence in Late Bronze Age hoards, u: Pare, C. F. E. (ur.), Metals Make the World Go Round. The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe, Oxford 2000, 160-175.

Pavlin, P. / Jašarević, A. 2016, Depo iz starejšega obdobja kulture žarnih grobišč iz Paležnice Donje pri Doboju (Bosna in Hercegovina) / The Early Urnfield period hoard from Paležnica Donja near Doboj (Bosnia and Herzegovina), Arheološki vestnik 65, 2016, 31-72.

Powell, W. / Bankoff, A. / Mason, A. / Mathur, R. / Bulatović, A. / Filipović, V. 2018, Tin Sources and Regional Trade in the Bronze Age of Southeast Europe: Evidence from Tin Isotopes, u: Alexandrov, S. et al. (ur.), Gold & bronze: metals, technologies and interregional contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age, Sofia 2018, 141-149.

Petrescu-Dîmboviţa M. 1978, Die Sicheln in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde XVIII/1, München 1978.

Radivojević, M. / Roberts, B. W. / Pernicka, E. / Stos-Gale, Z. / Martinón-Torres, M. / Rehren, T. / Bray, P. / Brandherm, D. / Ling, J. / Mei, J. / Vandkilde, H. / Kristiansen, K. / Shennan, S. J. / Broodbank, C. 2018, The Provenance, Use, and Circulation of Metals in the European Bronze Age: The State of Debate, Journal of Archaeological Research 27, 131-185.

Rezi, B. 2011, Fragmentation in Late Bronze Age hoards from Transylvania, u: Berecki, S. / Nemeth, R. E. / Rezi, B. (ur.), Bronze Age Rites and Ritual in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 8–10 October 2010, Târgu Mureş 2011, 303-334.

Sommerfeld, C. 1994, Gerategeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa, Vorgeschichtliche Forschungen 19, Berlin – New York 1994.

Ţârlea, A. 2008, The concept of "selective deposition", Peuce VI, 2008, 63-132.

Teržan, B. 2003, Bronasta žaga – prispevek k prazgodovini rokodelskega orodja, Opvscvla archaeologica 27, 2003, 187-197.

Teržan, B. 2016, Žaga, u: Teržan, B. / Borgna, E. / Turk, P. Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu. Depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso. Ripostigli della Età del Bronzo e del Ferro in Slovenia III, Katalogi in monografije 42, Ljubljana 2016, 195-202.

Tilley, C. 1999, Metaphor and Material Culture, Oxford 1999.

Turk, P. 1996, Datacija poznobronastodobnih depojev / The Dating of Late Bronze Age Hoards, u: Teržan, B. (ur.), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II, Katalogi in monografije 30, Ljubljana 1996, 89-124.

Turk, P. 2016, Sulične osti in kopita, u: Teržan, B. / Borgna, E. / Turk, P. Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu. Depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso. Ripostigli della Età del Bronzo e del Ferro in Slovenia III, Katalogi in monografije 42, Ljubljana 2016, 63-97.

Turner, L. 2010. A re-interpretation of the Later Bronze Age metalwork hoards of Essex and Kent, Oxford 2010.

Vasić, R. 1994, Die Sicheln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde XVIII/5, Stuttgart 1994.

Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Monografije 1, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini, K. 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Brončano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 547-646.

Wiseman, R. 2018, Random accumulation and breaking: The formation of Bronze Age scrap hoards in England and Wales, Journal of Archaeological Science 90, 2018, 39-49.

Žeravica, Z. 1993, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde IX/18, Stuttgart 1993.

Katalog[72]

1. Ulomak jezičaste ručke mača. Ravan jezičak završava u obliku ribljeg repa. Ojačanog je rubnika s jednom ovalnom rupicom i očuvanom zakovicom u gornjem dijelu. Zakovica je manja, zaobljena i ovalnog presjeka.
Veličina: dužina 3,4 cm; dužina zakovice 2,3 cm; širina drške 2 cm; težina 14 g.
Inventarni broj: MD 4880

2. Ulomak sječiva mača lećastog presjeka s dva tanka žlijeba koja teku usporedno s oštricama mača.
Veličina: dužina 5 cm; širina sječiva 3,3 cm; težina 47 g.
Inventarni broj: MD 4877

3. Ulomak savinutog sječiva bodeža lećastog presjeka s blago naglašenim središnjim rebrom. Vršak bodeža nije očuvan.
Veličina: dužina 8,5 cm; širina sječiva 2,3 cm; težina 17 g.
Inventarni broj: MD 4879

4. Ulomak savinutog sječiva bodeža lećastog presjeka s blagim središnjim rebrom.
Veličina: dužina 7 cm; širina sječiva 1,9 cm; težina 6 g.
Inventarni broj: MD 4878

5. Ulomak vrha koplja plamenastog oblika lista s kratkim, cilindričnim tuljcem za nasad. Nedostaje gotovo čitav list. Očuvani dio lista je gladak i neprofiliran, a gornji dio tuljca je okruglog presjeka, s tekućim prijelazom iz lista u tuljac. Neznatno niže od prijelaza nalaze se dvije rupice za pričvršćivanje vrha koplja. Tuljac je okruglog presjeka, završava ravnim rubnikom ukrašenim dvjema urezanim paralelnim linijama i vertikalnim kosim crticama.
Veličina: dužina 8 cm; širina lista 2,4 cm; širina otvora tuljca 2 cm; težina 54 g.
Inventarni broj: MD 4874

6. Ulomak tuljca koplja, okruglog presjeka. Na sredini tuljca nalaze se dvije rupice za pričvršćivanje vrha koplja. Rubnik je oštećen, na tuljcu su dvije nepravilne perforacije.
Veličina: dužina 7,2 cm; širina otvora tuljca 2,3 cm; težina 62 g.
Inventarni broj: MD 4875

7. Ulomak vrha koplja plamenastog oblika i okruglog presjeka gornjeg dijela tuljca. List je gladak i neprofiliran. Nedostaje vrh lista i tuljac.
Veličina: dužina 4 cm; širina lista 2,5 cm; težina 17 g.
Inventarni broj: MD 4873

8. Ulomak sječiva noža, trokutastog presjeka.
Veličina: dužina 2,7 cm; širina 2 cm; težina 8 g.
Inventarni broj: MD 4867

9. Ulomak vrška sječiva noža.
Veličina: dužina 4,5 cm; širina 1,7 cm; težina 4 g.
Inventarni broj: MD 4865

10. Ulomak sjekire sa zaliscima, suženog lista na prijelazu u zaobljeno i raširenо sječivo. Gornji dio tijela i tjeme sjekire nisu sačuvani.
Veličina: dužina 4,9 cm; širina sječiva 3,5 cm; težina 39 g.
Inventarni broj: MD 4876

11. Srp s dugmetom ravne osnove tipa Ponticeu. Očuvan je djelomično, odlomljenog vrha sječiva. Hrbat je blago povijen, sječivo neravnomjerno. Ojačani su s dva paralelna plastična rebra.
Veličina: dužina 9,8 cm; širina 2 cm; težina 31 g.
Inventarni broj: MD 4858

12. Ulomak srpa s jezičastom ručkom i s kompleksnom zakrivljenošću hrpta. Očuvan je naglašeno zakrivljen / zasvođen vrh sječiva koji završava jezičasto s okruglasto-spljoštenim proširenjem na vrhu. Srpu nedostaje donja 1/3, tj. dio sječiva i ručka, a cijeli su hrbat i sječivo ojačani profiliranim paralelnim rebrima.
Veličina: dužina 12,7 cm; širina 2,4 cm; težina 30 g.
Inventarni broj: MD 4857

13. Ulomak vrha srpa s blago zakrivljenim sječivom. Hrbat je ojačan plastičnim rebrom.
Veličina: dužina 2,7 cm; širina 1,4 cm; težina 1 g.
Inventarni broj: MD 4866

14. Ulomak oštećenog sječiva srpa s naglašenim plastičnim rebrom hrpta.
Veličina: dužina 10,4 cm; širina 3,3 cm; težina 39 g.
Inventarni broj: MD 4859

15. Ulomak savinutog vrha sječiva srpa s plastičnim rebrom hrpta
Veličina: dužina 4,2 cm; širina 2,2 cm; težina 7 g.
Inventarni broj: MD 4868

16. Ulomak sječiva srpa s naglašenim plastičnim rebrom hrpta.
Veličina: dužina 7 cm; širina 2,5 cm; težina 17 g.
Inventarni broj: MD 4864

17. Ulomak savinutog vrha sječiva srpa, ojačanog s dva plastična rebra.
Veličina: dužina 6 cm; širina 3 cm; težina 18 g.
Inventarni broj: MD 4861

[72] Kataloški brojevi slijede brojeve na tablama. Crteži su izrađeni u mjerilu M. 1:1. Crteže i grafiku su izradili Saša Živanović i Martina Blečić Kavur.

18. Ulomak savinutog sječiva srpa, ojačanog s dva plastična rebra.
Veličina: dužina 4,2 cm; širina 2,1 cm; težina 14 g.
Inventarni broj: MD 4863

19. Manji ulomak savinutog sječiva srpa, ojačanog s dva plastična rebra.
Veličina: dužina 3,1 cm; širina 3 cm; težina 15 g.
Inventarni broj: MD 4869

20. Ulomak deformiranog i oštećenog sječiva srpa s naglašenim plastičnim rebrom hrpta.
Veličina: dužina 7,3 cm; širina 2,9 cm; težina 30 g.
Inventarni broj: MD 4860

21. Ulomak ručke jezičastog srpa, raščlanjen s dva vertikalna rebra.
Veličina: dužina 4,2 cm; širina drške 2,1 cm; težina 14 g.
Inventarni broj: MD 4862

22. Ulomak blago zakrivljenog lista manje pile. Sječivo je oštećeno, krajevi se sužavaju.
Veličina: dužina 5,5 cm; širina 1 cm; težina 1 g.
Inventarni broj: MD 4890

23. Ulomak vrha manje pile, očuvanog blago zakrivljenog lista i suženih krajeva. Sječivo je oštećeno i istrošeno.
Veličina: dužina 3,9 cm; širina 1,9 cm; težina 1 g.
Inventarni broj: MD 4889

24. Ulomak ogrlice / torquesa okruglog presjeka, metopno ukrašene urezanim linijama.
Veličina: dužina 4,7 cm; promjer 0,5 cm; težina 10 g.
Inventarni broj: MD 4871

25. Spiralno namotana žica, okruglog presjeka, ulomak naočalastog privjeska.
Veličina: promjer 2 cm; težina 1 g.
Inventarni broj: MD 4886

26. Ulomak alkice, okruglog presjeka žice.
Veličina: promjer 1,9 cm; težina 1 g.
Inventarni broj: MD 4891

27. Ulomak manžetaste narukvice sa šest vodoravnih kanelura.
Veličina: dužina 4,5 cm; širina 1 cm; težina 2 g.
Inventarni broj: MD 4870

28. Ulomak trakaste narukvice sa središnjim profiliranim rebrom.
Veličina: dužina 3,7 cm; debljina 1 cm; težina 1 g.
Inventarni broj: MD 4872

29. Ulomak savinute trakaste narukvice, ukrašen urezanim kosim crticama uz rubove i po sredini narukvice.
Veličina: dužina 1,7 cm; širina 1,5 cm; težina 1 g.
Inventarni broj: MD 4884

30. Dva ulomka savijenog brončanog lima, ukrašenog iskucanim točkicama u dva paralelna girlandna niza s bradavičastim ispupčenjem ispod njih.
Veličina: dužina 7 cm; širina 6,2 cm; težina 15 g.
Veličina: dužina 7,4 cm; širina 4,5 cm; težina 8 g.
Inventarni broj: MD 4881+4882

31. Ulomak ravne brončane šipke ili zarubka.
Veličina: dužina 9,1 cm; širina 0,7 cm; težina 2 g.
Inventarni broj: MD 4888

32. Ulomak brončane šipke rombičnog presjeka.
Veličina: dužina 3,3 cm; debljina 1 cm; težina 7 g.
Inventarni broj: MD 4887

33. Manji amorfni grumen bronce.
Veličina: dužina 2,5 cm; debljina 1,5 cm; težina 19 g.
Inventarni broj: MD 4885

34. Ulomak brončane šipke s rebrom.
Veličina: dužina 8,8 cm; širina 1,4 cm; težina 31 g.
Inventarni broj: MD 4883

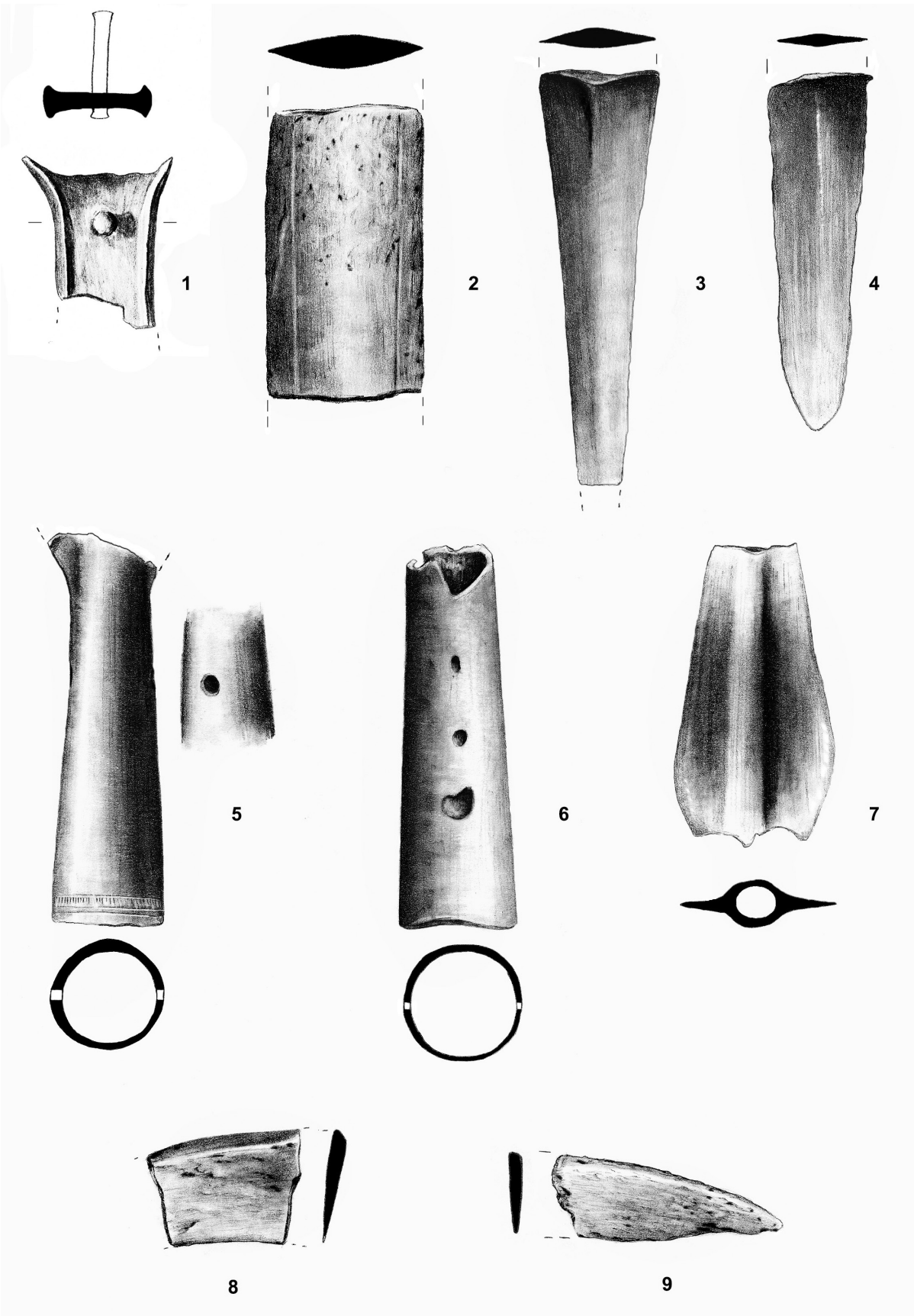

Tabla I

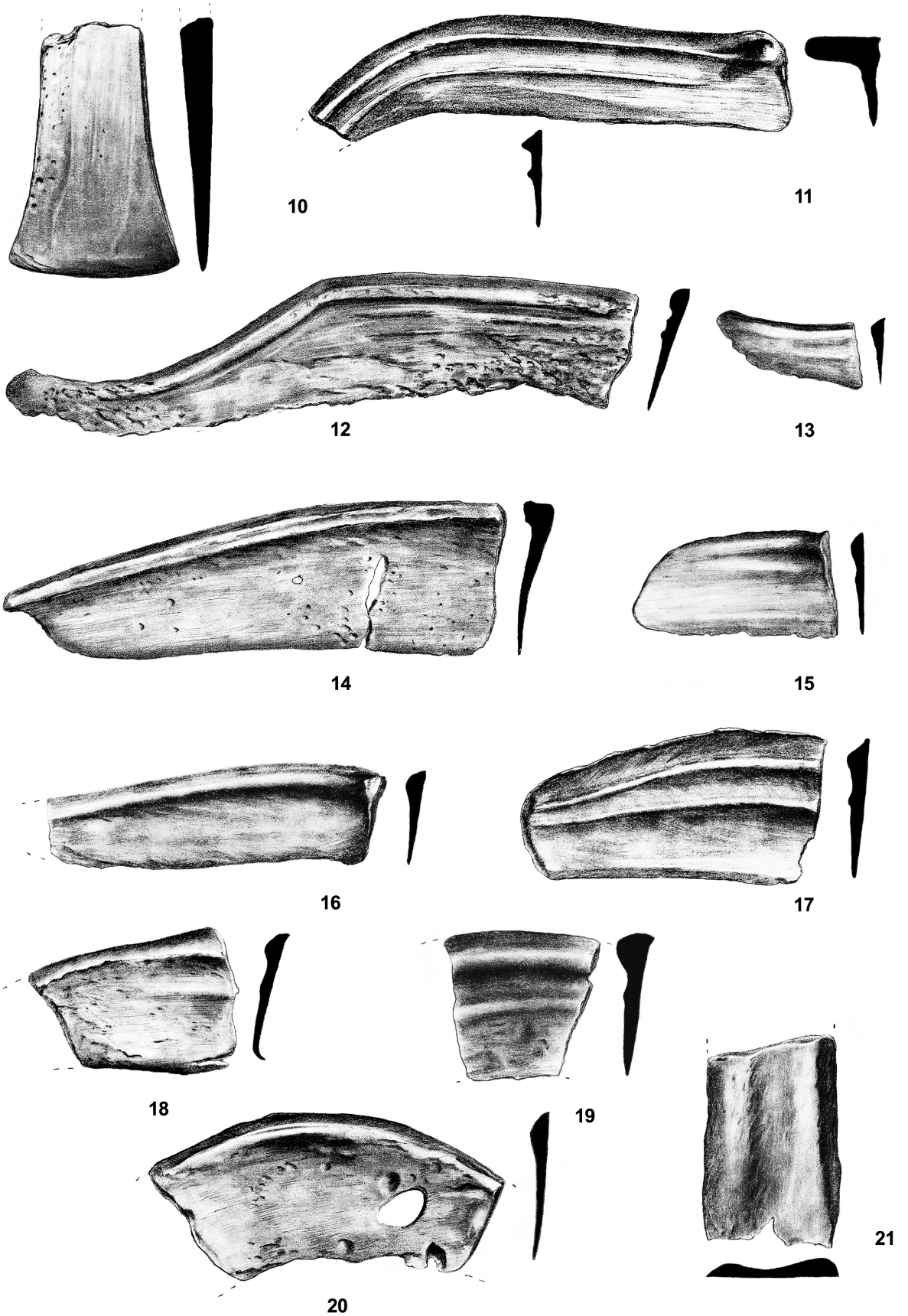

Tabla II

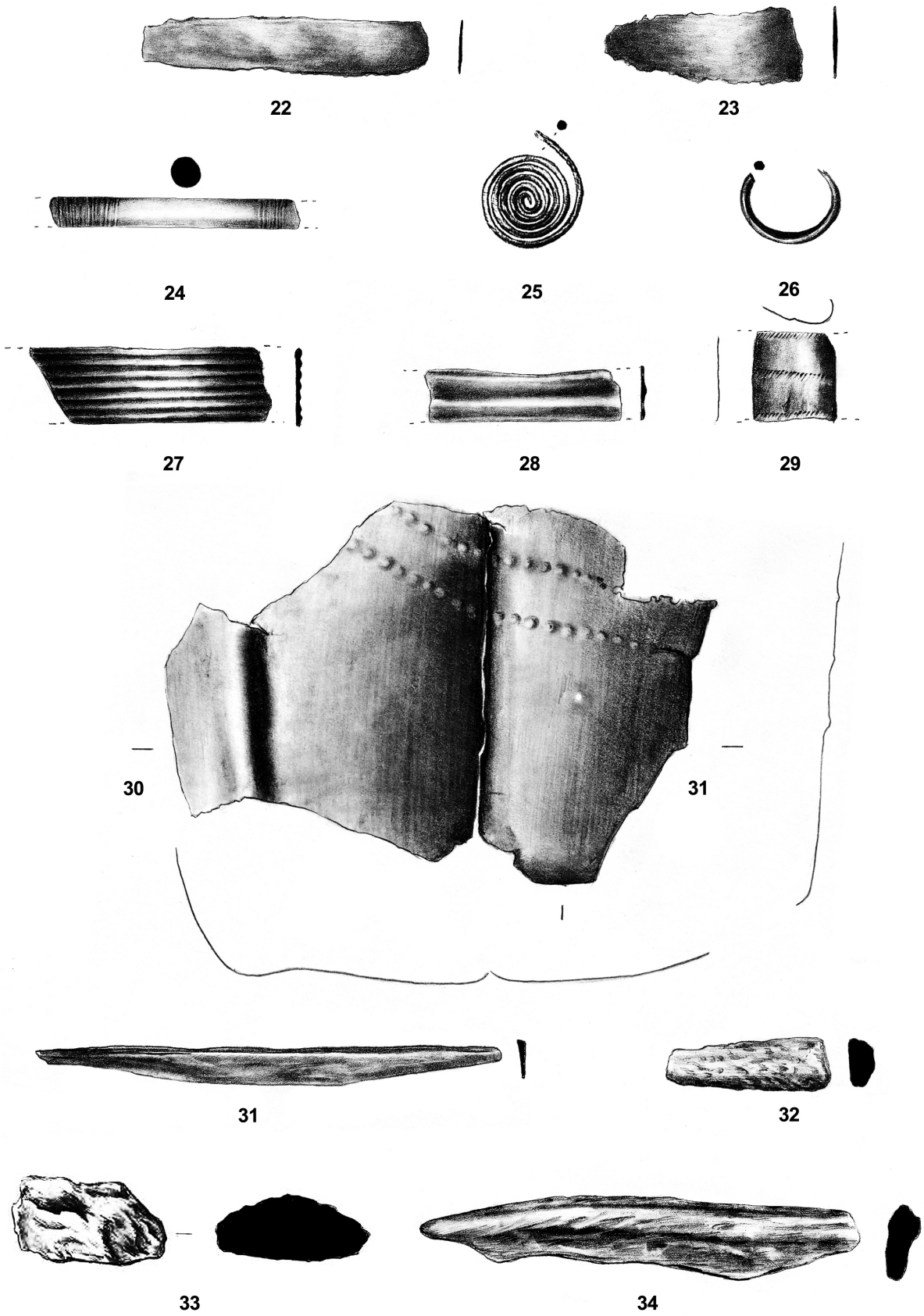

Tabla III

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 125–136
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.121

Zepteräxte der Bronzezeit in Osteuropa

Eugen Sava
Chişinău
Elke Kaiser
Berlin
Mariana Sîrbu
Chişinău

Abstrakt: In this article, the theme of the stone axes in the Borodino hoard is taken up again in view of a newly discovered polished axe, probably made of diorite. The axe was handed over to the National Museum of History of Republic Moldova in Chişinău in 2019. Other such polished axes are known from the Prut-Dniester area, which are published here in high-quality photographs. The aforementioned Borodino assemblage was found in 1912, not far from the present state border between the Republic of Moldova and Ukraine, contained metal objects and also semi-precious stone axes and mace heads. , Although mostly little is known about their find circumstances, these finds from the Prut-Dniester area nevertheless increase the number of comparisons for the axes of the Borodino type and also show that such axe forms were not unique in the Bronze Age of the northwestern Black Sea region. Many of the analogies for the Borodino type axes date to the late Middle Bronze Age and the Late Bronze Age (Post-Catacomb and Srubnaya cultures). The article discusses traditions in the production and use of such elaborate stone axes in Eastern Europe and contemplates the possibility that the finely worked axes and mace heads can be interpreted as having originally served as sceptres.

Key words: Stone axes, Scepters, Bronze Age, Status symbols, Insignia of power, Hoard

Seit seiner Auffindung im Jahr 1912 hat der Hort von Borodino nichts von seiner Faszination verloren.[1] Seit mehr als einem Jahrhundert bemühen sich Forscher um eine präzisere chronologische und kulturhistorische Einordnung dieses Fundkomplexes.[2] Doch wie praktisch alle exzeptionellen Hortfunde entzieht sich auch dieses Ensemble einer zufriedenstellenden oder gar abschließenden Interpretation. In unserem Beitrag beschränken wir uns auf die steinernen Äxte des Typs Borodino (Abb. 1), denn für sie konnten in den letzten Jahrzehnten Vergleiche zusammengetragen werden, die eine Datierung in die letzten Jahrhunderte vor und die ersten Jahrhunderte nach 2000 v. Chr. erlauben.

Grundlegend für diesen Artikel sind drei steinerne Äxte, die in der Republik Moldau geborgen wurden. Bei einem handelt es sich um einen neuen Zufallsfund, der hier erstmals in deutscher Sprache vorgelegt wird, die beiden anderen sind bereits früher publiziert worden, werden aber hier mit neuen Abbildungen gezeigt. Alle diese drei Stücke stellen direkte Analogien zu den Exemplaren aus dem Hort von Borodino vor. Sie erweitern damit die Vergleichsbasis deutlich und an ihnen kann auch aufgezeigt werden, dass zumindest solche Axtformen im nordwestlichen Schwarzmeergebiet keine Besonderheiten darstellten, wie das früher vermutet wurde. Unseren Beitrag möchten wir mit einigen Gedanken zu der möglichen Funktion solcher Äxte ausklingen lassen. Blagoje Govedarica hat eine viel beachtete Monografie zu den steinernen Zeptern der frühen Kupferzeit im nördlichen Schwarzmeerraum und angrenzenden Regionen verfasst.[3] Wir nehmen die Steinäxte der ausgehenden Mittelbronzezeit in Osteuropa zum Anlass, um über die Funktion als Zepter solcher elaborierter Objekte nachzudenken, und hoffen, dem Jubilar damit eine Freude zu bereiten.

Abb. 1 *Vier Äxte aus dem Hort von Borodino* (aus Sava / Sîrbu 2019, Fig. 2)

Die Äxte des Typs Borodino im Prut-Dnestr-Raum

Zufallsfund, wahrscheinlich Rîşcani

Die Axt, aus grauweißem Gesteinmit schwarzen Einschlüssen, wahrscheinlich Diorit,[4] weist eine feinpolierte Oberfläche auf (Abb. 2; 5,3).[5] Das Stück hat eine längliche Form, das Schaftloch ist nicht zentral, sondern am Ende des zweiten Drittels angebracht. Beim Schaftloch setzen drei erhabene Facetten ein, von denen zwei gegenständig neben dem Schaftloch beginnen und schräg an jeweils an einer Seite von unten nach oben verlaufen und dann spitz auf dem vorderen Axtrücken zusammenlaufen. Hier mündet auch die dritte Rippe in das Muster, die längs des Rückens vom Axtloch gerade nach vorne läuft. Der Nacken ist rundlich, nicht abgesetzt. Die Schneide hat eine nach oben gebogene Spitze. Das Stück findet seine direkte Entsprechung in der Axt von Borodino mit schaufelartig aufgeworfener Schneide (Abb. 1,b).

Maße: Länge – 16,5 cm; größte Höhe (beim Schaftloch) – 3,1 m; größte Breite (beim Schaftloch) – 5,4 cm; Nackendurchmesser – 2,2 cm; Höhe der Schneide – 5,7 cm; Durchmesser des Schaftlochs – 1,9 cm (ventral) und 1,7 cm (dorsal); Höhe des Schaftloches – 3,1 cm.

Die vermutlich in der Stadt Rîşcani geborgene Axt mit hoch gezogener Schneide wurde von Vasile Covaliuc in seinem Garten bei Arbeiten im Jahr 2015 gefunden. Die Axt gelangte über Umwege in das Nationalmuseum für Geschichte der Republik Moldau, wo sie heute archiviert ist: Inv Nr. FB-30379. Weitere Einzelheiten zu den Fundumständen konnten die Museumsmitarbeiter leider nicht ermitteln.

[1] Erste Publikation: Штерн 1914.
[2] Кривцова-Гракова 1949; Попова [ohne Jahr]; Бочкарев 1968; Сафронов 1968; Kaiser 1997; Šišlina 2013; Кайзер 2018; Шишлина 2019a.
[3] Govedarica 2004.
[4] Keines der hier vorgestellten Stücke aus dem Prut-Dnestr-Gebiet wurde petrografisch untersucht, daher erfolgt die Zuweisung zu bestimmten Gesteinsarten unter Vorbehalt.
[5] Sava/Sîrbu 2019, 101-110.

Abb. 2 *Zufallsfund von Rîşcani* (?), *Republik Moldau. Axt des Typs von Borodino* (aus Sava / Sîrbu 2019, Fig. 1)

Berezca/Berezchi/Beriozchi

Die Axt aus dunkelgrünem Gestein, möglicherweise Nephrit,[6] wurde Anfang des 20. Jahrhunderts geborgen und bei den verschiedenen Veröffentlichungen ist es zu Unstimmigkeiten des Fundortnamens gekommen.[7] Die Axt mit ihrem langgestrecktem Körper ist sorgfältig poliert und die Konturen sind in Längsrichtung betont. Die Schneide ist nach oben und unten leicht ausgezogen. Der Nacken ist pilzförmig gestaltet (Abb. 3; 5,2).

Maße: Länge – 15,5 cm; größte Höhe (beim Schaftloch) – 3,6 m; Nackendurchmesser – 4,1 cm; Höhe der Schneide – 5,3 cm; Durchmesser des Schaftlochs – 2,5 cm (ventral) und 2,7 cm (dorsal); Höhe des Schaftloches – 3,4 cm.

V. A. Dergačev zufolge kam die Axt 1947 in das Kreis- und Geschichtsmuseum der damaligen Sowjetrepublik Moldawien.[8] Später wurden von dem gleichem Ort noch ein Keramikgefäß und ein Bronzedolch übergeben. Alle Objekte sollen nach Auskunft der Überbringer sich ursprünglich in einem Grabhügel befunden haben, der während des Baus der Straße Bender-Chişinău zerstört wurde. Daher vermutet

[6] Nach Angaben von V. A. Dergačev (Дергачев 1973, 114).
[7] Сергеев 1955, 113-114; Дергачев 1973, 114; Kaiser 1997, Taf. 27/8; Motzoi-Chicideanu / Şandor-Chicideanu 2017, pl. 11/5 (hier unter dem Namen "Bezerka" geführt).
[8] Дергачев 1973, 114.

Abb. 3 *Axt des Typs von Borodino aus Berezca/Berezchi /Beriozchi* (aus Sava / Sîrbu 2019, Fig. 3)

Abb. 4 *Axt des Typs von Borodino aus Teţcani* (aus Sava / Sîrbu 2019, Fig. 4)

Dergačev, dass es sich eigentlich um Grabbeigaben gehandelt habe.[9] Die Axt befindet sich im Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală (Nationalmuseum für Völkerkunde und Naturgeschichte) in Chişinău (ohne Inventar-Nr.)

Teţcani

Die Axt weist einen langgezogenen Körper auf und ist vermutlich aus einem Diabas gefertigt. Die dunkelgraue Oberfläche ist sorgfältig geglättet. Auf dem Rücken sind drei schmale Rippen herausgearbeitet, zwei betonen die Ränder des Rückens vom Nacken bis zur Schneide, vor der sie zusammenlaufen. Hier trifft vereint sich außerdem ein dritter schmaler Grat, der entlängs der Mittellinie des Rückens aufgebracht ist. Am Nacken biegen die beiden äußeren Rippen zu den Seiten ab und formen hier ein kurvolineares Motiv (Abb. 4; 5,4). Der Nacken ist rundlich-oval und nur schwach vom Körper abgesetzt.

Maße: Länge – 16,0 cm; größte Höhe (beim Schaftloch) – 4,0 m; Nackendurchmesser – 4,0 x 3,0 cm; Höhe der Schneide – 5,9 cm; Durchmesser des Schaftlochs – 2,4 cm (ventral) und 2,6 cm (dorsal); Höhe des Schaftloches – 3,3 cm.

[9] Ebd.; Сергеев 1955, 113-114.

Die Axt wurde zusammen mit einer weiteren und einer Lanzenspitze aus Bronze 1927 oder 1928 bei Bauern beim Abbau von Kalkstein am Rande des Dorfes entdeckt. Dergačev verzeichnete die drei Gegenstände als einen Hort.[10]

Die Axt befindet sich im Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală (Nationalmuseum für Völkerkunde und Naturgeschichte) in Chişinău: Inv. Nr. 2.V.493.

Die Äxte aus dem eponymen Hortfund

Die vier vollständigen Äxte aus dem Hort von Borodino variieren zwischen 14,1 cm und 20,9 cm Länge, sie sind zwischen 3,9 und 5,35 cm breit. Die Durchmesser des Nackens reicht von 2,2 cm bis zu 3,3 x 3,35 cm.[11] Der Nacken der nur fragmentiert erhaltenen Axt misst 3,95 cm im Durchmesser. Damit liegen die Maße der drei hier vorgestellten Steinäxte aus der Republik Moldau näher zu dem kleinsten Stück aus dem bekannten Schatzfund, dessen Fundstelle aufgrund von modernen Grenzziehungen heute im Staatsterritorium der Ukraine liegt, allerdings unweit zur Grenze der Republik Moldau (Abb. 5,1). Die steinernen Äxte aus Borodino lassen sich in zwei Typen unterteilen. Bei drei der vollständig erhaltenen Äxte handelt es sich um einen Typ mit pilzförmigem Nacken, gebogenem Axtkörper, der in einer Schneide mit leicht herausgezogenen Enden endet. Auch die fragmentierte Axt kann zu diesem Typ gezählt werden. Einen anderen Typ repräsentiert die vierte Axt, vornehmlich aufgrund ihres sehr schlanken und langgestreckten Körpers und der nach oben gebogenen und spitz zulaufenden Schneide.

Die im Vergleich zu dem letztgenannten Stück etwas massiveren Exemplare sind unterschiedlich facettiert, keines gleicht dem anderen (Abb. 1a,c,d). Alle Äxte sind sorgfältig poliert, doch die gerade in einer erschienenen Monografie zu dem Hort von Borodino abgebildeten hochaufgelösten Fotos zeigen deutlich, dass sie aus unterschiedlichem Gestein gemacht sind, das wiederum die Politur anders wirken lässt.[12] Anders ausgedrückt, der äußere Eindruck lässt vier bzw. fünf heterogene Äxte erkennen, obwohl sie hinsichtlich ihrer Formgebung sehr ähnlich wirken.[13] Drei der Objekte sind aus Jadeit mit variierenden grünen Farbtönen gefertigt.[14] Die sehr schlanke Axt mit nach oben gebogener Schneide und das kürzeste Stück in dieser Kollektion weisen nur wenige Einschlüsse auf, haben eine sehr homogene Farbe, während das dritte aus Jadeit hergestellte Exemplar viele kleine weiße Einschlüsse aufweist. Die Bruchstücke der fünften Axt und die vierte vollständige Axt bestehen aus Antigorit.[15] Die erstgenannte ist grünlich, die andere von dunkelgrün-grauer Farbe. Auf die Beschreibung der Äxte wird an dieser Stelle so viel Wert gelegt, um zu verdeutlichen, dass auch die Exemplare in dem Hort von Borodino offensichtlich nicht aus einem Gestein produziert und keine festen Maße eingehalten worden sind. Sie machen den Eindruck, dass hier Äxte vorliegen, die zunächst getrennt im Umlauf waren, eigenständige Biografien hatten, bevor sie zusammen mit den Metallobjekten und den Keulenköpfen deponiert wurden. Diese Variabilität in den Rohstoffen, die sich wiederum auf die Gestaltung und das Aussehen der Äxte auswirkten, erschwerte die Suche nach Vergleiche in dem Jahrhundert seit dem Auffinden des Hortfundes, denn es wurden möglichst exakte Parallelen gesucht. Die Forschungsgeschichte hat nun ergeben, dass für den Typ mit dem vergleichsweise massiven Körper, dem pilzförmigem Nacken und der leicht nach unten ziehenden Schneide mehrere vergleichbare Äxte vorliegen, vorausgesetzt man akzeptiert von vornherein gewisse Abweichungen. Außer den genannten Formmerkmalen müssen die Vergleiche sorgfältig poliert und ihre Konturen Facetten oder Rippen betont sein.

Mögliche Vergleiche zu den Äxten des Typs Borodino

Zu solchen Exemplaren gehören auch die drei oben beschriebenen Äxte im Prut-Dnestr Raum (Abb. 2-4). Die wohl überzeugendste Analogie liegt mit dem Fund aus einem Grab der Post-

[10] Дергачев 1973, 111.
[11] Шишлина 2019a, Taf. 6.
[12] Ebd., Ris. 8-12.
[13] Калинин и др. 2019, Ris. 1–2.
[14] Ebd., 45-46, Taf. 1.
[15] Ebd.

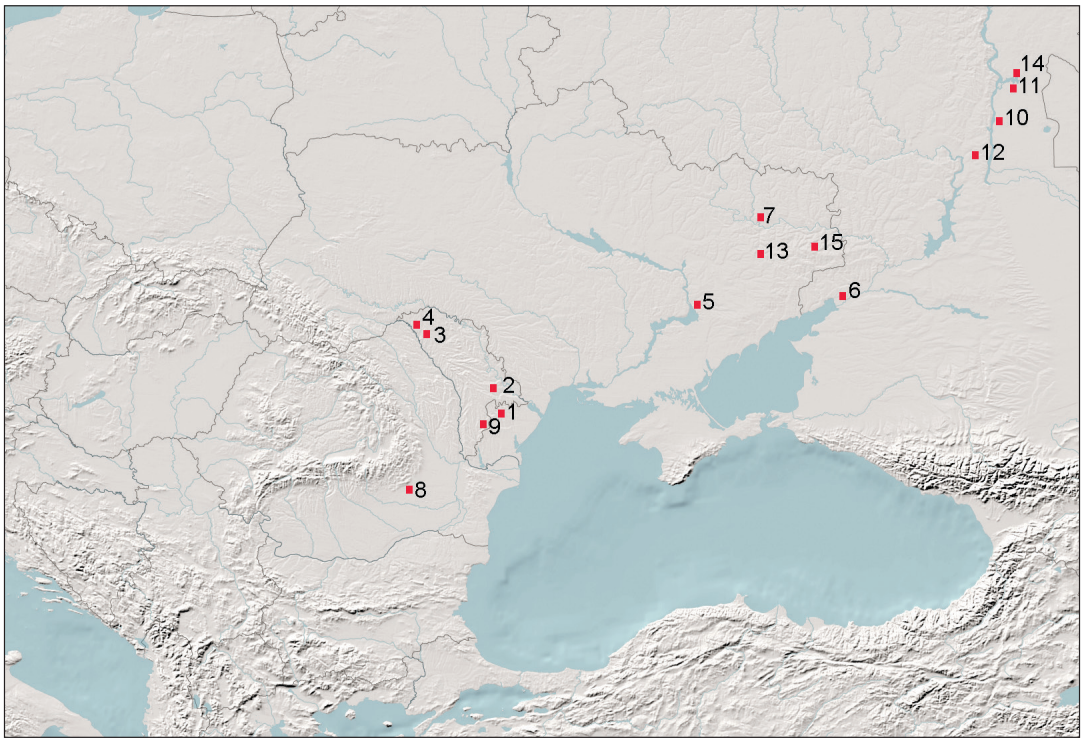

Abb. 5 *Karte mit Steinäxten, die mit den Typen aus Borodino verglichen wurden und im Text genannt sind:* 1 Borodino; 2 Berezca / Berezchi / Beriozchi; 3 Rîşcani; 4 Teţcani; 5 Balabino; 6 Levencovka; 7 Usovo Ozero; 8 Năeni-Zănoaga / Cetatea 2; 9 Copceac; 10 Verchnij Balyklej; 11 Novopavlovskij Grabhügelfeld; 12 Chutor Chlebnyj; 13 Kalinovo; 14 Berezovskij Grabhügelfeld II; 15 Petrovskoe

katakombengrabkulturen[16] bei dem Dorf Balabino in der Südukraine vor (Abb. 5,5). Bedauerlicherweise fanden sich in dem Grab keine weiteren Beigaben. Die Bestattung wurde auch nicht mittels ^{14}C-Methode untersucht, so dass es die Grabkonstruktion und der Bestattungsritus sind, die das Primärgrab in dem Kurgan relativchronologisch datieren.[17] Viele andere in der Literatur genannten Vergleiche sind schwierig zu prüfen.[18] Es fehlt an Zeichnungen und Fotografien mit ausreichender Qualität. Häufig sind die genauen Maße der Stücke nicht zu ermitteln. Das gilt auch für Äxte aus dem nordkaukasischen Bereich, die Exemplare des Typs Kabardino-Balkarien, die von V. A. Safronov als Vergleichsfunde herausgearbeitet wurden.[19] Desweiteren kommt erschwerend hinzu, dass die Fundkontexte, aus denen die Äxte stammen, zumeist nicht genauer beschrieben werden oder auch nicht zu ermitteln sind. Ein Teil der Äxte, darauf wird weiter unten auch noch etwas ausführlicher eingegangen, stellen wohl Zufallsfunde dar. Die Zuordnung zu bestimmten archäologischen Kulturen bleibt daher oft ungeklärt. Sicher ist lediglich, dass ein Teil der von Safronov zusammengestellten Axtformen der mittelbronzezeitlichen Nordkaukasischen Kultur zugeordnet werden können.

Mehrere polierte Äxte, die formale Ähnlichkeiten zu den Stücken von Borodino aufweisen, wurden außerdem in Gräbern der frühen Srubnaja-Kultur gefunden.[20] Vereinzelt kamen auch Äxte oder ihre Bruchstücke in Siedlungen der

[16] Früher auch als Kultur mit Mehrwulstkeramik bezeichnet, heute die Kulturgruppen Babino, Lola und Krivaja Luka umfassend (Мимоход 2013).

[17] Антонов 1998; Кайзер 2018, 134-135, Fig. 3.

[18] Eine Übersicht findet sich bei Kaiser 1997, Taf. 23-28.

[19] Сафронов 1968. – In diesem Beitrag wird auf eine ausführliche Darstellung der unterschiedlichen Herangehensweisen in den beiden kontroversen Studien zu dem Hort von Borodino von 1968 verzichtet. Während Safronov eine Detailanalyse für jede Objektgattung, die in dem Depot vertreten ist, vorgenommen hat, um über Analogien zu chronologischen Anhaltspunkten zu gelangen, behandelte V. S. Bočkarev das Ensemble im Kontext von ost- und südosteuropäischen Hortfunden. Er stellte klar heraus, dass es sich um ein Depot von außergewöhnlichen Artefakten handelte, die jeweils selbst längere Zeit im Umlauf gewesen seien und auch über eine bestimmte Zeit hinweg kollektioniert worden seien (vgl. auch Kaiser 1997, 22-23 zur Forschungsgeschichte).

[20] Шишлина 2019б, 147.

Bronzezeit zu tage. In der befestigten Anlage von Levencovka am Unterlauf des Don wurden mehrere Bruchstücke sowie ein Halbfabrikat einer Axt geborgen (Abb. 5,6).[21] Der Ausgräber St. N. Bratčenko ordnete das nicht vollendete Stück dem Borodiner Typ zu, wohl aufgrund der leicht nach oben gebogenen Schneidenspitze und der Leiste, die den Körper umgibt.[22] Der Fundplatz wird der Postkatakombengrabkultur bzw. der Kultur mit Mehrwulstkeramik zugeordnet. Auch auf der Siedlung Usovo Ozero am Severskij Donec wurden Fragmente von Äxten gefunden (Abb. 5,7). Eine vollständig überlieferte Axt wurde auch von S. St. Berezanskaja mit den Formen aus Borodino vergleichen.[23] Die in der Monografie zu der Siedlung veröffentlichte Zeichnung bestätigt dies, Angaben zu Fundumständen oder Gesteinsbestimmungen fehlen leider. Die Besiedlung von Usovo Ozero wird der Srubnaja-Kultur zugeordnet, es wurde aber auch Material der Kultur mit Mehrwulstkeramik geborgen.

Kürzlich haben I. Motzoi-Chicideanu und M. Şandor-Chicideanu eine fragmentarisch überlieferte Axt aus der Siedlung Năeni-Zănoaga/Cetatea 2 (Abb. 5,8) vorgestellt. Das fein gearbeitete Stück aus schwarzem Gestein weist eine nach unten ausziehende Schneide mit vergleichsweise stark geschwungener Kontur auf und ist aufwändig verziert.[24] Die Siedlungsschicht, aus der das Stück geborgen wurde, wird der Monteoru-Kultur, Phase Ic4-Ic3, zugeordnet. Ein Knochen wurde mittels ^{14}C-Methode datiert (Beta-176781: 3740 ± 60 bp), was nach der Kalibrierung der Zeitspanne 2339–1960[25] (95,4 %) entspricht. Die naturwissenschaftliche Datierung stimmt somit gut mit der relativchronologischen Zuordnung der Siedlungsphase zusammen.[26] Die Ausgräber ziehen direkte Vergleiche dieser Axt zu den Exemplaren aus dem Schatz L von Troja und aus dem Hort von Borodino. Von letztgenannten weicht dieses neue Stück jedoch in vielen oben genannten Merkmalen deutlich ab. Ob die Äxte aus dem Schatz L von Troja tatsächlich überzeugende Parallelen darstellen, soll dahingestellt bleiben. Besser nachzuvollziehen sind – zumindest auf der Grundlage der Umzeichnungen – die Vergleiche mit zwei ebenfalls verzierten Äxten, die in Bulgarien aufgefunden wurden.[27] Diese Stücke gehören zu einer Reihe weiterer Äxte, die alle generelle Ähnlichkeiten zueinander und auch zu den Formen aus Bessarabien aufweisen, aber andererseits auch individuelle Züge tragen, so dass kaum ein Exemplar tatsächlich dem anderen gleicht. Das trifft ebenfalls auf die immer wieder in diesem Zusammenhang aufgeführten Äxte von Troja zu. Sie sind deutlich massiver und größer als die Stücke aus Borodino, ebenso weichen sie in Form und der Verzierungsleiste am Schaftloch ab.[28]

Tradition der geschliffenen Äxte in Osteuropa

A. Äyräpää hat bereits 1933 unterschiedliche Axttraditionen herausgearbeitet, die in den Weiten Russlands während der frühen Metallzeiten zu verzeichnen sind. Er sah elaborierte Äxte, die teilweise aus Halbedelstein gefertigt sind, am Ende der sogenannten "Streitaxtentwicklung" und schlug vor, unter anderem auch die Stücke von Borodino den Prachtäxten zuzuordnen und sie als eine besondere Kategorie zu behandeln.[29] Ansonsten klassifizierte er die Formen getrennt nach geografischen Großräumen und stellte dabei auch die Knaufhammeräxte und die geschwungenen Formen des Pjatigorsker Typus heraus. Solche Äxte wurden in den darauffolgenden Jahrzehnten nicht nur als Einzelstücke sondern auch in Grabkontexten freigelegt, so dass V. A. Safronov, wie bereits erwähnt, 1968 eine differenzierte Untergliederung der Typen und Varianten der vorkaukasischen Steinobjekte vornehmen konnte.

Nördlich des Schwarzen Meeres lässt sich ebenfalls eine langlebige Tradition der Herstellung, Verwendung und Deponierung von elaborierten Äxten aus Stein nachvollziehen. Ihre diachrone Auswertung wird allerdings erheblich dadurch erschwert, dass viele Zufallsfunde unbearbeitet in den Museen liegen. S. N. Sanžarov hat auf die Vernachlässigung des Potentials die-

[21] Братченко 2006, Рис. 75.
[22] Ebd., 145; Рис. 75, 6.
[23] Березанская 1990, Рис. 25,5.
[24] Motzoi-Chicideanu / Şandor-Chicideanu 2018, Pl. 5.
[25] Die Kalibration wurde mit Hilfe des Programmes Oxcal 4.3 vorgenommen.
[26] Motzoi-Chicideanu / Şandor-Chicideanu 2018, 71.
[27] Ebd., 74 Pl. 11, 1. 3.
[28] Tolstikow / Treister 1996.
[29] Äyräpää 1933, 75-78.

ser durchaus häufig aufgefundenen Artefaktkategorie hingewiesen und für die Stücke, die im Donbassgebiet geborgen wurden, einen Klassifikation der Formen vorgenommen.[30] Auf formenkundliche Aspekte konzentrierten sich auch A. M. Novičichin und V. N. Fedorenko, die rund 20 Äxte aus den südrussischen Bezirken Anapa und Novorossijsk ausgewertet haben.[31] Als Ausblick forderten sie trassologische und petrografische Analysen, um das Erkenntnispotential zu erweitern. Eine solche umfassende, in Richtung Objektbiografie gehende Untersuchung steht unseres Wissens nach noch aus. Die beschränkte Aufmerksamkeit, die den geschliffenen Äxten zukam, führte auch dazu, dass einzelnen Exemplaren, wenn sie besonders auffällig waren, überbetont wurden. Dies trifft ebenfalls auf die Stücke aus dem Hort von Borodino zu, während andere nahezu unberücksichtigt blieben.

Möchte man die Entwicklung von Äxten für Osteuropa über die Zeiten hinweg nachzeichnen, so ergibt sich folgendes Bild:

In Gräbern der Jamnaja-Kultur wurden selten geschliffene Äxte aus Stein niedergelegt.[32] Angesichts der mehreren tausend Bestattungen dieses Kulturkomplexes nördlich des Schwarzen Meeres bilden die rund zehn Stücke aus zuverlässig zu datierenden Fundkontexten eine sehr kleine Beigabengruppe. Etwas zahlreicher und zum Teil auch sehr fein gearbeitet sind die Exemplare, die in manchen regionalen Gruppen der Katakombengrabkultur entdeckt wurden.[33] Insbesondere in Katakomben der Inguler Variante, die zwischen Dnepr und Prut verbreitet ist, wurden mehrere schön verzierte Äxte gefunden. Neben den elaborierten Formen, die nicht immer verziert sein müssen, finden sich auch einfache Stücke, die zum Teil für handwerkliche Tätigkeiten genutzt worden sind. Aber auch in diesen Gräbern sind Äxte keine "Massenware", sie wurden nur ausgewählten Personen mit ins Grab gegeben. In der nordwestlichen Ukraine, Podolien, Karpatenzone und Wolhynien wurden mehrere Axtfunde der Kultur mit Schnurkeramik zugeordnet.[34] Sie unterscheiden sich in ihrer Gestaltung zumeist deutlich von den Exemplaren aus der Katakombengrabkultur. Der sich in der Mitte und zweiten Hälfte des 3. Jts. v. Chr. abzeichnende Trend, häufiger polierte Steinäxte in Gräbern zu deponieren, endet dann wieder mit den Postkatakombengrabkulturen. R. A. Mimochod verzeichnet lediglich zwei Gräber der Lola-Kultur mit Äxten,[35] keines dieser Stücke ist mit den hier vorgestellten schön gestalteten Formen aus Borodino oder der Republik Moldau zu vergleichen. In der Republik Moldau wurde in einem Grab bei dem Dorf Copceac (Abb. 5,9) eine Axt geborgen, das der postkatakombengrabzeitlichen Kultur mit Mehrwulstkeramik zugeordnet wird.[36] Allerdings ändert sich die Beigabensitte in dieser Zeit. Es werden vor allem Gefäße und Trachtgegenstände niedergelegt. Mit dem Stück aus Levencovka liegt mindestens ein Fund aus einer Siedlung in dieser Zeit vor. Es verwundert somit auch nicht, dass die drei hier vorgestellten Stücke aus der Republik Moldau Zufallsfunde darstellen. Es ist wahrscheinlich, dass sie an den Übergang des 3. zum 2. Jt. v. Chr. oder in die ersten Jahrhunderte des 2. Jt. v. Chr. datieren. Nicht auszuschließen ist auch, dass sie als Einzelstückdepots niedergelegt wurden.

In der darauf folgenden Srubnaja-Kultur gelangen östlich des Dnepr vereinzelt Äxte ins Grab. N. I. Šišlina nennt einige Beispiele von der unteren und mittleren Wolga (Verchnij Balyklej, Kurgan 6, Grab 6, Novopavloskij Grabhügelfeld, Kurgan 5, Grab 1, Chutor Chlebnyj; Abb. 5,10-12).[37] Vor einigen Jahren publizierten N.A. Lifanov und P. V. Lomejko eine Axt aus Kurgan 1, Grab 2 des Grabhügelfeldes Berezovskij II, ebenfalls in der mittleren Wolgaregion gelegen (Abb. 5,14).[38] Für das nördliche Schwarzmeergebiet nennt V. I. Klochko allerdings nur ein Stück aus dem Grab 2 von Kalinovo in der Ostukraine (Abb. 5,13).[39] Anhand von formalen Merkmalen wird auch das Stück, das bei Petrovskoe entdeckt wurde, der Srubnaja-Kultur und dem Typ von Borodino zugeordnet.[40]

In diesem spätbronzezeitlichen archäologischen Kulturkomplex und ihm zeitgleichen Kulturen tritt allerdings eine neue Kategorie

[30] Санжаров 1992.
[31] Новичихин / Федоренко 2003.
[32] Klochko 2001, 86-89.
[33] Ebd., 96-100; 110-117; Kaiser 2003, 170-186.
[34] Klochko 2001, 122-124.
[35] Мимоход 2013, 163-163; Ris 67, 2-3.
[36] Савва 1992, 76, рис. 27/2.
[37] Шишлина 20196, 147.
[38] Лифанов / Ломейко 2011, 160-161, Ris. 7.
[39] Klochko 2001, 240, Fig. 95, 1.
[40] Ступка 2008, 30, 33, Ris. 12, 5.

von polierten Objekten hinzu, die sogenannten Steinstößel.[41]

Äxte und Keulenköpfe – ein Vergleich

Im Unterschied zu steinernen Keulenköpfen, die bereits für die neolithische Dnepr-Donec-Kultur verzeichnet sind,[42] und die auch ein Kennzeichen in den Zeptergräbern darstellen, die B. Govedarica zusammengetragen und analysiert hat,[43] kommen geschliffene Steinäxte erst in der Kupferzeit bzw. im Äneolithikum im osteuropäischen Steppengebiet auf. In Mitteleuropa gilt bekanntlich die Industrie des geschliffenen Steines als Merkmal des Neolithikums.[44] Verschiedene Axttypen sind in größerer Zahl aus dem 4. Jt. v. Chr. überliefert, ungeachtet der Tatsache, dass der schnurkeramische Kulturkomplex einschließlich der Einzelgrabkultur uneingeschränkt als die Blütezeit der "Streitäxte" gilt.[45]

Keulenköpfe sind somit ein kennzeichnendes Element in den sogenannten Zeptergräbern ab der Stufe A2/A3 der Cucuteni-Kultur.[46] In der darauffolgenden Stufe treten noch Beile, vereinzelt auch polierte Äxte (z. B. Fălciu, Petro-Svistunovo) als Status anzeigende Symbole hinzu. Um 4000 v. Chr. endet dann die Zeit der Zeptergräber in Ost- und Südosteuropa. In der Cucuteni-Trypillja-Kultur hingegen wurden nur in der letzten Phase Gräber angelegt, so dass mit einem deutlichen Überlieferungsfilter zu rechnen ist. Vereinzelt wurden Äxte bzw. Axthämmer in den Siedlungen dieses Kulturkomplexes gefunden, sie datieren überwiegend in das 4. Jt. v. Chr.[47] Die Zahl ist gering, lediglich in einigen regionalen Gruppen der späten Cucuteni-Trypillja-Kultur, als dieser Kulturkomplex sich in Auflösung be fand – im ausgehenden 4. Jt. v. Chr. – wurden Äxte in Bestattungen beigegeben.[48] Auch die Keulenköpfe, so prominent sie im frühen Äneolithikum innerhalb der materiellen Kultur hervortreten, fehlen weitestgehend in der darauffolgenden Zeit. Lediglich in dem Grab 3, Kurgan 33 bei dem Dorf Širokoe im unteren Dneprgebiet, das der Kemi-Oba-Kultur zugerechnet wird und somit synchron zur Jamnaja-Kultur ist, fand sich wieder ein Keulenkopf.[49] In der Katakombengrabkultur sind sie dann ähnlich häufig repräsentiert wie die steinernen Äxte. Interessanterweise wurden diese beiden Objekte aus poliertem Stein nie zusammen in einem Katakombengrab beigegeben.[50]

Keulenköpfe, so stellte E. Biermann vor Kurzem anhand der mesolithischen Stücke in Mitteleuropa heraus, sind variabel einsetzbar, dazu gehörte auch die Jagd oder das Zerschlagen von Nüssen oder anderen Dingen.[51] Schädelverletzungen von Individuen aus verschiedenen Perioden weisen allerdings deutlich darauf hin, dass Keulen im Kampf eingesetzt wurden. Sie sind ähnlich multifunktional wie Steinäxte. Auf den Symbolgehalt und Wertschätzung, die manchen oder gar vielen dieser Objekte zugekommen ist, deutet einmal mehr das exzeptionelle Depot von Borodino hin. Neben den Metallformen wie Lanzenspitzen, Nadel und Dolch – die beiden letztgenannten stellen Unikate dar – wurden vier elaborierte Äxte und ein Bruchstück sowie drei Keulenköpfe zusammen deponiert. Somit sind in dieser Assemblage verschiedene Status betonende Insignien vergesellschaftet. In diesem Zusammenhang sind gerade die Lanzenspitzen hervorzuheben, denn auch sie mussten geschäftet werden und konnten wie ein Abzeichen getragen werden. Sie gelten als Waffe und können gleichzeitig als Zeichen der Repräsentation verstanden werden.

Der Hort kann inzwischen recht verlässlich in die Zeit der Postkatakombengrabkulturen datiert werden. Möglicherweise wurden bewusst verschiedene "Zepter" zusammengetragen, die unterschiedliche Traditionsstränge wiederspiegeln. Die Keulenköpfe wurden bereits in den frühäneolithischen Ockergräbern niedergelegt. Danach verschwinden sie weitgehend aus dem archäologischen Fundspektrum, treten in der Katakombengrabkultur als Beigabe wieder auf. Spätestens ab der Mitte des 3. Jt. v.Chr. kommen auch die zum Teil besonders gestalteten Äxte in die Gräber, möglicherweise ist dies auf eine Interaktion mit dem schnurkeramischen Kulturkom-

[41] Савва 1987, 62-71; Boroffka / Sava 1998, 17-113.
[42] vgl. z. B. Телегин 1986, 162.
[43] Govedarica 2004.
[44] Smolla 1960.
[45] Für einen Überblick s. Kokles 2015.
[46] Govedarica 2004, 260-264.
[47] Klochko 2001, 22-25.
[48] Ebd., 41-43; 52-58.
[49] Ebd., Fig. 33, 7-8.
[50] Kaiser 2003, 193, Taf. 19.
[51] Biermann 2015.

plex zurückzuführen. Die Lanzenspitzen wurden hingegen aus dem östlichen eurasischen Raum eingeführt; sie repräsentieren die Sejma-Turbino-Bronzen. Am Ende der Hochzeit der Niederlegungssitte von steinernen Keulenköpfen und Äxten und am Beginn einer neuen Tradition von Rangabzeichen, den Lanzenspitzen, wurde der Hort von Borodino in den Boden eingegraben.

Auf die Schwierigkeit einer Deutung der Symbolgehalte von außergewöhnlichen Objekten hat M. Primas hingewiesen, als sie die Waffen aus Edelmetall zwischen dem 4. und 1. Jt. v. Chr. zwischen Mitteleuropa und Vorderem Orient zu kontextualisieren suchte.[52] Sie zog dabei auch die Lanzenspitzen aus Borodino und den eponymen Fundstellen des Sejma-Turbino-Phänomens in ihre Betrachtungen ein. Sie wies darauf hin, dass die Niederlegung von exzeptionellen Gegenständen die letzte Handlung mit ihnen darstellt. Die Biografie dieser Stücke endete hiermit, zumindest für die Personen, die sie hergestellt, genutzt und/oder thesauriert haben. Diese Menschen haben auch die Zeichen verstanden, die in diesen Objekten innewohnten, sehr häufig sogar über kulturelle Grenzen hinweg.

Fazit

Die bescheidene Beigabensitte in den postkatakombengrabzeitlichen Kulturen mit Mehrwulstkeramik, Babino, Lola usw. lässt keine Aussage über den sozial konnotierten Bedeutungsgehalt der Äxte zu. Nur der Hort von Borodino ermöglicht es, ein Schlaglicht auf die gesellschaftlichen Verhältnisse zu werfen. Es sind darunter auch die hier vorgestellten Stücke aus der Republik Moldau, die als Einzelstückdepots gewertet werden können. Um der hier vertretenen These mehr Gewicht zu verleihen, dass mit den polierten Äxten Statusobjekte vorliegen, die im Sinne von Zeptern oder Rangabzeichen gewertet werden können, wären trassologische und petrografische Analysen an den vielen in Museen liegenden Steinobjekten notwendig. Ähnlich wie für andere Räume und den dort genutzten lithischen Artefakten bereits erfolgt, sollten auch für die Steinäxte in Osteuropa Objektbiografien geschrieben werden, um diese Fundkategorie besser zu verstehen.

[52] Primas 1988.

Zusammenfassung

Zepteräxte der Bronzezeit in Osteuropa

In dem Beitrag wird anhand des Neufundes einer polierten Axt, die wahrscheinlich aus Diorit hergestellt ist, die Thematik der steinernen Äxte aus dem Hort von Borodino erneut aufgegriffen. Die neue Axt wurde 2019 in das Nationalmuseum of History of Republic Moldova in Chişinău übergeben. Aus dem Prut-Dniester-Gebiet sind weitere polierte Äxte bekannt, für die hier qualitätvolle Fotografien vorgestellt werden. Unweit der heutigen Staatsgrenze zwischen der Republic Moldova und der Ukraine wurde der Hort von Borodino 1912 gefunden, der neben Metallobjekten auch Äxte aus Halbedelstein und Keulenköpfe enthielt. Diese Funde aus dem Prut-Dniester-Gebiet, zumeist ist über die Fundumstände wenig bekannt, erweitern die Zahl der Vergleiche für die Äxte des Typs Borodino und zeigen außerdem auf, dass solche Axtformen in der Bronzezeit des nordwestlichen Schwarzmeergebietes keine Besonderheit darstellten. Viele der Analogien für die Äxte vom Typ Borodino datieren in die ausgehende Mittelbronzezeit und in die späte Bronzezeit (Post-Catacomb and Srubnaya Cultures). Die Traditionen der Herstellung und Nutzung von elaborierten Steinäxten in Osteuropa werden zusammen mit der Möglichkeit diskutiert, dass die fein gefertigten Äxte ebenso wie Keulenköpfe als Zepter zu interpretieren sind.

Rezime

Bronzanodobne polirane sjekire u istočnoj Evropi

U prilogu se na osnovu novog nalaza jedne polirane sjekire koja je vjerovatno izrađena od diorita, ponovno razmatra tematika kamenih sjekira iz poznate ostave Borodino. Nova sjekira je nađena na području sela Rîşcani u sjevernoj Moldaviji i predata Istorijskom muzeju Republike Moldavije 2019. godine. Iz međurječja Prut-Dnjestar poznato je još poliranih sjekira koje su ovdje ilustrovane kvalitetnim fotografijama. U ostavi Borodino koja je otkrivena 2012. godine nedaleko od sadašnje granice između Moldavije i Ukrajine, pored metalnih objekata nalazile su se i sjekire i buzdovani od poludragog kamena. Novi

nalazi iz Moldavije, iako bez jasnih okolnosti nalaza, povećavaju broj sjekira tipa Borodino i pokazuju da ovakvi oblici sjekira nisu rijetkost na području sjeverozapadnog Crnog mora. Veliki broj analogija sjekirama ovog tipa datiran je u završnu fazu Srednjeg bronzanog doba i u kasno bronzano doba (kulture Postkatakombna i Srubnaja). Tradicija izrade i upotrebe luksuznih kamenih sjekira na području istočne Evrope najčešće se dovodi u vezu sa njihovom simboličnom upotrebom kao žezla, ili skiptra.

Literatur

Антонов, А. Л. 1998, Топор бородинского типа из погребения кмк у с. Балабино, В: Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ккио) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (киомк), Запорожье 1998, 105-108.

Äyräpää, A. 1933, Über die Streitaxtkulturen in Russland, Eurasia Septentrionalis Antiqua 8, 1933, 1-159.

Березанская, С. С. 1990, Усово озеро. Поселение Срубной культуры на Северском Донце, Киев 1990.

Biermann, E. 2015, Keulenköpfe aus Stein – Eine kleine Kulturgeschichte der Schlagfertigkeit, In: Meller, H. / Schefzik, M. (Hrsg.) Krieg. Eine archäologische Spurensuche, Halle / Saale 2015, 135-137.

Бочкарев, В. С. 1968, Проблема Бородинского клада, В: Проблемы археологии, вып. 1, Ленинград 1968, 129-154.

Boroffka, N. / Sava, E. 1998, Zu den steinernen "Zeptern/Stössel-Zeptern", "Miniatursäulen" und "Phalli" der Bronzezeit Eurasiens, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 30, 1998, 17-113.

Братченко, С. Н. 2006, Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века, Матеріали та дослідження з археології Східної України 6, 2006, 32-310.

Дергачев, В. А. 1973, Памятники эпохи бронзы, АКМ, вып. 3, Кишинев 1973.

Govedarica, B. 2004, Zepterträger – Herrscher der Steppen: die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas. Monographien der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans 6, Mainz am Rhein 2004.

Irimia, M. 1978, Un topor cu ceafă cilindrică de la Făgăraş (jud. Sibiu), Pontica 11, 1978, 223-227.

Kaiser, E. 1997, Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Bd. 44, Bonn 1997.

Kaiser, E. 2003, Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut, Archäologie in Eurasien 14, Mainz 2003.

Кайзер, Э. 2018, Абсолютное датирование выдающихся находок. Бородинский клад в качестве примера. В: Принципы и методы датирования в археологии (неолит-средние века), Санкт-Петербург 2018, 124-139.

Калинин, П. И. / Велигжанин, А. А. / Преснякова, Н. Н. / Лобода, А. Ю. / Мандрыкина, А. В. / Ретивов, В. М. / Терещенко, Е. Ю. / Яцишина, Е. Б. / Шишлина, Н. И. 2019, Минеральный состав каменных изделий Бородинского клада, В: Бородинский клад героической эпохи бронзового века. Естественно-научный и исторический контекст, Москва 2019, 42-57.

Klochko, V. I. 2001, Weaponry of Scieties of the Northern Pontic Culture circle: 5000-700 BC, Baltic-Pontic Studies 10, Poznań 2001.

Kokles, A.-K. 2013, Äxte und Beile – Steinerne Zeugen bewaffneter Konflikte? In: Meller, H. / Schefzik, M. (Hrsg.) Krieg. Eine archäologische Spurensuche, Halle / Saale 2015, 149-152.

Кривцова-Гракова, О. А. 1949, Бессарабский клад, Труды Государственного исторического музея, вып. 1, Москва 1949.

Лифанов, Н. А. / Ломейко, П. В. 2011, Курганный могильник эпохи поздней бронзы Берёзовский II (раскопки 2011 года). В: Бронзовый век. Эпоха героев, Самара 2012, 158-178.

Мимоход, Р. А. 2013, Лолинская культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего бронзового века, В: Материалы охранных археологических исследований 16, Москва 2013.

Motzoi-Chicideanu, I. / Şandor-Chicideanu, M. 2017, Un topor insolit din piatră descoperit la Năeni (jud. Buzău). Mousaios XXI, 2017, 69-92.

Новичихин, А. М. / Федоренко, Н. В. 2003, Каменные сверленные топоры-молотки из Анапского и Новороссийского музеев, Российская Археология 4, 2003, 89-92.

Попова, Т. Б. Бородинский клад, Государственный Исторический музей (год не указан).

Primas, M. 1988, Waffen aus Edelmetall, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 35(1), 1988, 161-185.

Сафронов, В. А. 1968, Датировка Бородинского клада, В: Проблемы археологии, вып. 1, Ленинград 1968, 75-128.

Санжаров, С. В. 1992, Каменные сверленные топоры-молотки Донбасса, Российская Археология 3, 1992, 160-177.

Савва, Е. 1987, К вопросу о пестах-скипетрах эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья, Известия АН МССР, Серия общественных наук, № 1. Кишинев "Штиинца" 1987, 62-71.

Савва, Е. 1992, Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (по материалам погребального обряда), Кишинев, "Штиинца" 1992.

Sava, E. / Sîrbu, M. 2019, O nouă descoperire a unui topor de tip Borodin, In: Zanoci, A. / Băţ, M. (Ed.), Contribuţii la preistoria şi istoria antică a spaţiului Carpato-Danubiano-Pontic. In honorem professoris Ion Niculiţă, Chişinău 2019, 101-110.

Сергеев, Г. П. 1955, Нефритовый топор из окрестностей с. Березка, Известия МФ АН СССР 5(26), 1955, 113-114.

Smolla, G. 1960, Neolithische Kulturerscheinungen, Studien zur Frage ihrer Herausbildungen. Antiquitas Reihe 2, 3, Bonn 1960.

Ступка, М. В. 2008, Каменные сверленные топоры-молотки в системе ямно-катакомбных древностей, В: История оружия, № 1, Запорожье 2008, 11-34.

Šišlina, N. 2013, Der Schatzfund von Borodino. Fortsetzung der Suche. In: Piotrovski, Ju. Ju. (Hrsg.) Bronzezeit. Europa ohne Grenzen. 4.-1. Jahrtausend v. Chr. Ausstellungskatalog, Sankt Petersburg 2013, 156-169.

Шишлина, Н. И. 2019, Бородинский клад. История находки и итоги изучения: 100-летний путь поиска, В: Бородинский клад героической эпохи бронзового века. Естественно-научный и исторический контекст, Москва 2019, 8-13.

Шишлина, Н. И. 2019, Исторический контекст: продолжение поиска, В: Бородинский клад героической эпохи бронзового века. Естественно-научный и исторический контекст, Москва 2019, 146-155.

Штерн, Э. Р. 1914, Бессарабская находка древностей в 1912 г, Материалы по археологии России, выпуск 34, 1914, 1-14.

Телегин, Д. Я. 1985, Днепро-донецкая культура, В: Археология Украинской ССР, Киев 1985, 156-172.

Tolstikow, V. P. / Treister, M. Ju. (Hrsg.) 1996, Der Schatz aus Troja, Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes. Katalogbuch, Ausstellung in Moskau 1996/97, Stuttgart u. a. 1996.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 137-156
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.122

The Sava Valley (Posavina) – a heritage of communication
Some examples from the Late Bronze Age

Mario Gavranović
Wien
Daria Ložnjak Dizdar
Zagreb

Abstract: Dolina na Savi is a settlement and cemetery dated to the younger phase of the Late Bronze Age and the transition to the Early Iron Age. It is situated across the well-known site of Donja Dolina in northern Bosnia. Ten years of excavations in Dolina yielded numerous traces of communication between the communities along and across the river Sava through the centuries. A similar concentration of Late Bronze Age sites on the Sava can be observed near the settlement of Topolovaca Bregovi, some 70 m downstream. The data collected by archaeological research sheds new light on the role of the River Sava in the communication network of the transitional area between the Carpathian Basin, western Balkans, the Danube, and south-eastern Alps. In contrast to the modern perception of the River Sava as a border, the archaeological record from the Late Bronze Age clearly points to Posavina Region as a coherent cultural territory with a strong communication network both on local and regional scales. The distribution of specific bronze objects found in graves and settlements, but also discovered frequently as single finds along the riverbank, indicate the integration of the Posavina communities from the younger phase of the Late Bronze Age (late 12th – 10th centuries BC) into the communication network spanning eastern Austria, Moravia, Bohemia, and western Hungary. Better knowledge of the local communication heritage on both sides of the river is therefore crucial for the understanding of the wider contexts in a diachronic perspective, especially in the important and dynamic area of the middle Sava valley.

Key words: Late Bronze Age, Posavina, settlements, graves, communications, bronze finds

The mud of Posavina is prehistoric mud.
(Matko Peić, *Skitnje*, MH, Zagreb 2002, 260).

Introduction

Dolina na Savi is a settlement and cemetery dated to the younger phase of the Late Bronze Age and the transition to the Early Iron Age. Ten years of excavations at Dolina discovered traces of centuries of communication between the communities along and across the Sava. Dolina na Savi is situated across a very important site, Donja Dolina in northern Bosnia, which consists of a Bronze Age settlement along the river, an Iron Age settlement built on an elevation called Gradina, and an Iron Age necropolis with burials ranging from the 7th to the 4th century BC. A similar concentration of sites on both sides of the River Sava can be assumed for the settlement of Topolovaca Bregovi near Odžak and the settlement close to the village of Jaruge on the Croatian side. In this case, the large number of finds again points to the essential role of the Sava as the local communication line between the communities living along the river, but also to the important role of this river in the communication network of the southern Carpathian Basin.

Strategic spots such as Dolina, and the traces of life on them, lead to questions about the use of landscape, changes in communication lines, and the advantages and disadvantages of life along

the Sava, with the emphasis on the younger periods of prehistory. The data collected by recent archaeological research sheds new light on the role of the River Sava in contrast to the perception of our time and the modern period. The heritage of communication is less visible but crucial for the study of landscape and the interpretation of the past. The orientation of the Požega Basin towards the Sava valley and the natural communication lines in the valley of Orljava, the gullies between the Slavonian mountains, and the valleys of Ilova, Bić, and Bosut, affected the close relationship of the Sava valley with the northern area and the inclusion in the wider regional network of the Carpathian Basin and the middle Danube. The communication lines on the other side of the river, through the valleys of the Vrbas and the Bosna, lead to the mountainous areas of central Bosnia as a direct link between the Sava valley and the massif of the Dinarides, i. e the mountains of the western Balkans. One needs a better knowledge and understanding of the local circumstances along the river to be able to consider the historic changes in a wider regional context, especially for such an important and dynamic area as the one between the Drava and the Sava.

The lowland landscape along the Sava is characterised by alternating plains and natural *greda* – elevations stretching along the river which usually contain traces of past habitation. It was particularly during the later phases of the Bronze Age that these slightly elevated positions were used for settlements; their form, structure and extent followed the natural shape and size of *greda*. Prior excavations uncovered some examples of such settlements: the Bronze Age site known as the "Older Settlement" in Donja Dolina,[1] and Novigrad on the left bank of the Sava;[2] each of them extends over several hundreds of metres on relatively narrow *greda* in the direction of the flow of the Sava, from the west to the east. The settlement of Topolovaca Bregovi has a different position, as it is situated on a *greda* stretching from the north to the south, with the elevated part turned towards the flow of the Sava, which is about 1 km away from the site nowadays.[3]

[1] Marić 1964.
[2] Majnarić-Pandžić 1993; 2000.
[3] Belić 2011.

Dolina

A significant step forward in researching the Bronze Age and Early Iron Age communities along the Sava was made during the recent excavations at the site of Dolina on the left bank of the Sava, south of Nova Gradiška and close to the eponymous village. The site of Dolina had already been mentioned in scientific papers because of the chance finds such as a sword of the Boiu Keszethly type,[4] the hoard of phase II (Ha A1 period),[5] and an iron necklace and spear.[6] Along with these single finds, an additional impetus to start the excavations at Dolina was give by the earth mounds that can still be seen in the landscape west of the village (Fig. 1). It was assumed that the earth mounds were made in the Middle Bronze Age on the basis of the chance find of the sword (the Archaeological Museum in Zagreb), found in an unknown location, while the iron objects received by the Nova Gradiška Town Museum (the necklace and the spear) come from the "borrowing grounds" (*pozajmište*), the locations where earth was dug for the Sava embankment. There is no definite information about the circumstances of the discovery of the Late Bronze Age hoard from the Ha A1 period, which is kept in Mainz (Römisch-Germanisches Museum).

All these circumstances, and the fact that the well-known Bronze Age settlement of Donja Dolina stands on the right bank across the river,[7] were the basis to start archaeological excavations in Dolina in 2009 by the Institute of Archaeology in Zagreb and the Nova Gradiška Town Museum.

The results of these investigations, which are still going on, have located the settlement at the site of Babine Grede and the cemetery under the tumuli at the site of Glavičica, north-west of the settlement. It has been assumed that the tumuli were erected along the path leading from the north to the settlement and the River Sava (Fig. 2). The settlement at Babine Grede was the object of a field survey, geomagnetic prospecting in 2014, and test excavations in the period between 2015, 2016, and 2018, in the eastern part of Babine Grede; they recorded the vertical stra-

[4] Vinski-Gasparini 1973.
[5] Schauer 1974.
[6] Ložnjak-Dizdar / Mihaljević 2014; Mihaljević / Ložnjak-Dizdar 2015.
[7] Truhelka 1904; Marić 1964.

Fig. 1. *The prehistoric tumulus with the local cemetery from the second half of the 20th century*
(Photo: Daria Ložnjak Dizdar)

tigraphy with several Late Bronze Age horizons.[8] The excavations from 2019 in the southern part of Babine Grede located the edge of settlement. The field investigations in the settlement area uncovered house floors, dug-out work structures, a few hearths that were renovated several times, the remains of a dome oven, post holes for structures, and waste pits. The archaeological finds and the results of radiometric dating of organic material (charcoal and animal bones) have been used to date the excavated part to the period between the end of the 12th century and the beginning of the 10th century BC. According to the results of geomagnetic prospecting and the surface finds, the settlement at the site of Babine Grede stretches over several hundred metres along a slightly elevated *greda* in the direction of the flow of the River Sava.

The excavations at Glavičice included 7 tumuli that can be seen in the landscape today, with one or two cremation graves inside. The graves contained not only the cremated remains of the dead and the remains of the pyre, but also whole ceramic vessels, fragments of the ceramic vessels placed on the pyre, and the remains of the costumes in which the deceased were burned. Anthropological and zooarchaeological analyses have shown that animals (horse, dog) were placed on the pyre together with the dead. The cremated remains were laid directly into the ground, sometimes wrapped in an organic wrapper or placed in a wooden box. The earth mound was erected above the remains. On the basis of the finds and structure of the graves, the excavated tumuli can be dated to the second half of the 9th century and the 8th century BC or within a period of 80 to 100 years. The surface finds discovered in the field survey indicate that the western part of the Babine Grede settlement might provide finds that are contemporary with the graves uncovered under the Glavičice tumuli.

Interdisciplinary (archaeological, anthropological, zooarchaeological, radiometric) analyses undertaken as part of the project of the Croatian Science Foundation (UIP 11-2013-5327) have shown that the funerary customs in Dolina at the end of the Late Bronze Age and the beginning of

[8] Ložnjak-Dizdar / Mihaljević / Gavranović 2016; 2017.

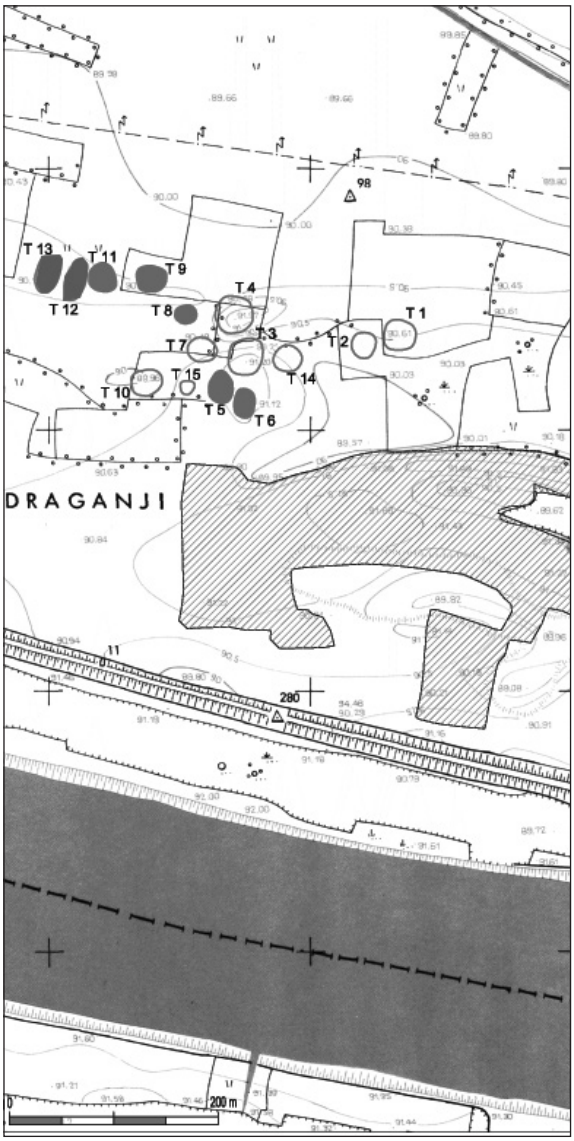

Fig. 2. *Dolina, the locations of the Babine Grede settlement and the Glavičice tumulus*

the Early Iron Age were a complex event that included older traditional elements and some innovations related to the beginning of the Iron Age.[9]

The cremation burials in the southern Carpathian Basin appeared already in the Early Bronze Age,[10] while during the Late Bronze Age flat cemeteries with urns became a dominant burial and ritual practice of the communities in the areas of central Croatia[11] and the neighbouring northern Bosnia.[12] Significantly, in the Late Bronze Age, the area immediately to the south of the River Sava and along the first Bosnian Mountains represented the south-eastern edge of the wide-ranging European phenomenon known as the Urnfield culture, which had its centre in central and western Europe. South of this boundary, among the western Balkan communities, the dead were mostly buried using the skeleton method, usually under tumuli.[13] Therefore, it can be concluded that the cremation of the dead in the graves of Dolina is firmly rooted in the older traditions of the southern Carpathian Basin.

On the other hand, the idea of piling a mound above the grave appeared as a fashion across the wider European sphere at the beginning of the Hallstatt culture, which marked the Early Iron Age. The existence of tumuli in northern Croatian has been documented in the Posavina region up to Županja in the east with site Purić near Vrbanja where several tumuli from the beginning of Late Bronze Age were excavated.[14] The closest parallels to the cemetery at Dolina are the younger tumuli at Kaptol in the Požega basin from the Early Iron Age.[15] The neighbouring cemetery in Donja Dolina across the Sava is a flat bi-ritual cemetery dated to the 7th century BC onwards.[16] The piling of mounds in the case of Dolina can definitely be characterised as a new element in the funerary rite that started to spread in the western Carpathian Basin at the beginning of the Iron Age.[17]

The objects placed inside the graves in the tumuli at Dolina show that the local community bartered and traded with the wider spheres of Pannonia, the south-eastern Alps, and the Balkans. For example, the costume items point to influences from the south-eastern Alps, the weaponry points to the Danube valley, and the ceramic vessels belong to the local repertory of the Sava valley in Croatia and Bosnia.[18] All the excavated graves at Dolina point to a community that intensely communicated with their contemporaries in the neighbourhood. Tumulus 8 with graves 1 and 2 is one of the older excavated tumuli at Dolina. Aside from the cremated cos-

[9] Ložnjak-Dizdar et al. 2019.
[10] Tasić 1984; Kalafatić 2006.
[11] Ložnjak-Dizdar 2013.
[12] Čović 2011; Gavranović / Jašarević 2014.
[13] Gavranović 2013.
[14] Vinski / Vinski-Gasparini 1962, 271.
[15] Vinski-Gasparini 1987; Potrebica 2002; 2013.
[16] Truhelka 1904; Marić 1964; Čović 1987.
[17] Gabrovec 1987, 37-38.
[18] Ložnjak-Dizdar / Gavranović 2014; Mihaljević / Ložnjak-Dizdar 2015.

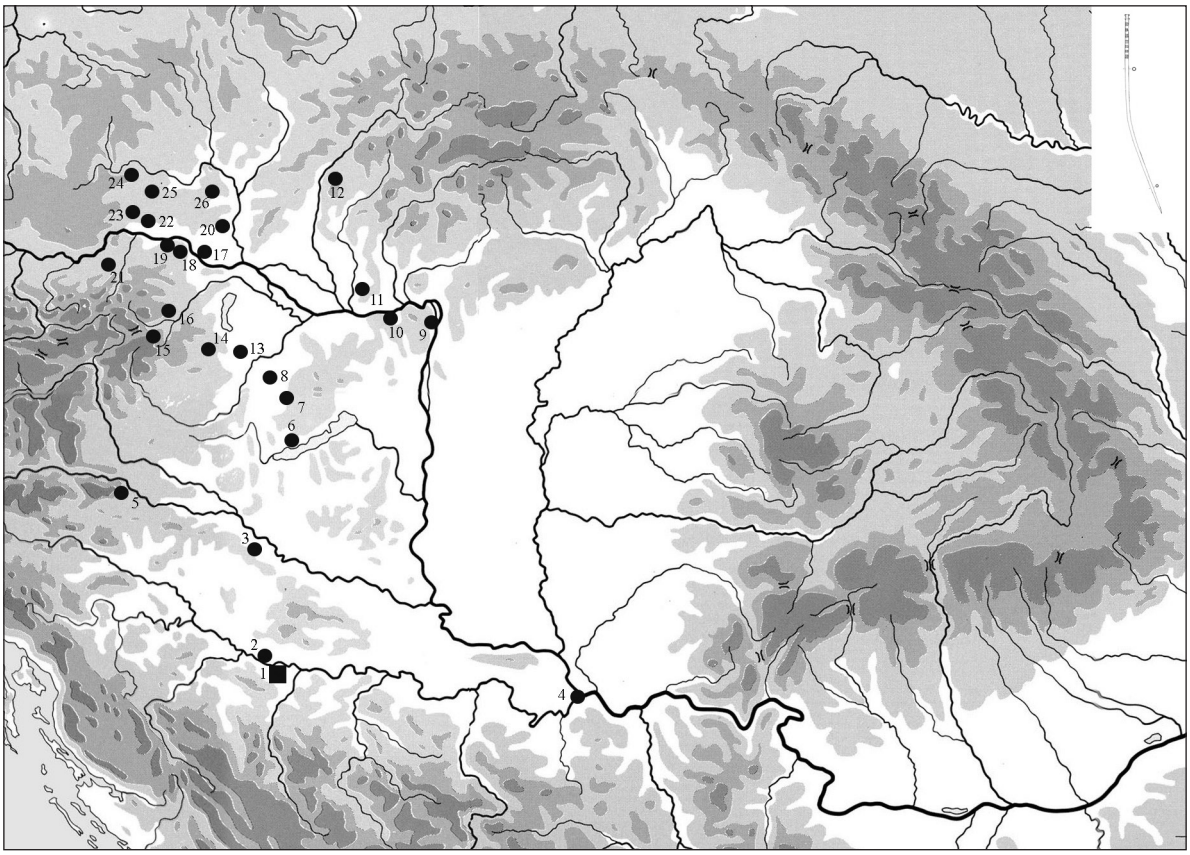

Fig. 3. *Distribution map for the pins with a small vase-shaped head*

tume items (probably a fibula), grave 1 included a ceramic cup; its shape and vertically fluted belly decoration indicates connections with the Danube valley,[19] Grave 2, which lay beneath grave 1, contained a large quantity of cremated bones mixed with pottery fragments that burnt on the pyre. The cremated bones were laid inside an organic material, which was fastened with a pin with a small vase-shaped head that was found right above the cremated bones. Such pins with a small vase-shaped head are a characteristic type of jewellery from the late phase of the Urnfield culture, with wide distribution in the neighbouring areas, but also in the regions of Transdanubia, Lower Austria, Moravia, and Upper Bavaria (Fig. 3).[20] In the graves of Urnfield culture graves along the middle Danube, pins with a small vase-shaped head belong to the youngest finds.[21] The local production of this type in the Sava valley has been confirmed by a mould found at Donja Dolina.[22] A pin similar to the one from the grave at Dolina is known from the settlement of Delovi near Koprivnica in Podravina.[23] The production and distribution leads to the conclusion that this kind of jewellery was primarily characteristic for the western Carpathian basin and the pre-Alpine area; this communication network included obviously the sites along the Sava, Dolina on the left and Donja Dolina on the right bank.

Contacts with the south-eastern Alpine region are indicated by the remains of an early type of the bowl-like helmet of the Libna type[24] and an iron fibula of type 2a after the typology of S. Gabrovec,[25] found in grave 1 of tumulus 6. The grave also contained a whetstone and an iron bead similar to the ones from the Danube and Tisa valleys[26] and a decorated bone pendant. The particular local character can be seen in the ceramic vessels, used in funeral process as a con-

[19] Metzner-Nebelsick 2002, Abb. 73, 18.
[20] Říhovský 1979, 203; 1983, 45; Vasić 2003, 92.
[21] Nebelsick 1994, 325.
[22] Marić 1964, T. 3, 10.
[23] Marković 1984, T. 2, 1.
[24] Škoberne 1999, 88, sl. 67.
[25] Gabrovec 1970, 24, Karta V.
[26] Burghardt 2012, Abb. 1

tainer for farewell gifts. The ceramic style and shape of the vessels from grave 2 in tumulus 6 has the closest parallels in the area of northern Bosnia.[27] The combinations of incision, incrustation and fluting are associated with the specific fashion in pottery decoration at the beginning of the first millennium BC in the area of the Carpathian Basin. This style influenced apparently also communities in northern Croatia and northern Bosnia.[28]

The finds of costumes inside the graves show that Dolina stood at the crossroad of important roads leading through southern Pannonia at the beginning of the Iron Age and that the local community had links with the contemporaries in the neighbourhood and further out. Taking into account that the costume items indicate wider connections while pottery points to local expressions, it can be concluded that the members of the community at Dolina were open to innovations (such as the idea of a tumulus) that they applied in their own way in everyday life.

The discovery of the Late Bronze Age settlement at Babine Grede and its position across the earlier-known settlement at Donja Dolina on the other side of the river, which also stretched along a *greda* from the west to the east, offers a completely new picture of the patterns and structure of settlements along the Sava. Considering the available ceramic material and on the basis of several metal objects, it seems very plausible that both sites existed at the same time.[29] In the younger phase of the Late Bronze Age (Ha A2 – Ha B), there was certainly a settlement on each side of the river. Also, it must be pointed out that today's villages of Dolina and Donja Dolina stand on the spot where the Sava can be easily crossed, which is clear in the dry months, when sand banks appear on both sides and significantly reduce the width of the river. We should also emphasise the large number of bronze objects found in various places on the right bank of the Sava, along the settlement at Donja Dolina.[30] Even though their immediate context is unknown, the chronological range and diversity of these finds (pins, knives, swords, axes, spears, necklaces, belt buckles, fibulae) is a clear witness of intense activity along the river in the period between the 13th and the 8th centuries BC.

Topolovaca Bregovi and Prud

A situation similar to Dolina and Donja Dolina can be seen some 70 km to the east, close to the village of Topolovaca Bregovi near Odžak, and close to the hamlet of Trnjak. Even though the settlement itself stands around 1 km south of today's riverbank of the Sava, it should be underlined that around 2 km to the east of the site there is the mouth of the Bosna River and several old inlets. Recent excavations on the opposite Croatian riverbank discovered another Late Bronze Age settlement near the village of Jaruge.[31] The importance of the local landscape where the Sava makes a sharp bend almost at a right angle, stretching from Jaruge on the left bank to Prud and Šamac on the right bank and today's mouth of the Bosna, is confirmed by the Beravci hoard, found some 8 km away from the Sava on the Croatian side.[32] Furthermore, many bronze objects have been found along the river, primarily on the right, Bosnian side, and mostly in places that seem suitable for river crossing due to sand banks. As in the case of Donja Dolina, the metal objects are from a wide chronological range, underlining the intensity of communications within local communities, but also with the wider region of the south-eastern Carpathian Basin.

Located on a slightly elevated *greda* in the north-south direction, the settlement of Topolovaca Bregovi had a prominent position in the local landscape and was open to communications towards the Sava in the north and the Bosna in the south (Fig. 4). The first finds were collected as early as 1964, but it was only between 1988 and 1991 that the archaeological excavations took place on three occasions.[33] A total of 168 m² was explored; most finds and structures have been associated with the initial phase of the Late Bronze Age (Bz C – Ha A1). But some of the published finds certainly belong to the younger phase of the Late Bronze Age (Ha A2 – Ha B1), which is the period of the settlement at Babine Grede and the

[27] Čović 1987, sl. 28; Gavranović 2011, 257-258, Abb. 258.
[28] Hänsel 1976; Teržan 1995; Pare 1999.
[29] Ložnjak-Dizdar / Gavranović 2014.
[30] Marić 1964, T. 1-5; Gavranović 2011, Abb. 92-98.
[31] Galiot 2013.
[32] Vinski-Gasparini 1973, 177.
[33] Belić 2011, 225.

Fig. 4. *The site of the Topolovaca Bregovi settlement and the places in the river (sand banks) with frequent finds of bronze objects* (Google Earth).

Fig. 5. *The sand bank at Zorice seen from the right riverbank* (Photo: Mario Gavranović)

Novigrad settlement on the left bank of the Sava, only 7 km upstream from the Topolovaca Bregovi site. This is primarily indicated by the ceramic finds with a very similar typological repertoire and with the same kind of decoration of oblique and horizontal fluting and facets and rare incised ornaments, most often shaped as a zigzagging line, which were also recorded in Dolina and Novigrad.[34]

Interestingly, the presented material from previous excavations includes several fragments that clearly point to the fluted pottery of the Belegiš II type, although they were not described as such by the author.[35] This pottery style is characteristic for the Late Bronze Age communities in the neighbouring Danube valley in Croatia and Serbia,[36] with further finds spreading south of Danube and in the Morava valley.[37] This kind of pottery in northern Bosnia and south of the Sava is exceptionally rare, even though this region is in the immediate vicinity of the Danube valley. The pottery finds, or the lack of the same, indicate a communication barrier between these two geographically close areas, while the connections along Sava valley in the west-east direction clearly maintained. Bearing in mind the rarity of fluted pottery finds among the archaeological material from northern Bosnia, the presence of this specific type at the Topolovaca Bregovi site certainly reinforces the prominent position of this settlement.

The field survey of the Topolovaca Bregovi site was done in autumn 2018 with the help of P. Matkić, the permanent associate of "Vrata Bosne" (The Doors of Bosnia), a museum collection in the Franciscan monastery in Tolisa. The geophysical explorations undertaken in the accessible part of the slight elevation have offered some new information. Geomagnetic prospecting was done by means of the LEA MAX mobile system with a total of seven probes (Förster Fluxgate Gradiometer FEREX CON650) on the area of 1,5 Ha. The measurements were done by Eastern Atlas, a company from Berlin, and the report was written by C. Meyer and W. Hypiak.[38] A simple height model was made for the covered area, clearly indicating the slightly elevated semicircular part of the settlement stretching further eastwards. The site areas to the east of the covered area could not be examined because of deep grooves, but the stretch of the semicircular elevated part is readily noticeable (Fig. 6). Interestingly, the density of the identified magnetically positive anomalies (darker structures) and the anomaly of the moderate bipolarity (less pronounced black-and-white structures) stretches along the configuration of the terrain, i.e. mostly within the elevated part of the terrain, with the greatest concentration at the tallest central part. Considering the signal and the dimensions, these structures could represent pits filled with organic material, large quantities of pottery and house daub, and hearths and remains of ovens. Strong bipolar anomalies in the north-western part of the covered area are the consequence of modern metal waste scattered across the field. It can be concluded that geomagnetic prospecting included and identified the western edge of the elevated settlement. Considering the configuration of the terrain and the numerous surface pottery finds collected in the east of the prospected part of the site, the total range of the settlement certainly covered a large area, of at least 4 Ha.

The collected surface pottery finds included several fragments that can be associated with the younger settling phase, i.e. the period from Ha A2 to Ha B1. Standing out from the rest, there is a fragment decorated with multiple incised zigzagging lines and several bowl rims with a twisted and obliquely faceted rim, described in the report of B. Belić as typical for the younger settling horizon as well.[39]

The field survey in the area with deep ploughing yielded a bronze knife with a tongue-shaped handle; the knife was split into two.[40] (Fig. 7). The knife is similar to the Dašice type, or Daschitzer Typ, as defined by H. Müller-Karpe[41] and described in detail by J. Říhovský in his monograph on the Bronze Age knives from Moravia and the eastern Alpine region.[42] The Dašice-type knives are characterised by a slightly rounded spine of the blade, which is wedge-shaped as a rule, and

[34] Belić 2011, T. 9-10; Ložnjak-Dizdar / Gavranović 2014, 23.
[35] Belić 2011, T. 3, 1-3.
[36] Forenbaher 1991; Tasić 2002, 183.
[37] Bulatović / Filipović 2017, 149.
[38] Meyer / Hypiak 2019.
[39] Belić 2011, 236.
[40] All objects collected in the surveys are stored at the musuem collection of Tolisa Franciscan monastery.
[41] Müller-Karpe 1950, 320.
[42] Říhovský 1972, 34.

Fig. 6. *The geomagnetic prospecting results and the height model of the terrain with integrated prospecting results* (made by Cornelius Meyer)

a more or less straight edge of the blade and a tongue with visibly reinforced ribs, three holes for rivets, and a massive cylindrical ending with a circular or ellipsoid cross-section separating the blade from the handle.[43] The Dašice-type knives appear predominantly in the Ha A1 phase in the wide area of the eastern part of central Europe, with the greatest number of finds coming from eastern Austria, Moravia, Czechia, and Slovakia.[44] Some of the Czech specimens, such as the knife from the skeleton grave from Holubice, can be dated based on the accompanying pottery to a later period, which is the transition between Ha A1 and Ha A2, or the end of the 12th century BC.[45] Fragments of Dašice-type knives appear relatively frequently in the hoards of horizon II (Ha A1) in the southern Carpathian Basin between the Drava, the Sava, and the Danube.[46] The knives or knife fragments that are geographically closest to the Topolovaca Bregovi settlement are those from the Slavonian hoards of Otok-Privlaka and Brodski Varoš.[47] Parts of tongues that can be attributed to the Dašice type have been found in the Budinšćina hoard in Hrvatsko Zagorje[48] and the Privina Glava hoard in eastern Syrmia.[49] On the basis of these parallels and the stratigraphy established in earlier excavations, the knife found in the area of the Topolovaca Bregovi can be associated with the beginning of the younger settlement phase, which corresponds with the period from Ha A1 to Ha A2.[50]

The intense activities in the section of the Sava close to the Topolovaca Bregovi settlement result in the numerous bronze objects found at the nearby riverbanks and on the sand banks along the shore. Just like Donja Dolina, where a varied range of bronze objects from a broad chronolog-

[43] Ibid.; Gedl 1984, 26; Jiráň 2002, 34.
[44] Říhovský 1972, 36
[45] Jiráň 2002, 35.
[46] Holste 1951, T. 5, 5; Vinski-Gasparini 1973, 81; Glogović 2002, 214.
[47] Vinski-Gasparini 1973, T. 27, 14; T. 55, 9.
[48] Ibid., T. 78, 21
[49] Garašanin 1975, T. 64, 18
[50] Belić 2011, 236

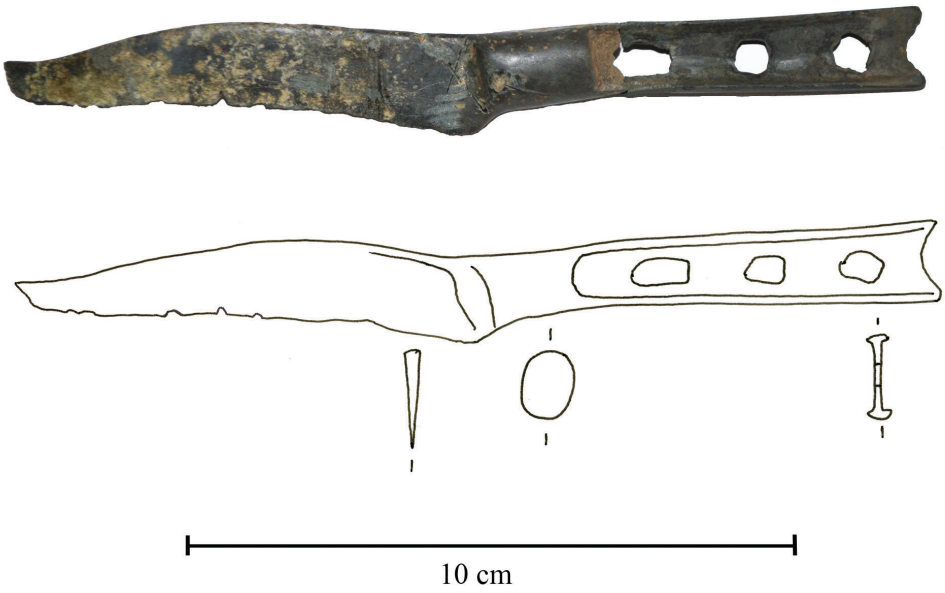

Fig. 7. *The Dašice-type knife from the Topolovaca Bregovi site*
(Photo: Mario Gavranović, drawing: Aleksandar Kapuran)

ical period has been found right next to the river, this section of the Sava has been also the source of many finds in the last 30 years. Most of them are kept in the archaeological collection of the Tolisa monastery. Standing out from the large number of objects from various periods (from the Early Bronze Age to the Middle Ages), is a large group of Late Bronze Age objects that in most cases can be dated in particular phases of this period on the basis of their tyological attributes.[51] Similarly to Donja Dolina, the collected Late Bronze Age artefacts consist of different categories including weaponry (swords, daggers, tips of spears and arrows, knives), tools (axes, sickles), and jewellery (pins). It is further remarkable, that almost all Bronze Age finds originate from two places on the river where sand banks are clearly visible when the water level is low (Fig. 6 and Fig. 7). One place is the hamlet of Zorice, immediately northwards of the Topolovca Bregovi settlement, and the other is Prud, around 2 km westwards, between the old bed of the River Bosna and its current mouth. Taking into account the bronze knife from the settlement, for this occasion three further bronze knives, all found at the bank of the Sava, close to Prud (Fig. 8 and Fig. 9) will be presented. All three finds come from a sand bank which is around 350 metres long, but they have not been found together.

The first specimen (Fig. 8,1) belongs to the group of the knives with a prong to fit the handle or knives with a shaft handle; the best analogies can be found among the Klentnice-type specimens, after the widely accepted typology made by J. Říhovský.[52] The Klentnice type belongs to the older generation of prong knives, which are characterised by a simple prong with a circular or ellipsoidal cross-section, and the blade is more or less rounded and usually wedge-sectioned.[53] The Klentnice type is characterised by a prong without holes for rivets or without traces of bending. The Klentnice-type knives appear on a large territory between southern Germany, northern Tyrol, Polish Silesia, and western Hungary.[54] Therefore, the Prud knife seems to belong to the south-eastern edge of this typological and communication sphere. The chronological position of Klentnice-type and similar prong knives of the older generation has been determined with the help of the closed funerary complexes in Moravia (Klentnice) and southern Poland, dated to the period from Ha A2 to Ha B1, i.e. between

[51] Gavranović 2020.

[52] Říhovský 1972, 50; Gedl 1984, 50; Jiráň 2002, 45; Glogović 2002, 2015.

[53] Říhovský 1972, 50.

[54] Ibid.; Gedl 1985, 51.

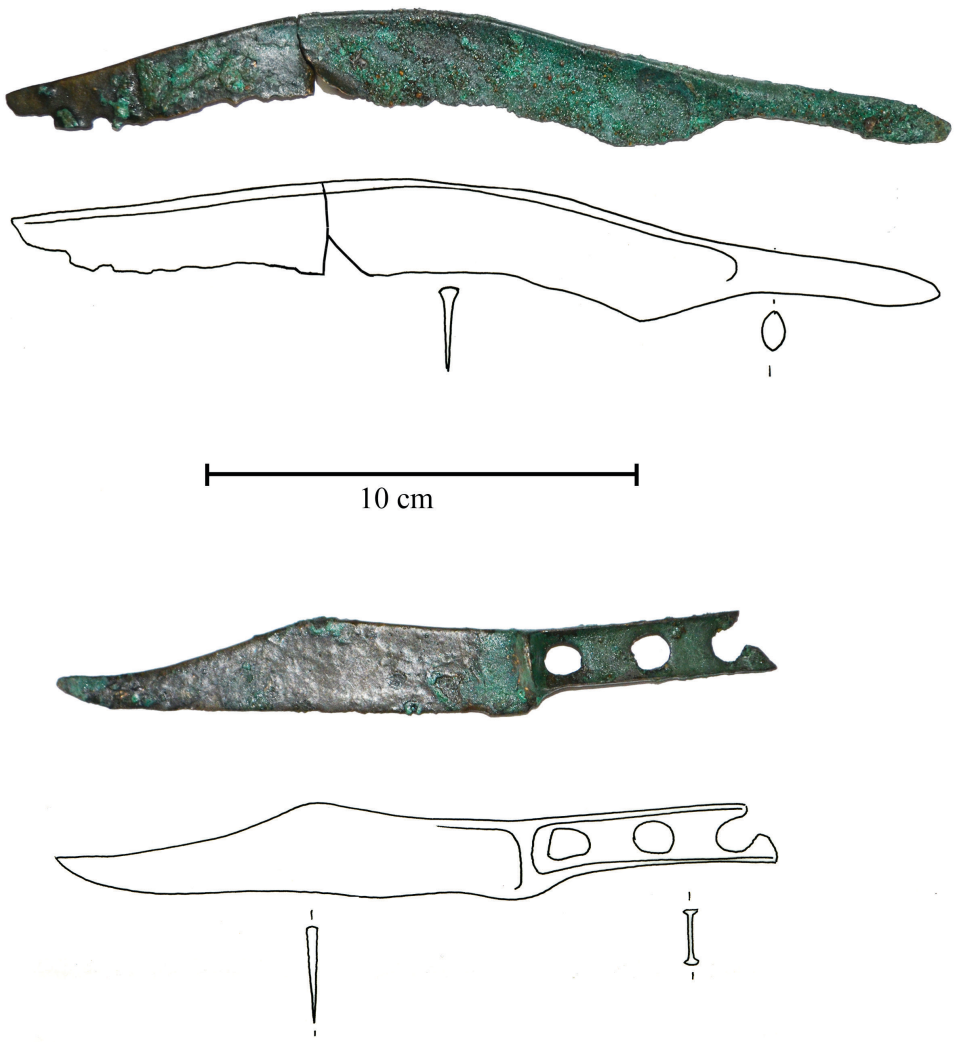

Fig. 8. *Knives of the Klentnice type* (1) *and Pustiměř type* (2) *from Prud*
(Photo: Mario Gavranović, drawing: Aleksandar Kapuran)

the end of the 12th century and the end of the 11th century BC. However, single specimens have been found in the hoards of the Ha B2 phase, such as the knives from the Celldömölk-Sághegy and Románd hoards in western Hungary.[55] The parallels that are geographically closer include the fragment of a prong knife from the neighbouring Beravci hoard in Croatia, found only a few kilometres north of Prud, which belongs to horizon IV of the northern Croatian hoards, i.e. to the Ha B1 phase.[56] Even though the Beravci hoard knife cannot have a precise typological determination because it is fragmented, it has been described as the Lešany type, which is characterised by a circular-sectioned prong with a single rivet hole and a tapered end, with similar dating as the Klentnice type.[57] In sum, the Prud knife with a prong belongs to the knife type (Klentnice) that was mainly found in the eastern part of central Europe, appearing between the late 12th century and the beginning of the 10th century BC.

The other knife from Prud stands out because of its strongly bent spine of the blade, which reaches the highest point and then bends towards the tip in a gentle arc (Fig. 8, 2). The edge of the blade is almost straight, and the tongue with three rivet holes is separated from the blade with a narrow rib that also marked the end of the lost organic part of the handle. Knives of a very close shape were described by J. Říhovský as the Pustiměř type after the find from the eponymous

[55] Říhovský 1983, T. 39, 3; Mozsolics 2000, T. 12, 1; T. 86, 7.
[56] Vinski-Gasparini 1973, T. 108, 25; Glogović 2002, 213.
[57] Říhovský 1972, 49; Glogović 2002, 14.

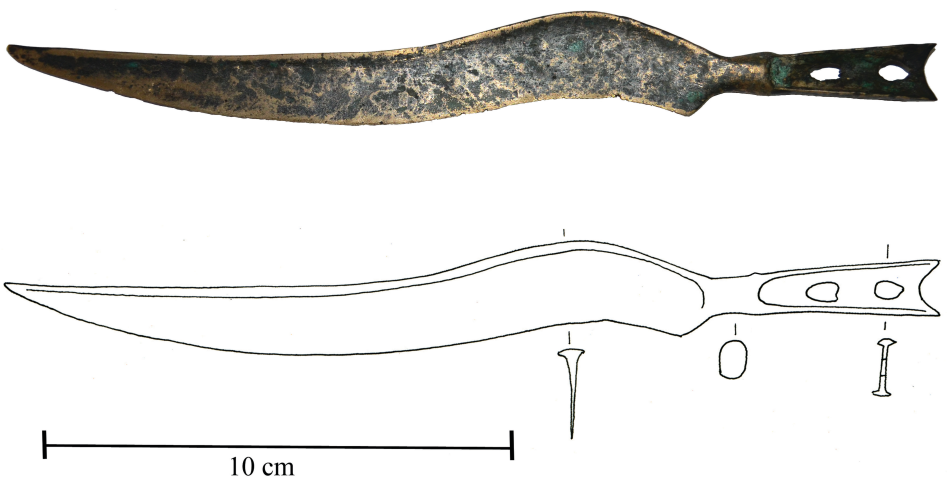

Fig. 9. *The Pfatten-type knife from Prud* (Photo: Mario Gavranović, drawing: Aleksandar Kapuran)

necropolis in Moravia.[58] In fact, the specimen from that necropolis is typologically very similar to the Prud specimen.[59] Even though knives of this type occur in a large area from Silesia in the north[60] to Italy and Greece in the south[61] over several phases (from the end of Ha A1 to the beginning of Ha B1), the specimens of primary importance for the dating of the find from Prud are two similar knives from the horizon IV (Ha B1) hoard from Beravci across the Sava.[62] A similar knife, but without a strongly bent spine, has been found in the horizon III (Ha A2) hoard from Donja Bebrina, around 15 km upstream from Prud.[63] Considering these closest analogies, the Pustiměř type knife from Prud can be dated to the period from Ha A2 to Ha B1, i.e. to the range between the end of the 12th century and the end of the 11th century BC; just like the described Klentnice type, this type is mostly found in the eastern part of central Europe. Accordingly, this is another case where a Prud marks the south-eastern edge of distribution.

A similar chronological position as the previous two knives from Prud applies to the third knife found at this spot along the sand bank on the Sava (Fig. 9). The knife with a tongue that slightly widens and is reinforced with ribs, with a clearly articulated massive cylindrical middle part, and with a saddle-shaped twisted and reinforced spine of the blade, can be associated with the Pfatten type, as described and chronologically determined by H. Müller-Karpe,[64] or with the Pfatten-Vadena type after the typology of V. Bianco-Peroni.[65] The only difference is the reinforcement at the joint of the tongue and the cylindrical middle part, which is in most cases emphasized with a ring like thickening, while the knife from Prud has just slight thickening on the central part. Unlike majority of knives of the Pfatten-Vadena type, the specimen from Prud is not decorated along the slightly widened part of the spine and along the upper part of the blade.[66] It was already in a paper from 1950 that H. Müller-Karpe assumed three main distribution regions for this type, and he believed that the finds from the middle Danube, the south-western Carpathian Basin, and the edge of the eastern Alpine area, were the original variant of the type.[67] The other two knife distribution regions, described by Müller-Karpe as secondary variants of the type, are located firstly in Tyrol, northern Italy, and Switzerland ("Tiroler Sekundärvariante"), and secondly in the lower Oder in northern Poland, eastern Germany, and southern Scandinavia ("Sekundärvariante an der unteren

[58] Říhovský 1972, 32.
[59] Ibid., T. 9, 103.
[60] Gedl 1984, 31.
[61] Müller-Karpe 1959, 135.
[62] Holste 1951, T. 2, 2-3; Vinski-Gasparini 1973 T. 108, 23. 26.
[63] Vinski-Gasparini 1973, T. 94, 15.
[64] Müller-Karpe, 1950, 322.
[65] Bianco-Peroni 1976, 21.
[66] Müller-Karpe 1950, Abb. 8; Bianco-Peroni 1976, T. 6; Jiráň 2002, Taf. 9, 89-90.
[67] Müller-Karpe 1950, Abb. 7.

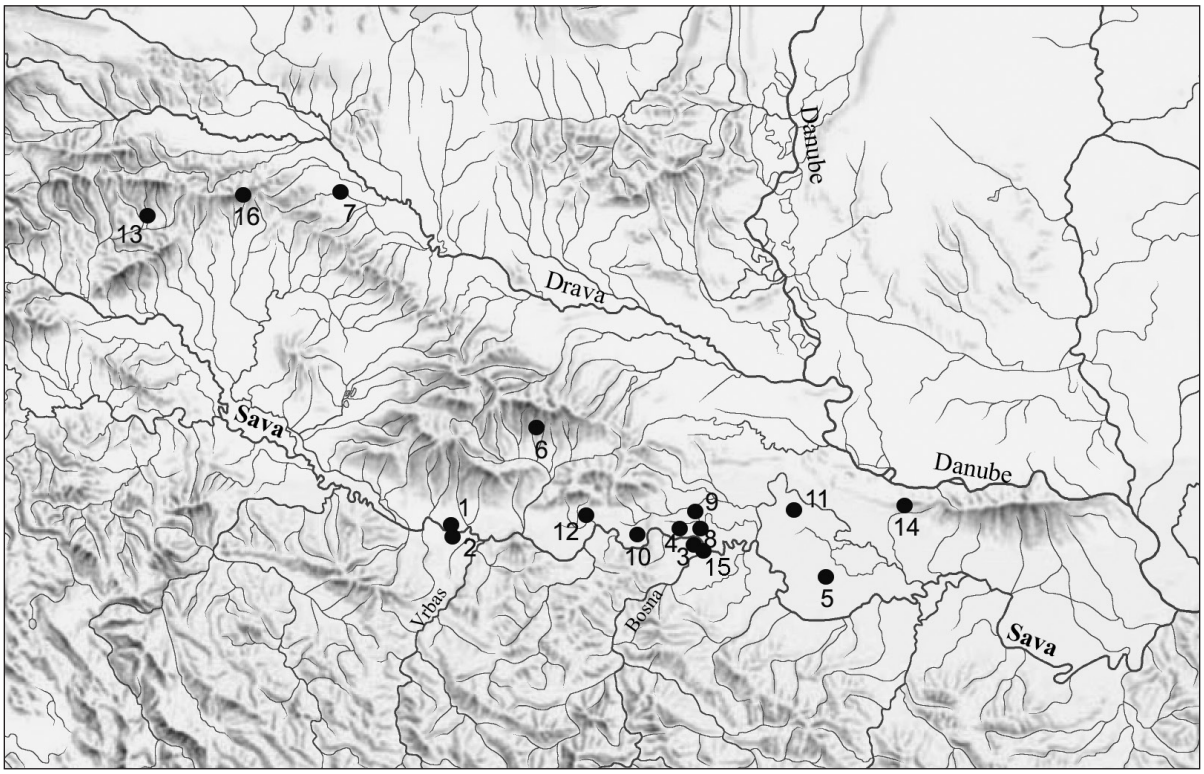

Fig. 10. *Map of the sites from the text*

Oder"). Regarding chronology, the Pfatten-type knives are associated with the period of the Ha B1 phase, or the younger phase of the Urnfield period, which is equivalent to the 11th century BC in absolute terms.[68] The closest parallels for the Prud specimen are a knife found in the area of the older settlement in Donja Dolina[69] and a fragment from the mentioned hoard in Beravci, from the Ha B1 phase, on the opposite bank of the Sava.[70] H. Müller Karpe included both finds from Beravaci and Donja Dolina in the "original" variant of the middle Danube.[71] Compared to these two finds, the knife from Prud has a differently shaped joint between the blade and the cylindrical part, as it is oblique and not almost rectangular as in the finds from Donja Dolina and Beravci. Also, both mentioned knives have a prominent ring-like thickening between the tongue and the central part, which is missing in the Prud find. These typological differences point to the existence of local variants on the territory of northern Bosnia and the neighbouring Croatian Posavina, or to intense production of metal objects, which has been confirmed for Donja Dolina by the relatively large number of moulds from the period.[72] In this context, the Pfatten-type knife from Prud can be described as the representative of a local variant of this widely distributed type, characteristic for the period of the Ha B1 or the 11th century BC.

The knife from the Topolovaca Bregovi settlement and the three knives found along the bank of the Sava, in the nearby Prud, belong to the types that occur in the eastern part of central Europe, including the middle Danube, and the western edge of the Carpathian Basin. The fact that they were found on the left bank in the middle section of the Sava underlines once again the prominent and intense communication between the Late Bronze Age communities in Posavina and the areas of Transdanubia, Lower Austria, Moravia, and southern Czechia in the period of Ha A2 and Ha B1 phases, or between the late 12th century and the early 10th century BC. A similar direction of communication was already noticed

[68] Müller-Karpe 1959, 139; Bianco-Peroni 1976, 22; Gedl 1984, 29.
[69] Marić 1964, T. 1, 23; Gavranović 2011, sl. 6, 10.
[70] Vinski-Gasparini 1973, T. 108, 25.
[71] Müller-Karpe 1950, Abb. 7.
[72] Marić 1964; Gavranović 2013.

in earlier studies; an important role could have been played by crossroads settlements such as Donja Dolina, Dolina, or Topolovaca Bregovi in Posavina, or by hilltop sites such as Kalnik[73] or Velem St. Vid.[74]

Conclusion

The communities living in Posavina in the Late Bronze Age were situated on an important communication line and probably a crossroad, as seen from the distribution of the various everyday items they used. The Sava valley was important for the communication between the lower Danube and the south-western Pannonia and the south-eastern Alpine sphere. The distribution of particular types of knives and pins indicates also connections with a wider central European area. The contemporaneous settlements of Donja Dolina and Dolina, the examples of Topolovaca Bregovi and Jaruge, and the finds of the pin in tumulus 8 in Dolina and the pin mould in Donja Dolina, as well as the finds of the knives of the Pfatten, Klentnice, and Pustiměř types in Prud and Beravci, testify all in favour of intense communication on a regional level across the River Sava. As of yet, we cannot make a final judgment about a more precise context of the numerous bronze objects found along the Sava in the locations that were clearly inhabited by contemporary communities on both sides of the river. We should not rule out the possibility that those are parts of destroyed hoards or possible grave finds, but singular depositions of metal finds along rivers or on water crossings are also not unusual for the Late Bronze Age Europe.[75] However, when we consider the distribution of most of the specific types of jewellery or weaponry, it is possible to partially identify and interpret the Late Bronze Age communication routes, taking into account the different situation and communications in the past as opposed to recent experiences of space. The example of Posavina is a good indicator of different perceptions of space, as the modern age has perceived the Sava only as a border, while archaeological traces show that the area of Posavina in the Late Bronze Age clearly belonged to the same cultural sphere on both sides of the river.

Considering the funerary rites and pottery finds from the older phase of the Late Bronze Age (Bz D – Ha A1), the communication lines in the valleys of the Drava and the Sava emphasised the east-west direction. From the 11th century BC onwards, at the beginning of the younger phase of the Late Bronze Age (Ha A2 – Ha B1), the communication network changed; there are more prominent regional differences, and the north-south communication became more important, as seen from the examples of pins with a small vase-shaped head or knives of Kletnice or Pustiměř types, which had the main distribution area on the territories of what is now Moravia, Czechia, western Hungary, and eastern Austria, with the finds from the Sava valley often marking the south-eastern edge of distribution. The example of Posavina and its position in the communication network of the Late Bronze Age shows that it is necessary to consider the material culture in particular chronological phases in space, since it is the only way to notice and recognise the changes and pace of communications on both local and regional levels.

Catalogue of the finds

1. Bronze knife with a tongue, broken in two (Fig. 7). The breakage is of an older date. The knife was found in autumn 2018 in the Topolovaca Bregovi settlement. The blade is damaged and shows traces of intense use. Length: 15.3 cm. Weight: 40 g. Inventory number: 2436. Archaeological collection of "Vrata Bosne", the museum of the Franciscan monastery in Tolisa, Bosnia and Herzegovina.

2. Bronze knife with a prong to fit the handle (Fig. 8,1). The blade has a breakage along the entire length; the whole object is extremely corroded; the blade is highly damaged. Found in 2012 on the bank of the Sava, close to the village of Prud. Length: 21.4 cm. Weight: 33 g. Inventory number: 1418. Archaeological collection of "Vrata Bosne", the museum of the Franciscan monastery in Tolisa, Bosnia and Herzegovina.

3. Bronze knife with a tongue; the tip of the tongue is missing (Fig. 8,2). Different patinas on the blade and on the tongue. The blade is dull because of a thick layer of patina. Found in 2012 on the bank of the Sava, close to the village of Prud. Length: 16.5 cm. Weight: 27 g. Inventory number: 1410. Archaeological collection of "Vrata Bosne", the museum of the Franciscan monastery in Tolisa, Bosnia and Herzegovina.

[73] Majnarić-Pandžić 1992; Karavanić 2009, 17.
[74] Miske 1908.
[75] Soroceanu 1995, 30.

4. Bronze knife with no signs of breakage (Fig. 9). Almost no patina, probably because of water. The knife was found in 2012 in a shallow part of the river, close to the village of Prud. Length: 19.8 cm. Weight: 44 g. Inventory number: 1401. Archaeological collection of "Vrata Bosne", the museum of the Franciscan monastery in Tolisa, Bosnia and Herzegovina.

List 1

Distribution of pins with small vase-shaped head (Fig. 3)

1 Donja Dolina (Marić 1964); 2 Dolina (Ložnjak Dizdar, Gavranović 2014); 3 Delovi (Marković 1984); 4 Zemun (Vasić 2003); 5 Ruše (Müller-Karpe 1959); 6 Badacsony-Bazaltbánya (Darnay-Dornyai 1985); 7 Somlohegy (Patek 1968); 8 Celldőmőlk-Sághegy (Kemenczei 1996); 9 Budapest Békásmegyer (Nebelsick 1994); 10 Neszmély (Nebelsick 1994); 11 Chotín (Nebelsick 1994); 12 Ilava (Novotná 1980); 13 Gór (Ilon 2001); 14 Velem-Szentvid (Foltiny 1958; Říhovský 1983); 15 Pottachach (Říhovský 1979); 16 Maiersdorf (Říhovský 1979); 17 Wien-Groβ Enzersdorf (Hetzer, Willvonseder 1952); 18 Leopoldsberg (Kerchler 1962); 19 St. Andra v. D. Hgt (Eibner 1974); 20 Stillfried (Strohschneider 1976); 21 Statzendorf (Říhovský 1979); 22 Hadersdorf (Stegmann-Rajtár 1992); 23 Haindorf (Lochner 1991); 24 Thunau am Kamp (Říhovský 1979); 25 Limberg (Říhovský 1979); 26 Brno-Obřany (Říhovský 1979).

List 2

Sites mentioned in text (Fig. 10).

1 Dolina; 2 Donja Dolina; 3 Topolovaca Bregovi; 4 Novigrad; 5 Purić Vrbanja; 6 Kaptol; 7 Delovi Koprivnica; 8 Jaruge; 9 Beravci; 10 Donja Bebrina; 11 Otok-Privlaka; 12 Brodski Varoš; 13 Budinšćina;, 14 Privina Glava; 15 Prud; 16 Kalnik

Sažetak

Dolina Save (Posavina) – baština komunikacija Neki primjeri iz kasnog brončanog doba

Dolina na Savi je naselje i groblje datirano u mlađu fazu kasnoga brončanog doba i prijelaz u starije željezno doba na kojem su u višegodišnjim istraživanjima otkriveni tragovi višestoljetnoga komuniciranja zajednica uz rijeku Savu i preko nje. Dolina na Savi nalazi se prekoputa vrlo važnoga lokaliteta Donja Dolina u sjevernoj Bosni. Slična situacija s koncentracijom lokaliteta na obje strane rijeke Save može se pretpostaviti i u slučaju naselja Topolovaca Bregovi u blizini Odžaka i naselja u blizini sela Jaruge na hrvatskoj obali. Strateške točke u prostoru, poput Doline, i tragovi života na njima, otvaraju pitanja o korištenju krajolika, mijeni komunikacijskih pravaca, kao i prednostima te nedostacima života uz rijeku Savu s naglaskom na mlađa razdoblja prapovijesti.

Nizinski krajolik uz rijeku Savu karakteriziraju izmjene nizina i prirodnih greda – uzvišenja koja se pružaju uz tok rijeke, na kojima se najčešće nalaze tragovi života u prošlosti. Osobito za vrijeme kasnijih faza brončanog doba, ovi blago povišeni položaji korišteni su za naseljavanje, a sam oblik, struktura i prostiranje naselja prilagođeni su prirodnom obliku i pružanju greda.

Značajan pomak u izučavanju zajednica brončanog i ranog željeznog doba uz Savu predstavljaju novija istraživanja na nalazištu Dolina na lijevoj obali Save, južno od Nove Gradiške, gdje se nalazi i istoimeno selo. Pored nekoliko pojedinačnih nalaza, dodatni poticaj za početak istraživanja u Dolini dali su i zemljani humci, vidljivi i danas u krajoliku zapadno od sela. Rezultati istraživanja, koja Institut za arheologiju u Zagrebu i Gradski muzej Nova Gradiška sprovode od 2009. do danas, locirali su naselje na položaju Babine grede te groblje pod tumulima na položaju Glavičice koji se nalazi sjeverozapadno od naselja. Tijekom istraživanja naselja otkrivene su podnice kuća, ukopani radni objekti, više ognjišta obnavljanih nekoliko puta, ostaci kalotaste peći, rupe za stupove od nadzemnih konstrukcija te otpadne jame. Prema arheološkim nalazima i rezultatima radiometrijskih datiranja organskoga materijala (ugljena i životinjskih kostiju), istraženi dio naselja datira se između konca 12. i početka 10. st. pr. Kr. Na položaju Glavičice dosad je istraženo 7 tumula, od ukupno 15 danas vidljivih u krajoliku, pri čemu su otkriveni jedan do dva paljevinska groba u tumulima. Uz spaljene ostatke pokojnika te ostatke ugljena i gara s lomače, u grobovima se nalaze čitave keramičke posude, ulomci keramičkih posuda koje su bile stavljene na lomaču te ostaci nošnje u kojima je pokojnik bio izložen u lomači. Predmeti koji su bili položeni u grobove pokojnika u tumulima u Dolini ukazuju na razmjenu i trgovinu lokalne zajednice sa širim panonskim, jugoistočnoalpskim i balkanskim prostorom. Dijelovi nošnje pokazuju, primjerice, utjecaje iz jugoistočnoalpskoga područja, oružje s prostora Podunavlja, dok keramičke posude pripadaju lokalnom repertoaru hrvatske i bosanske Posavine. Otkriće kasnobrončanodobnog naselja na Babinim gredama i njegov položaj prekoputa već odranije poznatog naselja u Donjoj Dolini na drugoj obali, koje se također pružalo niz jednu gredu

u pravcu zapad–istok, omogućuje sasvim novi pogled na obrasce i strukturu naselja uz Savu. Sudeći prema raspoloživom keramičkom materijalu, kao i na osnovu nekoliko metalnih predmeta, istovremenost oba naselja čini se vrlo izvjesnom.

Slična situacija kao i u slučaju Doline i Donje Doline može se opaziti i nekih 70 km nizvodno u blizini naselja Topolovaca Bregovi kod Odžaka, odnosno u blizini zaseoka Trnjak. Iako se samo naselje nalazi oko 1 km južno od današnje obale Save, vrijedi napomenuti kako se oko 2 km istočno od lokaliteta nalazi ušće Bosne, kao i nekoliko starih rukavaca. S druge strane rijeke u novijim istraživanjima otkriveno je također naselje kasnog brončanog doba u blizini sela Jaruge. Nadalje treba istaknuti i dosta veliki broj brončanih nalaza pronađenih uz rijeku, prije svega s desne, bosanske strane, i to pretežito na mjestima koja se čine povoljnim za prijelaz usljed pješčanih sprudova. Svojim položajem na blago uzvišenoj gredi u pravcu sjever–jug, naselje Topolovaca Bregovi zauzimalo je istaknuto mjesto u lokalnom krajoliku, a komunikacijski je bilo otvoreno kako prema Savi na sjever tako i prema rijeci Bosni na jug. Arheološkim istraživanjima ukupno je ispitano 168 m², a većina nalaza i struktura pripisana je početnoj fazi kasnog brončanog doba (Bz C – Ha A1). No jedan dio dosada objavljenih nalaza nedvojbeno pripada mlađoj fazi kasnog brončanog doba (Ha A2 – Ha B1), odnosno istom razdoblju kao i naselja na Babinim gredama. Interesantno je kako se među prezentiranim materijalom iz prijašnjih istraživanja nalazi i nekoliko ulomaka koji nedvojbeno asociraju na kaneliranu keramiku tipa Belegiš II. Terenski pregled lokaliteta Topolovaca Bregovi izvršen je u jesen 2018. godine uz pomoć P. Matkića, stalnog suradnika muzejske zbrike "Vrata Bosne" u sklopu Franjevačkog samostana u Tolisi. Na dostupnom dijelu blagog uzvišenja sprovedena su geofizička istraživanja na površini od 1,5 Ha. U brazdama dubokog oranja prilikom terenskog pregleda pronađen je i jedan brončani nož s jezičastom drškom tipa Dašice. O intenzivnim aktivnostima na dionici Save u blizini naselja Topolovaca Bregovi svjedoči i veći broj brončanih nalaza pronađenih na obližnjim obalama rijeke, odnosno na pješčanim sprudovima duž obale. Kao i u slučaju Donje Doline, gdje je uz samu rijeku pronađen raznovrsan spektar brončanih predmeta širokog kronološkog raspona, i na ovom dijelu Save je u posljednjih 30 godina prikupljen znatan broj nalaza koji se čuvaju u arheološkoj zbirci samostana u Tolisi. Između ostalog, vrijedi istaknuti tri brončana noža, sva tri pronađena na obali Save kod mjesta Prud. Riječ je o tipovima Klentnice, Pustiměř i Pfatten rasprostranjenim prije svega u istočnom dijelu centralne Europe, uključujući srednje Podunavlje te zapadni rub Karpatske kotline. Činjenica da su pronađeni na lijevoj obali Save u njenom središnjem toku podcrtava još jednom izraženu i intenzivnu komunikaciju između zajednica kasnog brončanog doba u Posavini s prostorom Transdanubije, Donje Austrije, Moravske i južne Češke u vrijeme stupnjeva Ha A2 i Ha B1, odnosno između kasnog 12. i ranog 10. st. pr. Kr.

Zajednice koje su živjele u Posavini tijekom kasnog brončanog doba nalazile su se na važnom komunikacijskom pravcu, vjerojatno i križanju puteva, što se vidi u distribuciji različitih predmeta iz njihovoga svakodnevnog života. Savskom dolinom prolazi važna komunikacija između donjega Podunavlja i jugozapadnopanonskog te jugoistočnoalpskog prostora. Rasprostranjenost pojedinih tipova noževa i igala ukazuje na veze sa širim srednjoeuropskim prostorom. Istovremenost naselja u Donjoj Dolini i Dolini te na primjeru Topolovaca Bregova i Jaruga te nalazi igle u tumulu 8 u Dolini i kalupa za igle u Donjoj Dolini, kao i nalazi noževa tipa Pfatten, Klentnice i Pustiměř i u Prudu i u ostavi Beravci svjedoče o komunikaciji na regionalnoj razini preko rijeke Save. Sudeći prema pogrebnim običajima i keramičkim nalazima tijekom starije faze kasnog brončanog doba (Bz D – Ha A1), posebnu važnost su imali komunikacijski pravci u smjeru istok–zapad u nizinama Drave i Save. Od 11. st. pr. Kr., odnosno početkom mlađe faze kasnog brončanog doba (Ha A2 – Ha B1), komunikacijska mreža se mijenja te jačaju regionalne razlike, na značaju su dobile komunikacije u smjeru sjever-jug. Primjer Posavine i njezin položaj u komunikacijskoj mreži kasnoga brončanog doba svjedoči o nužnosti sagledavanja materijalne kulture u pojedinim vremenskim fazama u prostoru jer se samo tako mogu uočiti i prepoznati promjene i dinamika komunikacija kako na lokalnoj tako i na regionalnoj razini.

Bibliography

Belić, B. 2011, Topolovaca bregovi kod Odžaka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija 52, 2011, 225-258.

Bianco-Peroni, V. 1976, Die Messer in Italien / I coltelli nell'Italia continentale, Prähistorische Bronzefunde VII, Band 2, München 1976.

Bulatović, A. / Filipović, V. 2017, The Morava Valley in the Late Bronze and Early Iron Age – changes in topography and material culture, In: Heeb, B. / Szentmiklosi, A. / Krause, R. / Wemhoff, M. (eds.), Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe, International Conference in Timişoara, Romania from November 11th to 13th, 2015. Ber-

liner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 21, Staatliche Museen zu Berlin, 2017, 149-161.

Budden-Hoskins, S. / Malovoz, A. / Mu-Chun W. 2013, Kompleks prapovijesnih tumula Purić–Ljubanj kraj Vrbanje u Spačvanskom bazenu, županjska Posavina, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 30, 2013, 133-156.

Burghardt, M. 2012, Osełki z otworem do podwieszania w kulturach stepowych późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, Collectio Archaeologica Ressoviensis 16, 2012.

Čović, B. 1988, Kultura polja sa žarama, In: Čović, B. (ed.) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine 1, Sarajevo 1988, 100-102.

Čović, *B.* 1987, Grupa Donja Dolina – Sanski most, In: Benac, A. (ed.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 232-291.

Čović, *B.* 2011, Bronzano doba sjeverne Bosne u svjetlu novih istraživanja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 2011, 277-286.

Darnay-Dornyay, B. 1958, Koravaskori leletek Badacsony Bazaltbányájából, Archaéologiai Értesítő 85/1, 1958, 50-52.

Eibner, C. 1974, Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von St. Andrä v. d. HGT. P. B. Tulln, NÖ. Aussagewert und Aussagegrenzen von Brandbestattungen für eine historische Interpretation, Archaeologica Austriaca Beiheft 12, 1974.

Foltiny, S. 1958, Velemszentvid, Ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa, Veröffentlichungen der Österreichischen Arbeitgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte III. Band, Wien 1958.

Forenbaher, S. 1991, Sites of the Late Bronze Age "Belegiš II" group in Eastern Slavonia, Opuscula Archaeologica 15, 1991, 47-69.

Gabrovec, S. 1970, Dvoznakaste ločne fibule, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja VIII/6, 1970, 5-65.

Gabrovec, S. 1987, Dolenjska grupa, In: Benac, A. (ed.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 29-119.

Galiot, S. 2013, Jaruge Gođevo 2, r. br. 41, Hrvatski arheološki godišnjak 9/2012, 2013, 92-95.

Garašanin, D. 1975, Ostava iz Privine Glave, In: Garašanin, M. (ed.). Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini I, Arheološka građa Srbije 1, 1975, 68-73.

Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätforschungen zur prähistorischen Archäologie (UPA) 195, Bonn 2011.

Gavranović, M. / Jašarević, A. 2014, Neue Funde der Spätbronzezeit aus Nordbosnien / Novi nalazi kasnog brončanog doba iz sjeverne Bosne, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 33, 2014, 135-178.

Gavranović, M. 2013, Urnenfelderzeitliche Gussformen aus dem westlichen Balkan, In: Berecki, S. / Nemeth, R. / Rezi, B. (eds), Bronze Age Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloqium from Târgu Mureş, 5th-7th October 2012, Târgu Mureş 2013, 149-167.

Gavranović, M. 2020, Bronzefunde aus der Sammlung des Franziskanerklosters in Tolisa. In prep.

Gedl, M. 1984, Die Messer in Polen, Prähistorische Bronzefunde VII, Band 4, Stuttgart 1984.

Glogović, D. 2002, Noževi kulture polja sa žarama iz Hrvatske, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 19, 2002, 213-220.

Hänsel, B. 1976, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 16, Bonn 1976.

Hetzer, K. / Willvonseder, K. 1952, Das Urnenfeld von Groß-Enzersdorf (Wien, 22. Bezirk), Archaeologia Austriaca 9, 1952, 52-76.

Holste, F. 1951, Hortfunde Südosteuropas. Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universität Marbung / Lahn, Marburg / Lahn 1951.

Ilon, G. 2001, Siedlungwesen und Bestattungsitten in Gór. Zum Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit In: Lippert, A. (ed.), Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. Bis 29 April 2000 in Bad Radkesburg. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78, Bonn 2001, 243-269.

Jiráň, L. 2002, Die Messer in Böhmen, Prähistorische Bronzefunde VII, Band 5, Stuttgart 2002.

Kalafatić, H. 2006, A Vinkovci Culture Urn Grave from the site at 40 Duga Ulica in Vinkovci, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 23, 2006, 17-28.

Karavanić, S. 2009, The Urnfield Culture in Continental Croatia, British Archeaological Reports (BAR) International Series 2036, Oxford 2009.

Kemenczei, T. 1996, Zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in NW-Transdanubien, Folia Archaeologica XLV, 1996, 91-131.

Kerchler, H. 1962, Das Brandgräberfeld der jüngeren Urnenfelderkultur auf dem Leopoldsberg, Wien, Archaeologia Austriaca 31, 1962, 49-73.

Lochner, M. 1991, Studien zur Urnenfelderkultur im Waldviertel – Niederösterreich, Wien 1991.

Ložnjak Dizdar, D. / Gavranović, M. 2014, Across the River. The Cemetery in Dolina and New Aspects of the Late Urnfield Culture in Croatian Posavina and Northern Bosnia, Archaeologia Austriaca 97-98, 2014, 13-32.

Ložnjak Dizdar, D. / Mihaljević, M. / Dizdar, M. 2010, Rezultati pokusnog istraživanja prapovijesnog

groblja Glavičice i Draganje u Dolini 2009, Annales Instituti Archaeologici 6, 2010, 41-46.
Ložnjak Dizdar, D. / Mihaljević, M. / Dizdar, M. 2011, Dolina 2010. – rezultati probnih istraživanja prapovijesnog groblja Glavičice, Annales Instituti Archaeologici 7, 2011, 41-44.
Ložnjak Dizdar, D. / Mihaljević, M. 2013, Dolina – Glavičice, istraživanje 2012., Annales Instituti Archaeologici 9, 2013, 44-47.
Ložnjak Dizdar, D. / Mihaljević, M. 2014, Dolina – Glavičice, istraživanje 2013., Annales Instituti Archaeologici 10, 2014, 95-98.
Ložnjak Dizdar, D. / Mihaljević, M. / Dizdar, M. 2013, Dolina – nove arheološke spoznaje, Ogranak Matice Hrvatske u Novoj Gradiški, Godišnjak 2013, 93–99.
Ložnjak Dizdar, D. / Mihaljević, M. / Gavranović, M. 2016, Dolina – Babine grede – istraživanje kasnobrončanodobnoga naselja u Posavini 2015. godine, Annales Instituti Archaeologici 12, 2016, 93-98.
Ložnjak Dizdar, D. / Mihaljević, M./ Dizdar, M.b/ Gavranović, M. 2017, Dolina – Babine grede – istraživanje kasnobrončanodobnoga naselja u Posavini 2016. godine, Annales Instituti Archaeologici 13, 2017, 57-63.
Ložnjak Dizdar, D. / Rajić Šikanjić, P. / Dizdar, M. / Forenbaher, S. / Radović, Z. / Premužić, Z. 2019, Diversity of Ritual in Late Bronze Age Mortuary Practices in the Southern Carpathian Basin, in: Late Bronze Age Mortuary Practices and Society in the Carpathian Basin. Proceeding of the International conference in Zagreb, February 9-10, 2017, Zbornik Instituta za arheologiju 11, 2019, 88-121.
Majnarić-Pandžić, N. 1992, Ljevaonica brončanih predmeta u kasnobrončanom naselju na Kalniku, Opuscula Archeaologica 16, 1992, 57-73.
Majnarić-Pandžić, N. 1993, Prilog poznavanju naselja i naseljenosti brodskog Posavlja u kasno brončano doba, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 16, Zagreb 1993, 149-161.
Majnarić-Pandžić, N. 2000, Brodsko Posavlje u brončano i željezno doba – posljednja dva tisućljeća prije Krista, In: Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvog pisanog spomena imena Broda (1994), Slavonski Brod 2000, 103-130.
Malovoz, A. 2009, Purić – Ljubanj, Hrvatski arheološki godišnjak 5/2008, 2009, 86-89.
Marić, Z. 1964, Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIX, 1964, 5-128.
Marković, Z. 1984, Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova, Podravski zbornik 1984, Koprivnica 1984, 295-319.
Meyer, C. / Hipiak, W. Magnetic prospection at archaeological sites in the region of Zenica and in the Posavina Canton (Bosnia and Herzegovina), Berlin 2019.
Metzner-Nebelsick, C. 2002, Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rahden/ Westf. 2002.
Mihaljević, M. / Ložnjak Dizdar, D. 2015, Dolina na Savi. Život uz rijeku na kraju kasnog brončanog doba, Gradski muzej Nova Gradiška – Institut za arheologiju, Nova Gradiška 2015.
Miske, K. 1908, Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid. Beschreibung der Raubfunde, Wien 1908.
Mozsolics. A, 2000, Bronzefunde aus Ungarn – Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkentszentlászló, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 17, Kiel 2000.
Müller-Karpe, H. 1950, Grünwalder Gräber, Prähistorische Zeitschrift 34-35, 1950, 313-325.
Müller-Karpe, H. 1959, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Römisch-Germanische Forschungen 22, Berlin 1959.
Nebelsick, L. D. 1994, Der Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und im nördlichen Transdanubien, Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus, Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie 1, 1994, 307-363.
Novotná, M. 1980, Die Nadeln in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde XIII, Band 6, München 1980.
Pare, Ch. F. E. 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I, Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jahrhundert v. Chr.), Jahrbuch RGZM 45/1998, 1999, 239-483.
Patek, E. 1968, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.
Potrebica, H. 2002, Istraživanje nekropole pod tumulima iz starijega željeznog doba na nalazištu Gradci kod sela Kaptol (sezona 2001.), Opuscula Archaeologica 26, 2002, 331-339.
Potrebica, H. 2013, Kneževi željeznog doba, Zagreb 2013.
Říhovský, J. 1972, Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet, Prähistorische Bronzefunde VII, Band 1, München 1972.
Říhovský, J. 1979, Die Nadeln in Mähren und dem Ostalpengebiet, Prähistorische Bronzefuden XIII, Band 5, München 1979.
Říhovsky J. 1983, Die Nadeln in Westungarn, Prähistorische Bronzefunde XIII, Band 10, Müncehn 1983.

Schauer, P. 1977, Der urnenfelderzeitliche Depotfund von Dolina, Gde. und Kr. Nova Gradiška, Kroatien, Jahrbuch des Römisch Germanischen Museums 21 (1974), 1977, 93-124.

Soroceanu, T. 1995, Bronzefunde aus Rumänien, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 10, Berlin 1995.

Stegmann-Rajtár, S. 1992, Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donaugebietes, Berichte der Römisch-Germanischen Komission 73 (1992), 1993, 29-179.

Strohschneider, M. 1976, Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von Stillfried, Forschungen in Stillfried 2, Wien 1976, 31-69.

Škoberne, *Š.* 1999, Budinjak, Kneževski tumul, Zagreb 1999.

Tasić, N. 1984, Die Vinkovci Kultur, In: Tasić, N. (ed.) Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbekkens und Nordbalkans, Beograd 1984, 15-32.

Tasić, N. 2002, Nekropola u Belegišu i problem Belegiške kulture, In: Vranić, S. (ed.), Belegiš, Stojića gumno – nekropola spaljenih pokojnika, Muzej grada Beograda, Monogafije 10, Beograd 2002, 168-195.

Teržan, B. 1995, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien, Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Monographien Römisch-Germanischen Zentralmuseums 35, 1995, 323-372.

Truhelka, Ć. 1904, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška), Bericht über die Ausgrabungen bis 1904., Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina IX, Wien 1904, 1-156

Vasić, R. 2003, Die Nadeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde XIII, Band 11, Stuttgart 2003.

Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini, K. 1987, Grupa Martijanec-Kaptol, In: Benac, A. (ed.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 182-231.

Vinski, Z. / Vinski-Gasparini, K. 1962, O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-sremsko Podunavlje, Arheološki radovi i rasprave II, 1962, 263-293.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 157-166
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.123

Glasinac – Notes on Archaeological Terminology

Staša Babić
Belgrade
Zorica Kuzmanović
Belgrade

Abstract: The contribution seeks to explore possible convergences in archaeological research, regardless of the theoretical/methodological approach, based on the case of the considerations of the Iron Age societies of the late prehistory in the Central Balkans. The typological-chronological analysis of decorated whetstones from the region of Glasinac, recently published by Blagoje Govedarica, points to the conclusion of diversification of social roles and horizontal distribution of power and authority, similar to the line of inquiry based upon the concept of heterarchy, currently explored by the authors of postprocessual affinities. In order to recognize these similarities, it is argued that a more efficient communication inside the discipline may be achieved by overcoming terminological barriers separating various theoretical approaches.

Key words: Glasinac, Iron Age society, hierarchy/heterarchy, status symbols

Introduction

Glasinac is one of the basic and most important terms in archaeology of the late praehistory of the Central Balkans. Its primary meaning is derived from a geographical label, denoting the area in eastern Bosnia.[1] Since by the end of the 19th century an impressive number of burial mounds was registered there, dated throughout the Bronze and Iron Ages,[2] this spatial denominator acquired a chronological dimension as well. The concept of the *Glasinac cultural group* rapidly became one of the pivotal phenomena of the late praehistory of the region.[3] Furthermore, the archaeologically perceived similarities with the adjacent regions led the researchers to establish the *Glasinac-Mati cultural complex*, spanning over a vast area of the Central Balkans, implying cultural and ultimately ethnic affinity.[4] Finally, the research into the immense number of funerary assemblages scattered over the Glasinac plateau resulted in some of the most explicit considerations of the social dimensions of the communities inhabiting the region during the late praehistory, resulting in the introduction of the concept of *princely graves* into the central Balkan past.[5]

Undoubtedly, one of the main reasons for the omnipresence of Glasinac in research of the Balkan praehistory lies in the abundant record, relating by its character to several fundamental topics. Firstly, the long series of interlinked archaeological units enabled the refinement of chronological determination and a more precise spatial distribution of certain classes of artifacts, such as pottery and jewellery. This spatial/chronological seriation gave rise to the formulation of the concept of the Glasinac cultural group and its location in the wider pattern of distribution of material culture, in accordance with the postulates of the culture-historical approach.[6] Furthermore, the perceived continuity of the archaeologically established cultural forms raised the issues of the transition from Bronze to Iron Ages and, ultimately, to the question of ethnogenesis[7]

[1] Palavestra 1997.
[2] Benac / Čović 1956; 1957.
[3] Čović 1983; 1987; Palavestra 1997.
[4] Čović 1987, 575; Vasić 1987, 572.
[5] Benac / Čović 1957; Palavestra 1984; Babić 2002; 2004, 18.
[6] Babić 2010.
[7] Benac 1987.

– formation of ethnic communities known from the written sources and identified in archaeological record in the form of cultural groups.[8] In this manner, a number of concepts vital in archaeological research of the Central Balkans have become inextricably linked to the term *Glasinac*, enabling several layers of interpretation: identification of basic analytic units – chronological and spatial clusters, their association to the ethnic groups described in the literary evidence, and finally, inference on the origins and changes of the social roles individuals played in the communities inhabiting the region during the Bronze and Iron Ages.

The investigation into the social affairs reflected in the rich funerary evidence from the Glasinac region has indeed been raised as early as the end of the 19th century, when Franz Fiala identified the graves with opulent offerings as the burials of tribal leaders, suggesting a hierarchical social structure based on kinship.[9] When by the middle of the 20th century the systematic research in the region was renewed, the term *princely graves* soon became widely accepted, indicating the existence of a group holding the positions of social power, and distinguished by its economic prerogatives as well. Accordingly, the main criterion for discerning the members of this group has been the presence of luxurious objects in their graves, particularly the good imported from the south and bearing the stylistic traits of the Greek manufacture.[10] The corresponding phenomenon has been described in other parts of continental Europe, and denoted by the concept of *chiefdom* – a community encompassing a number of kinship groups linked by the perception of common origins, and dominated by the lineage perceived to be the direct descendants from the founder.[11] This is the group that Alojz Benac and Borivoj Čović termed *princes*,[12] resonating with the French and German (*Fürsten*) terminology.

In one of his recent works, Blagoje Govedarica approached this long-lasting tradition of identifying the Glasinac tribal leaders on the grounds of abundance and structure of the grave offerings from another perspective.[13] Starting by the well established method of stylistic-typological analysis of the class of objects previously considered to be the status symbols of the princes – decorated whetstones, he questioned the traditional interpretation of the social structure of the Glasinac Iron Age communities and suggested possible alternative directions of further research. It is particularly interesting to note that, working within the culture-historical framework, Govedarica reached the conclusions strikingly similar to the ones proposed by the postprocessually inclined researchers.

Iron Age Social Structure (Questioned)

The idea of chiefdom as the universal organizational principle of the Iron Age societies in Europe has dominated the archaeological literature for the best part of the 20th century. This deeply rooted assumption of the ruling elite, mainly identified on the grounds of the funerary evidence, ruling a hierarchically ordered society, is grounded in the general anthropological concepts of the 19th century, presupposing the establishment of social hierarchy, control and centralization of resources, and merging of social and economic prerogatives as the inevitable and "natural" path of development from the praehistoric to civilized forms of social life.[14] Social complexity is thus equaled with hierarchical order[15], ultimately resulting in the widely accepted model of social evolution – band, tribe, chiefdom, state, represented by the neo-evolutionary approach of the 20th century.[16]

This tradition postulates that the historical development from the praehistoric barbarism towards civilization began during the Bronze Age by the formation of chiefdoms in the Aegean, entering its final stage in the Iron Age, when the major part of Europe was organized into the network of chiefdoms. The increase in cultural exchange, primarily trade with the urban centers of the Mediterranean, significantly contributed to the acceleration of the historical development,

[8] Kuzmanović 2013.
[9] Fiala 1892, 402-403; Fiala 1893, 723.
[10] Babić 2002; 2005.
[11] Babić 2004, 38; Thurston 2009, 352.
[12] Benac / Čović 1957, 31.
[13] Govedarica 2017, 37-65.
[14] Thurston 2009, 356.
[15] Crumley 1995, 1-5.
[16] cf. Chapman 2003; Pluccienik 2005.

at the same time creating the preconditions for the elites to establish the exclusive rights over the economy of prestige goods. This intensification of trade exchange between the Mediterranean centers and the European periphery is further conceptualized as the generator of the "global" social change, by enabling a number of individuals to gain economically, and consequently in terms of their social standing as leaders of communities, as the result of their position in the networks of exchange of luxurious and exotic items.[17] The real power of chiefs, previously already based upon their origin and position in the kinship system, was thus further enforced and extended into the domain of economic control. Furthermore, since the direct bloodline is assumed to link these chiefs to the (real or imagined) ancestor-founders, it is implied that their power, along with the social and economic, also entailed some elements of cult activities, i.e. the elements of religious authority.[18] Consequently, up until the end of the 20th century, it has been generally presumed that the Iron Age societies were hierarchically ordered according to the kinship principle, with the paramount chiefs encompassing social, economic and religious prerogatives, and that this pattern of development is cross-culturally and universally valid.

Contrary to this ideal-type model of social hierarchy, some current critical approaches to historiography rather point to the unstable and chaotic social relations between a number of smaller communities, without the necessity of the existence of some supreme leader.[19] Even if some individuals succeeded in enforcing their power over a wider region, it was always a short-lived situation, indicating that the social system of ruling was not completely consistent and coherent. In other words, the projection of the ideally constructed characteristics of chiefdoms onto the majority of Iron Age societies across entire Europe does not correspond to the current assessment of the pertinent written record.

By the beginning of 1980s, archaeologists also started reconsidering the idea of chiefdom conceived as an extremely centralized hierarchized social order. The individuals previously identified as chiefs buried in princely graves are now rather interpreted as military commanders, members of the warrior aristocracy, whose emergence intensified social differentiation.[20] However, in spite of numerous indications that these military leaders were not the only absolute rulers, it has remained rather under-researched whether the authority of these military commanders embraced both military and political power. Concerning their religious prerogatives, rather than presupposing some absolute authority in this domain, it seems more plausible that some of the highly esteemed warriors were the subjects of specific cult practices and imagery, especially at times of burial.[21] Finally, it has been suggested that the possibility existed of regional alliances among the relatively small communities. These unions being short-lived, the formation of a permanent individualized authority was highly unlikely.

Conclusively, the traditional stance of centralized authoritarian elite of the Iron Age, exercising absolute power over the rest of the community has increasingly been reconsidered, after more than a century of consistent presence in archaeological literature.[22] New models have been considered, especially the concept of *heterarchy*.[23] The abovementioned analysis Govedarica performed of the Glasinac whetstones also points to the direction of such a heterarchical social order in the region of Glasinac.

Reconsidering Glasinac Hierarchies

The basic criteria for identifying princely graves and further postulating chiefdom as the typical social structure of the Iron Age, have long been the overall expenditure invested in their erection and the structure of the grave offerings.[24] Drinking vessels, especially those made of bronze, warrior equipment and other luxurious objects, especially those imported from the Mediterranean, are considered typical, and in the most prominent cases horse chariots are also present. The body of the deceased is decorated with jewellery,

[17] Rowlands 1973; Frankenstein / Rowlands 1978; Wells 1980; 1985.
[18] Čače 1986; Thurston 2009; Palavestra 1995.
[19] Thurston 2009, 360.
[20] Thurston 2009.
[21] Babić 2004, 109-110.
[22] Thurston 2009; Hill 2006.
[23] Collis 1994; Crumley 1995, 1-5; Hill 2006;
[24] Babić 2002; Palavestra 1984.

suggesting at the same time both the economic affluence and a certain ceremonial function.

Borivoj Čović, one of the first authors to systematically investigate the exceptional burials from Glasinac, suggested that the presence of a battle axe and/or a decorated whetstone should be considered as a particularly indicative symbol of the supreme authority of the warrior-ruler.[25] Registering chronological ordering of these two types of insignia, Čović concluded that the symbols of a ruler's authority were changing over time and that the oldest and the latest princely graves contained battle axes, while in the intermediate period the role was played by decorated whetstones. Not investigating the possibility that the nature of the power changed along with the symbols signalizing it, Čović considered this alternation as purely formal, rather than substantial change in the modes of expression of the highest social status. He also identified a progressive increase in the number of so-called "warrior graves" in the Iron Age necropolises of Glasinac, concluding that the nomadic communities of Eastern Bosnia gradually became a "warrior people".[26] In other words, the warrior character of the Iron Age communities in Glasinac decisively determined the character of the hierarchical structure, where the supreme political ruler was at the same time the leading warrior and commander. Čović further compared the situation observed in the region of Glasinac to the other parts of Europe and postulated the existence of a hierarchical structure of relatively small groups based on kinship, presided by warrior leaders, who in turn were buried in monumental constructions and furnished with opulent offerings. However, at the time when Čović explicitly articulated this hypothesis, the concept of chiefdom has already been subject of numerous critiques.

On the other hand, Govedarica introduced a revision of the chronology of princely graves proposed by Čović, suggesting that these burials are relatively simultaneous and should be dated into the period from 700 to 750 BCE (Glasinac IV b). This led him to a different interpretation of the symbolic function of whetstones, and therefore opened the path to a different insight into the social order of the Iron Age communities from Glasinac. He emphasizes that the whetstones were primarily the implements for sharpening of metal blades, such as daggers, knives, or swords, and that this function made them a customary part of a warrior's equipment, rather than a symbol of individual princely authority.[27] Simple whetstones are a part of grave inventories in many parts of Europe during the Bronze Age, often in combination with bronze daggers. Later, during the Iron Age, whetstones are associated with swords, instead of daggers, following the change in the typical weapon. Bearing in mind this longevity of the pattern, Govedarica suggests that the original intention was to indicate a warrior and to symbolize "sharpness and power of his weapons".[28]

Contrary to the simple whetstones whose utilitarian function indicates warrior's prowess, Govedarica agrees that the appearance of the decorated whetstones, coinciding with the intensification of the practice of depositing large amounts of weaponry into graves (8th century BCE, Glasinac IVb) may be interpreted as the consequence of the rise of the warrior aristocracy and the consequent changes. In this context, the implements may be interpreted as one of the ways to display wealth and power, but rather than individualized power, they signalized the membership of a privileged and highly ranked social group.[29] In other words:

> "The luxury rendering of the examples from the rich graves of the Iron Age warrior aristocracy certainly underscores the symbolic significance of these tools, but does not exclude their practical use nor older warrior symbolism, rather it reinforces the latter – to a greater degree, it would appear, than indicating a specific power-holder."[30]

Govedarica thus questions the previous interpretation of Čović, supposing the role of an individual ruler encompassing both military and political power, and opens up the possibility of alternative views. Remaining true to the model of chiefdom presided by warrior aristocracy,[31] he nevertheless notes the fact that princely graves

[25] Čović 1987, 607, 623.
[26] Čović 1976, 283.
[27] Govedarica 2017, 58-59.
[28] Ibid., 59.
[29] Ibid., 61.
[30] Ibid., 62.
[31] Ibid.

without decorated whetstones were registered,[32] indicating other ways of social stratification in the Glasinac Iron Age and "the existence of warrior, civilian, and spiritual aristocracy".[33] Not developing to full extent, he thus suggested a social structure based upon horizontal, rather than vertical, hierarchical distribution of power and authority.

Heterarchy and Other Alternatives

Although never explicitly using the term, Govedarica pointed to the direction of *heterarchy*. The term is first introduced in the field of neurology, soon to be applied in various other disciplines. Its basic idea is to describe the mutual relationship of elements that are not ranked or may be ranked in many different ways.[34] Applied to relations among humans, heterarchy denotes a socio-political system in which a number of individuals, groups and/or institutions share a more or less equal horizontal distribution of power and authority.[35] As opposed to hierarchically ordered relations of power, heterarchy posits that social segments (individuals, groups and/or institutions) ground their social power on various aspects or fields of action. Within the same society, multiple, parallel lines of power distribution may exist simultaneously, and different leaders emerge in different social situations, negotiating consensus by different means. Accordingly, the relations are not conditioned by some preconceived overarching hierarchy of social values, but by a particular context, so that a change in temporal or spatial dimensions may lead to drastic changes in the distribution of power. This leads to the permanently shifting scale of priorities and disables the formation of a fixed hierarchical structure.

In archaeology, as the consequence of identified shortcomings of the traditional model of chiefdom, the source for postulating alternative solutions has once more been sought for in the domain of ethnographic data, more specifically the examples of the so-called *segmentary societies*.[36] It is important to stress that these ethnographic analogies are not aimed at projecting uncritically and mechanically the present social solutions onto the past, but as indications of alternative possibilities of social ordering and as an impetus for formulation of new hypotheses.[37] For example, segmentary societies across Africa do not recognize a central authority, and the social power is distributed more or less equally among individual households, clans or some other small-scale formations.[38] Each household represents an autonomous socio-economic unit, establishing intensive relations of cooperation and obligation with other similar groups. Status diversification is not intense, although there are differences in wealth and privileges, that may act as a criterion of political leadership. In the relations between households (more exactly, their male representatives), clans, villages, a high level of competitiveness is present, leading to frequent conflicts and the resulting reshaping of relations of power. Since the possibility is always present of separation of various segments of the network and their spatial relocation, these societies are highly unstable, prone to divisions and recompositions of constitutive parts.

Following the ethnographic inspirations, archaeologists have frequently pointed to the possibility that similar decentralized heterarchical societies may have existed in the Iron Age Europe.[39] Contrary to the traditional tenet postulating the existence of a tribal elite controlling the resources, the current approach emphasizes the role of households as autonomous social unit, not only in terms of economic, but also political aspects.[40] These suggestions are particularly grounded in the conspicuous absence of archaeological data that would indicate substantial differences among the registered settlements in terms of social stratification.[41] Consequently, it may be assumed that the individual households, consisting of kinship groups and other members, were basically economically self-sufficient, but at the same time intertwined through mutual cooperation. Common interests, such as defense

[32] Ilijak – tumulus III, grave 9; Čitluci – tumulus I, grave 5; Arareva gromila, grave 1.
[33] Govedarica 2017, 62.
[34] Crumley 1995, 3.
[35] Chapman 2003, 80-83; Hill 2006; Thurston 2009.
[36] Collis 1994, 32; Hill 2006, 170.
[37] Chapman / Wylie 2016; Kuzmanović 2009; Wylie 2002.
[38] Hill 2006.
[39] Crumley 1995; Hill 1995; 2006; Hingley 1995; Sastre 2002.
[40] González-Ruibal 2006; Hill 1995; Hingley 1995.
[41] Hill 2006, 173-174.

against enemies, distribution of resources, working parties, and other forms of mutual aid, were established through various forms of fictional kinship.[42] Social mechanisms of ritual gift-giving and hospitality further symbolically created links of mutual obligations and cooperation among individuals and groups.[43] The luxurious imported objects, registered abundantly in the archaeological record of the European Iron Age, may thus be interpreted as *social capital* and a catalyst of social change, rather than as a consequence of large-scale trade relations with the Mediterranean.[44]

This line of argument leads to the interpretation of the European Iron Age communities as local heterarchical units, primarily oriented towards running individual households, but at the same time linked through various social mechanisms into a wider network of relations of mutual dependence, cooperation and competition. However, these relations did not lead to the establishment of stable political organizations over a large area, but to short-term alliances prone to constant remodeling via the same social mechanisms. As the result of this instability and mutual competitiveness, heterarchical societies did not enable guaranteed transfer of wealth and privileges over generations, so the status differences, although present, were rarely institutionalized as recognizable permanent status groups.[45] Forms of leadership are perceived as an object of common interest, rather than as a stable privilege.

Conclusively, heterarchical forms of social governance are substantially different from hierarchical ones by the absence of an absolute ruler; instead, social power and authority are horizontally distributed among a number of individuals and/or institutions. Extreme competitiveness and social mobility, as crucial elements of heterarchies, preclude a long-term usurpation of power in the interest of individuals and the establishment of ultimate leader.

Consequences

The introduction of heterarchy as an alternative social model does not, however, include an absolute rejection of the idea of chiefdom as a possible form of social ordering. The critical appraisal of traditional interpretations is not aimed at disputing any possibility of such situations, but questions the concept of hierarchical chiefdoms being the only universally present social model throughout Iron Age Europe. The diversity of settlement patterns, economic strategies and symbolic systems identified over the continent points to the direction of a number of alternative social solutions, heterarchy being one of them. At the same time, various models may be represented and combined in various ways, depending on specific contexts.[46] Illustrative in this respect are the examples of nomadic communities combining hierarchical and egalitarian modes of behavior, depending on seasonal movements and subsistence strategies.[47] In other words, it may be possible that concrete social realities significantly deviate from the ideally projected social ordering.

Let's consider the example of arms and other warrior's equipment, pointing with high plausibility to the importance of war as a social fact among the majority of the Iron Age communities. However, the role of warriors was not equally pronounced, nor uniformly articulated in all the documented instances.[48] In some communities, all adult male members were expected to defend the unit in case of external threat, and in some others the role was institutionalized as a distinct status category. Additionally, warrior bands, mercenaries, and hired soldiers may have functioned as a separate social group, independently of other social interactions they may have been engaged inside some other groups.[49] Finally, the warrior aristocracy, where present, may have decisively influenced the ideological, political and economic order of the community, as the elite, privileged group. In all these instances, warriors are recognized as an important social category, but differently positioned and emphasized in the overall social pattern.

The rise of the warrior aristocracy has frequently been considered as a prominent element of the social life of the Glasinac communities. However, it may be productive to reconsider the

[42] Karl 2004; Parkes 2003; 2006.
[43] Gosden 1985; 1989.
[44] Babić 2002; 2004.
[45] Hill 2006, 177.
[46] Chapman 2003: 80, 81.
[47] Wengrow / Graeber 2015.
[48] Thurston 2009, 367, 368; Hill 2006, 180.
[49] Hill 2006, 181.

ways in which they exercised their social power and esteem. Did this presumed aristocracy occupy the top of the hierarchically ordered society, commanding all the instruments of power and holding the supreme authority over the whole community, or is it more accurate to suggest a heterarchical structure, where warriors partake in a horizontal distribution of power, presiding over one segment of social system? The recent work of Govedarica enables thinking about the warrior aristocracy in the context of a heterarchical pattern, by suggesting parallel military, religious and political authorities.[50]

Bearing this in mind, the interpretations of the nomadic Glasinac communities gradually evolving into "warrior people" during the Iron Age,[51] accompanied with the rise of the warrior aristocracy,[52] need to be reconsidered, especially in respect to terminology. Namely, simultaneously to the appearance of the warrior graves with opulent offerings, a general trend is noticeable of the increase of the amount of weaponry deposited in burials, including the ones not considered elite or princely. Since during the preceding Bronze Age period armory is almost entirely absent from grave inventories, this fact is usually taken as the key argument in favor of the thesis of emergent warrior aristocracy. It may, however, be more precise to discuss the general trend in ideology, emphasizing warriors' qualities, and reflected in all the graves containing the equipment.[53] On the other hand, it is dubious whether this trend also included the distinguishing of the supreme tribal leader – war commander controlling the community in all aspects, from political to religious ones.

The introduction of the concept of heterarchy may contribute to solving these issues by ensuring the theoretical framework for formulation of new hypotheses on the many possible roles of warriors in society. For example, what is the connection between the massive presence of warriors' graves and the pronounced competitiveness characteristic of heterarchic systems? Was the practice of deposition of arms the reflection of a warrior ideology? How wars were waged and were armored conflicts one of the basic social mechanisms, along with (fictional) kinship and ritual exchange? What other groups and/or individuals partook in the presumed heterarchical horizontal distribution of authority, and is it possible to identify them on the grounds of the exiting funerary record? Do the graves containing horse teams indicate "the heroized deceased" and have some special religious functions, different from other princely graves?[54] The question may also be raised whether funerary rituals were a commonly practiced mode to generate and express power, or it was limited to specific forms of authority, e.g. warriors. Finally, one of the key issues raised in this line of inquiry is the scope of the communities presumably governed by the warrior aristocracy. From the perspective of heterarchy, the identified warriors may have been the representatives or leaders of relatively small social units, consisting of members linked by kinship and functioning more or less autonomously. On the other hand, written evidence clearly points to the existence of larger (micro) regional alliances. The issue is raised of the possible alternation of hierarchical and heterarchical structures, depending on the wider context. Heterarchical relations (belonging to warrior aristocracy) may become hierarchically ordered under certain conditions (distinction of supreme leader at times of war). In this respect, it is worth to note the concluding remarks of Govedarica's recent paper:

> "There was very likely not a single enthroned chieftain whose reign extended over the entire Glasinac area in that era, but rather in cases of need, and only then, such a function was probably accorded to one of the local headmen, one of those whose grave has been considered herein."[55]

Although not explicitly mentioning the concept of heterarchy, in this passage Govedarica quite convincingly opens up the possibility to think about alternative modes of social ordering, not hierarchically organized, where social segments are not permanently ranked within a complex system, but in a constant state of renegotiation. His conclusions, firmly grounded in the culture-historical approach, thus come very close to the ones currently discussed among the

[50] See also: Babić 2004, 108-110.
[51] Čović 1976, 283.
[52] Govedarica 2017.
[53] cf. Treherne 1995.
[54] Babić 2004, 108-110.
[55] Govedarica 2017, 63.

postprocesssually oriented archaeologists. Once more, the conventional division of archaeological strands of thought proves to be limiting,[56] overlooking the common grounds and convergent paths. In order to overcome this limitation, it may be beneficent to strengthen the communication channels inside the discipline and overcome the terminological barriers. Our common knowledge of the past will surely advance if various insights are compared and mutually strengthened, regardless of the individual proclivities of researchers. This may contribute to change of perspectives, formulation of new research questions and ultimately lead to ever more plausible reconstructions of the past.[57]

Rezime

Glasinac – beleška o arheološkoj terminologiji

Rukovodeći se stilsko-tipološkom analizom luksuznih kamenih bruseva poreklom iz kneževskih grobova sa Glasinca, Blagoje Govedarica je u jednom od skorašnjih radova (2017) ukazao na niz elemenata koji dovode u pitanje tradicionalno tumačenje društvene strukture gvozdenodopskih zajednica na teritoriji Centralnog Balkana. Ono što rezultate njegove analize čini naročito zanimljivim i relevantnim jeste to što je, koristeći bazične kulturno-istorijske metode, došao do zaključaka koji su u skladu sa tumačenjima koja je iznedrio kritički pristup procesne i postprocesne škole mišljenja u arheologiji. To je bio povod da, suprotno uobičajenom "paradigmatskom" razdvajanju, razmotrimo moguće podudarnosti između tradicionalne, kulturno-istorijske arheologije, s jedne, i savremenih kritičkih pristupa, s druge strane. S tim u vezi, cilj ovog rada je da zaključke Govedarice o mogućem postojanju više nezavisnih poluga društvene moći na Glasincu – "ratničke, civilne i duhovne aristokratije", razmotrimo i dovedemo u vezu sa modelom društvene strukture koji se u savremenoj literaturi označava terminom heterarhija. Iako se heterarhija po definiciji razlikuje od društvenog modela kojim se rukovodi kulturno-istorijski pristup, primećuje se da autori, bez obzira na model koji koriste, uglavnom slično opisuju logiku vladanja i društvenu dinamiku na pomenutom području. Ova i niz drugih podudarnosti u pogledu razumevanja društvene strukture gvozdenog doba, bez obzira na načelnu suprotstavljenost naučnih tradicija iz kojih takva razumevanja proističu, navodi nas da zaključimo da je unutardisciplinarni dijalog ne samo moguć, nego i nužan. Jedan korak bliže uspostavljanju svrsishodne naučne diskusije i razmene bio bi taj da se međusobno uporede i, koliko je to moguće, usaglase postojeći termini kojima se referiše na moguće oblike društvene strukture.

[56] cf. Chapman 2003.

[57] Sensu: Chapman / Wylie 2016; Wylie 2002.

Bibliography

Babić, Staša 2002, 'Princely Graves' of the Central Balkans – Critical history of research, Journal of European Archaeology V (1), 2002, 70-88.

Babić, Staša 2004, Poglavarstvo i polis. Starije gvozdeno doba Centralnog Balkana i grčki svet, Balkanološki institut SANU, Beograd 2004.

Babić, Staša 2005, Status identity and archaeology, in: Diaz Andreu, M. / Lucy, S. J. / Babić, S. / Edwards, D. The Archaeology of Identity, Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion, Routledge, London / New York 2005, 67-85.

Babić, Staša 2010, Arheologija i etnicitet, Etnoantropološki problemi 5/1, 2010, 137-149.

Benac, Alojz 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, in: Benac, A. (ed.) Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 737-802.

Benac, Alojz / Čović, Borivoj 1957, Glasinac, dio II – Željezno doba, Zemaljski muzej, Sarajevo 1957.

Chapman, Robert 2003, Archaeologies of Complexity, Routledge, London / New York 2003.

Chapman, Robert / Wylie, Alison 2016, Evidential Reasoning in Archaeology, Bloomsbury, London 2016.

Collis, John 1994, Reconstructing Iron Age society, in: Kristiansen, K. / Jensen, J. (eds) Europe in the First Millennium BC, Sheffield Archaeological Monographs, Sheffield 1994, 31-39.

Crumley, Carol L. 1995, Heterarcy and Analysis of Complex Societies, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 6/1, 1995, 1-5.

Čače, Slobodan 1986, Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku, Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar 1986, 13-32.

Čović, Borivoj 1976, Od Butmira do Ilira, Veselin Masleša, Sarajevo 1976.

Čović, Borivoj 1983, Glasinačka kulturna grupa, in: Benac, A. (ed.) Praistorija jugoslavenskih zemalja

IV – Bronzano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 413-432.

Čović, Borivoj 1987, Glasinačka kultura, in: Benac, A. (ed.) Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 575-643.

Fiala, Franjo 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, Glasnik Zemaljskog muzeja IV/4, 1892.

Fiala, Franjo 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, Glasnik Zemaljskog muzeja V/4, 1893, 717-763.

Frankenstein, Susan / Rowlands, Michael 1978, The internal structure and regional context of early Iron Age society in south-western Germany, Bulletin of the Institute of Archaeology 15, 1978, 73-112.

Gosden, Chris 1985, Gifts and kin in Early Iron Age Europe, Man 20, 1985, 475-493.

Gosden, Chris 1989, Depth, production and prehistory, Journal of Anthropological Archaeology 8, 1989, 355-387.

González-Ruibal, Alfredo 2006, House societies vs. kinship-based societies: An archaeological case from Iron Age Europe, Journal of Anthropological Archaeology 25, 2006, 144-173.

Govedarica, Blagoje 2017, The problem of interpretation of the decorated whetstones from the Glasinac area, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 110-1, 2017, 37-65.

Hill, J. D. 1995, How should we understand Iron Age and hillforts? A contextual study from southern Britan, in: Cumberpatch, C. G. / Hill, J. D. (eds) Different Iron Ages: Studies on the Iron Age in Temperate Europe, British Archaeological Reports International Series 602, Oxford 1995, 45-66.

Hill, J. D. 2006, Are we any closer to understanding how later Iron Age societies worked (or did not work)?, in: Les Mutations de la fin de l'age du fer, Celts et Gaulois IV Bibracte 12/4, 2006, 169-180.

Hingley, Richard 1995, The Iron Age in Atlantic Scotland: Searching for the meaning of the substantial house, in: Cumberpatch, C. G. / Hill, J. D. (eds) Different Iron Ages: Studies on the Iron Age in Temperate Europe, British Archaeological Reports International Series 602, Oxford 1995, 185-194.

Karl, Raimund 2004, Guardian and War: Age and gender as strange social attractors in the Celtic Iron Age, Ethnographisch-archaologische Zeitschrift 45, 2004, 476-481.

Kuzmanović, Zorica 2009 – Upotreba etnografskih analogija u arheološkom zaključivanju, Etnoantropološki problemi 4/1, 2009, 133-148.

Kuzmanović, Zorica 2013, Repozicioniranje uloge antičkih pisanih izvora u arheologiji, Etnoantropološki problemi 8/3, 2013, 763-778.

Palavestra, Aleksandar 1984, Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Balkanološki institut, Beograd 1984.

Palavestra, Aleksandar 1995, Strongholds of Power – The Territorial Aspect of Princely Tombs of the Early Iron Age in the Central Balkans, Balkanika XXVI, 1995, 35-56.

Palavestra, Aleksandar 1997, Glasinac, in: Srejović, D. (ed.) Arheološki leksikon, Savremena administracija, Beograd 1997, 315-319.

Parkes, Peter 2003, Fostering fealty: A comparative analysis of tributary allegiances of adoptive kinship, Comparative Studies in Society and History 45, 2003, 741-782.

Parkes, Peter 2006, Celtic fosterage: Adoptive kinship and clientage in northwest Europe. Comparative Studies in Society and History 48, 2006, 359-395.

Pluccienik, Mark 2005, Social Evolution, Duckworth, London 2005.

Rowlands, Michael 1973, Modes of exchange and the incentives for trade, with reference to later European prehistory, in: Renfrew, C. (ed.) The Explanation of Culture Change – Models in Prehistory, Duckworth, London 1973, 589-600.

Sastre, Ines 2002, Forms of social inequality in the Castro culture of north-west Iberia, European Journal of Archaeology 5, 2002, 213-248.

Thurston, Tina L. 2009, Unity and Diversity in the European Iron Age: Out of the Mists, Some Clarity?, Journal of Archaeological Research 17, 2009, 347-423.

Treherne, Paul 1995, The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze Age Europe, Journal of European Archaeology 3(1), 1995, 105-144.

Vasić, Rastko 1987, Centralnobalkanska regija, in: Benac, A. (ed.) Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 644-733.

Wells, Peter 1980, Culture Contact and Culture Change: Early Iron Age central Europe and the Mediterranean world, Cambridge University Press, Cambridge 1980.

Wells, Peter 1985, Mediterranean trade and culture change in Early Iron Age central Europe, in: Champion, T. C. / Megaw, J. V. S. (eds) Settlement and Society: aspects of West European prehistory in the first millennium B.C, Leicester University Press 1985, 69-90.

Wengrow, David / Graeber, David 2015, Farewell to the 'childhood of man': ritual, seasonality, and the origins of inequality, Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S) 21, 2015, 597-619.

Wylie, Alison 2002, Thinking from Things. Essays in the Philosophy of Archaeology, University of California Press, Berkeley 2002.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 167-180
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.124

Učenje da se vidi glasinački ćilibar[1]

Aleksandar Palavestra
Beograd

Abstract: The paper addresses previous research into the amber finds from Glasinac, reaching back to the end of the 19th century, as well as some of the author's own extensive study of this material conducted in 1980s. The method of auto-reflexivity as an epistemological tool is applied, enabling the monitoring of the process of acquisition and validity of archaeological knowledge. At the same time, the author applies re-evaluation of old evidence, whose many layers may also contribute to the new insights into the archaeological practice and data. Starting from the old evidence on amber in the Landesmuseum in Sarajevo, over the statistical survey of the complete set of amber retrieved from Glasinac, and the work on the amber finds in the National Museum in Belgrade, the author suggests – as a methodological example – the re-evaluation of some amber beads from the mounds at Osovo and Sjeversko.

Key words: amber, Glasinac, auto-reflexive method, old evidence, re-contextualization, princely grave from Novi Pazar, Osovo, Sjeversko, Iron Age

Ovaj rad predstavlja pokušaj ličnog preispitivanja sopstvenih arheoloških znanja o ćilibaru i to na vrlo ograničenom primeru glasinačkog arheološkog materijala. Glasinački ćilibar mi se učinio kao prigodna tema za ovaj svečarski broj, s obzirom na to da se Blagoje Govedarica godinama bavi Glasincem i njegovim brojnim arheološkim fasetama i rezonancama.

Autorefleksivni metod

Kritička samorefleksija unutar arheologije i arheološke epistemologije, po mišljenju Tima Mareja (*T. Murrey*), doprinosi boljem razumevanju tradicija koje su vodile individualna istraživanja, socijalizacije pojedinaca unutar struke, kao i izbora istraživačkih ciljeva, problema i metodologije. Kako veli Marej, takva autorefleksija i poznavanje tradicije može da razotkrije procese sticanja i valjanost arheoloških znanja.[2] Kao teorijski i metodološki uzor nesumnjivo su mi poslužili radovi Staše Babić, koja je više puta pisala o praksama sticanja arheološkog znanja, uključujući i autorefleksivni metod.[3] Oslanjajući se na Burdijea (*P. Bourdieu*) koji je isticao da "treba historizirati subjekt historizacije i objektivirati subjekt objektivacije"[4] Staša Babić piše: "Preispitivanje sopstvene putanje doprinosi razumevanju i unapređivanju kolektivne arheološke prakse, kako zbog onih stanica koje se mogu pokazati kao tačke presecanja sa drugim sličnim iskustvima, tako i zbog specifičnih skretanja, koja jednako prolaze kroz proces provere disciplinarne zajednice."[5] U specifičnijem teorijsko-metodološkom pogledu koristio sam postavke Roberta Čepmena (*R. Chapman*) i Elison Vajli (*A. Wylie*), koji su posvetili veliku pažnju epistemološkim problemima istorije terenskih praksi, ali i radu sa *starom arheološkom evidencijom* (tj. sa starom dokumentacijom i publikacijama), kao izvorom za kritičko sagledavanje arheološke interpretaci-

[1] Ovaj rad je rezultat rada na projektu *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu*, br. 177008, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Zahvaljujem Staši Babić, Zorici Kuzmanović, Moniki Milosavljević i Marku Porčiću na korisnim savetima i pomoći koju su mi pružili prilikom izrade ovog rada.

[2] Murrey 2017, 43.
[3] Babić 2006; 2008, 7-8; 2009; 2018, 123-147.
[4] Bourdieu 2014, 120.
[5] Babić 2018, 125.

je, odnosno građom za stvaranje nove. Posebno mi je bilo značajno njihovo stanovište da istorija rada u arheologiji predstavlja "istoriju učenja da se vidi".[6]

Glasinački ćilibar i stara evidencija

Pre 35 godina, u jesen 1984. prijavio sam na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu doktorsku tezu "Praistorijski nalazi ćilibara na tlu Jugoslavije". Moj mentor Dragoslav Srejović se nije mnogo interesovao za ćilibar, pa se možda baš i zbog toga nije uplitao u izbor teme, niti mi je skrenuo pažnju na preobiman i dugotrajan posao koji mi je predstojao. Tada su u modi bile velike doktorske teze, gde bi se obradio određen arheološki materijal, a najviše se cenilo da doktorat predstavlja iscrpan korpus nalaza. Istraživačka pitanja i metodologija bili su sporedni, mada sam ih ja ipak – koliko toliko – formulisao u obrazloženju teme, a i razradio kasnije u tezi. Danas, kao profesor, svojim studentima nikada ne bih dozvolio takvu, gotovo nesavladivo preširoku temu doktorata, no drugo je to vreme bilo. Razume se da se pisanje doktorata oteglo. Tezu sam odbranio tek u proleće 1992. U međuvremenu sam, međutim, imao sreću i retku privilegiju da više od sedam godina, osim pisanja teze, "prikupljam materijal", te sam obilazio muzeje, biblioteke i naučne centre u inostranstvu (najviše u Milanu i Londonu), ali i u tadašnjoj Jugoslaviji, u Ljubljani, Zadru, Splitu, a naravno i u Sarajevu.[7] U sarajevskom Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH, od velike pomoći mi je bila kartoteka grobova sa severozapadnog Balkana, deo projekta Centra "Dokumentacioni centar materijalne i duhovne kulture ilirskih plemena" na kome je predano radio i naš slavljenik, Blagoje Govedarica.[8] U Zemaljskom muzeju sam imao priliku da se upoznam sa ćilibarskim nakitom iz japodskih nekropola Pounja, ali takođe s glasinačkim ćilibarom. Jantar s Glasinca zapravo je bio i jedan od povoda da započnem čitav rad na izučavanju praistorijskog ćilibara. Naime, kada sam plan o temi doktorske teze izložio svom stricu Vlajku Palavestri (1927–1993), kustosu Zemaljskog muzeja, on je o tome porazgovarao s Borivojem Čovićem (1927–1995), koga – kao korifeja jugoslovenske i bosanskohercegovačke arheologije ne treba posebno predstavljati čitaocima – i koji mi je odmah poslao pisma i separate[9] koleginice Džoan Tod (*Joan Markley Todd* 1931–2019),[10] posvećene analizama praistorijskog ćilibara, između ostalog i s Glasinca. Tako mi je jedan od prvih radova o ćilibaru – i to baš o analizama porekla sirovine, koje su u velikoj meri usmerile moj rad – stigao iz sarajevskog Zemaljskog muzeja.

U Sarajevu sam razgledao izloženi ćilibarski materijal iz Zemaljskog muzeja, ali i onaj, sklonjen od svačijih pogleda, pohranjen "za posvećene" u plitkim fiokama vitrina, mudro i solidno napravljenih još za austrougarskog vakta. Nisam mnogo "radio na materijalu", niti je za to bilo prilike. No, u Zemaljskom muzeju sam se susreo i s jednim vidom arheoloških izvora, čiji pravi značaj nisam umeo odmah da prepoznam, ali koji mi je presudno pomogao u slučaju ćilibara s Glasnica.[11] U pitanju je bio deo muzejske kartoteke nalaza sa Glasinca: fascikla "Od dijademe do igle", odeljak "bobci" (perle), deo "E" (ćilibar), tipovi od E-1 do E-43, koju su mi ljubazne kolege iz Muzeja stavili na uvid. Tu je dakle bio pobrojan i po obliku klasifikovan ćilibarski nakit s Glasinca, ukupno u 43 "tipa". Dabome da sam se odmah, gotovanski, bacio na prepisivanje i precrtavanje kartoteke koju je neko, uštedevši mi veliki posao, već sredio i klasifikovao. Nije bilo govora o fotokopiranju (vidi napomenu 9). Očigledno da muzejski aparat nije radio, ili je bio pod nekim

[6] Chapman / Wylie 2016, 95.
[7] Palavestra 1993, VII-VIII.
[8] Forić 2013, 16.

[9] S napomenom da ih u Beogradu fotokopiram i vratim mu ih poštom, što sam i uradio. Ovo napominjem kao ilustraciju da je u to vreme fotokopiranje bilo relativno komplikovana i zahtevna operacija, što će se ispostaviti kao značajno u nastavku ovog rada.
[10] Prof. dr Džoan Tod, svetski priznat stručnjak za istoriju ćilibara je, igrom slučaja, upravo 1984. boravila u Beogradu gde sam je upoznao, a ona je kao pravi mentor odmah započela da usmerava moje studije ćilibara. Docnije sam imao sreću da sarađujem s dr Džoan Tod na mnogim ćilibarskim projektima (Palavestra i dr. 2009).
[11] Geografski termin Glasinac, koji se odomaćio u arheološkoj terminologiji, nije sasvim precizan. Ispravnije je govoriti o *glasinačkom području*, koje obuhvata deo jugoistočne Bosne, ograničen na zapadu Romanijom, na severu planinama Kopitom i Devetakom, na jugu rekom Pračom i na istoku Drinom. Termin glasinačko područje nije geografski (iako određuje prostor), već arheološki, a treba ga razlikovati od pojmova *glasinačka kultura bronzanog doba* i *glasinačka kultura gvozdenog doba*, koji imaju drugačije i znatno šire polje značenja (Čović 1987, 575-580; 1988a, 78-81).

strogim administrativnim ekskluzivnim ograničenjem. Da kartoteku iznosim van Muzeja nisam ni pomišljao, niti bi mi to bilo dopušteno. Nisam bio ni najmanje razočaran. Naprotiv, imao sam opravdan razlog da sedim i prepisujem kartoteku u Muzeju, u kabinetu svog strica, u tajanstvenoj sobici koja je za mene, još od ranog detinjstva, bila *Sancta sanctorum* i najlepši studio koji bi se mogao zamisliti. Mala prostorija u vrhu stepeništa arheološkog krila muzeja, prepuna striče-vih knjiga, zabeleški, crteža, mapa i neodoljivih sitnica, s ogromnim visokim prozorom koji je gledao na botaničku baštu, šedrvan sa zlatnim ribicama i park po kome su nehajno razbacani stećci nad koje se nadvio Trebević. Teško da bi se moglo naći bolje mesto za rad.

Nažalost, nisam obratio veliku pažnju na samu fasciklu, jer tada mi ništa nije bilo poznato o vrednosti i višeslojnosti stare evidencije i dokumentacije kao arheološkog izvora prvog reda.[12] Pod arheološkom evidencijom nazivam skup interpretiranih fakata, odnosno predmeta.[13] Srećom, barem sam zapisao naslov. Štaviše, precrtao sam i prepisao i sadržaj narednog poglavlja iz fascikle, posvećenog staklenim "bobcima". Verovatno sam se naivno nadao da ću, kada završim ćilibar, moći da se pozabavim i staklenim perlama. Kartoteka ćilibara je, ako je suditi po mojim prepisima (Sl. 1), bila organizovana po oblicima (tipovima) perli, uz jednostavne napomene, recimo:

E-37:

- (K) Sjeversko (1896), tum. VII, gr. 1, 2 (3 kom. i 1 fragm.)

- (S) Vitanj (1892), tum. III, gr. 1 (1. kom.)

Oblike (tipove) perli sam crtao na posebnim papirima, odakle sam ih kasnije isecao i lepio na kartone koji su mi poslužili kao jedan od osnova za internu "tipologiju" oblika ćilibarskih perli i figura u doktoratu, a kasnije i u objavljenoj knjizi.[14] S obzirom na to da je u mojoj "tipologiji" bilo znatno više različitih oblika ćilibarskih artefakata (146, uz razne podvarijante), s područja čitave tadašnje Jugoslavije, iz perioda od srednjeg bronzanog doba do poznog gvozdenog doba, brojevi tipova se ne poklapaju.[15] Tako je recimo tip E-37, od koga su pronađena 3 cela i jedan fragmentovan komad u grobovima 1 i 2 u humci VII u Sjeverskom, a jedan u tumulu III u Vitnju, u mojoj sistematizaciji postao tip 125. Dokumentacija iz Muzeja, osim oblika, imala je još dva značajna podatka: slova K, što je označavalo *kostur*, tj. skeletno sahranjivanje, i slovo S za *spaljivanje*.[16]

Naredna faza rada bila je da napravim pojedinačne kartone za svaki lokalitet, sa svim nalazima ćilibara i izvorima (Sl. 2). Datumi u muzejskoj fascikli s tipologijom "bobaca" bili su mi od velike pomoći, jer su ukazivali na to kada je tumul iskopan, a obično i objavljen. Rezultate iskopavanja glasinačkih tumula, naime, objavljivali su istraživači gotovo svake godine blagovremeno, prema naučnim standardima onoga vremena, u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i u godišnjaku *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* koji je izlazio u Beču. Tipološku i hronološku analizu nalaza, kao i delimičan katalog, pružili su 1956. i 1957. A. Benac i B. Čović, a problemima glasinačke kulture gvozdenog doba bavili su se mnogi istraživači. Medu mnogobrojnim delima ističu se sintetski radovi B. Čovića, posvećeni pojedinim aspektima praistorije glasinačkog područja.[17]

Kartoteka i statistika glasinačkog ćilibara

Ta moja kartoteka poslužila mi je da napravim zbirne hronološke, hronološko-tipološke i tipološko-statističke analize i tabele i karte rasprostiranja ćilibara sa Glasinca i da ih u tekstu i prokomentarišem. Tako sam mogao bolje da dokumentujem već poznatu činjenicu da je na glasinačkom području otkriven veliki broj lokaliteta sa tumulima u kojima je, pored ostalog, pronađen i jantar. Ćilibar je na glasinačkom području pronađen na 47 lokaliteta u većem broju tumula, ukupno u 228 grobova. To su lokaliteti: Arareva gromila, Bandino brdo, Borovsko, Bran-

[12] Chapman / Wylie 2016.

[13] Kolingvud 1986, 15.

[14] Palavestra 1993, 30-45.

[15] Reč tipologija stavio sam pod navodnike jer, iako se u mojoj knjizi iz 1993. vodi kao *tipologija*, ona to zapravo nije, već je pre klasifikacija, jer sistematizuje konkretne ćilibarske artefakte na osnovu njihovih atributa, dok prava tipologija uključuje definisanje apstraktnih tipova i sagledavanje njihovog razvoja u hronološkoj dimenziji (Rouse 1973; Malina / Vašiček 1990, 94; Klejn 1988, 74-77).

[16] Inače nesretno izabrane skraćenice jer K može označavati i kremaciju, a S – skelet, ali sam ih ipak preuzeo i koristio.

[17] Benac / Čović 1956; 1957; Čović 1963; 1981; 1987; 1988a; 1988b; Čović / Mikić 1973.

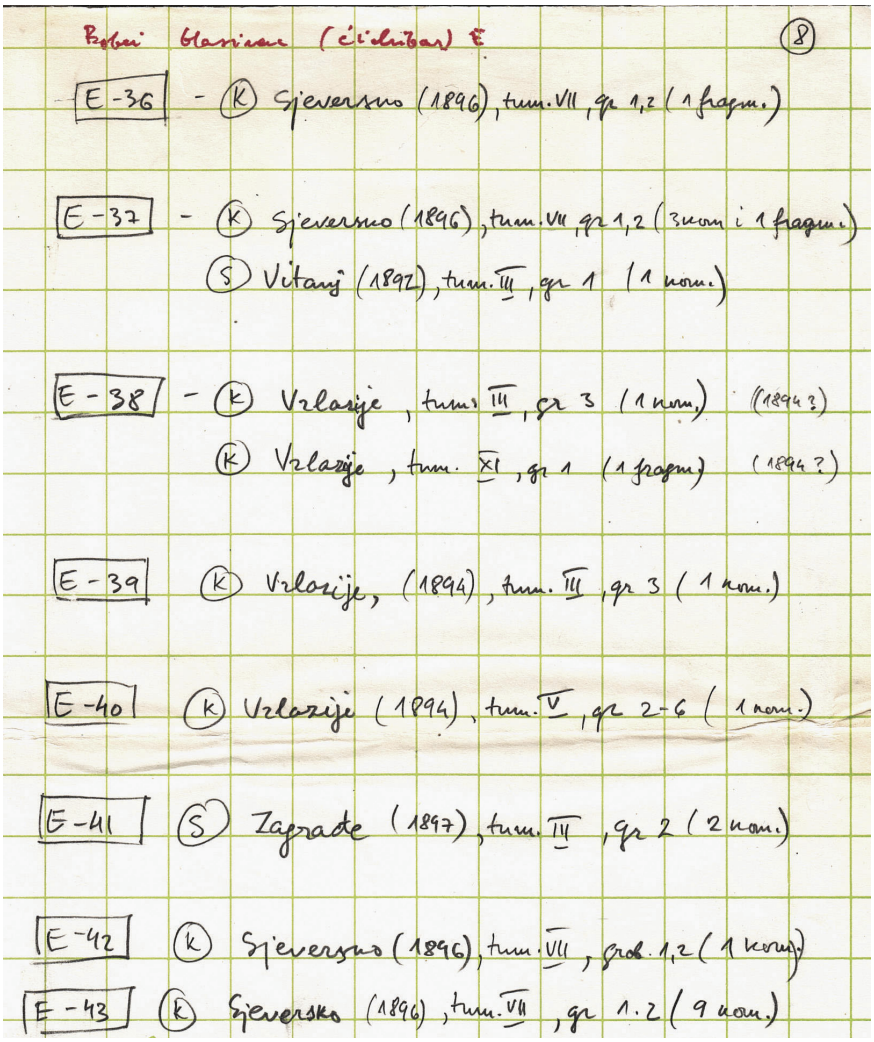

Slika 1. *Prepis iz fascikla "Od dijademe do igle", odeljak "bobci"* (perle), *deo "E"* (ćilibar) *iz dokumentacije Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (A. Palavestra)

kovići, Brezje, Crvena lokva, Čavarine, Čitluci, Duboki do, Gazivoda, Crkvina (Glasinačko polje), Godomilje, Gosinja planina, Gučevo, Han Glasinac, Hrastovača, Ilijak, Jakšin do, Kovačev do, Križevac, Laze (Podlaze), Mehagin do, Miletine, Okruglo, Osovo, Podgradac, Podilijak,[18] Potpećine, Previja, Radava, Rasovača, Razdoblje, Rivanovići, Rudine u Ivanpolju, Rudine kod Rusanovića, Rusanovići, Sjeversko, Sokolac, Sokolačko polje, Šarenčeve vrtače, Štrpci, Taline, Vitanj, Vražići, Zagrade i Županovići.[19]

Infracrvena spektralna analiza geološkog porekla ćilibara sa glasničkog područja vršena je na veoma malom broju uzoraka, pogotovo kada se uzme u obzir duga upotreba ćilibara i njegova količina u grobovima na Glasincu. Iako rađena na malom statističkom uzorku, spektralna analiza ćilibara sa glasničkog područja pokazuje da je ovaj materijal, u svim ispitanim slučajevima, potekao sa severa Evrope, sa Baltika.[20] U novije vreme kolega Mateuš Hvalinski (*Mateusz Cwaliński*) sa univerzita u Poznanju (Poljska) radi uzorkovanje, obradu i infracrvenu analizu većeg broja bronzanodopskih

[18] U statistički pregled i tabele iz 1993. previdom nisu uvršćeni ćilibarski nalazi iz groba 7 humke C u Podilijaku, koje je 1974. i 1975. istražio Blagoje Govedarica. U trojnom grobu su otkriveni skeleti dve ženske osobe i jednog deteta. Uz lobanju jednog ženskog skeleta pronađen je đerdan od 105 ćilibarskih, 47 staklenih i 9 metalnih perli. Ćilibarske perle su bile sitne, mahom ovalne nepravilno poligonalne. Grob se datira u fazu Glasinac IVb po Bencu i Čoviću, dakle u period od 750. do 625. g. pre n. e. (Govedarica 1978, 24. 27, Tab. 4, 5). Ovde je ta greška ispravljena, te su u statističke tabele i njihovu interpretaciju uneti i podaci iz groba 7 humke C iz Podilijaka.

[19] Palavestra 1993, 110-130, 183-250.

[20] Todd i dr. 1976, 324-325; Palavestra 1993, 129.

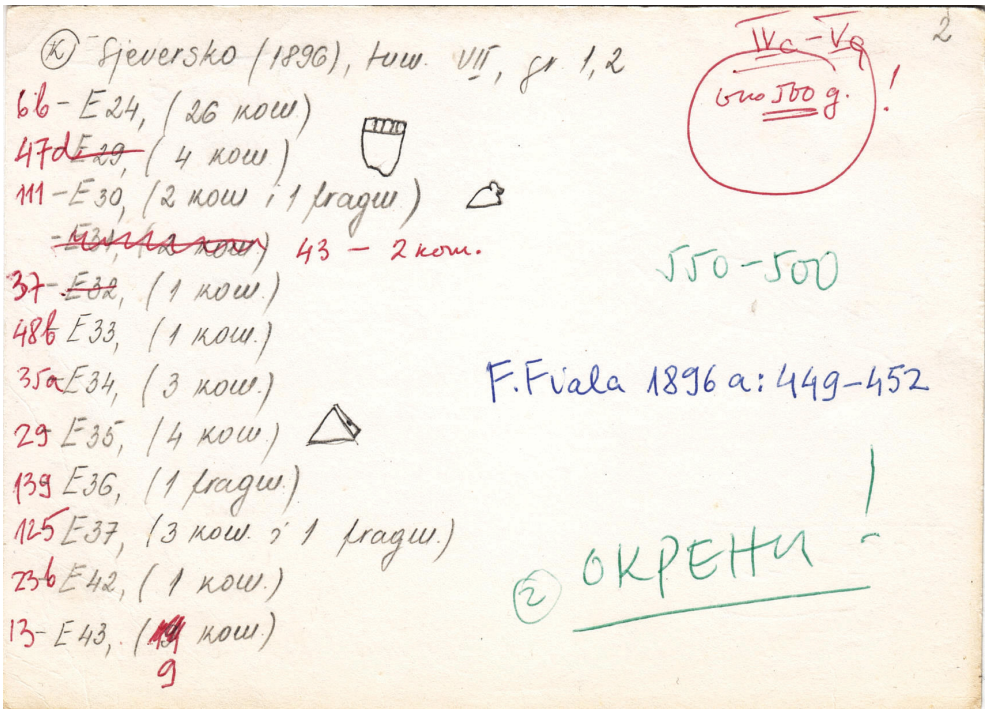

Slika 2. *Pojedinačni karton za ćilibarske nalaze u grobovima* 1 *i* 2 *u humci* VII *u Sjeverskom* (A. Palavestra)

ćilibarskih nalaza sa zapadnog Balkana, uključujući i one sa Glasinca, ali njegovi rezultati, koliko mi je poznato, još uvek nisu publikovani.

Rezultati klasifikacionih i statističkih analiza ćilibara s Glasinca su objavljeni,[21] a ovde ću ih delimično ponoviti i kraće i sumirati, s obzirom na to da je knjiga izašla pre više od četvrt veka. Treba imati u vidu da je na području Glasinca otkriveno preko hiljadu praistorijskih tumula.[22] Blagoje Govedarica je 2014. napravio preciznu statistiku istraženih humki na Glasincu: 1880. je austrougarski poručnik Johan Leksa (*Lexa*) iskopao jednu humku u kojoj je pronašao čuvena bronzana kolica s pticama; 1886. grupa oficira iskopala je još osam tumula. Materijal sa svih ovih ranih "oficirskih" iskopavanja nalazi se u Muzeju prirodne istorije u Beču.[23] Od 1888. počinju sistematska istraživanja Glasinca u organizaciji Zemaljskog muzeja u Sarajevu: Ćiro Truhelka je od 1888. do 1890. iskopao 20 humki,[24] Đorđe Stratimirović 1891. poprilično – 147,[25] a Franjo Fiala od 1892. do 1897. čak 868![26] Posle duže pauze Borivoj Čović je 1957. arheološki istražio četiri,[27] a Blagoje Govedarica od 1974. do 1975. još 25 humki.[28] Sve u svemu, prema Govedaričinom proračunu, ukupno je iskopano 1234 humke, od čega je bilo 250 praznih.[29]

Tačan broj grobova još je teže utvrditi. B. Čović je prilikom analize pogrebnih običaja, odbacujući humke bez priloga, one gde podaci nisu dovoljni za hronološku determinaciju, kao i one bez ikakvih podataka, došao do broja od 427 humki sa 722 groba pogodna za naučnu analizu.[30] Ukoliko se ovaj broj uporedi sa ukupnim brojem grobova sa ćilibarom, pronađenim na Glasincu (229 grobova), primetno je da je ćilibar pronađen u visokom procentu grobova (31,7%). Ovaj broj, verovatno, ukazuje na mogući odnos grobova sa ćilibarom i onih bez njega, na glasinačkom području, ali nije sasvim tačan i trebalo bi ga shvatiti uslovno, ali kao broj koji se prilikom analize najviše približava istini te ipak pruža znatne mogućnosti za statističku analizu (Sl. 3):[31]

[21] Palavestra 1993.
[22] Čović 1963, 42; Govedarica 1978, 15-16, 31-32.
[23] Hoernes 1889.
[24] Truhelka 1889a; 1889b; 1890a; 1890b; 1891.
[25] Стратимировић 1891.
[26] Fiala 1892; 1893; 1894; 1895; 1896; 1897.
[27] Čović 1959.
[28] Govedarica 1978.
[29] http://tempusbiherit.ba/documents/lectures/Glasinac-1.pdf, pristupljeno 18. 9. 2019.
[30] Čović 1963, 42.
[31] Kao i u muzejskoj dokumentaciji, i u ovoj tabeli zadržao sam oznake K – kostur i S – spaljeni pokojnik, a n. d. označava grobove bez podataka o ritusu sahrane.

Vreme	K	%	S	%	n. d.	%	ukupno	%
1400–1300. pre n. e.	1	0,44%		0%		0%	1	0,44%
1200–1100. pre n. e.	1	0,44%	2	0,87%		0%	3	1,31%
1100–1000. pre n. e.	3	1,31%		0%		0%	3	1,31%
1000–800. pre n. e.	1	0,44%		0%		0%	1	0,44%
800–725. pre n. e.		0%		0%	1	0,44%	1	0,44%
725–625 pre n. e.	11	4,8%	3	1,31%	1	0,44%	15	6,55%
725–500. pre n. e.	6	2,62%	9	3,93%	2	0,87%	17	7,42%
625–500. pre n. e.	25	10,92%	23	10,04%	9	3,93%	57	24,89%
625–350. pre n. e.	4	1,75%	4	1,75%	4	1,75%	12	5,24%
550–500. pre n. e.	5	2,18%	9	3,93%		0%	14	6,11%
500–350. pre n. e.	2	0,87%	3	1,31%	2	0,87%	7	3,06%
350–300. pre n. e.		0%		0%	2	0,87%	2	0,87%
Nedatirano	54	23,58%	16	6,99%	26	11,35%	96	41,92%
Ukupno	113	49,35%	69	30,13%	47	20,52%	229	

Slika 3. *Statistička tabela grobova s ćilibarom na Glasincu*

Najveći broj grobova sa ćilibarom, na žalost, nije se mogao precizno datirati zbog uslova nalaza i nedovoljnog broja podataka. Od grobova sa ćilibarom koji su datirani najveći broj potiče iz perioda između 600. i 500. g. pre n. e. Tom broju trebalo bi dodati i izvestan broj grobova iz okvirno datiranog perioda 725–500. g. pre n. e. dok ih je između 725. i 625. g. pre n. e. bilo nešto manje. Karakteristično je da je u kratkom periodu između 550. i 500. takođe pronađeno 14 grobova sa ćilibarom, dok ih je u drugim periodima bilo manje.

Pregled broja ćilibarskih komada po fazama pruža više mogućnosti za statističku interpretaciju (Sl. 4).

Sa izuzetkom XII v. pre n. e., iz koga potiče 20 ćilibarskih komada iz grobova, količina ćilibara pre 725. g. pre n. e. zanemarljivo je mala. U VII v. pre n. e. situacija se bitno menja: u grobovima perioda od 725. do 625. g. pre n. e. pronađeno je 1753 komada. Zanimljivo je da je najveći broj ćilibarskih komada iz ovog perioda (1216 komada) pronađen u grobovima humki u Podilijaku, koji su iskopavani posle II svetskog rata, savremenijom metodologijom, pa se možda više ćilibara sačuvalo.[32] U narednom periodu od 625. do 500. takođe je bilo mnogo ćilibara (1003 komada). Ukoliko bi se tom broju dodao onaj iz preciznije datiranog perioda od 550. do 500. g. pre n. e. (510 komada), došlo bi se do količine od

Vreme		%
1400–1300. pre n. e.	1	0,02%
1200–1100. pre n. e.	20	0,44%
1100–1000. pre n. e.	1	0,02%
1000–800. pre n. e.	1	0,02%
800–725. pre n. e.	1	0,02%
725–625. pre n. e.	1753	38,73%
725–500. pre n. e.	113	2,5%
625–500. pre n. e.	1003	22,16%
625–350. pre n. e.	239	5,28%
550–500. pre n. e.	510	11,27%
500–350. pre n. e.	36	0,8%
350–300. pre n. e.	19	0,42%
Nedatirano	829	18,32%
Ukupno	4526	

Slika 4. *Statistička tabela ćilibarskih nalaza s Glasinca*

1513 komada. Najbogatiji su grobovi ovog perioda u Brezju, tumul I, grob 2, u kome su bile 472 ćilibarske perle, i grobovi 1 i 2 u tumulu VII u Sjeverskom (550–500. g. pre n. e.), gde je pronađeno 326 vrlo raznovrsnih komada (čak 24 različita tipa). Posle 500. g. broj ćilibarskih komada drastično opada, ali se održava sve do 300. godine pre n. e. Ogromna većina ćilibarskih komada potiče zapravo iz grobova VII i VI v. pre n. e. Pre i posle ovog perioda ćilibara na Glasincu ima, ali mnogo manje. Moglo bi se stoga pretpostaviti da

[32] Što potvrđuje i navedeni grob iz Podilijaka koji je 1978. objavio Blagoje Govedarica.

i veći deo ćilibara iz nedatiranih grobova potiče iz VII i VI v.

U praistorijskim grobovima glasinačkog područja ćilibarski nakit bio je vrlo raznovrstan. Otkrivena su 43 različita tipa, uključujući i amorfne perle. Na ovom mestu nema potrebe ulaziti u klasifikaciju ćilibarskih nalaza s Glasinca, koja je uostalom i objavljena.[33] Tabele i statistika, kao i tipološke analize, pokazale su se prilično korisnim, a za to je poglavito bila značajna stara evidencija.

Slojevi stare evidencije

Trebalo bi imati u vidu da sam prilikom rada na glasinačkom ćilibaru koristio nekoliko "hronoloških stratuma" stare evidencije. Robert Čepmen i Elison Vajli su u svojoj knjizi pod naslovom *Evidential Reasoning in Archaeology*,[34] kako sam već na početku istakao, posvetili veliku pažnju epistemološkim problemima arheologije. Kada je reč o kritici i upotrebi stare evidencije, oni navode tri moguće strategije koje omogućavaju da se radom na njima otvore naizgled zapečaćena pitanja arheološke interpretacije i pokrenu stari podaci: *sekundarni povraćaj ili obnova*, *rekontekstualizacija* i *eksperimentalno modeliranje*.[35] U radu na glasinačkom ćilibaru koristio sam (do 1993) i opet koristim obnovu stare evidencije i njenu rekontekstualizaciju, mada će se i jedna vrsta eksperimentalnog modelovanja u ovom radu pokazati kao potencijalno plodonosna. Kada govorim o hronološkim slojevima stare evidencije, mislim na: 1. najstariji sloj publikovanih radova iz XIX veka koje su marljivo objavljivali Truhelka, Fiala i Stratimirović; 2. muzejsku dokumentaciju s Glasinca, odnosno na famoznu fasciklu s odeljkom "Bobci E" (ćilibar). O njoj, kako je već napomenuto, imam najmanje podataka – ne znam ni kada je nastala, niti ko ju je napravio; 3. rekonstrukciju grobnih celina s Glasinca i njihovo hronološko opredeljenje koje su 1956. i 1957. sačinili i objavili Alojz Benac i Borivoj Čović;[36] 4. objavljene podatke o novijim iskopavanjima s Glasinca;[37] 5. svoju sekundarnu evidenciju, napravljenu i rekontekstualizovanu na osnovnu prethodnih, ali koja je već od 1984. takođe dobila status stare evidencije.

Ono što pada u oči prilikom pokušaja analize i rekontekstualizacije ovih slojeva stare evidencije jest da se podaci o ćilibaru u različitim izvorima ne podudaraju. Tako recimo za tumul u Brezju (gde je pronađeno najviše ćilibarskih komada u jednom grobu na čitavom Glasincu) Fiala, ne navodeći grobove, piše da je otkriveno "oko 600 malih jantarevih zrna".[38] Benac i Čović u svojoj sintezi "Glasinac 2" vele da je u pitanju "skeletni grob 2" i da, između ostalog, sadrži "ogrlicu od oko 600 sitnih jantarovih zrna, jednog bronzanog zrna i jednog zrna od crne staklene paste sa žutim spiralama. Daju i crtež dela ćilibarske ogrlice, bronzane i staklene perle. Grob datiraju u fazu IVc (625–500. g. pre n. e.), a zbog bogatstva priloga i odsustva oružja smatraju ovaj grob ženskim kneževskim grobom.[39] Iako su izvršili sekundarnu obnovu stare evidencije i komparaciju s materijalom u muzeju rekonstruišući grobne celine, broj ćilibarskih perli verovatno su preuzeli iz Fialinog šturog izveštaja. U fascikli o ćilibarskim perlama iz muzejske dokumentacije (koju sam prepisivao) podaci su nešto drugačiji. Tamo se navodi precizan broj od 472 ćilibarske perle, tipa E-2. U svojoj klasifikaciji ja sam usvojio ovaj broj, ali sam perle iz Brezja na osnovu objavljenog crteža kod Benca i Čovića svrstao u tipove 5b i 8a, odnosno loptaste i spljoštene ovalne perle.[40] Zanimljivo je da Benac i Čović, prilikom rekonstrukcije grobnih celina u Brezju, očito nisu koristili tu fasciklu s inventarom nakita s Glasinca, inače bi nesumnjivo usvojili tačniji broj od 472 perle (koje je neko mukotrpno prebrojao), umesto što su koristili okvirni Fialin podatak o "oko 600 perli". To bi moglo sugerisati da je fascikla s inventarom glasinačkih "bobaca" (i drugog materijala) nastala posle 1957, kada su Čović i Benac objavili svoju knjigu o Glasincu gvozdenog doba. Samo ovaj sitan podatak o broju ćilibarskih perli iz Brezja može da ukaže na svu složenost sekundarnog korišćenja, revizije, komparacije i rekontekstualizacije stare evidencije.

Grobovi 1 i 2 iz humke VII u Sjeverskom, kao i neki nalazi ćilibara iz tumula I u Osovu, još su

[33] Palavestra 1993.
[34] Chapman / Wylie 2016.
[35] Ibid., 94.
[36] Benac / Čović 1956; 1957.
[37] Čović 1959; Govedarica 1978.
[38] Fiala 1895, 546-547.
[39] Benac / Čović 1957, 14. 47. 58, Tab. 23, 18. 19. 20.
[40] Palavestra 1993, 113.

izrazitiji slučaj. No, pre nego što se posvetim njima, moraću se za trenutak udaljiti od glasinačkog jantara i ukratko izložiti jedno svoje drugo istraživanje ćilibara. Radi se o nalazima iz kneževskog groba u Novom Pazaru. Sam ćilibarski nakit ima mnogo sličnosti s onim iz glasinačkih tumula VI veka pre n. e., a uostalom i čitav novopazarski nalaz mnogim nitima je povezan s glasinačkim arheološkim materijalom.[41]

Ćilibar iz Novog Pazara i "učenje da se vidi"

Krajem 1997. započeo sam s koleginicom Verom Krstić, kustoskinjom Narodnog muzeja u Beogradu, detaljnu reviziju ćilibara iz tog beogradskog muzeja. Intenzivno smo radili naredne tri godine (uz razumljive prekide u vreme bombardovanja Beograda), a potom je čitav posao prerastao u opsežan projekat "Magija ćilibara" koji je 2006. rezultirao velikom izložbom u Narodnom muzeju u Beogradu, međunarodnim simpozijumom (*V međunarodni simpozijum Ćilibar u arheologiji*) sa učesnicima iz 16 zemalja i obimnom kataloškom monografijom "Magija ćilibara", na srpskom i engleskom jeziku.[42] Akta simpozijuma objavljena su 2009.[43]

Arheološki materijal iz kneževskog groba u Novom Pazaru objavljen je polovinom XX veka. Šture, često i pogrešne podatke o nalazima, pa i o ćilibaru s ovog lokaliteta objavili su Đorđe Mano-Zisi i Ljubiša Popović.[44] Dok sam spremao doktorsku disertaciju, koristio sam isključivo objavljene nalaze i ono što se moglo videti izloženo u vitrinama (pošto mi rad na ćilibarskom materijalu u depou tadašnja uprava Muzeja nije dozvolila). Na osnovu tih, vrlo rudimentarnih podataka zaključio sam da je u Novom Pazaru bilo najmanje 511 različitih obrađenih ćilibarskih artefakata, ukupno 38 različitih tipova, ali i unikatnih figurica i graviranih pločica. Uz to je pronađen i veći broj "amorfnog i neobrađenog" ćilibara. Tačan broj ćilibarskih artefakata nije se ni približno mogao utvrditi, jer su Mano-Zisi i Popović često koristili izraze kao "veći broj", "više komada" itd.[45]

Prilikom revizije ćilibarskih nalaza u Narodnom muzeju Vera Krstić i ja nismo mogli da se oslonimo na staru evidenciju, osim na navedene publikacije, jer nikakve dokumentacije o novopazarskom nalazu u Muzeju nije bilo. U izvesnom smislu bili smo u sličnoj situaciji kao Benac i Čović, kada su vršili sekundarnu interpretaciju glasinačkog materijala polovinom prošlog veka, s tom razlikom što nam je bilo lakše jer smo obrađivali materijal iz samo jednog arheološkog konteksta, čuvenog blaga pronađenog u sanduku ispod Petrove Crkve kod Novog Pazara (bilo da je kneževski grob, ili verovatnije ostava uz grob). Reviziona analiza i konzervacija ćilibarskog materijala iz kneževskog groba u Novom Pazaru koju smo sproveli bila je više nego iznenađujuća. Utvrdili smo broj od 8377 ćilibarskih artefakata! Uz već poznate tipove (poligonalne i geometrijske perle, mešine, boce, maske, figurine), otkrivene su čitave grupe do tada nepoznatih ćilibarskih artefakata i tipova (recimo figure ptica, ornamentalnih pločica, razdelnica, konja i drugih životinja, čak posuda i drugih ukrasa). Pokazalo se da nema "amorfnog i neobrađenog" ćilibara (kako se mislilo, već su sve perle obrađene, makar i nepravilno poligonalno), a mnogi nejasni fragmenti našli su svoje pravo mesto i sastavljeni su u celine. Možda najviše rada posvetili smo detaljnom sagledavanju perforacija svake, od preko 8000 ćilibarskih perli i figura, što je otkrilo vrlo promišljen sistem komponovanja ćilibarskih setova, složenih ukrasa, pektorala, oglavlja i nakita, koji se – na žalost – nije mogao utvrditi analizom novopazarskog arheološkog konteksta.[46] Možda je najznačajniji rezultat čitave naše rekontekstualizacije ćilibarskog materijala bio to što se pokazalo da posmatranje pojedinačnih ćilibarskih perli nije dovoljno. Njihove perforacije svedočile su o komplikovanim kompozicijama nakita koje su kao celina smišljani, nabavljani i nošeni. Ponešto od tih komplikovanih kompozicija moglo se i rekonstruisati na osnovu perforacija ćilibarskih perli i pločica te njihovog slaganja.[47]

Kako to obično biva, boja na knjizi *Magija ćilibara* se još nije bila čestito ni osušila, kada smo

[41] Палавестра 1984; Бабић 2004.
[42] Палавестра / Крстић 2006; Palavestra / Krstić 2006.
[43] Palavestra i dr. 2009.
[44] Mano-Zisi / Popović 1969a; 1969b.
[45] Palavestra 1993, 147-150.
[46] Палавестра / Крстић 2006, 86-288.
[47] Palavestra 2009.

otkrili drugde publikovana nova otkrića koja su korespondirala s našim pretpostavkama o kompozitnom ćilibarskom nakitu . Ćilibarski setovi u grobovima VII i VI veka iz Bazilikate u južnoj Italiji (gde su verovatno bile i najvažnije radionice ćilibarskih artefakata tog doba) na osnovu arheoloških konteksta ćilibarskog nakita u grobovima *in situ* potvrdili su i nadogradili naše rekonstrukcije kompleta, nastale samo na osnovu perforacija i potencijalnog uklapanja perli.[48]

Ptice okrenute naglavce i kompozitni nakit

Kao što su to istakli Čepmen i Vajli, kritičko sagledavanje arheološke interpretacije i primarne dokumentacije je zapravo "istorija učenja da se vidi".[49] Sekundarna analiza i "obnova informacija" o ćilibaru iz Novog Pazara u Narodnom muzeju u Beogradu, ali i uvid u "staru evidenciju" iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu omogućila mi je da vidim neke aspekte jantarskog nakita s Glasinca u drugom svetlu. Tako je jedna gotovo komična zabluda o ljudskim figurinama od ćilibara, stara čitav vek, opovrgnuta. Godine 2006. sam napisao:[50] "Radi se o veoma stilizovanim pticama na ovalnom postolju, otkrivenim u grobu I tumula *Osovo 1897–I* [51] (ovaj tumul treba razlikovati od tumula I u Osovu, koji se datira u bronzano doba[52]). Ćilibarske ptice iz Osova pripadaju grobu faze Glasinac IVc-1, dakle vremenu od poslednjih decenija VII do sredine VI veka pre n. e.[53] Jedna slična, neobjavljena perla otkrivena je takođe na Glasincu, u Potpećinama (tumul IV, grob 1), uz nalaze koji se, doduše, datiraju u početak V veka.[54] Interesantno je da su te shematizovane ptice od ćilibara smatrane ljudskim figurama bez glave i ruku. Tako ih je publikovao Fiala, a i u mojoj knjizi *Praistorijski ćilibar na tlu centralnog i zapadnog Balkana* vode se kao tip 118 i 118a – stilizovane ljudske figure. Međutim, od objavljivanja 1897. godine one su pogrešno posmatrane naglavce; kada se okrenu za 180 stepeni očigledno da je reč o shematizovanim pticama sa jasno istaknutom glavom, telom i podignutim repom. Ptice od ćilibara slične osovskim, datirane takođe u VII vek pre n. e., otkrivene su u južnoj Italiji (Kampaniji) na lokalitetima Sala Konsilina (*Sala Consilina*), Frankavila Maritima (*Francavilla Marittima*) i Sibari (*Sibari*) [55]." Tek nakon "novog gledanja" na osnovu analize perforacija na novopazarskim pticama koje su bile deo kompozitnog nakita, postalo mi je očigledno da se ne radi ni o kakvim čovečuljcima bez ruku i glave, već o pticama sa postoljem koje je namerno više puta perforirano kako bi se ptice uklopile u složene ćilibarske setove nakita (Sl. 5).

U skeletnim grobovima 1 i 2 u humci VII u Sjeverskom Fiala je otkrio obilje različitih tipova ćilibarskog materijala.[56] Opisao je i ilustrovao svega nekoliko komada (Sl. 6). Benac i Čović ove grobove začudo ne publikuju u svojoj knjizi Glasinac II, čak ni u hronološkom pregledu. Međutim, u već više puta navođenoj fascikli "Od dijademe do igle" u dokumentaciji Zemaljskog muzeja veoma su temeljno pobrojani svi ćilibarski "bobci" iz ovih grobova. Kao što je napred rečeno, u humci u Sjeverskom je pronađeno 326[57] vrlo raznovrsnih komada (čak 24 različita tipa),[58] koji se mogu hronološki opredeliti u drugu polovinu VI veka pre n. e.[59] Ono što je očito, nakon uvida u novopazarski ćilibar, ali i u onaj nađen u grobovima Bazilikate, jest to da se ukrasi iz Sjeverskog ne mogu posmatrati kao skup pojedinačnih, izolovanih perli, tek tako nanizanih na đerdan. Naprotiv, struktura ćilibarskih tipova (patke s uvučenom glavom, boce/bule, mešine, cevčice, "vučiji zubi", režnjaste, narebrane cevčice, različite geometrijske: ovalne, loptaste, pravougaone, trougaone, kvadratne, sočivaste itd.),

[48] Bianco 2005, 92-99, 43. 45; Tagilente 2005, 71-83; Bottini 2007, 238-241.
[49] Chapman and Wylie 2016, 55.
[50] Палавестра / Крстић 2006, 180.
[51] Fiala 1897, 593.
[52] Benac / Čović 1956, 18.
[53] Čović 1987, 604-605.
[54] Palavestra 1993, 120.
[55] Negroni Catacchio 1978, 24.
[56] Fiala 1896, 452.
[57] Fiala navodi broj od 388 ćilibarskih perli (Fiala 1896, 452). Verovatno se određena količina ćilibara, možda kao i u slučaju Brezja, izgubila do ponovnog muzejskog inventarisanja.
[58] Po tipologiji iz "Praistorijskog ćilibara na centralnom i zapadnom Balkanu": tip 8a – 4 kom., tip 5b – 14 kom., tip 8b – 18 kom., tip 16 – 10 kom., tip 11 – 82 kom., tip 43 – 3 kom., tip 47d – 5 kom., tip 57 – 1 kom., tip 52c – 1 kom., tip 18e – 4 kom., amorfne – 122 kom., tip 17 – 3 kom., tip 6b – 26 kom., tip 47d – 4 kom., tip 111– 3 kom., tip 43 – 2 kom., tip 37 – 1 kom., tip 48b – 1 kom., tip 35a – 3 kom., tip 29 – 4 kom., tip 139 – 1 kom., tip 125 – 4 kom., tip 23b – 1 kom., tip 13 – 9 kom (Palavestra 1993, 114).
[59] Palavestra 1993, 114. 128.

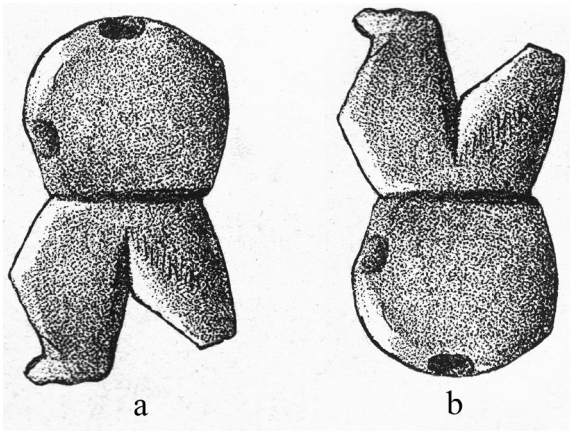

Slika 5. *Navodna antropomorfna figurina od ćilibara* (a), *odnosno ćilibarska perla u obliku ptice* (b) (prema: Fiala 1897, 593; Палавестра / Крстић 2006, 180).

ali i zlatnih detalja i perli od drugog materijala, sugeriše da je u pitanju bio barem jedan komplet vrlo složenog nakita, verovatno pektorala ili pojasa. Ideju kako su ti kompleti nakita mogli izgledati pružaju nam upravo grobovi iz Bazilikate iz istog vremena, recimo oni iz Kjaromontea (Chiaromonte) i Latronika (Latronico).[60] Čak trougaone i kvadratne perle iz Sjeverskog dopuštaju da se, makar skromno, upustimo i treću strategiju obnove stare evidencije: eksperimentalno modeliranje. Naime, trougaone i kvadratne svojim perforacijama jasno pokazuju da su bile nizane naizmenično, jedna uz drugu. Trougaonih je i na drugim lokalitetima obično bilo više (barem za jednu), što govori u prilog pretpostavci da su one bile između kvadratnih, iznad njih i da se takav jednostruki đerdan završavao trougaonim perlama. S druge strane, ćilibarske trake i pojasevi mogle su, kao u Novom Pazaru ili u Kjaromonteu, biti šire, s trougaonim perlama s gornje i donje strane čitave kompozicije.[61] U Sjeverskom su otkrivene četiri trougaone i tri kvadratne, pa se može pretpostaviti da su bile jednostruki deo veće kompozicije s cevčicama i drugim perlama, kao što su patke, vučiji zubi, režnjaste perle, mešine, boce itd. (Sl. 7). Neka buduća pažljiva analiza ćilibarskih perli i drugog nakita iz Sjeverskog, upoređena s nalazima iz Bazilkate, ali i iz kneževskih grobova u Novom Pazaru ili Atenici, verovatno bi dozvolila i ozbiljniju rekonstrukciju ćilibarskog nakita iz ove glasinačke humke. Veze Sjeverskog s južnom Italijom potvrđuju i ostaci keramike grčke i italske provenijencije, koje spominje Fiala.[62]

Mnogi životi stare evidencije

Prilikom proučavanja praistorijskog ćilibara, koji je školski primer prestižnog materijala i artefakata idealnih za razmenu, često sam se pozivao na Apadurajeve (*A. Appadurai*) i Koptofljeve (*I. Kopytoff*) radove o "biografiji predmeta i promeni vrednosti i značenja u zavisnosti od promene konteksta i 'životne faze' objekta. [63] Sličan biografski princip mogao bi se primeniti i na "staru evidenciju", što može da pokaže i ovaj skromni pokušaj autorefleksivne ponovne evaluacije vrlo ograničenog broja ćilibarskih artefakata s Glasinca. Reči Igora Kopitofa o "biografiji stvari" mogle bi se u punoj meri odnositi i na stare publikovane radove, muzejsku dokumentaciju, pa i na sam arheološki materijal u muzejskim postavkama i depoima, što je nesumnjivo samo još jedna u nizu životnih faza tih objekata: "U homogenizovanom svetu dobara, uzbudljiva biografija nekog predmeta postaje priča o njegovim različitim singularizacijama, klasifikacijama i reklasifikacijama u nesigurnom svetu kategorija čije se značenje menja svakom promenom konteksta."[64] Ćilibar s Glasinca nesumnjivo zaslužuje temeljnu ponovnu evaluaciju, kroz strategije pokretanja stare evidencije na koje upućuju Čepmen i Vajli, a koje uključuju i "učenje da se vidi". U takvom procesu ponovno sagledavanje glasinačkih ćilibarskih artefakata odgovoriće na mnoga nerešena pitanja, a sasvim sigurno će otvoriti i nova. Složene biografije samog ćilibara s Glasinca, ali i starih evidencija o njegovom proučavanju tokom više od jednog veka, kriju još mnoga epistemološka blaga i obećavaju nove horizonte istraživanja.

[60] Bianco 2005, 92-99, 43-45; Tagilente 2005, 71-83; Bottini 2007, 238-241; Palavestra 2009, 167, Fig. 2-4.
[61] Палавестра 2018, 113-115.
[62] Fiala 1896, 452.
[63] Appaduari 1986; Kopytoff 1986.
[64] Kopytoff 1986, 90.

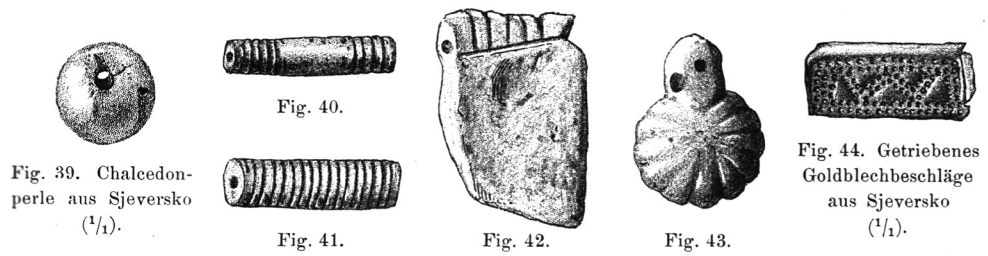

Slika 6. *Objavljeni ćilibar iz humke VII u Sjeverskom* (prema: Fiala 1896, 452; 1899).

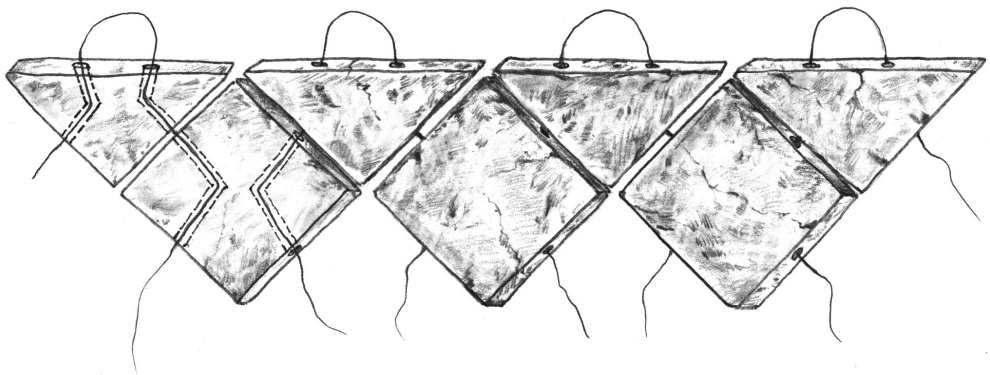

Slika 7. *Rekonstrukcija dela kompozitnog ćilibarskog nakita iz humke* VII *u Sjeverskom* (A. Palavestra)

Summary

Learning to See the Amber from Glasinac

The paper addresses previous research into the amber finds from Glasinac, reaching back to the end of the 19th century, as well as some of the author's own extensive study of this material conducted in 1980s. The method of auto-reflexivity as an epistemological tool is applied, enabling the monitoring of the process of acquisition and validity of archaeological knowledge, and contributing to the better understanding of traditions influencing individual research, processes of socialization of individual researchers, the choice of research objectives, problems and methodology. The paper builds upon auto-reflexive works of Staša Babić, who states that the scrutiny of one's own practice contributes to understanding and improving the practice of entire discipline. On the other hand, the author applies the method of re-evaluation of old evidence as suggested by Alison Wylie and Robert Chapman. Old evidence, with its many layers, may also contribute to a new insight into the archaeological practice and data. The paper focuses upon the strategies of critique and usage of old evidence that, according to Chapman and Wylie, enable us to raise some of the seemingly closed issues of archaeological interpretation and to reanimate the dormant data: secondary retrieval or renewal, re-contextualization, and experimental modelling. The paper examines several layers of old evidence: 1. the oldest layer of the papers published by Truhelka, Fiala and Stratimirović by the end of the 19th century; 2. the documentation concerning Glasinac kept at the Landesmusem, Sarajevo, especially the folder "From diadem to pin" and its section "Berries E" (amber), whose authorship is uncertain; 3. the reconstruction of Glasinac grave inventories and their chronological attribution, published in 1957 by Alojz Benac and Borivoj Čović; 4. the published data on recent excavations at Glasinac; 5. the author's own secondary evidence, created and re-contextualized in 1984, on the base of the previous, which itself gained the status of old evidence.

The starting point of the paper is the evidence on amber from the Landesmuseum, Sarajevo and the statistical overview of the amber from Glasinac. The author's own work on the amber from Novi Pazar, kept in the National Museum in Belgrade, is offered as an example of "learning to see" on the base of the old evidence and the re-contextualization of the archaeological material (sensu Chapman and Wylie). On the grounds of the old evidence from the Sarajevo Museum and the new insights into the Iron Age amber, based upon the analysis of the material from Novi Pazar and the recent finds from Southern Italy, espe-

cially from Basilicata, the author suggests – as a methodological example – a re-evaluation of a number of amber finds from the burial mounds at Osovo and Sjeversko. The suggestion is put forward that a future more detailed analysis of the old evidence and the amber beads themselves and other jewellery from these mounds, as well as other sites from Glasinac dated into the 7th and 6th centuries B.C. may enable a more accurate reconstruction of the amber ornaments from the region. The contacts may also be more closely investigated with Southern Italy, as well as with the regions east of the river Drina, especially with the elite of these communities, buried in the princely graves at Novi Pazar and Atenica.

Literatura

Appadurai, A. 1986, Introduction: commodities and the politics of value, u: Appadurai, A. (ur.), The Social Life of Things: Commodities in a Cultural Perspective, Cambridge University Press, Cambridge 1986, 3-63.

Бабић, С. 2004, Поглаварсво и полис, старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет, Балканолошки институт, Београд 2004.

Babić, S. 2006, Iron Marshalltowns of the Balkans – Ethnography of an Archaeological Community, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXXV, 2006, 115-124.

Бабић, С. 2008, Грци и други – античка перцепција и перцепција антике, Клио, Београд 2008.

Babić, S. 2009, Jezik arheologije II, ili: Kako sam preživela promenu paradigme, Etnoantropološki problemi 4/1, 2009, 123-132.

Babić, S. 2018, Metaarheologija, Clio, Beograd 2018.

Benac, A. / Čović, B. 1956, Glasinac I. Bronzano doba, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1956.

Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac II. Željezno doba, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1957.

Bianco, S. 2005, L'ambra nelle vallate della Basilicata ionica, u: Magie d'ambra, amuleti i gioelli della Basilicata antica, Museo Archeologico Nazionale della Basilicata "Dinu Adamesteanu", Potenza 2005, 85-109.

Bottini, A. 2007, Le ambre nella Basilicata settentrionale, u: Luisa Nava, M. / Salerno, A. (ur.), Transparence dall'Antico Ambre, Electa, Napoli – Milano 2007, 232-251.

Bourdieu, P. 2014. Znanost o znanosti i refleksivnost, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2014.

Chapman, R. / Wylie, A. 2016, Evidential Reasoning in Archaeology, Bloomsbury Academic Publishing, London 2016.

Čović, B. 1959, Glasinac 1957 – Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV, 1959, 53-85.

Čović, B. 1963, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII, 1963, 41-59.

Čović, B. 1981, Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXXV-XXXVI, 1980–1981, 99-140.

Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslavenikih zemalja V, Sarajevo 1987, 578-643.

Čović, B. 1988a, Glasinac, Glasinačka kultura bronzanog doba, Glasinačka kultura željeznog doba, u: Čović, B (ur.) Arheološki leksikon BiH, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 78-81.

Čović, B. 1988b, Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije, u: Dautbegović, A. (ur) Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888–1988, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 74-95.

Čović, B. / Mikić, Ž. 1973, Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XI, 1973, 29-92.

Fiala, F. 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV, 1892, 389-444.

Fiala, F. 1893, Uspeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu V, 1893, 717-764.

Fiala, F. 1894, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VI, 1894, 721-760.

Fiala, F. 1895, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, 1895, 535-565.

Fiala, F. 1896, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu VIII, 1896, 429-461.

Fiala, F. 1897, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu IX, 1897, 585-619.

Fiala, F. 1899, Die Ergebinisse der Untersuchung praehistorischer Grabhuegel af dem Glasinac im Jahre 1896, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegoviina VI, 1899, 8-32.

Forić, M. 2013, 50 godina Centra za Balkanološka ispitivanja ANUBIH, u: Juzbašić, Dž. (ur.) Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1963–2013. (Istorijat i bibliografija izdanja), Cen-

tar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2013, 5-44.

Govedarica, B. 1978, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XVII, knj. 15, Sarajevo 1978, 15-35.

Hoernes, M. 1889, Gabhiigelfunde von Glasinac in Bosnien, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XIX, 1889, 135-149.

Klejn, L. 1988, Arheološka tipologija, ŠKUC, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1988.

Kolingvud, R. Dž. 1986, Ideja istorije, Svjetlost – Globus, Sarajevo – Zagreb 1986.

Kopytoff, I. 1986, The Cultural Biography of Things. Commodisation as Process, u: Appadurai, A. (ur.), The Social Life of Things: Commodities in a Cultural Perspective, Cambridge University Press, Cambridge 1986, 64-91.

Malina, J. / Vašíček, Z. 1990, Archaeology yesterday and today, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

Mano-Zisi, Đ. / Popović, Lj. 1969a, Novi Pazar – Ilirsko-grčki nalaz, Narodni muzej Beograd, Beograd 1969.

Mano-Zisi, Đ. / Popović, Lj. 1969b, Der Fund von Novi Pazar (Serbien), Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 50, 1969, 191-208.

Murray, T. 2017, Does the history of archaeology serve a practical purpose?, u: Вишняцкий, Л. Б. (ur.), Ex Ungue Leonem, Сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна, Нестор-История, Санкт-Петербу́рг 2017, 41-52.

Negroni Catacchio, N. 1978, Le ambre figurate protostoriche nel quadro di uno studio generale dell'ambra nell'antichita, Quaderini de la ricerca scientifica 100, Roma 1978, 3-48.

Палавестра, А. 1984, Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд 1984.

Palavestra, A. 1993, Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1993.

Palavestra, A. 2009, Fragmentation of amber necklaces in the Central Balkan Iron Age, u: Palavestra, A. / Beck, C. W. / Todd, J. M. (ur.), Amber in Archaeology. Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology, Belgrade 2006, National Museum Belgrade, Belgrade 2009, 164-177.

Палавестра, А. 2018, *Ћилибар, Еволута, Београд 2018.*

Palavestra, A. / Beck, C. W. / Todd, J. M. (ur.) 2009, Amber in Archaeology. Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology, Belgrade 2006, National Museum Belgrade, Belgrade 2009.

Палавестра, А. / Крстић, В. 2006, Магија ћилибара, Народни музеј у Београду, Београд 2006.

Palavestra, A. / Krstić, V. 2006, The Magic of Amber, National Museum Belgrade, Belgrade 2006.

Rouse, I. 1973, Analythic, Synthetic and Comparative Archaeology, u: Redman, C. L. (ur.), Research and Theory in Current Archaeology, John Willey & Sons, New York 1973, 21-32.

Стратимировић, Ђ. 1891, Са Гласинца. Извештај о љетошњем ископавању, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву III, 1891, 338-349.

Tagliente, M. 2005, Le donne e l'ambra in Basilicata tra il VII e il IV secolo a. C., u: Magie d'ambra, amuleti i gioelli della Basilicata antica, Museo Archeologico Nazionale della Basilicata "Dinu Adamesteanu", Potenza 2005, 71-83.

Todd, J. / Eichel, M. / Beck, C. / Macchiarulo, A. 1976, Bronze and Iron Age Amber Artifacts in Croatia and Bosnia-Hercegovina, Journal of Field Archaeology 3, 1976, 313-327.

Truhelka, Ć. 1889a, Gromile na Glasincu, Izvješće o iskopinama zem. muzeja priregjenim pod jesen godine 1888, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu I, Knj. I, 1889, 23-35.

Truhelka, Ć. 1889b, Predhistorijski predmeti sa Glasinca, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu I, Knj. III, 1889, 26-44.

Truhelka, Ć. 1890a, Kopanje starina na Glasincu u godini 1889, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu II, 1890, 68-95.

Truhelka, Ć. 1890b, Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu II, 1890, 386-401.

Truhelka, Ć. 1891, Prehistoričke gradine na Glasincu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, 1891, 306-315.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 181-198
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.125

Glasinačka istraživanja Blagoja Govedarice i pokušaj metodološkog razvoja bosanskohercegovačke arheologije: *Iskorak u budućnost do koje još nismo stigli*

Adnan Kaljanac
Sarajevo
Elma Hantalašević
Sarajevo

Abstract: The aim of this paper is to present the development of archaeological idea of methodology in Bosnia and Herzegovina on the example of archaeological research throughout Glasinac area during 1980s, concretely on site Klisura at the Kadića brdo, site where Blagoje Govedarica was the head of archaeological research. By comparing the idea and methodological principals that were prevalent during previously mentioned research with first post-war archaeological publications in two major jurnals, as well as the same ones published 10 years later, current state of archaeology in Bosnia and Herzegovina was analyzed through special review on work and contributions of Blagoje Govedarica to development of Bosnian and Herzegovinian science.

Key words: archaeological methodology, reconnaissance, prospecting, systematic research, Blagoje Govedarica, Glasinac, development

Ja nisam ovdje da bih govorio istinu.
Ovdje sam samo da bih vam pružio
metodu kako da je spoznate.
Jaggi Vasudev, Of Mistics & Mistakes

Uvodna razmatranja

Polazeći od fundamentalne premise klasičnog promatranja vremena kao linearnog kretanja koje svoji protokom dovodi do novih i progresivnih spoznaja, moguće je teoretizirati o sličnom razvoju znanosti koje su dosezale nove nivoe progresa formiranjem sve kompleksnijih metodoloških pristupa pri znanstvenim istraživanjima, kako arheologije, historije i sličnih, tako i preostalih. U tom smislu je moguće argumentirati da je pitanje metodološkog razvoja znanstvene misli reprezentiralo sveprisutni problem od samih začetaka znanosti logički egzistirajući u simbiozi sa predmetom znanstvene potrage gdje jedno nije moglo preživjeti niti postojati bez drugog. Nastanak i razvoj znanosti je time direktno povezan sa potragom za odgovorom na pitanje *kako riješiti pojedine probleme?*, konkretno rečeno, pitanje, potraga i dosezanje odgovora predstavljaju cjeloviti organizam metodološkog procesa. Međutim, potraga za boljim metodološkim pristupom i adekvatnijim odgovorom neodvojiva je od činjenice da je *pitanje* kao predmet potrage, dakle i znanost sama, već postojalo s obzirom na to da bez pitanja, kao začetka procesa, metoda postizanja odgovora ne bi posjedovala svrhu. Ipak, spoznaju ove činjenice bi bilo teško argumentirati, prvenstveno uslijed nedostatka podataka dostupnih modernom čovjeku, u kontekstu problematike kada istinski nastaje prva misao o

metodologiji metodologije. U ovom kontekstu je kao najstarije poznate primjere metodološke misli moguće izdvojiti filozofe Platonove Akademije, među kojima se nalazio i Phillo iz Larise (159/8–84/3. pr. n. e.) koji je kritizirao akademski skepticizam. Njegova filozofija je neosporno inspirirala i slavnog Cicerona (106–43. pr. n. e.) koji je u svojim ranim dvadesetim godinama napisao dva toma znamenitog "Inventina", djela posvećenog tehnici pronalaska ideja i argumenata. Upravo ovdje je rođena i misao vodilja svih kasnijih Ciceronovih djela, tačnije rečeno, ideja da nikada ne treba neoprezno i drsko pretpostavljati da je bilo šta tačno. Ljudska misao tog vremena, pa i samog Cicerona, bila je zaokupljena prikupljanjem podatka, njihovim organiziranjem i konačnim donošenjem suda. Taj koncept nikada nije napušten, što navodi na pretpostavku da je upravo to princip funkcioniranja ljudske misli koji je u konačnici rezultirao razvojem čovječanstva i znanosti. Prvenstveno, sam progres nije uzrokovan, kako bi se nekome moglo činiti, prikupljenim podacima i njihovim organiziranjem, već upravo suprotno, bezbrojnim poboljšanjima metode prikupljanja, organiziranja i, u konačnici, metode donošenja samog suda.

Govoreći o metodološkom razvoju prikupljanja i organiziranja podataka neophodno je naglasiti činjenicu da je arheološka znanost već duži vremenski period svjesna ove problematike te ona u tom smislu reprezentira mjesto nastanka brojnih pravaca istraživanja i interpretiranja prošlosti. Postepeno razvijana različitost poimanja samog pojma arheologije i njenih ciljeva je već u periodu djelovanja klasičnih antikvara začela modernu dihotomiju arheologije kao terenskog i prikupljačkog rada i, kako je Lucas naziva, akademske znanosti.[1] Na ovaj način je samo arheološko djelovanje na terenu u okvirima moderne znanosti moguće promatrati kao *učenje promatranja*,[2] dok sami artefakti već odavno predstavljaju *nijeme*[3] svjedoke prošlosti.

Istovremeno, promatrano iz perspektive historije znanosti, u odnosu spram suda o generalnom začetku znanosti, bosanskohercegovačka arheologija je, bar nominalno, svoj znanstveni razvoj započela osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine, te se sva istraživanja koja su uslijedila tradicionalno tretiraju kao znanstvena u modernom značenju tog pojma. Otkriće znamenitih "glasinačkih kolica", Butmira i drugih lokaliteta te artefakata neprocjenjive vrijednosti kroz djelovanje prvih bosanskohercegovačkih arheologa, poput Ćire Truhelke (1865–1942) i Franje Fiale (1861–1898), otvorilo je vrata snažnoj ekspanziji kako terenskih iskopavanja za koja se sa sigurnošću može tvrditi da u takvom obimu nikada više nisu ponovljena, tako i publiciranja brojnih rezultata ostvarenih terenskim radovima. Zahvaljujući ovim publikacijama moguće je s moderne tačke gledišta promatrati ulogu pojedinačnih, kao i kolektivnih, smjerova djelovanja prvih arheologa Bosne i Hercegovine i njihovih nasljednika te na taj način i definirati u širem cjelokupan, a u užem kontekstu pojedinačne tačke progresa arheološke misli i metodologije. S obzirom na to da je prostor Glasinca u razvoju lokalne arheologije igrao krucijalnu ulogu mjesta gdje je ova znanost "otkrivena", kao i mjesta koje reprezentira neka od najznačajnijih nalazišta Bosne i Hercegovine, dok istovremeno oslikava cjelokupnu historiju bosanskohercegovačke arheologije, on predstavlja i reprezentativan uzorak za metodološko kompariranje te je stoga na ovom mjestu izabran iz dva razloga: prvi je činjenica da glasinački prostor predstavlja mjesto stoljetnog djelovanja bosanskohercegovačke arheologije, a drugi to što je na ovom prostoru dugi niz godina djelovao Blagoje Govedarica kojem je ovo izdanje i posvećeno.

Osvrt na interes za razvoj metodoloških principa u periodu od kraja 19. stoljeća do 70-ih godina 20. stoljeća ili *Tradicionalna "najmodernija" arheologija*

U duhu prethodno istaknutog moguće je konkretizirati prvu pojavu moderne arheologije na bosanskohercegovačkom prostoru u period kada ju je, kao što je prethodno istaknuto, "slučajno otkrio" nerijetko spominjani poručnik Johann Lexae (1854–1903), koji je svoje mjesto u bosanskohercegovačkoj historiji osigurao, zasigurno se može konstatirati, više pronalaskom kultnih "glasinačkih kolica" nego svojom vojnom karije-

[1] Lucas 2001, 4.
[2] Chapman / Wylie 2016, 55.
[3] Trigger 1989, 70; Babić 2018, 81.

rom na ovom prostoru. Tom prilikom su iskopani grobovi čiji su spektakularni sadržaji potakli publikaciju koja se ubrzo pojavila od autora Ferdinanda Hochstättera (1829–1884) u *Glasniku Bečkog antropološkog društva*.[4] Tokom tadašnjih radova su iskopana prva četiri tumula,[5] ali o načinu iskopavanja ne postoje adekvatni podaci pa je moguće isključivo kompariranjem sa kasnijim istraživanjima konstatirati činjenicu da je centralni dio terenskog fokusa, kao i na brojnim terenskim radovima koji su slijedili, bio usmjeren na prikupljanje artefakata i evidentiranje grube pozicije nalaza što je, s obzirom na to da su u pitanju bili vojni radovi, bilo iznad svakog očekivanja. Kao posljedica ovog otkrića uslijedila su i prva sistematska istraživanja glasinačkog područja, koja su započela po osnivanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a kojima je rukovodio Ćiro Truhelka u periodu od 1888. do 1890. godine.

Tokom tih istraživanja, Truhelka je kao osnovnu metodologiju slijedio isključivo prikupljanje grobnog materijala bez rada na preciznom dokumentiranju. Sudeći prema njegovim publikacijama, cjelokupna metodologija se bazirala na geografskom pozicioniranju lokaliteta sa mapama i detaljnim popisima i opisima pronađenog materijala.[6]

Nakon Truhelke, tradiciju pisanja, ali i istraživanja glasinačkog područja nastavio je Franjo Fiala koji je rukovodio sistematskim iskopavanjem lokaliteta glasinačkog područja od 1892. do 1897. godine.[7] Iako se ne primjećuju različiti metodološki pristupi arheološkog iskopavanja od prve godine istraživanja Glasinca do posljednje godine istraživanja Franje Fiale, primjetne su manje razlike u detaljima predstavljenim javnosti, poput opširnijih opisa samih iskopavanja i statistike materijala u Fialinim radovima.[8] Međutim, rad Fiale je za razliku od Truhelke reprezentirao značajan pomak u kvantitetu istraženih tumula, što se neizbježno odrazilo i na primjenjivane metodološke principe, kao i na posvećivanje pažnje detaljima. Tako je Fiala već 1892. godine publicirao neke od istraživanih tumula,

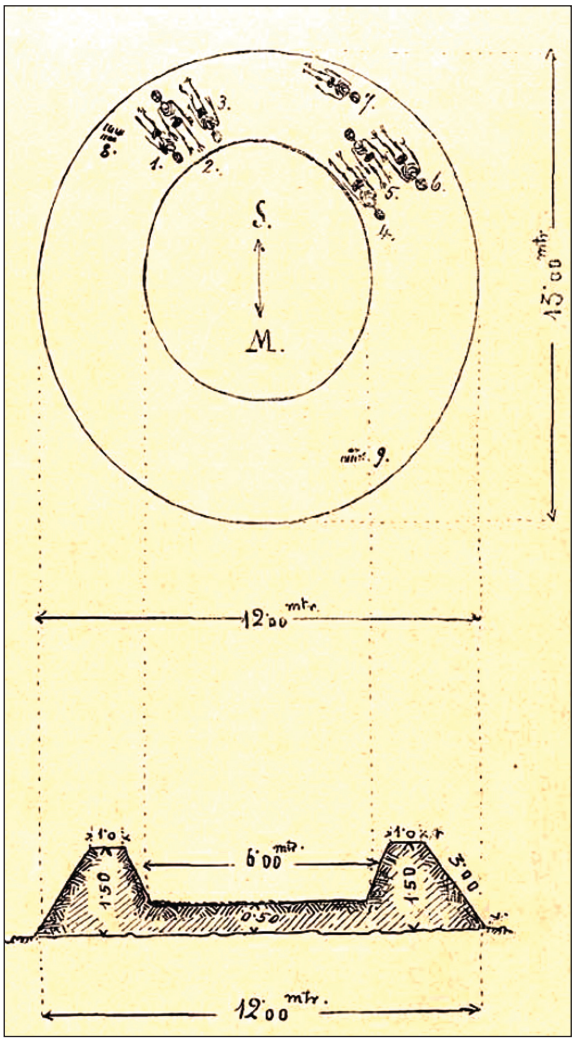

Slika 1. *Istraživanje glasinačkih tumula pod rukovodstvom Franje Fiale* 1892. *godine* (prema: Fiala 1892, 421, sl. 45)

pri čemu je definirao karakterističan tip *tumula u obliku graca*.[9] Iako Fiala daje relativno skroman opis situacije na lokalitetu, moguće je zapaziti da se radi o tumulu koji je u centralnom dijelu bio u potpunosti prazan, kao i prema crtežu presjeka (Slika 1) da je centralni dio tumula najvjerovatnije iskopan prije dolaska Fiale. Na kraju, prema njegovom opisu, cjelokupan prostor bio je pokriven *mladom šumicom*,[10] što je krajnje neobična pojava u slučajevima kada se radi o netaknutom prostoru glasinačkih tumula. U tom smislu je, prema Fialinom opisu, ovaj tumul moguće interpretirati kao prostor koji je bio zahvaćen iskopavanjima izvođenim od strane austrougarskih ofi-

[4] Hochstätter 1881, 289-298.
[5] Ibid., 291.
[6] Truhelka 1889a, 32-33; 1889b, 26-44; 1890a, 68-95; 1890b, 386-319; 1891, 306-316.
[7] Fiala 1892, 389-440; 1893, 717-763; 1894, 721-760; 1895, 533-565; 1896a, 343-355; 1896b, 429-461; 1897, 585-620.
[8] Fiala 1895, 564.
[9] Fiala 1892, 421.
[10] Ibid.

cira i vojnika poput Lexaea i koji je u periodu od oko deset godina nakon iskopavanja prekriven mladim rastinjem, dok je Fiala u potpunosti izostavio ikakva promatranja situacijske prirode fokusirajući se na brzinu radova i isključivo grobne nalaze. Na ovaj način je u krajnjoj instanci definirana neobična struktura tumula kao poseban tip, dok ona nikada nije zabilježena kao realna arheološka pojava. Truhelkin i Fialin, kao i drugih arheologa tog vremena, desktiptivni pristup grobnim konstrukcijama i gradinama pronađenim na glasinačkom području, kao i tipološki pristup arheološkom materijalu, pružili su značajne detalje o pronalascima, ali kako Čović (1927–1995) kasnije primjećuje, imali su i mnogo nedostataka.[11] Govoreći o cjelokupnom vremenskom rasponu iskopavanja na glasinačkom području krajem 19. stoljeća i pitanjima primijenjene metodologije, čini se da je jedina ličnost zainteresirana za definiranje arheološkog metoda i time za uspostavljanje odgovarajućeg sistema pomoću kojeg bi se postigli i evidentirali kvalitetniji rezultati bio Đorđe Stratimirović.[12] U svom radu objavljenom 1891. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, Stratimirović je naveo ili, preciznije rečeno, definirao dvije metode iskopavanja tumula – *progresivno otkopavanje* koje podrazumijeva iskopavanje tumula od jedne ivice do druge, paralelno, i *periferijsko-koncentrični* postupak koji podrazumijeva istovremeno iskopavanje na različitim perifernim dijelovima jednog tumula krećući se prema središnjem dijelu.[13] Dodatno, na istom mjestu se navode i podaci o potrebnim brojevima radnika, alata pa čak i njihova brojnost po efikasnosti: 7 radnika s "krampama", a 3 s lopatama.[14] Stratimirović je predstavio i metodologiju istraživanja gradina kada navodi da bi se gradine trebale istraživati sa perifernog dijela prema unutrašnjem.[15] Naposljetku zaključuje da *periferijsko-koncentrični* postupak iskopavanja tumula donosi više informacija o samom tumulu, a za istraživanje gradina preporučuje rad sa dvije grupe ljudi koje vrše istovremeno iskopavanje na dva područja same gradine.[16] Uzimajući u obzir intrigantna razmišljanja o efektivnosti ra-

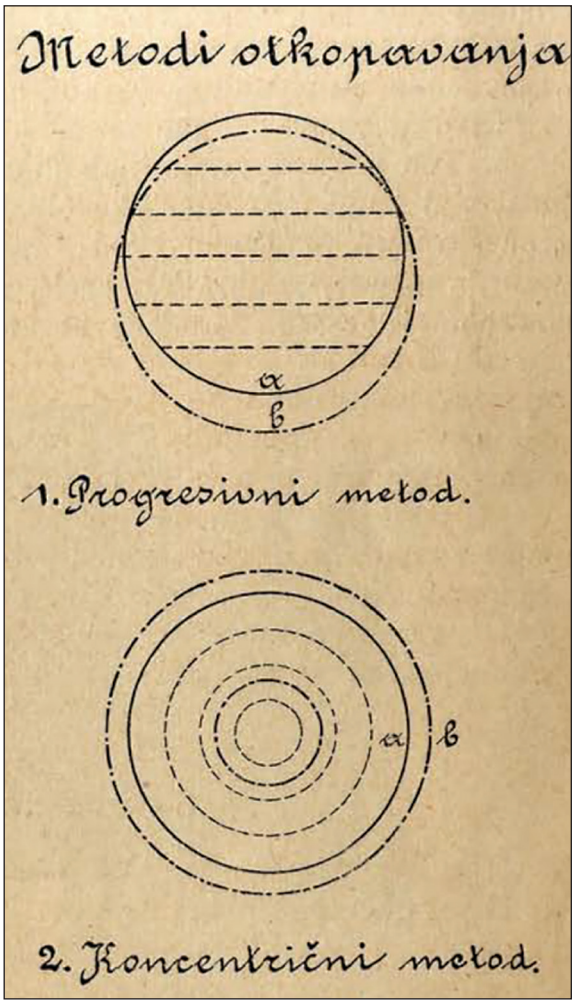

Slika 2. *Metodologija iskopavanja prema Stratimiroviću* (prema: Stratimirović 1891, 349, sl. 5)

zličitih pristupa koje je istakao Stratimirović, evidentno je da se u njegovoj ideji krije neka druga, tačnije rečeno profesija arhitekte, što je on sam i bio po struci, dok su arheolozi tog vremena, a znatnim dijelom još uvijek, bili definirani pukim kolekcionarstvom bez uzimanja u obzir činjenice da bilo koje iskopavanje, pa i samo arheološko djelovanje na lokalitetu, utječe na njegovo transformiranje te samim tim i na konačni rezultat, odnosno interpretaciju lokaliteta.

Po završetku sistematskih iskopavanja glasinačkih tumula u periodu austrougarske uprave te značajnog smanjenja intenziteta istraživanja tokom prve polovine 20. stoljeća, a na osnovu mnoštva pronađenog arheološkog materijala, Alojz Benac (1914–1992) i Borivoj Čović[17] objavili su prve periodizacije glasinačke kulture u

[11] Čović 1959, 53.
[12] Stratimirović 1891, 338-350.
[13] Ibid., 348.
[14] Ibid., 349.
[15] Ibid.
[16] Ibid.
[17] Benac / Čović 1956; 1957.

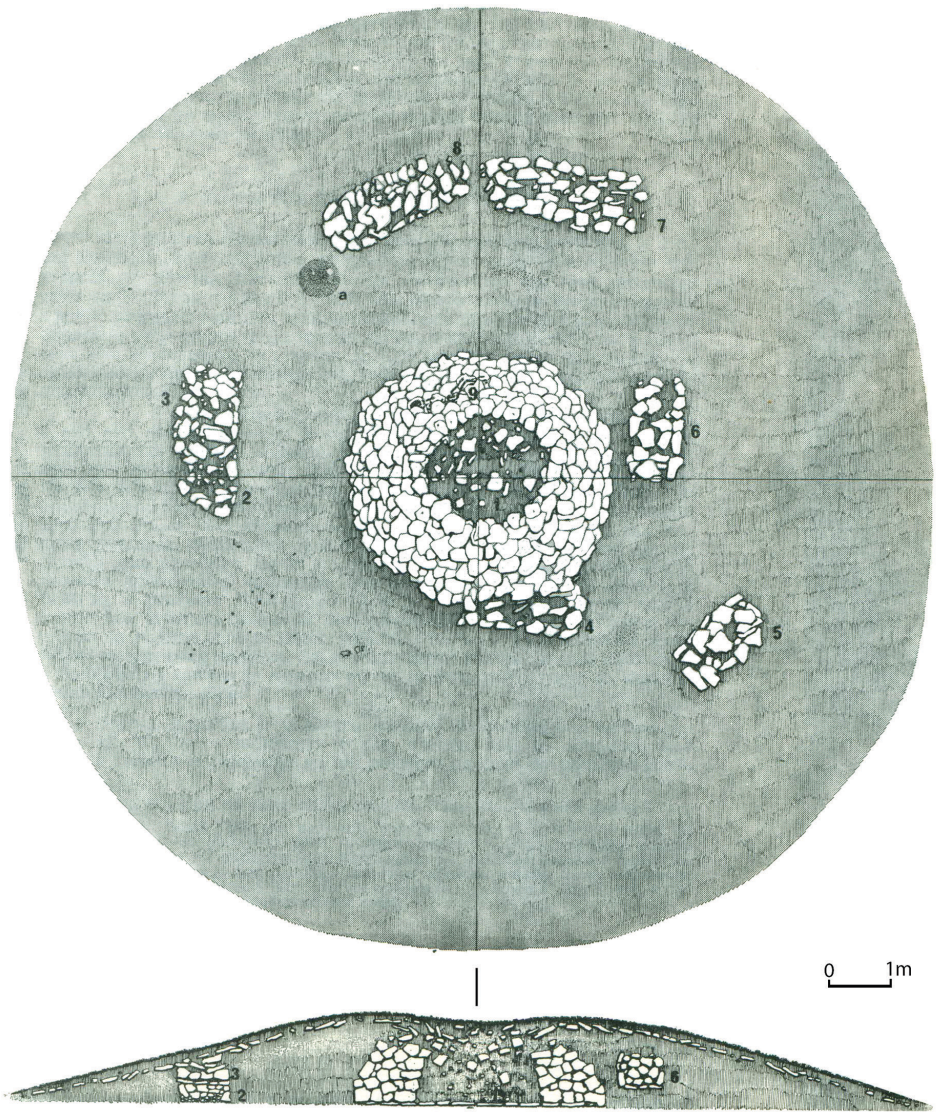

Slika 3. *Tumul sa lokaliteta Podilijak, Sjeversko, Tumul C istraživan od strane B. Govedarice* (ustupljeno od B. Govedarice)

kataloškom pregledu izabranih grobnih cjelina, pod nazivom *Glasinac 1* i *2*. Šest decenija nakon posljednjeg istraživanja ovog područja obavljeno je prvo reviziono istraživanje pod rukovodstvom Borivoja Čovića,[18] odlučnog da u tom trenutku prikaže detaljnije podatke o nekropolama glasinačkog područja. S obzirom na isticanje nedostataka prijašnjih istraživanja, Čović je uložio značajne napore sa ciljem prikazivanja prethodno zanemarenih detalja poput keramičkog materijala, podataka o međusobnom odnosu grobnih priloga, detalja o grobnim konstrukcijama i planova istraživanih nekropola.[19] Nažalost, usprkos činjenici da je evidentno pretendirao na uspostavljanje preciznijeg sistema definiranja prikupljenih podataka, bilo stratigrafskih ili tipoloških, te da je iz polovičnog konteksta svojih prethodnika uspio predočiti značajne odgovore na mnoga prethodno neodgovorena ili zanemarena pitanja, ni on sam nije pružio adekvatne podatke metodološkog pristupa lokalitetu. Predmet njegovog interesiranja je, što je u tom trenutku očito postalo ustaljena praksa, bio usmjeren na konkretan arheološki materijal i definiranje pogrebnih običaja glasinačkog područja.[20] Dakako, spomenuta fokusiranost tadašnjih arheologa, kao

[18] Čović 1959, 53-85.
[19] Ibid.
[20] Čović 1963, 41-62.

i dobiveni rezultati revizionih iskopavanja, donijela je novi arheološki materijal na osnovu kojeg je, uz pregled materijala pronađenog tokom ranijih iskopavanja iz 19. stoljeća, došlo do daljeg proširivanja periodizacije brončanog doba glasinačkog područja.[21] Drugo reviziono iskopavanje obavili su u periodu od 1974. do 1975. godine saradnici Centra za balkanološka ispitivanja.[22] Nakon istraživanja glasinačkog područja sedamdesetih godina, mnoštvo arheološkog materijala pronađenog na ovom području objavljeno je u *Praistoriji jugoslovenskih zemalja IV* u poglavljima *Glasinačko područje*[23] i *Glasinačka kulturna grupa*,[24] gdje Čović govori o ranobrončanodobnom i kasnobrončanodobnom arheološkom materijalu te pogrebnim običajima prahistorijskih stanovnika glasinačkih lokaliteta, i *Praistoriji jugoslovenskih zemalja V*, gdje se govori o željeznodobnoj glasinačkoj kulturi.[25] Dodatne informacije o elementima glasinačke kulture prezentirao je Blagoje Govedarica (1949–), naročito one o pogrebnim ritualima prahistorijskog stanovništva ovog područja[26] i glasinačkim gradinama.[27]

Glasinačka istraživanja Blagoja Govedarice i pokušaj promjene arheološkog diksursa ka metodološkoj problematici ili *"Budući" razvoj moderne arheološke metodologije osamdesetih godina 20. stoljeća*

Počevši od 70-ih godina, tačnije rečeno od 1975. godine i početnih istraživanja glasinačkog područja pod rukovodstvom Govedarice, za razliku od cjelokupnog prethodnog perioda istraživanja ovog prostora, pitanje arheološke metodologije, time i percepcije njene epistemologije, unutar znanosti je dobilo potpuno novo obličje. U tom smislu je moguće zapaziti činjenicu da je prilikom iskopavanja vršenih u tom periodu postojao jasno definiran metodološki sistem, očigledno modificiran iz osnovne forme prema individualnim terenskim situacijama. Tako je, primjera radi, uz navođenje podataka o glasinačkim tumulima naglašen i metodološki pristup iskopavanja te se navodi da su *veći tumuli iskopavani sistemom suprotnih segmenata sa osama u pravcu strana svijeta*,[28] a kod manjih tumula je po osi sjever – jug iskopavana prvo jedna pa druga strana tumula, čime bi se dobio istočni ili zapadni profil.[29] Na sličan način Govedarica ukazuje na primijenjenu metodologiju istraživanja već sredinom sedamdesetih godina govoreći o istraživanju gradinskih naselja,[30] koju je dodatno usavršavao i definirao u svojim kasnijim radovima.[31] Promatrano iz perspektive moderne arheologije i sa određene vremenske distance moglo bi se zaključiti da je do kulminacije metodološkog razvoja u okvirima bosanskohercegovačke arheologije, kakav nije zabilježen ni u prethodnom, a znatnim dijelom ni u kasnijem periodu, došlo upravo prilikom istraživanja provedenih na Glasincu, mjestu simboličnog rođenja bosanskohercegovačke arheologije. Kao dominantan primjer se u tom pitanju izdvaja istraživanje na lokaciji Klisure, Kadića brdo, najznačajnije gradinsko naselje glasinačkog područja, koje je 1980. godine otkrio upravo Blagoje Govedarica.[32] Ova istraživanja i postignuti rezultati su nepobitno potvrdili značaj razvoja i rada na metodološkim principima bez kojih su brojne ranije interpretacije prošlosti neupitno bile, i bez čijeg razvoja će biti i u budućnosti, isključivo parcijalne. Na prvom mjestu, svedeno na prostu formulaciju, metodologija istraživanja gradinskih naselja koju su već sedamdesetih godina ustanovili Benac i Govedarica, kao i njegovi tadašnji saradnici, podrazumijevala je višefazno istraživanje, i to na prvom mjestu detaljno rekognosciranje i prospekcijsko istraživanje terena, a zatim i izvođenje sistematskih istraživanja.[33]

Uzevši u obzir zadovoljavajuće rezultate primijenjene metodologije, ista je zadržana prilikom daljih istraživanja gradinskih naselja pod rukovodstvom Govedarice.[34] U odnosu prema prethodnicima i ranijim istraživanjima, kao

[21] Čović 1981, 99-140.
[22] Govedarica 1978, 15ff.; Čović 1983b, 414.
[23] Čović 1983a, 183-190.
[24] Čović 1983b, 413-433.
[25] Čović 1987, 575-644.
[26] Govedarica 1978, 15-37.
[27] Govedarica 1976, 117-133; 1985, 15-27; 1989, 167-179.
[28] Govedarica 1978, 16.
[29] Ibid.
[30] Govedarica 1976, 123.
[31] Govedarica 2019, 259-279.
[32] Govedarica 1990, 92-95.
[33] Govedarica 1982, 117.
[34] Govedarica 1985, 17.

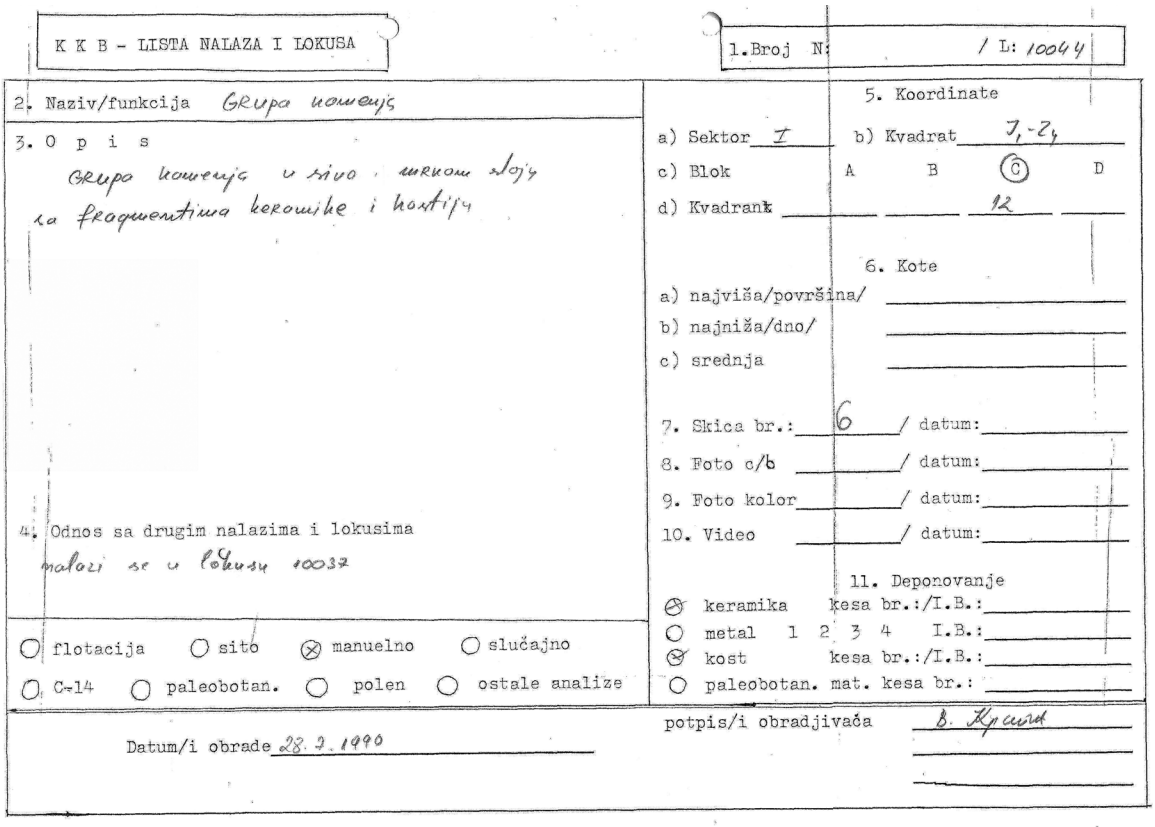
K K B - LISTA NALAZA I LOKUSA

1.Broj N: / L: 10044

2. Naziv/funkcija Grupa kamenja

3. O p i s

Grupa kamenja u sivo smeđem sloju sa fragmentima keramike i kostiju

4. Odnos sa drugim nalazima i lokusima

nalazi se u lokusu 10032

5. Koordinate

a) Sektor I b) Kvadrat 7,-2,

c) Blok A B C D

d) Kvadrant 12

6. Kote

a) najviša/površina/

b) najniža/dno/

c) srednja

7. Skica br.: 6 / datum:

8. Foto c/b / datum:

9. Foto kolor / datum:

10. Video / datum:

11. Deponovanje

keramika kesa br.:/I.B.:

metal 1 2 3 4 I.B.:

kost kesa br.:/I.B.:

paleobotan. mat. kesa br.:

flotacija sito manuelno slučajno

C-14 paleobotan. polen ostale analize

Datum/i obrade 28.9.1990

potpis/i obradjivača B. Govedarica

Slika 4. *Formular za listu nalaza i lokusa korišten tokom glasinačkih istraživanja* 1990. *godine* (ustupljeno od B. Govedarice)

što ističu Babić (1962–) i Govedarica,[35] ovakav pristup je bio nepoznat ili izrazito rijedak te je prostor zapadnog Balkana bio limitiran u iskustvu primjene i kombiniranja korištenih metoda. Prema metodologiji koju su razradili Govedarica i njegovi tadašnji saradnici,[36] primijenjenoj na gradini Klisura kod Kadića brda, zapaža se da prvu fazu arheološkog istraživanja nakon detekcije lokaliteta predstavlja "probno iskopavanje" kao sredstvo determiniranja stratigrafskih, kako klasičnih vertikalnih tako i distribucijskih horizontalnih slojeva.[37]

Otvaranjem arbitražnih horizontalnih kopova su tom prilikom definirana dva stratigrafsko-distribucijska obrasca:

1. Prvi, stratigrafski slojevi u vertikalnom smislu, prema kojima je utvrđeno da se na prostoru istraživanja sterilni sloj u jednoj zoni javlja na dubini od 2,40 m i da se u skladu sa konfiguracijom terena i nekadašnjeg naselja ta dubina povećava do 2,90 m.[38]
2. Drugi definirani obrazac se odnosi na pitanje prostorne i hronološke distribucije arheoloških nalaza putem kojeg je utvrđena cjelokupna zona naseljenosti, kao i hronološka pripadnost periodima od eneolita do željeznog doba.[39]

Promatrano iz metodološke perspektive, ideja prostorno-hronološkog definiranja kulturnih slojeva i arheološkog potencijala predstavlja adekvatno formiranje slike i stanja lokaliteta prije pokretanja sljedeće, sistematske faze istraživanja, u značajnoj mjeri otvarajući mogućnosti kvalitetnog planiranja radova, distribucije kopova, raspodjele ljudskih i mašinskih pa naposljetku i finansijskih resursa. Sa druge strane, sistematska istraživanja provođena na ovom lokalitetu od 1987. godine su u značajnoj mjeri potvrdila višestruki značaj prethodnih prospekcijskih faza,

[35] Govedarica / Babić 1992, 54.

[36] Među članovima ekipe je neophodno spomenuti učešće arheologa poput: Staše Babić, Petra Popovića, Vladimira Lekovića, Vladimira Stančića i Haskela Greenfielda.

[37] Govedarica / Babić 1992, 54.

[38] Ibid.

[39] Ibid.

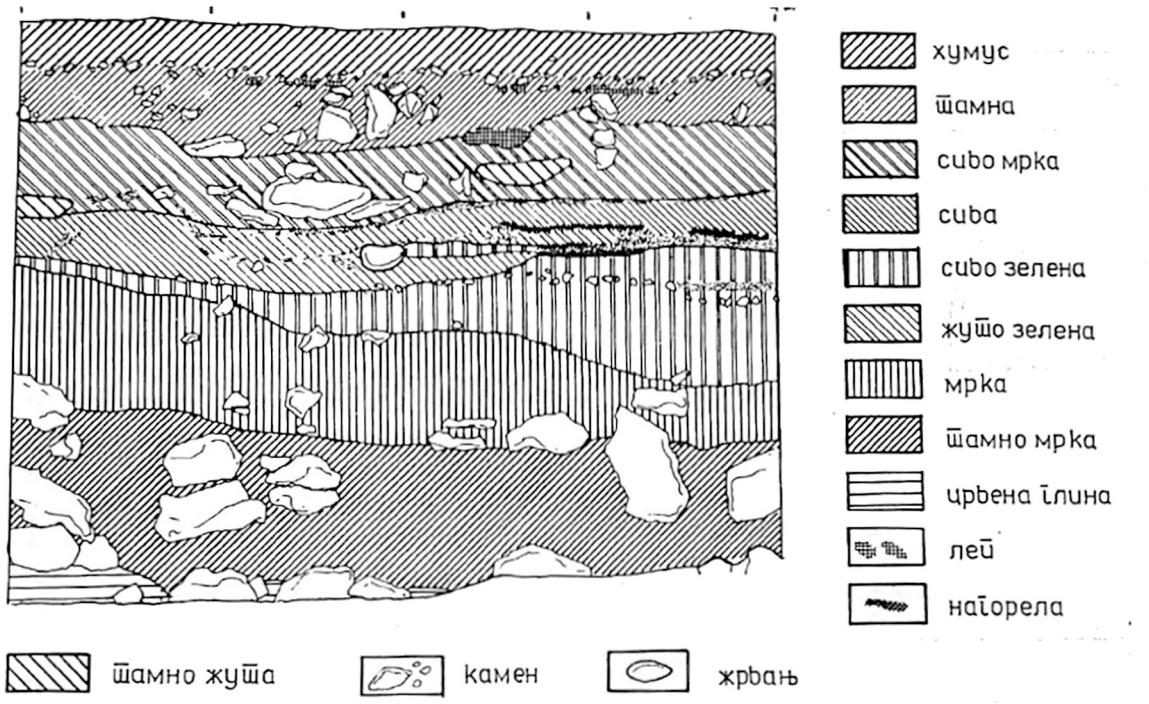

Slika 5. *Stratigrafski profil sa istraživanja gradine Klisura* (prema: Govedarica / Babić 1992, 55, sl. 2)

istovremeno slijedeći definirane postulate, moglo bi se reći "strukturalne podjele" arheoloških radova.[40] Prema ovome su već od samog početka istraživanja gradine Klisura lokalitet i metodologija rada podijeljeni po principu geografskih cjelina, tačnije rečeno prema "kvadratnoj mreži"[41] i prema "lokusima"[42] koje bi bilo moguće u odnosu prema kvadratnoj mreži definirati kao "kulturološku mrežu" *logičkih jedinica*[43] unutar stalno fiksirane cjeline[44] unutar blokova[45] unutar kvadratne mreže.[46] Formirajući navedenu strukturu prema jedinicama i podjedinicama djelovanja pri arheološkim iskopavanjima, tačnije rečeno definirajući nivoe iskopa u veličinama od 1, 2 i 4 m², omogućeno je znatno povećanje produktivnosti recipročno povećanju kvaliteta dokumentiranosti, dok je cjelokupna brojnost angažiranog osoblja reducirana te je zadovoljavajući broj osoba po bloku ukupno *jedan student i jedan pomoćni radnik*.[47] Sa druge strane, usporedo sa značajem metodološkog iskoraka, bitnu poziciju je zauzimala i ideja "nearbitražnog"[48] pristupa koji bi osigurao maksimalnu objektivnost i spriječio stvaranje prejudiciranih zaključaka, posebice u slučajevima tadašnje arheologije koja je posjedovala snažno izražene tendencije etničkih interpretacija.

Pored navedenih ideja o metodološkom pristupu i postizanju veće objektivnosti istraživača, Govedarica je tokom ovih istraživanja ukazao i na značaj vođenja detaljne dokumentacije terenskih radova, koja se sastoji od nekoliko elemenata: dokumentacijskih formulara (lokus lista) te fotografskih i videozabilješki i na kraju od crteža i skica.[49] Osvrćući se na specifične aktivnosti poput prikupljanja materijala na lokalitetu, tokom ovih istraživanja je u okvire bosanskohercegovačke, pa dijelom i šire arheološke koncepte shvaćanja i interpretiranja lokaliteta i prostora unutar kojeg je egzistirao, uveden i koncept "statističke cjeline".[50] Primijenjeni sistem kvadrata i lokusa je omogućio uvođenje ovog metoda i njegovu upotrebu po specifičnim jedinicama, na osnovu čega je unutar stratigrafskih jedini-

[40] Govedarica 1987, 57-70.
[41] Govedarica / Babić 1992, 55-56.
[42] Ibid., 56-58.
[43] Ibid., 56.
[44] Ibid.
[45] Ibid.
[46] Ibid., 55.
[47] Ibid., 57.
[48] Ibid., 57-58.
[49] Ibid., 57-61.
[50] Ibid., 62.

ca utvrđen odnos materijalnih ostataka koji su pronađeni na svojim izvornim pozicijama u trenucima formiranja kulturnog sloja i onih koji su naknadno repozicionirani različitim geološkim i ljudskim djelovanjima. U tom smislu je izvršena i statistička determinacija nalaza koji su naknadnim kretanjem izgubili značaj *pouzdane cjeline u smislu horizontalne i vertikalne stratigrafije*.[51]

Prekid arheološkog djelovanja 90-ih godina 20. stoljeća i nestanak "slavne generacije arheologa" sa refleksijom na trenutnu arheologiju Bosne i Hercegovine ili *Muzeografija kao arheologija*

Istraživanja na prostoru Glasinca započeta još sedamdesetih godina 20. stoljeća, kao i brojna druga širom Bosne i Hercegovine, nasilno su prekinuta prije završetka cjelokupnog projekta početkom devedesetih godina, kada su uslijed ratnih događanja lokaliteti poput Klisure, kao i brojni drugi, napušteni i uveliko zaboravljeni u modernoj arheologiji. U istom periodu se naizgled počeo gasiti cjelokupan život tada već stoljetne bosanskohercegovačke arheološke znaosti dok su jedan za drugim nestajali njeni velikani i stručnjaci. Đuro Basler je preminuo 1990. godine kao i Irma Čremošnik, Alojz Benac 1992, Ivo Bojanovski 1993, a Borivoj Čović 1995. godine, dok su brojni drugi arheolozi dostizali godine umirovljenja.[52] Nada Miletić (1925–2002) odlazi u mirovinu već 1990. godine, Veljko Paškvalin (1926–2008) 1992. godine, a Branka Raunig (1935–2008) 1998. godine. Manji broj arheologa operativne starosne dobi se sa druge strane našao u nezavidnom položaju tokom događaja vezanih za raspad SFRJ te su se u najvećem broju našli u situaciji izbjeglištva, gdje su bili prinuđeni započeti svoje živote i karijere ispočetka. U takvoj situaciji su se našli brojni arheolozi, poput Brunislava Marijanovića koji 1991. godine prelazi u Split, a 1993. godine na Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru, Boška Marijana koji je prešao u Županju, zatim Zadar, a na kraju, do iznenadne smrti, na Filozofski fakultet u Osijeku, ili Ante Škegre koji se prvobitno od 1992. do 1994. godine našao u Heidelbergu, a od tada živi i djeluje u Zagrebu. Među njima se nalazio i Blagoje Govedarica koji je sa svojom obitelji prinudno započeo iznova svoju karijeru u Heidelbergu 1992. godine, te zatim od 2007. godine u ulozi profesora na Slobodnom univerzitetu Berlina.[53] Cjelokupna situacija tog perioda bosanskohercegovačke historije, pa time i historije arheologije, evidentno je obilježena gotovo potpunim zastojem terenskog i teorijskog djelovanja. Uzevši u obzir tadašnje nepovoljno stanje na ovim prostorima, arheološko djelovanje na terenu bilo je nemoguće u većinskom dijelu teritorija. Još značajnije, posljednja decenija 20. stoljeća je obilježena i gotovo cjelokupnim nestankom arheološkog kadra u Bosni i Hercegovini. Istini za volju, manji broj arheologa koji je ostao u Bosni i Hercegovini pokušavao je nastaviti djelovanje usprkos ratnim dešavanjima te su tako arheolozi Zemaljskog muzeja u Sarajevu, poput Envera Imamovića i Lidije Fekeže, ili umirovljenici poput Veljka Paškvalina i drugih, gotovo svakodnevno, kao što je bio slučaj i sa drugim institucijama poput Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, dolazili na svoja radna mjesta sa ciljem održavanja bar minimalne aktivnosti i zaštite muzejskog blaga. Taj period historije bosanskohercegovačke arheologije obilježen je obradom i analizom arheološkog materijala prethodno pronađenog na istraživanjima prije i na samom početku posljednje decenije 20. stoljeća. U nekim drugim dijelovima Bosne i Hercegovine poput Livna i Gorice tokom perioda 1993–1995. godine vršena su i arheološka istraživanja u kojim je participirao i Boško Marijan.[54] Međutim, teško bi bilo argumentirati da su izdvojeni slučajevi arheoloških istraživanja ili pukog preživljavanja institucija kompenzirali generalni zastoj arheologije tokom ovog perioda i do ponovne obnove, bar u manjim okvirima, arheoloških aktivnosti je došlo tek pred kraj devedesetih godina 20. stoljeća. Za to vrijeme su nekadašnji bosanskohercegovački arheolozi u velikoj mjeri pronašli svoja nova područja djelovanja i na taj način je stvorena situacija da je do početka premošćivanja kadrovskog hijatusa u realnosti došlo tek sa pojavom novih,

[51] Govedarica / Babić 1992, 62.

[52] Kaljanac 2015, 180.

[53] Podaci preuzeti iz Elaborata o prijedlogu Blagoja Govedarice u zvanje akademika kao dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

[54] Vrdoljak 2003, 240.

mlađih generacija arheologa. Nažalost, s obzirom na to da Bosna i Hercegovina nije posjedovala raniji studij arheologije sve do njegovog pokretanja na Sveučilištu u Mostaru 2006. godine i na Univerzitetu u Sarajevu 2008. godine,[55] proces obnove arheoloških kadrova je tekao usporeno. U tom smislu među prvim mlađim arheolozima se javljaju Mirsad Sijarić, koji svoje djelovanje započinje 1996. godine, te Mirsad Avdić 1997. godine, oba u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, dok u istu instituciju 2000. godine dolazi i Adnan Busuladžić. Period u kojem je spomenuta generacija započela svoje djelovanje, kao i tadašnja opća i unutarnja situacija reflektirana na broj starijih arheologa, dodatno i sama priroda institucija u kojim su tadašnji mladi arheolozi započinjali svoje karijere, uveliko je utjecala na njihov znanstveni diskurs i smjer djelovanja. Za razliku od Blagoja Govedarice, Staše Babić i njihovih suvremenika koji su učestvovali u istraživanjima Glasinca, novi arheolozi Zemaljskog muzeja svoj rad započinjali su bez direktnog utjecaja i iskustva komunikacije sa nekadašnjim veteranima arheološke struke poput Alojza Benca, Borivoja Čovića, Irme Čremošnik, Ive Bojanovskog i drugih, dok su u njihovoj instituciji aktivno kao uposlenici djelovala dva arheologa koji bi preuzeli njihovo uvođenje u struku: Lidija Fekeža i Zilka Kujundžić-Vejzagić. Navedeno ukazuje na činjenicu da su, pored prethodno spomenutih, u tom trenutku aktivnih arheologa Zemaljskog muzeja, udžbenički model arheološkog istraživanja, istovremeno i metodologije iskopavanja primijenjene na terenu, mlađim generacijama predstavljali uglavnom pisani tragovi o prethodno realiziranim istraživanjima objavljeni u *Glasniku Zemaljskog muzeja* i *Godišnjaku* Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Uzimajući ovo u obzir, a u odnosu prema pristupu Govedarice prilikom istraživanja provedenih na Glasincu, kao komparaciju je moguće navesti nekoliko publikacija iz perioda nakon završetka ratnih aktivnosti devedesetih godina 20. stoljeća. Kao prvi primjer, uzet prvenstveno uslijed značaja časopisa i kao prva poslijeratna publikacija te deceniju kasnije kao statistička komparacija, može se uzeti jedan od dva najpoznatija arheološka časopisa Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. U konkretnom primjeru prvi primjerak publiciran nakon dugogodišnje pauze pojavio se kao Nova serija, Sveska 48/49 (1996–2000) 2001. godine.

Promatrano u cjelini, u okviru ovog izdanja je obuhvaćen hronološki raspon od paleolita do srednjeg vijeka i kao autori su zastupljeni arheolozi obje, starije i mlađe, generacije. U metodološkom smislu, pomnije promatrano, većina radova vrlo malo ili gotovo nikako ne obrađuje pitanje metodologije i gotovo u potpunosti je dominantan klasični pristup fokusiranja na artefakte, njihovu katalogizaciju i kulturološku interpretaciju. Tako je moguće zapaziti da u svom radu Kujundžić-Vejzagić navodi da su se tokom iskopavanja 1991. godine na lokalitetu Pećina pod lipom, koji je otkrio upravo Govedarica prilikom istraživanja Klisure na Kadića brdu, "primijenili osnovni i fundamentalni arheološki metod … insistirajući na što jasnijoj determinaciji kulturnih i prirodnih sedimenata…"[56] U usporedbi sa opisom izvedenih radova spomenutim u okvirima opisa sondi iz 1988. i 1991. godine na stranama 39 do 42, kulturna razmatranja zauzimaju izrazit dio ovog rada, tačnije rečeno većinski dio na stranama od 43 do 53.[57] Na sličan način Marijanović navodi da je otvorena "samo jedna sonda veličine 4x5 m"[58] te ovaj dio predstavlja osvrt na primijenjenu metodologiju. Branka Raunig navodi da je prilikom zaštitnih istraživanja koristila sistem mreže kvadrata,[59] dok je fokus na same artefakte zastupljen u ostatku cjelokupnog teksta.[60] Ivo Bojanovski, kao i Raunig u sljedećem radu istog izdanja, te Lidija Fekeža govore o ranijim istraživanjima i slučajnim nalazima, no ni tu se ne nalazi značajan osvrt na metodološka pitanja, izuzev kod Fekeže, gdje se govori o prethodnim radovima Irme Čremošnik. U tom smislu Fekeža navodi: "I. *Čremošnik* se odlučila da cijeli prostor na kojem su se protezali površinski nalazi ispita geološkom bušilicom."[61] Pored ovoga intrigantna je i zabilješka Fekeže da se navodi iz izvještaja i dnevnika sa lokaliteta Čolapek ne poklapaju sa brojnim stanjem deponiranog materijala,[62] dok istovremeno "nedostaje materijal iz objekta 27 …

[55] Kaljanac 2015, 191.

[56] Kujundžić-Vejzagić 2001, 41.
[57] Ibid., 43-53.
[58] Marijanović 2001, 91.
[59] Raunig 2001, 117.
[60] Ibid., 120-137.
[61] Fekeža 2001, 231.
[62] Ibid., 232.

autor istraživanja je svrstao pokretni arheološki materijal po objektima, u većini slučajeva, bez oznaka slojeva i dubina … U tehničkoj dokumentaciji nisu navedene apsolutne visine … ucrtane dubine se ne slažu sa navodima…",[63] čime se jasno ukazuje na metodološke probleme, iako se u samoj publikaciji ne pravi značajniji osvrt na ovo pitanje. U ostatku ovog izdanja su prisutni i radovi jednog od mlađe generacije arheologa, Mirsada Sijarića, i u njima je obrađen materijal iz srednjovjekovne zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Pored analize postojećeg materijala, u njima nije napravljen osvrt, ukoliko je uopće nešto takvo bilo poznato, na porijeklo nalaza, posebice u slučajevima arheoloških iskopavanja gdje bi mogli biti prisutni podaci o metodologiji istraživanja.[64]

Na sličan način je moguće napraviti osvrt i na drugi poznati bosanskohercegovački časopis, *Godišnjak* Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U prvom poslijeratnom izdanju publiciranom za period 1992–1997. godina među arheološkim radovima ne nalazi se ništa više spomena problema metodologije, bilo na terenskim istraživanjima, bilo o pitanju njenog razvoja u teorijskom smislu. U tom kontekstu se ovo pitanje zapaža u radu Petra Oreča koji navodi: "Ovaj rad nastao je u vremenskom razdoblju od 1977. do 1991. godine, na temelju obilaženja terena i izučavanja zemljišnih knjiga…"[65]. Drugi spomen metodologije istraživanja se nalazi u radu Zdravka Marića, pri čemu autor navodi: "Uz istočnu fasadu istočnog potpornog zida kopao se rov širine 1m i dužine 5m … Tako je vanjska fasada sjevernog bedema očišćena od kamenja sve do dna, do žive stijene, u dužini od 7 metara."[66] Navedeni primjeri iz prvog poslijeratnog *Godišnjaka* CBI ANUBiH su istovremeno i jedini osvrti na metodologiju istraživanja, kao i u slučaju Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, deceniju nakon glasinačkih istraživanja Govedarice.

Kada se sagleda situacija petnaest godina po završetku ratnih dešavanja na ovom području, a deset godina nakon objave poslijeratnih izdanja prethodno navedenih časopisa, na osnovu primjera *Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* u izdanju Nova serija, Sveska 52, primjećuju se manje razlike u arheološkim radovima u odnosu na starija djela gledano u kontekstu metodologije iskopavanja. Naime, posthumno su objavljena djela Branke Raunig, koja u svojim radovima, fokusiranim na predstavljanje rezultata svojih istraživanja, navodi različite metode arheološkog iskopavanja u zavisnosti od samog nalazišta. Prilikom pisanja o Crnom polju u Ljusini istraživanom krajem osamdesetih godina 20. stoljeća, navodi da se u dvije kampanje, 1986. i 1987. godine, iskopavalo metodom *kvadrata*.[67] U dvije godine istraživanja spomenutog nalazišta otvoreno je ukupno četrnaest (14) kvadrata, a "istraženu površinu sačinjavaju dva niza kvadrata (svaki vel. 5 x 5 m)..."[68] Tokom ovog istraživanja može se primijetiti i otvaranje *kontrolnog kvadrata* istih dimenzija kao i prethodno navedeni, a sa ciljem utvrđivanja sjeverne granice lokaliteta, kao i *probnog rova* dimenzija 5 x 0,5 m.[69] Prije samog iskopavanja nalazišta Crkvina međe u Doljanima, Raunig spominje da je prethodno obavljeno rekognosciranje prilikom kojeg je utvrđeno postojanje tridesetak humki, te je istraživanje i izvršeno sa ciljem utvrđivanja njihovog arheološkog potencijala,[70] čime se indirektno potvrđuje princip arheološke prospekcije. Iako je tom prilikom istražena jedna humka, značajno je navođenje konkretne metodologije istraživanja, "humka je iskopavana po sistemu 4 kvadranta uz ostavljanje kontrolnih profila (*šir*. cca 0,30 m) u pravcu sjever-jug i zapad-istok".[71]

Metodologija istraživanja se kratko navodi i u trećem radu iste autorice pisanom o istraživanju na području Peradarske farme Šumatac,[72] gdje su nakon rekognosciranja nalazišta obavljena istraživanja koja su "podrazumijevala otvaranje probnih sondi i bušenje metalnom bušilicom".[73] Ukupno je otvoreno osam sondi dimenzija 2 x 1 m, uz dvanaest bušotina čija dubina, uslijed stjenovitog terena, nije dosezala dubinu veću od 1 m.[74] Uzevši u obzir sva tri rada iste autorice, iako je obraćena pažnja na metodologiju sprovedenih istraživanja, ne može se tvrditi da je predstavljala

[63] Fekeža 2001, 232.
[64] Sijarić 2001a, 300-346; 2001b, 347-369.
[65] Oreč 1997, 43.
[66] Marić 1997, 80-81.
[67] Raunig 2010a, 14-16.
[68] Ibid., 16.
[69] Ibid., 14.
[70] Raunig 2010b, 36-37
[71] Ibid., 37.
[72] Raunig 2010c, 47-50.
[73] Ibid., 47.
[74] Ibid., 50.

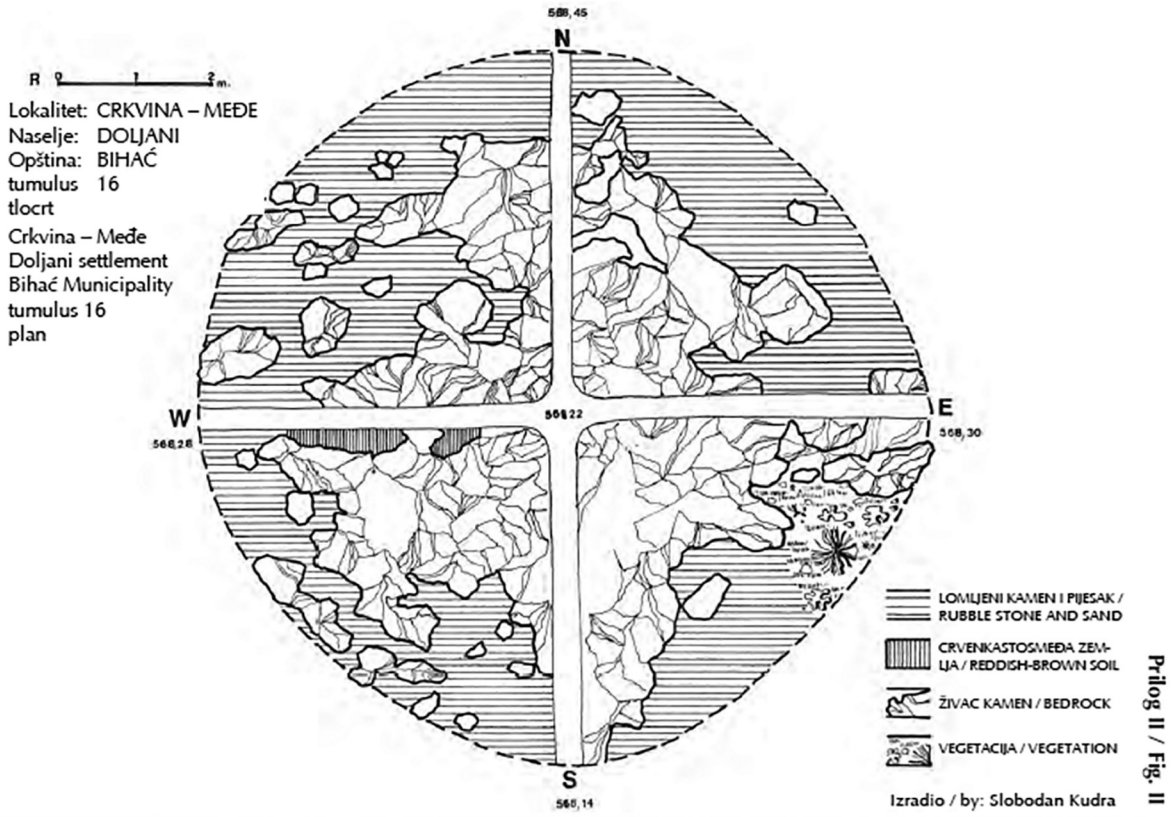

Slika 6. *Prikaz tumula i principa iskopavanja na nalazištu Crkvina međe u Doljanima* (prema: Raunig 2010b, 44, Prilog 2)

fokus rada koji, kao i u mnogim prethodnim, ali i istovremenim djelima, čine stratigrafski slojevi i tipologija pronađenog materijala.[75] Promatrano iz drugog ugla, s obzirom na to da se radi o posthumnim publikacijama, kao i o arheologinji prethodne generacije koja je u jednom periodu djelovala simultano sa generacijom Govedarice, na prvi pogled ostvareni progres u periodu između 2001. i 2010. godine nije moguće pripisati arheološkom razvoju nastalom zahvaljujući pojavi nove generacije arheologa i njihovom uvođenju tadašnjih svjetskih znanstvenih principa djelovanja. U okviru istog izdanja su publicirani i rezultati istraživanja na nalazištu Atmejdan u Sarajevu obavljeni u suradnji Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i Muzeja Sarajeva u četiri kampanje od 2004. do 2006. godine.[76] Pored detaljno predstavljenog historijata navedenog područja, rad je uglavnom fokusiran na materijal i građevinske ostatke pronađene istraživanjima.[77] Što se tiče samog terenskog rada, "iskopano je ukupno pet sondi kojima je obuhvaćen i prostor vanjskih dijelova ogradnih zidova kompleksa..."[78] i jedan rov dimenzija 1,50 x 7 m.[79] Također se spominje mašinsko skidanje površinskog sloja zemlje, nakon kojeg je postavljena kvadratna mreža, "ali je ubrzo situacija na terenu nalagala da se pređe na širi frontalni iskop".[80] U radovima o helenističkom kompleksu na Gradini u Ošanićima kod Stoca pažnja je bila usmjerena na konzervatorske radove te se arheološka metodologija samo usputno spominje, odnosno navodi se obavljanje "geomagnetne prospekcije na prostoru i pozicijama koji su omogućavali izvođenje ovakve vrste radova".[81] Također se spominje metodologija istraživanja koja podrazumijeva izradu dokumentacije i "istražno sondiranje (opciono – po potrebi)" u narednom članku fokusi-

[75] Raunig 2010a, 17-20; 2010b, 37-38; 2010c, 49-54.
[76] Fekeža 2010, 364.
[77] Ibid., 368-399.
[78] Ibid., 366.
[79] Ibid., 371.
[80] Ibid., 367.
[81] Pravidur 2010, 298.

ranom na konzervatorsko-restauratorske radove helenističkog grada Daorsona.[82]

Sa druge strane, ako se poput *Glasnika Zemaljskog muzeja* detaljnije pogleda izdanje, kao i u prethodnom slučaju, *Godišnjaka* Centra za balkanološka ispitivanja deceniju nakon prvog poslijeratnog broja, moguće je zapaziti da cjelokupni udio metodološke problematike u publikacijama ne odstupa značajno od ranije ustaljenog kanona fokusiranja na deskriptivni pravac. Štoviše, unutar cjelokupnog izdanja *Godišnjaka* iz 2007. godine uočljivo je izdvajanje jednog rada koji, iako u sebi ne obrađuje metodološka pitanja, kroz detaljne analize dobivenih prospekcijskih[83] rezultata neolitskih nalazišta na širokom prostoru Azije i Evrope pokazuje upečatljivo poznavanje i razumijevanje metoda koje su primjenjivali drugi istraživači. No, s obzirom na to da se radi o autoru sa prostora Republike Srbije, tačnije rečeno Nenadu N. Tasiću, nije ga moguće uvrstiti u radove bosanskohercegovačkih arheologa koji bi pružili raspravu ili pak pokazali takvo razumijevanje metodoloških principa. Stoga se kao zaključak nameće da ni deceniju kasnije, bliske 2007. godine, metodološka pitanja nisu zauzimala značajnu poziciju unutar bosanskohercegovačke arheologije.

Kada se uzme u obzir metodologija arheoloških iskopavanja navedena na prethodno spomenutim nalazištima i njihovi rezultati, evidentno je da su radovi čak dvije decenije nakon glasinačkih istraživanja i dalje ostali dominantno fokusirani na arheološki materijal i njegovu kulturno-hronološku determinaciju, dok je konkretna metodologija rada navođena, čak i u rijetkim slučajevima, vrlo šturo i u nekoliko kratkih rečenica. Iako se može ocijeniti kao pozitivno naglašavanje metodoloških pristupa iskopavanju koje je prisutno, najčešće, u uvodnim dijelovima publikacija, u cjelini se stiče utisak nedostatka svijesti o značaju ove problematike. Dodatno, promatrajući sam kontekst korištenja metodoloških principa arheoloških istraživanja unutar publiciranih radova, nameće se zaključak da su oni u većini slučajeva korišteni kao opisni aspekt izvedenih istraživanja, a ne kao pitanje razvoja arheološke znanosti niti su u tom duhu problematizirani. Istina je da se arheolozi bilo kojeg pravca, terenskog, kolekcionarskog, opisivačkog ili pak teorijskog, u potpunosti slažu u jednom, a to je da istraživanje materijalnih ostataka prošlosti predstavlja arheološko polje djelovanja.[84] Slijedeći argumente Yatesa, Joice i drugih, Babić je argumentirala neophodnost, kao i procesne transformacije, prevođenja "tihih svedočenja" u okvire razumljive današnjoj kulturi i društvu,[85] a za ovo je neophodan i prelazak u transcendentalnost materijalizma, pa čak i arheološkog, kao osnovnog predmeta interesiranja. Polazeći od ove premise otvara se pitanje u kojoj mjeri bi se ijedan od radova domaćih arheologa u periodu koji je uzet kao predmet komparacije u odnosu na glasinačka istraživanja osamdesetih godina mogao tretirati kao epistemološki u smislu doprinosa razvoju arheološke metodologije terenskih istraživanja, interpretacije, dokumentacije, valorizacije i slično. Dodatno, u krajnjoj instanci se kao zaključak nameće konstatacija da se ideja koja je neupitno prepoznatljiva u djelovanju Govedarice tokom osamdesetih godina u okvirima bosanskohercegovačke arheologije druge polovine 20. i početkom 21. stoljeća izdvaja kao jedinstven pokušaj razumijevanja i razvoja kognitivnih dometa arheološke spoznaje. Ukoliko se iz ugla vremenske distance arheološki pravci na prostoru bivše Jugoslavije uvjetno mogu nazvati "drugim arheologijama" spram bosanskohercegovačke arheologije perioda od 1950. do 1992. godine, one bi tokom tog vremena proživljavale znatno različite pravce razvoja. Pogleda li se period osamdesetih godina na prostoru Republike Slovenije i pravac razvoja, možda tačnije rečeno prve naznake budućnosti tamošnje arheologije, u potpunosti je prihvatljiva ocjena Novakovića koji to vrijeme naziva "Drugi val modernizacije slovenačke arheologije".[86] Govoreći o razvoju, odnosno rođenju slovenske "nove arheologije" i uvođenju arheološke teorije, metodologije i konceptualnih problema u diskurs novih generacija arheologa, moguće je zapaziti da je značajnu ulogu u tome igrala pojava Lewisa Binforda, koji je u tom periodu kao gostujući profesor predavao na Univerzitetu u Ljubljani.[87] Sa druge strane, pogleda li se prostor, primjera radi, Republike Srbije, ili pak Makedonije, već tokom 1960-ih i 1970-ih godina je došlo do značajnog porasta saradnje,

[82] Mujezinović 2010, 330.
[83] Tasić 2007, 18.
[84] Babić 2018, 81.
[85] Ibid., 49-83.
[86] Novaković 2015, 58.
[87] Ibid., 59.

posebice između lokalnih institucija i institucija iz, prvenstveno, SAD-a, zatim Velike Britanije i na kraju Njemačke.[88] Uzimajući u obzir ove činjenice otvara se mogućnost dubljeg razumijevanja znanstvenog razvoja i ideja tadašnjeg mladog studenta arheologije na Univerzitetu u Beogradu, Blagoja Govedarice, koji je upravo u periodu izuzetnog razvoja međunarodne saradnje upisao studij arheologije 1968. i uspješno ga okončao 1973. godine. Tokom ovog perioda je participirao u brojnim terenskim istraživanjima koja su poput Lepenskog Vira privlačila učešće brojnih inostranih arheologa, dok je Govedarica već tada dostigao nivo studenta koji je učestvovao u iskopavanjima na prostoru Njemačke.[89] Direktno ili indirektno, brojna arheološka istraživanja i aktivni kontakti sa svjetskim arheolozima su neminovno utjecali na percepciju arheologije Govedarice te se u okvirima toga mogu promatrati i njegove ideje o značaju metodološkog razvoja koje je primjenjivao od sredine sedamdesetih godina. Nažalost, burni period raspada Jugoslavije, kao što je istaknuto, reprezentirao je vrijeme nestanka sa pozornice većine arheologa starije generacije, kao i samog Govedarice, i već spomenuti prekid arheološkog djelovanja je ostavio značajne posljedice na izgled i razvoj trenutne arheologije u Bosni i Hercegovini. Misao i ideja koje su djelovale na Glasincu tokom istraživanja sedamdesetih i osamdesetih godina na svojstven način su ugašene, nekadašnji učitelji su bez prenošenja znanja ili nestali ili raštrkani širom svijeta te je nova generacija mladih arheologa svoj razvoj započela, kao što je istaknuto, uglavnom u muzejskim institucijama, što je uveliko utjecalo, u odnosu na njihove prethodnike, na njihov znanstveni razvoj. Značajnu ulogu u ovome su igrali brojni metodološki principi koje je najčešće istočnoevropska muzejska djelatnost definirala terminom "primijenjena muzeologija" ili drugačije definirano kao muzeografija, a koji u suštini reprezentiraju upravo najupečatljiviji dio arheoloških publikacija na ovom prostoru, prema tome kao rezultat i jasan odraz razumijevanja onoga što arheologija jeste ili nije. U tom smislu je bitna činjenica da, prema samoj definiciji, muzeografija u svojoj suštini podrazumijeva sistematsko opisivanje muzejskih predmeta. Muzeografski, ili deskriptivni pristup koji posjeduje izrazite tendencije ka muzeološkoj katalogizaciji arheoloških artefakata[90] je prema ovome moguće promatrati upravo kao posljedicu generacijskog hijatusa koji je nastao nestankom akademskih arheologa i reanimacijom bosanskohercegovačke arheologije kroz muzejsku djelatnost. U krajnjem slučaju se u ovoj situaciji nameće pitanje da li bi takvu arheologiju bilo moguće definirati kao muzeografiju koja se naziva arheologijom ili pak kao arheologiju koja pokušava biti muzeografija? Iz tog razloga postaje jasna i konstatacija, bar u smislu arheoloških interpretacija i metodologije, Novakovića koji je ne tako davne 2015. godine istakao da će u vezi s bosanskohercegovačkom arheologijom biti "potrebno još neko vrijeme da bi arheološka struka dostigla nivo iz kasnih 1980-ih u pogledu broja stručnog personala, fondova i kvaliteta stručnog rada".[91] Dodatno, kao otežavajuća okolnost, razvoj ili povlačenje arheologije u isključivu oblast muzeografije i generalno muzeologije znatno je utjecalo na otvaranje slobodnog prostora pojavi snažnog pravca pseudoarheologije, inostranih investitora koji pod okriljem različitih projekata operiraju diljem Bosne i Hercegovine, intenziviranja trgovine artefaktima kao, na kraju, i publikovanjem i legaliziranjem nalaza privatnih kolekcija najvjerovatnije stečenih putem nelegalnog lova na blago, što sveukupno predstavlja problematiku posebnih istraživanja unutar stanja trenutne bosanskohercegovačke arheologije. Komparirajući situaciju osamdesetih i djelovanje Govedarice na razvoju arheološke metodologije, iako ona nije istinski zaživjela u Bosni i Hercegovini, s obzirom na to da je u svom začetku prekinuta raspadom bivše Jugoslavije i početkom događaja 1992. godine, sa kasnijim razvojem arheološkog djelovanja, kao zaključak se nameće činjenica da su ideje Govedarice zaista na svojstven način bile ispred svoga vremena i, da su nekim drugim tokom historijskih događaja metode koje je pokušao implementirati zaista doživjele širu upotrebu, današnja arheologija Bosne i Hercegovine izgledala bi u potpunosti drugačije spram trenutnog stanja. Sasvim je jasno, kao što ističu Govedarica i Babić,[92] da su neke od upotre-

[88] Ibid., 111-114; 180-183.

[89] Podaci preuzeti iz Elaborata o prijedlogu Blagoja Govedarice u zvanje akademika kao dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

[90] Kaljanac 2015, 200.

[91] Novaković 2015, 157.

[92] Govedarica / Babić 1992, 57.

bljavanih metoda poput lokusa već bile u korištene u okvirima zapadne arheologije, ali je nužno naglasiti činjenicu da su primjer Glasinca i radovi izvođeni u posljednjim danima "arheologije zlatnog vremena" jedan od rijetkih, ako ne i jedinstvenih, slučajeva otvaranja problematike znanosti o znanosti i brojnih pitanja arheološkog razvoja. Iz tog razloga se čini sasvim opravdanom i konstatacija Haskela Greenfielda koji je djelo i ličnost Blagoja Govedarice definirao kao "znanstvenika koji se i sam, kao i njegovo djelo, pojavljuje jednom u generaciji naučnika".[93]

Zaključna razmatranja

Vrativši se na premisu Ciceronovog Inventina da nikada ne treba prejudicirati tačnost neke hipoteze, kao i na osnovnu ideju donošenja suda kroz prikupljanje i obradu podataka te kroz njihovu primjenu, čini se sasvim opravdanim zaključiti da je djelo Blagoja Govedarice, još od njegovih studentskih dana, jedan od uzora koji bi trebao inspirirati mlađe generacije arheologa. Pitanja do kojih je sezao i pokušaji utjecanja na generalno stanje arheologije u Bosni i Hercegovini, čak i u njena, vrlo vjerovatno najbolja vremena, nepobitno reprezentiraju rijetke slučajeve kada je bosanskohercegovačka arheologija pravila osvrt u sebe i spoznaju onoga što je jedan od fundamentalnih ciljeva znanosti. Takvih slučajeva, poput Stratimirovića, bilo je i u 19. stoljeću, ili pak Benca, koji se osvrtao na pitanja zaštite arheološke baštine, pa čak i na samo definiranje značaja materijalnih ostataka za istraživanje prahistorije. No, nijedan od prethodnika Govedarice nije učinio iskorak takvog opsega da je uz kombiniranje pretpostavljenih metoda vršio i njihovu analizu kreirajući skup podataka prema kojima je moguće vršiti dalja poboljšanja i analize postignutih rezultata te kontinuirano testirati krajnje domete arheoloških interpretacija i spoznaja. Analizirajući samo jedan manji, nasumično selektirani, fragment prikupljenih podataka i obrađujući ga, kao nepobitna činjenica se nameće i zaključak da je prekidom kontinuiteta razvoja 1992. godine, nestankom akademskih arheologa poput Govedarice, ali i drugih tadašnje generacije, i snažnim skretanjem arheološkog diskursa ka muzeološkoj djelatnosti, lice bosanskohercegovačke arheologije permanentno dobilo novo obličje. Ova pojava je, kao što je prethodno istaknuto, sa sobom donijela i niz posljedica koje su se postupno spajale i spajaju u potpuno novu i nepredvidivu arheološku budućnost na tlu Bosne i Hercegovine. Pretpostavljajući da svaka znanost, uključujući između ostalih i arheologiju, posjeduje jednu zajedničku osnovu svog začetka, a to je njen doprinos širem krugu javnosti i cjelokupnoj zajednici, što u slučaju arheologije i srodnih znanosti podrazumijeva primicanje i razumijevanje ljudske prošlosti, sa sigurnošću se kao jedna od najvećih posljedica nestanka razmjene ideja, naposljetku i sistematskim gušenjem same znanstvene ideje, može istaknuti otuđivanje arheologije od onih kojim je trebala pružati prosvjetljenje, od cjelokupne zajednice u kojoj djeluje. Institucionalna personalizacija ostataka prošlosti, koja pripada nepobitno svakom ljudskom biću, oko sebe veže "Gordijev čvor" znanosti koja djeluje u ime zajednice i nemogućnosti djelovanja akademske misli koja stoga ne djeluje uopće, a posebice ne u korist zajednice. Posljedica posljedice, moglo bi se reći, jest otvaranje slobodnog prostora i njegovo popunjavanje različitim inostranim arheološkim institucijama koje u najblažem obliku, iz bosanskohercegovačke, takoreći još uvijek arheološke *Terra Incognitae*, crpe inspiraciju i ideje, obogaćujući dakako zajednice dalekih zemalja upravo onim što i jeste suština egzistiranja znanosti, ili pak pseudoznanstvenicima i tragačima besmrtnosti kroz ljekovite kozmičke zrake. Kroz ove i brojne druge primjere moguće je i u najnovije vrijeme naučiti nešto iz djela Blagoja Govedarice, a to je, između ostalog, da njegovo djelo samo po sebi dokazuje da se u najnovije vrijeme pred bosanskohercegovačkom arheologijom nalazi niz bitnih izbora i da je povratak razvoju metodoloških principa jedan od malobrojnih, ako ne i jedini pravac kretanja koji bosanskohercegovačku arheologiju može vratiti u "budućnost", tačnije rečeno u osamdesete godine 20. stoljeća.

[93] Greenfield 2005, 580-581.

Summary

Blagoje Govedarica's researches of the Glasinac and an attempt at the methodological development of Bosnian archaeology: *A step into the future we have not yet reached*

Although Bosnian and Herzegovinian archaeology has started its development in year of 1888 with foundation of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, important questions concerning methodological principals have never occupied important position within it during the century of its development. Unlike most archaeologists who have worked in this area, the research of the Glasinac led by Blagoje Govedarica during the period 1975–1991 stands out. In the course of this research, multiple methodological issues have been raised for the first time on the territory of Bosnia and Herzegovina in the forms such as field implementation and scientific publication as a means of achieving better field and interpretative results.

An example of the methodological concept applied during this period is the exploration of the site of Klisura on Kadića brdo, managed by Govedarica. On this occasion, it was found that successful archaeological excavation entails a multi-stage approach, from reconnaissance, prospection to the systematic research, careful preparation of plans, detailed methods of documentation, all the way to the financial and personnel management.

An analysis of the archaeological publications of the two traditionally most important journals in Bosnia and Herzegovina, the *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* and the *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, published in the late 1990s and a decade later, with an aim of identifying changes in the presence of works focusing on methodological issues, has shown that the main focus of archaeological thoughtin recent times has been directed towards the cataloguing of archaeological finds. Methodological issues as a subject of scientific debate in this period were almost completely absent from archaeological discourse, and they are dominantly represented as the subject of the descriptive form of the conducted research in the terms of specifying geographic positions, number of opened trenches and the number of research participants. By comparing the agency, so to speak, of two diametrically different archaeologies, one from the 1980s, and the other from the last fifteen years of the 21st century, the conclusion imposes itself that during the breakup of the former Yugoslavia, a deep cease with earlier archaeological development had been made, and that archaeology as a science was formed into new shape strongly focused to, unlike the conditionally named academic, absolute integration into museum activity based on methodologically descriptive and cataloguing postulates.

Literatura

Babić, S. 2018, Metaarheologija – Ogled o uslovima znanja o prošlosti, Clio, Beograd 2018.

Benac, A. / Čović, B. 1956, Glasinac 1, Bronzano doba, Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Zemaljski muzej, Sarajevo 1956.

Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac 2, Željezno doba, Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Zemaljski muzej, Sarajevo 1957.

Chapman, R. / Wylie, A. 2016, Evidential Reasoning in Archaeology, Bloomsbury Academic, London 2016.

Čović, B. 1959, Glasinac 1957, rezultati revizionog iskopavanja tumula, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 14, 1959, 53-85.

Čović, B. 1963, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 18, 1963, 41-62.

Čović, B. 1981, Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 35/36, 1981, 99-140.

Čović, B. 1983a, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, Glasinačko područje, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, bronzano doba, Sarajevo 1983, 183-190.

Čović, B. 1983b, Glasinačka kulturna grupa, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, bronzano doba, Sarajevo 1983, 413-433.

Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja 5, željezno doba, Sarajevo 1987, 575-644.

Fekeža, L. 2001, Kasnosrednjovjekovno naselje Čelopek u Ostojićevu kod Bijeljine, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 48/49, 2001, 231-299.

Fekeža, L. 2010, Rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Atmejdan u Sarajevu (2004.–2006. godine), Glasnik Zemaljskog muzeja 52, 2010, 363-425.

Fiala, F. 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892., Glasnik Zemaljskog muzeja 4, 1892, 389-440.

Fiala, F. 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893., Glasnik Zemaljskog muzeja 5, 1893, 717-763.

Fiala, F. 1894, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894., Vrlazije, Rusanovići, Golubović, Jarevići, Rudine u Ivan polju, Ilijak, Rudine kod Rusanovića, Strane, Glasnik Zemaljskog muzeja 6, 1894, 721-760.

Fiala, F. 1895, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895., Glasnik Zemaljskog muzeja 7, 1895, 533-565.

Fiala, F. 1896a, Arheološke vijesti, Naskladni nahođaji iz broncanog doba u Motkama kotar visočki, Dvije prehistoričke bakrene sprave iz okolice Travnika, Prehistoričke gradine u kotaru krupskom (Kekića Glavica kod Zalina, Gradina na Oblaju, Gradina Suhaja Donja, Različite nasute gradine), Naknadne bilješke o rezultatima prekopavanja na Glasincu, Glasnik Zemaljskog muzeja 8, 1986, 343-355.

Fiala, F. 1896b, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896., Glasnik Zemaljskog muzeja 8, 1986, 429-461.

Fiala, F. 1897, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897., Kotar rogatički (Branković, Dub, Trnovo, Beheci, Krvojevići, Pešurić, Osovo, Oprašić, Živaljević, Razdolje, Županović, Očimeri kod Kalimanića, Potpećine (Glasinac)), Kotar sarajevski, (Križevac, Zagrađe, Miletine), Kotar višegradski (Štrpci, Zaglavak), Glasnik Zemaljskog muzeja 9, 1897, 585-620.

Govedarica, B. 1976, Praistorijske gradine u Bosni i Hercegovini, Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije 14, 10. Kongres Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Prilep 1976, 117-133.

Govedarica, B. 1978, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 17/15, 1978, 15-37.

Govedarica, B. 1982, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 20/18, 1982, 111-188.

Govedarica, B. 1985, O istraživanju glasinačkih gradina, Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije 20, 11. Kongres Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1985, 15-27.

Govedarica B. 1987, Einige Fragen der Chronologie und Herkunft der ältesten Tumuli mit Steinkistengräbern im ostadriatischen Gebiet. Intern. Symposium "Hügelbestattungen in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone", D. Milanovac – Belgrad 1987, 57-70.

Govedarica, B. 1989, Ein Beitrag zur synchronen Untersuchung der Entstehung und Entwicklung der Frühbronzezeit in Südosteutopa, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 27/25, 1989, 167-189.

Govedarica, B. 1990, Klisura, Kadića brdo – praistorijska gradina, Arh. Pregled, Ljubljana, 1990, 92-95.

Govedarica, B. / Babić, S. 1992, Metodologija istraživanja praistorijskog naselja Klisura u Kadića Brdu, Glasnik Srpskog arheološkog društva 9, 1992, 53-66.

Govedarica, B. 2019, Tumul iz Brezja i neka pitanja socio-kulturnog razvoja na Glasincu u starijem željeznom dobu, Zbornik Vasic, Beograd 2019, 259-279.

Greenfield, H. J. 2005, Reviewed Work: Zepterträger: Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des *älteren Äneolithikums* im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost: Und Osteuropas by B. Govedarica, American Journal of Archaeology, vol. 109, no. 3, 2005, 580-581.

Hochstätter, F. v., 1881, Über einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien, Mitt. Anthr. Gesellschaft Wien, 10, br. 10-12, 1881, 289-298.

Kaljanac, A. 2015, Historija arheologije: u potrazi za prošlošću, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.

Elaborat o prijedlogu Blagoja Govedarice u zvanje akademika kao dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2018.

Kujundžić-Vejzagić, Z. 2001, Pećina Pod lipom – paleolitsko stanište na Glasinačkoj visoravni, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 48/49, 2001, 33-89.

Lucas, G. 2001, Critical Approaches to Fieldwork, Contemporary and historical archaeological practice, Routledge, London 2001.

Marić, Z. 1997, Unutrašnja vrata akropole ilirskog grada Daorsona (Ošanići, Stolac), Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 30/28, 1992–1997, 79-97.

Marijanović, B. 2001, Prusac (Biograd) – prapovijesno višeslojno nalazište – eneolitički slojevi, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 48/49, 2001, 90-114.

Mesihović, S. 2014, Historija Autarijata, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014.

Mujezinović, N. 2010, Helenistički grad Daorson – metodološki pristup zaštiti i priprema projekta konzervatorsko-restauratorskih radova, Glasnik Zemaljskog muzeja 52, Sarajevo 2010, 307-363.

Novaković, P. 2015, Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope, Sarajevo 2015.

Oreč, P. 1997, Nova saznanja o prapovijesnim gradinskim naseljima iz Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 30/28, 1992–1997, 43-51.

Pravidur, A. 2010, Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima kod Stoca: osvrt na zaštitu i perspektive arheoloških istraživanja kroz aktivnosti konzervatorskih radova, Glasnik Zemaljskog muzeja 52, 2010, 287-306.

Raunig, B. 2001, Prahistorijski nalazi na srednjovjekovnom gradu Cazin, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 48/49, 2001, 115-167.
Raunig, B. 2010a, Crno polje u Ljusini – područje Bihaća (Pounje), Glasnik Zemaljskog muzeja 52, 2010, 13-34.
Raunig, B. 2010b, Crkvina među u Doljanima kod Bihaća, Glasnik Zemaljskog muzeja 52, 2010, 35-46.
Raunig, B. 2010c, Peradarska farma Šumatac, Glasnik Zemaljskog muzeja 52, 2010, 47-60.
Sijarić, M. 2001a, Kasnosrednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 48/49, 2001, 300-346.
Sijarić, M. 2001b, Nalazi majolike XIV i XV stoljeća iz Bobovca i Kraljeve Sutjeske, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. 48/49, 2001, 347-369.
Stratimirović, Đ. 1891, Sa Glasinca, izvještaj o otkopavanju, Glasnik Zemaljskog muzeja 3, 1891, 338-349.
Tasić, N. N. 2007, Neolit u senci – još jedan osvrt na starčevačka naselja u Bosni, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 36/34, 2007, 5-16.
Trigger, B. 1989, A History of Archaeological Thought, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
Truhelka, Ć. 1889a, Gromile na Glasincu, Izviješće o iskopavanjima Zemaljskog muzeja priregjenim pod jesen godine 1888., Glasnik Zemaljskog muzeja 1, 1889, 23-35.
Truhelka, Ć. 1889b, Predhistorijski predmeti sa Glasinca, Glasnik Zemaljskog muzeja 1, 1889, 26-44.
Truhelka, Ć. 1890a, Kopanje starina na Glasincu u godini 1889., Glasnik Zemaljskog muzeja 2, 1890, 68-95.
Truhelka, Ć. 1890b, Iskopine na predistorijskom grobištu na Glasincu u godini 1890., Glasnik Zemaljskog muzeja 2 , 1890, 386-401.
Truhelka, Ć. 1891, Prehistoričke gradine na Glasincu, Glasnik Zemaljskog muzeja 3, 1891, 306-316.
Vrdoljak, B. M. 2003, Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu, Starohrvatska prosvjeta 3/30, 2003, 239-246.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 199-218
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.126

Single-edged akinakai of Transylvania and Great Hungarian Plain. Reflection of a Balkan tradition

Denis Topal
Chișinău

Abstract: In the Scythian time in the territory of the Middle Danube, Transylvanian and the Southern Carpathian regions, the original group of single-edged akinakai is distributed. By the time the Scythians penetrated Carpathian region, a part of the population of Basarabi culture (bearers of the Illyrian tradition of single-edged weaponry) moved to the north, to the South Carpathians and Transylvania. Perhaps it is the circumstance that can explain the appearance of single-edged akinakai with a T-shaped handle of the *Nógrád* type in the foothills of the Southern Carpathians and the Apuseni Mountains in the south-west of Transylvania. The basis for the Nógrád akinakai, apparently, was the akinakai of the *Shumeyko* type (or *Piliny type* according to A. Vulpe), which spread at the turn of the Early and Middle Scythian periods. This is indicated by the features of Nógrád akinakai, characteristic of the Shumeyko type like a narrow elongated blade (often triangular), a massive kidney-shaped crosshair, a two-part handle and decoration with its transverse notches, a narrow elongated rhombic pommel. Like Shumeyko akinakai, the single-edged swords of the Nógrád type appear at the turn of the 7th – 6th centuries BC and exist until the end of the 6th century. At the same time, the bulk of the complexes with akinakai of the Nógrád type belongs to the second half or even to the late 6th century BC.

Key words: Akinakes, Scythian sword, Illyrian makhaira, Scyths, weaponry

This study, as the name suggests, deals with one of the most interesting Balkan traditions of antiquity, which is reflected in the weapons of the Scythian time on the western frontiers of the so-called Scythian world. I am very glad that this paper has found its place in the volume dedicated to the anniversary of Prof. Dr Blagoje Govedarica, who is itself the real embodiment of the best Balkan traditions like hospitality, humour and tastefulness.

Anyway, one of the most vivid ancient weaponry traditions of the Mediterranean like single-edged swords and daggers, almost always has an imported character, while remaining the "calling card" of the region where it appears. Its genesis is associated with the ancient East: the first documented single-edged blades or *sickle-swords* (Sichelschwerter) appear in Mesopotamia no earlier than the middle of the 3rd millennium BC.[1] These items penetrate the Mediterranean basin at the turn of the 3rd–2nd millennium BC as a result of the Hyksos invasion into Egypt and become known as *khepesh* or *khopesh* (kh.p.sh, ḫpš).[2] In the 1st millennium BC, sickle-swords are almost completely supplanted by the elements of Ancient Eastern panoply, remaining only in the ceremonial context in Assyria until the middle of the 7th century BC.[3] The earliest finds of single-edged weapons on the territory of Greece are associated with the post-Mycenaean time. At least, in the Geometric period in Greece, the special knives appear, although associated with sacrifices, but having a great influence on the development of Greek combat knives.[4] In the 6th century BC, combat knives evolve, forming a recognizable silhouette of the Classical period. Their images appear already as weapons on

[1] Massafra 2012, 1, 11.

[2] Gordon 1958, 22.

[3] Gernez 2007, 131-132.

[4] Verčík 2010, 326; 2014, 55.

Greek vases, mainly in the hands of non-Greek characters (*e.g.* Persians, Amazons, Trojans), emphasizing their barbaric character. Thus, having appeared in Greece in the 7th century BC on the base of the North Balkan prototypes, already in Classical and Hellenistic time, the *makhaira* or *kopis* becomes a typical Greek weapon. Swords with the similar design of the blade and hilt are also known on the Adriatic coast of Italy, in Picenum. Most of the items found in Picenum belong to the first half of the 7th century, and their origin is reasonably associated with the Eastern Balkan region.[5] And, since the 6th century BC, when the makhaira appears under the Greek influence in Italy, military burials containing them are also concentrated in Picenum.[6] Since the 5th century BC, the Barbarian peoples of the Iberian Peninsula have an original type of single-edged weapon like the Iberian *falcata* (falcata ibérica), which was in service with the local tribes until the late 1st century BC. Its origin is associated with the Adriatic and, possibly, the Balkans.[7] The few single-edged weapons found on the Black Sea coast are mainly associated with the Greek population of the coastal zone. The appearance of the Greek makhaira in the Black Sea region dates back to the third quarter – the late 6th century BC, and the earliest findings are associated with the settlements. At the same time, in the Archaic period, single-edged weapons of the Northern Black Sea region reveal themselves exclusively on Borysthenes (Berezan island) in the form of combat knives of the Thracian-Illyrian circle. An abundance of single-edged swords of hybrid forms like *Chaush type*, including ceremonial ones like *Shulgovka type*,[8] occurs under the influence of the Greek or Thracian traditions of the Scythians at the end of the Classical Scythian culture.

However, attempts to hybridize such Scythian weapons occurred earlier. One of these experiments probably took shape in the form of an original group of single-edged akinakai and their area does not extend beyond the limits of the Middle Danube, Transylvania and the Southern Carpathians (fig. 1). W. Ginters[9] considered these single-edged akinakai (with a massive kidney-shaped hilt and a curved blade) a local Hungarian form (fig. 2, 3, 4). According to W. Ginters, the main difference between the items of this series is their pronounced chopping character (unlike most Scythian or Persian akinakai), as evidenced by the curvature of the blade. Another important feature is a handle consisting of rings and balls, space between which, according to Ginters,[10] was filled with organic material. Emphasizing the exceptional originality of this group of objects, the scholar does not undertake to judge its origins and chronology, suggesting that its development proceeded in parallel with the evolution of Southern Russian swords.[11]

V. Vasiliev attributed these items to "hybrid" types (A4 and B4), for each of the divisions of his classification of Ciumbrud akinakai, basing on the pommel's design (straight is for A, antenna is for B) and dated back in conformity with the chronology of burial 10 near Băița (fig. 7A) or to "the first half of the 5th century BC".[12] The reason for the appearance of such hybrid single-edged akinakai in the late phase of the Transylvanian group is regarded by V. Vasiliev as the relative isolation of Transylvania from the processes in the Pontic region.[13] J. Chochorowski, analyzing the Vekerzug bladed weaponry, considers single-edged akinakai as an independent type. The Polish researcher also dates them back to the first half of the 5th century BC, noting the spread of such form in the second half of 6th century BC. The origins of such a transformation are, according to J. Chochorowski in the late HaD1 phase of the Hallstatt cemetery (where single-edged daggers with antenna pommel are well-known) or in Greek traditions, which led to the appearance of the Thracian makhaira and Illyrian sica.[14]

T. Kemenczei combined all of Hungarian single-edged weapons into type B, then split the single-edged akinakai into two divisions based on the design of the handle – ornamented handles, round or oval in section with a straight pommel are characteristic for the variation 2 and rectangular in section without any pommel are typical for the 3rd one.[15] T. Kemenczei also insists on the

[5] Stary 1981, 261.
[6] Ibid., Karta 22.
[7] Quesada-Sanz 2005, 63.
[8] Топал 2014b, 143-148.
[9] Ginters 1928, 30.
[10] Ibid., 32.
[11] Ibid., 33.
[12] Vasiliev 1980, 85-86.
[13] Ibid., 86
[14] Chochorowski 1985, 104.
[15] Kemenczei 1984, 43; 1991, 75.

"hybrid" origin of this type, noting that the design of the handle is typically Scythian (e.g. corrugation of the rod, the shape of the hilt), but the blade is made in the tradition of the local artisans of Transylvania and Great Hungarian Plain.[16]

A. Vulpe pays special attention to the single-edged akinakai of the Carpathian-Danube region and divides them by the shape of the pommel. Thus, he distinguishes akinakai of the Cepari type with antenna pommel[17] and Tiszadob type with the straight pommel (or even without any pommel).[18] Despite their relative synchronism (within the framework of the late 6th – the first half of the 5th century BC) and the undoubted genetic relationship between Cepari and Tiszadob akinakai, the latter is dated back a little bit earlier: starting from the second half of the 6th century BC.[19] A. Vulpe interprets the appearance of this hybrid form as a kind of adaptation of the Scythian akinakes to the preferences of the local population, for whom a combat knife was a favourite weapon. And this happened, in his opinion, in the middle of the 6th century BC, after a period of coexistence of "newcoming" and "autochthonous" types of weapons.[20]

Analyzing the chronological position of the complex from Gyöngyös, I. V. Bruyako also studied the analogies to the single-edged sword found there. In his opinion, the series of these swords is heterogeneous and consists of at least two variations like the swords with a T-shaped or antenna pommel and without a pommel. At the same time, I. V. Bruyako considers the presence of a kidney-shaped hilt as a clear Scythian sign, and the form of the blade, in his opinion, belongs to the Eastern Hallstattian (Illyrian) tradition. Ukrainian scholar believes that the T-shaped pommel may have appeared as a result of the "straightening" of the classical antenna-shaped one.[21] The researcher considers the variation without pommel as an earlier one, which could reveal itself in the 7th century BC, while the swords with a T-shaped and antenna pommel could hardly be dated earlier than the 6th century BC.[22] It should be noted that now there are far fewer swords without pommel than others (5 out of 18). Besides, there is every reason to believe that two of these swords lost their pommels in antiquity, e.g. the finds from Tarnabod and Gyöngyös. This is indicated by the round-conical shape of the handle with a specific horizontal corrugation of the rod, characteristic only for the swords with a T-shaped pommel. Also, this series of swords are not numerous and diverse for such fractional division. Since the term *Tiszadob type* was assigned to the swords with a T-shaped handle, and the *Cepari type* (according to A. Vulpe) refers to the swords with an antenna pommel, research logic suggests their combination under a new title. As a compromise, the term *Nógrád type* is suggested.

The Illyrian trace could be manifested not only in the curvature of the single-edged blade of swords like Nógrád type but, probably, also in the design of the pommel. The resemblance to the T-shaped tops of combat knives of the *Basarabi type* (fig. 5) is striking,[23] related by its origin to the common tradition in the Balkans for the manufacture of single-edged weapons. Therefore, it could be supposed that the pommels of Nógrád swords did not "straighten up", but rather, on the contrary, "bent" over time by following the tastes of the Scythian people inhabiting Transylvania and the Southern Carpathians. The earliest assemblages with single-edged swords of the Basarabi type date back to the early HaC. Well-dated burials include the barrow 2 of the Balta Verde burial ground (Basarabi-II phase of the HaC or even late HaB3 period), burial 7 of barrow B near Podiljak (eastern Bosnia) with the grave goods typical of the Glasinac IV-B phase in the middle of HaC, burial 181 of the Frög burial ground (south Austria), Frög-3 phase of HaC.[24] The swords of this type are discovered from the Middle Danube to the Alpine zone, similarly designed or "sickle swords" according to P. F. Stare[25] are also known for the Adriatic coast of Italy, in

[16] Kemenczei 1984, 43.
[17] Vulpe 1990, 94-95.
[18] Ibid., 92-94.
[19] Ibid., 93.
[20] Vulpe 1984, 54.
[21] Бруяко 2005, 282.
[22] Ibid., 283.
[23] It is very significant (and pleasant, as well) that A. Kozubová (2019, 85) recently came to similar conclusions. Her most fresh study appeared exactly in the process of performing this article.
[24] Guštin 1974, 83.
[25] Stary 1981, 261. P. F. Stare connects their appearance with military trans-Adriatic relations, which were also reflected in the distribution of double-ridge conical helmets (Kammhelme) in Novilara, Istria and Slovenia.

Picenum (fig. 6). Already during the HaC2 period, single-edged swords of the *Tržišče – Donja Dolina type* without pommels appear on the Eastern coast of the Adriatic Sea, which already in HaD1 are replaced by the swords of the Šmihel type. Similar evolutionary processes are taking place near the Iron Gates: single-edged blades without the pommel like *Gogoșu* (or *Griffplattenmesser*, according to A. Vulpe) and *Telești*[26] occupy the place of swords of the Basarabi type, and now the silhouette of the Thracian combat knife could be easily recognized here.

Apparently, by the time of penetration of the Scythians into the region, part of the bearers of the Basarabi culture was moving north, to the South Carpathian and Transylvania. Perhaps that can explain the appearance of single-edged akinakai with a T-shaped handle of the Nógrád type precisely in the foothills of the Southern Carpathians and the Apuseni Mountains in southwestern Transylvania. Despite the statement by I. V. Bruyako that most of the Hungarian and Transylvanian single-edged akinakai are stray finds,[27] more than half of all items now are attributed to the assemblages (12 out of 20). The highest concentration of burials with Nógrád swords is located in the eastern part of the Western Romanian Carpathians (Apuseni Mountains): e.g. Mirăslău (fig. 3, 6; 4, 6), Ciumbrud (fig. 4, 15), Aiud (fig. 4, 7. 18) and Băița (fig. 4, 13). In addition to a handmade vessel (fig. 8E, 3) and iron axe (fig. 8E, 2), there was a fragment of the handle of the single-edged dagger (fig. 4, 15; 8E, 1) *in* Ciumbrud burial 2.[28] The burial ground near Ciumbrud (fig. 8E) V. Vasiliev attributed to the early, archaic phase, although to the late assemblages, synchronous to the burials from Cristești, Delenii, Frata etc.[29] A single-edged sword (fig. 3, 6; 4, 6) with a preserved iron fragment from the scabbard was presumably found in a burial near Mirăslău,[30] but unfortunately, nothing is known about other finds from this disturbed assemblage.

An inhumation with a fragment of the hilt and blade of a single-edged sword[31] was discovered on the southern outskirts of Aiud city ("Hellos" locality), on the terrace of the Mureș river in 1913 (fig. 8H). The shape of the hilt (fig. 4, 7) is of particular interest and is massive, three-part in section, characteristic of Early Scythian swords like Kelermes type of the second half of the 7th century BC.[32] An unusual sign is the lack of a pommel, which was absent in the original design of the sword. A. Vulpe considers this assemblage one of the latest, which basing on arrowheads refers to the second half of the 6th or even the first half of the 5th century BC.[33] According to S. V. Makhortykh and S. A. Skoryi, who have a special study on Scythian swords without pommels, the burial from Aiud could be dated back to the first half of the 6th century BC.[34] In another burial near Aiud (1st of 1886, "Parc" locality (fig. 8G)) was discovered another single-edged akinakes (fig. 4, 18; 8G, 1)[35] which A. Vulpe determines as "indefinite type",[36] but anyway could also be considered as Nógrád type. It is distinguished by a high kidney-shaped hilt and a narrow rectangular pommel, it is likely T-shaped (it is difficult to say more precisely because of the safety of the item). In addition to the hilt of a sword with a fragment of a blade from this burial, a double-blade iron axe (fig. 8G, 4), a gold earring (fig. 8G, 2) and bronze arrowheads (fig. 8G, 3) were found.[37] Judging by the quiver set, consisting of bi- and trilobate spiked arrows,[38] this grave can be attributed to one of the earliest in Transylvania. Burial 1 of 1886 from Aiud can be synchronous to burial 9 from Cristești, burial 3 from Budești-Fânațe, 1, 4 and 5 from Mărișelu, *i. e.* refers to the second half of the 7th century BC. One of the most recent discovered assemblages from Transylvania with an Nógrád sword was accidentally discovered near Pâclișa village (fig. 7C) and then transferred to the Alba Julia Museum in 2014.[39] According to the author of the discovery, along with an iron sword (fig. 2, 4; 3, 2; 7C, 1) were discovered four arrowheads (fig. 7C, 2). The shape of the arrowheads, widespread

[26] Vulpe 1990, 79-85.
[27] Бруяко 2005, 283.
[28] Ferenczi 1965, 91; Vasiliev 1980, Pl. 10, 6; Vulpe 1990, Taf. 29, 192.
[29] Vasiliev 1980, 13.
[30] Herepey 1897, 66, Áb. 6.
[31] Roska 1914, 13, Áb. 1, 1
[32] Topal 2014a, 14.
[33] Vulpe 1984, 54, 59; Vulpe 1990, 93.
[34] Махортых / Скорый 1986, 74.
[35] Herepey 1897, Áb. 3; 4.
[36] Vulpe 1990, 97, Taf. 30, 203.
[37] Herepey 1897, 65, 66.
[38] Ibid., Áb. 3, 4-9; 4, 1-7.
[39] Borangic / Anghel 2018, 18-19, Fig. 2.

in the late Middle Scythian period, does not allow dating this complex more exactly than in the framework of the 2nd half of the 6th century BC.

Swords from burial 10 (fig. 7A) at Băița[40] in the north-west of Transylvania and barrow 5 (fig. 8I, 4) at Cepari[41] in Wallachia is distinguished by the original antenna-shaped (or sickle-shaped) pommels with bulges at the finials. The burial near Cepari village (fig. 8I) was performed according to the ritual of burning in a stone box and, in addition to a single-edged sword, was equipped with a dagger (fig. 8I, 5) with a zoomorphic pommel (of *Găiceana type*, according to A. Vulpe), a spearhead (fig. 8I, 8), a two-blade axe (fig. 8I, 1) and a vessel (fig. 8I, 10) characteristic for Ferigile-Nord phase (4th type of grave goods). All this, according to A. Vulpe, indicates the end of the 6th or even the beginning of the 5th century BC.[42] The burning in a rectangular pit near the village Băița, in addition to a single-edged sword with a high crosshair and an antenna pommel, contained a spearhead (fig. 7A, 1), two scoops with a high handle (fig. 7A, 3. 6) and a vessel with plaits (fig. 7A, 7). The sword from this burial (fig. 4, 13; 7A, 2) was equipped with an iron sheath.[43] A. Vulpe believes that the dating of the Cepari burial (late 6th – early 5th century BC) can also be transferred to the Băița complex,[44] although V. Vasiliev insisted on the first half of the 5th century BC.[45] Of particular interest is a strongly deformed cross-shaped (quiver?) plaque, ornamented with carved lines (fig. 7A, 5), similar to the plaque from burial 7 of the same burial ground.[46] The appearance of this category of objects is associated with the migration wave of the second half – the end of the 6th century BC,[47] despite the fact that Băița plaques belong to the third group of items of this type (according to Yu. Polidovich), dating slightly earlier than the zoomorphic plaques.[48] As a rule, the cruciform plaque of "Olbia type" is dated back to the 2nd half of the 6th century BC, and the earliest is from the burial 12 of 1910 excavated in Olbia and from the burial 3 of barrow 3 of Aksay-I burial ground. Olbia burial refers to the second[49] or even the third quarter of the 6th century BC,[50] while the Aksay burial is reliably dated along the North Ionian amphora within the middle – 2nd half of the 6th century BC[51] or even more precise: the late 2nd – the early 3rd quarter of the 6th century BC.[52] Other northern Black Sea burials with cruciform plaques (like Opishlyanka and Gusarka) are also the oldest burials of the Middle Scythian phase. They are even placed in the so-called *transitional period* between Early Scythian-3 and Middle Scythian-1 phases (2nd – 3rd quarter of the 6th century BC) or Middle Scythian-1a period, according to D. S. Grechko.[53]

The sickle-shaped pommel is also characteristic for the one-edged sword from Curtea de Argeș (fig. 4, 17). Besides, the bronze hilt is originally ornamented with engraving: the top with a chess ornament, the hilt with parallel zigzags and transverse lines.[54] The burial with a single-edged akinakes with an antenna pommel from Curtea de Argeș A. Vulpe dated back to the 2nd half of the 6th century BC.[55] The pottery from this burial is identical to the vessels from burials with akinakai of the Ferigile burial ground,[56] which belong to the Ferigile-Nord phase of the late 7th – 6th centuries BC.[57]

Two stray finds are known in Transylvania: from Benic (fig. 4, 14) and Dumbrava (fig. 2, 1; 3, 2; 4, 19). In 1897, near Benic village was discovered with an iron dagger with a bronze crosshair decorated with vertical zigzags in the centre.[58] Recently, a stray find of a single-edged akinakes of the Nógrád type in the northeast of the region was published. Between the Vătava and Dumbrava villages (Mureș county), an iron sword of excellent preservation was found with a massive kidney-shaped hilt, a ribbed handle and a rectangular pommel riveted at the edges.[59] Also, this, at the moment, the most eastern item, was equipped

[40] Trohani 1984, Fig. 3.
[41] Vulpe 1990, Taf. 30, 196.
[42] Vulpe 1984, 54; 1990, 60.
[43] Vulpe 1990, 94.
[44] Ibid., 95
[45] Vasiliev 1980, 86.
[46] Ibid., 77, Pl. 22, 3.
[47] Fettich 1929, 86; 1934, 44; Kemenczei 1986, 131; Полидович 2009, 483.
[48] Полідович 2000, 36.
[49] Paul 1987, 29.
[50] Алексеев 2003, 155.
[51] Дьяченко и др. 1999, 108; Алексеев 2003, 202.
[52] Гречко 2012, 82.
[53] Ibid., 93-95, T. 1.
[54] Vulpe 1967, Pl. XVI, 2, Fig. 19.
[55] Popescu / Vulpe 1982, 88, 107; Vulpe 1984, 54.
[56] Vulpe 1967, 58.
[57] Vulpe 1990, 126.
[58] Ginters 1928, Taf. 13, c.
[59] Rezi / Cioată 2013, 33, 34, Pl. 2, 1; 3, 1-5.

with a small iron ending, probably remaining from the scabbard.[60] By the analogies, the authors of the publication dated back the sword from Dumbrava to the late 6th – early 5th century BC.[61]

According to T. Kemenczei, there are only two chronologically defined assemblages from Hungary with swords like Nógrád: *e.g.* the burial 7 of 1907 at Gyöngyös[62] and the cremation from Tarpa.[63] Some of the finds at Gyöngyös were accidentally discovered during ploughing and identified by L. Márton as grave goods of a cremation (bronze zoomorphic pommels and bells, iron spearheads, bits etc.).[64] Others, in particular, a single-edged sword coming from burial 7 (fig. 4, 2), were revealed during the excavation of additional trenches. As a result, a dozen more cremations were discovered and other artefacts (*e. g.* iron winged axe, chisel, spoon, bronze bracelets) were considered as stray finds.[65] Therefore, the dating of the sword from Gyöngyös is based on a combined analysis of chronological signs.[66] The sword from Gyöngyös T. Kemenczei[67] basing on a pommel in Animal style and harness, dates back to the second half of the 6th – early 5th century BC. J. Chochorowski[68] is convinced that assemblages such as Gyöngyös and Miskolc-Diósgyőr correspond to the late phase of the Mezőcsát culture of the HaB3 period. Anyway, this attempt was met the resistance by I. V. Bruyako, who believed that most of the chronological indicators of Gyöngyös do not gravitate to the previous horizon (*i. e.* Thracian-Cimmerian horizon), but to the next one (after a certain *lacuna*) – i. e. fits into the early stage of Vekerzug culture at the turn of the 7th – 6th centuries BC.[69]

The burial from Tarpa (fig. 8F) (Szabolcs-Szatmár-Bereg county) was attributed by Hungarian researchers to the 7th – 6th centuries BC.[70] Another assemblage (fig. 7B) comes from Nagykáta village (formerly Egreskáta). There is no explanation for the fact that there, together with a sword (fig. 4, 12; 7B, 1) of the Nógrád type,[71] a "Celtic" bowl (fig. 7B, 2) typical for LaB was found.[72] This case should be treated nothing more than a historiographic contradiction, since the 5th century BC is still considered the upper permissible border of the Scythian presence in Pannonia.[73]

Recently, another burial (fig. 7D) with a single-edged sword (fig. 4, 1; 7D, 1) from Bátmonostor (Bács-Kiskun county), in southern Hungary was published. It has a volute pommel,[74] which is rare for the Tisza region. In addition to the sword, a burial made in a square pit with pillar structures was accompanied by rich grave goods (fig. 7D, 2-12). Among the grave goods are: a gray-clay two-handed vessel (fig. 7D, 9), a bronze trilobate arrowhead with hidden sleeve (fig. 7D, 11), three iron axes (fig. 7D, 4. 5. 8), a flat iron winged axe (fig. 7D, 6), iron spearheads (fig. 7D, 7. 12) etc.[75] According to the authors of the excavation, the grave goods could be attributed to the second half of the 6th – the turn of the 5 – 4th centuries BC, however, ^{14}C analysis allows to cut off the entire 5th century BC,[76] leaving the late 6th century BC as the upper limit.

Other items from the Great Hungarian Plain are represented by stray finds: eponymous one from Nógrád (fig. 2, 2; 3, 1; 4, 5),[77] Tiszadob (fig. 4, 3),[78] from the vicinity of Tarnabod (fig. 4, 4),[79] former village of Báb near Tarnabod in Hungary (fig. 4, 9) and Želiezovce (fig. 4, 10; 9, 3)[80] in Slo-

[60] Ibid., 37, Pl. 2, 2; 3, 6.
[61] Ibid., 36.
[62] Márton 1908, Táb. II, 5.
[63] Párducz 1968, Tab. XXI, 5.
[64] Kemenczei 2009, 168-169.
[65] Márton 1908, 37-38; Kemenczei 2009, 169.
[66] Bruyako 2005, 279.
[67] Kemenczei 1991, 75.
[68] Chochorowski 1987, 165.
[69] Bruyako 2005, 283.
[70] Párducz 1968, 82; Kemenczei 1991, 75.
[71] Bottyán 1955, Taf. 17, 11.
[72] Kemenczei 2009, 37.
[73] Бруяко 2005, 277; 2014, 43.
[74] Gyucha et al. 2015, 181, Fig. 4, 3.
[75] Ibid., 181-182, Fig. 2-5.
[76] Ibid., 189.
[77] Hampel 1876, 49, Fig. 34. Researchers of Scythian weaponry often mention the discovery of a single-edged sword with a ribbed hilt from the former Bereg county (Ginters 1928, 37, Taf. 15, b; Vulpe 1990: 92, Taf. 41A, 8). An appeal to the original publication showed that this was due to the erroneous reading of W. Ginters of an article by J. Hampel, which provides an image and description of a sword from Nógrád (Hampel 1893, 386, Áb. 1). And the localization near Bereg (Ukrainian: *Berehove*) refers to another akinakes — from Ardanovo (Hungarian: Árdánháza) in Transcarpathia, which was found on the territory of the former Bereg county.
[78] Kemenczei 1984, 39, Abb. 3, 2.
[79] Párducz 1969, Táb. VII, 2.
[80] Findings of a cruciform plaque in Animal style, arrowheads (Kemenczei 2009, 177, Taf. 184, 1-6) are associated with the destroyed burial from Želiezovce. According to Yu. Polidovich, a plaque from Želiezovce belongs to the first (early)

vakia.[81] In general, they are similar to the bulk of single-edged akinakai of the Nógrád type, although the handle of the sword from Želiezovce is oval in section,[82] while the sword from Tarnabod is decorated with oblique parallel notches and the hilts are equipped with original "spikes".[83]

Akinakai of the *Shumeyko type* (or *Piliny type*, according to A. Vulpe), which spread at the turn of the Early and Middle Scythian period, served as the basis for the akinakai of the Nógrád type. This is indicated by the features of single-edged akinakai of the Nógrád type, characteristic of the Shumeyko type such a narrow elongated blade (often triangular), a massive kidney-shaped hilt, two-part handle and decoration with transverse notches (fig. 9), a narrow elongated pommel. Akinakai of the Shumeyko type are well known in Transylvania for the complex of finds of the late 7th – first half of the 6th century BC from Brateiu[84] and a sword from Gădălin,[85] possibly from a destroyed burial. A small concentration of random and poorly documented finds of swords and daggers of this type is observed in Romanian Moldova. In the Iași County, akinakes of the Shumeyko type was discovered in the Bâcu village is supposedly in the burial.[86] Perhaps the Shumeyko type should also include a copy without finial found in Moșna.[87] Two items come from the Galați county – from Gănești[88] and Bălăbanești,[89] one from Vaslui county found at Dumești.[90] In the Great Hungarian Plain, stray finds from Piliny[91] and Timár[92] can be attributed to the akinakai of the type under consideration. They are adjoined by a stray find from the Arad County in the historical locality of Crișana (Romania), found, presumably, near the Horia or Pecica villages.[93] At the moment, the most western find of an akinakes of the Shumeyko type can be considered a recently published item from Legnica in Lower Silesia.[94]

Closer to the end of the Middle Scythian period, other varieties of single-edged weapons appear (fig. 1C). These include single-edged swords with a zoomorphic pommel designed in the Scythian Animal style from Penc[95] and a knife from burial 102[96] of the Szentes-Vekerzug burial ground.[97] Single-edged akinakai based on types characteristic of the late Middle Scythian period also appear: for example, items from Muncelu de Sus[98] and Cincșor.[99] However, single-edged akinakai are known not only in the Carpathian-Balkan region, but also in the Black Sea region,[100] and in the Caucasus.[101] At the same time, in the Black Sea, single-edged akinakai, most likely, are nothing more than a not widely used experimental attempt. In the Caucasus, on the contrary, the traditions of single-edged daggers date back to an

group of the second half of the 6th century BC (Полідович 2000, 38-39), which is not contradicted by the presence in the complex of arrowheads with hidden plug.

[81] Bottyán 1955, Taf. 36, 14.

[82] Kemenczei 2009, 177.

[83] Kemenczei 1991, 75.

[84] Vasiliev 1979, 21.

[85] Wollman 1970, 245, Fig. 2, 4.

[86] Niţu 1953, 6-7, Fig. 2.

[87] Iconomu 1983, 65.

[88] Buzdugan 1976, 245.

[89] Buzdugan / Coman 1977, Fig. 2, 3.

[90] Buzdugan 1976, 243.

[91] Hampel 1876, 129, Fig. 127.

[92] Kemenczei 1984, 36, Abb. 1, 1.

[93] Buzdugan 1976, 240, Fig. 4, 5.

[94] Baron / Miazga 2013, 335, Fig. 1.

[95] Patay 1955, 68, XVII.

[96] A similar design of the pommel (in the form of a bird of prey) is found on other combat knives: e. g. from the burial 17 of the Csárdaszállás burial ground (Havassy 2001, 134, Kat. 21) and Veľký Grob (Studeniková 1987, 38, Abb. 11). A similar knife was found in the Caucasus during the excavation of one of the burials of the 1st Alleroy burial ground (Виноградов 1972, Fig. 45, 1).

[97] Párducz 1955, 5, Fig. 3, Pl. XIII, 2.

[98] Vulpe 1990, 95, Taf. 30, 201.

[99] Isac 1994, 179, Fig. 2.

[100] Such finds are known from the materials of the Kamianka Hillfort (Граков 1962, 84, Fig. 1, 1), the Berezan island (Чистов 2008, 308, Fig. 1) and a stray find near the Staryi Saltov village, Kharkiv region (Меркулов / Боков 2011, 195, Fig. 1). At the same time, only a fragment of a single-edged sword from the Berezan settlement has a distinct archaeological context, it was found in the filling of a pit dated from the second or third quarter of the 6th century BC using various ceramic materials (Чистов 2008, 307).

[101] Among them are single-edged daggers from burial 1 (76) and 4 of the Serzhen-Yurt burial ground (Козенкова 2002, fig. 71, 14; 75, 14), burials of the 2nd Nizhnyi Chegem burial ground (Виноградов 1972, Fig. 28, 1) and akinakes with antenna pommel from the Karabashevo mound near the Marukh village (Козенкова 1995, T. 15, 3), Nesterovskaya burial ground (Крупнов 1960, T. 62, 2). The most ancient items are from Nizhniy Chegem and Serzhen-Yurt, which can be attributed to the second half of the 7th – beginning of the 6th century BC (Махортых 1995, 112; Маисурадзе / Пирцхалава 2011, 74; Козенкова 2002, 89). Tomb near the Marukh village, and the burial of the Nesterovskaya burial ground, apparently, were completed later, although they date back to the time not later than the 6th century BC (Алексеева 1971, 58; Козенкова 1995, 63).

earlier time, to the local Koban culture traditions, possibly of Transcaucasian origin.[102]

Sažetak

Jednosjekli akinaki iz Transilvanije i Velike Mađarske ravnice. Odraz balkanske tradicije

Jednosjekli mačevi i bodeži koji predstavljaju jednu od najčešćih formi drevnih oružanih tradicija Sredozemlja, gotovo uvijek imaju uvozni karakter, pokazujući pri tom "posjetnicu" regije iz koje potječu. Njihova geneza povezana je s drevnim istokom: prvi jednosjekli noževi ili srpasti mačevi (*Sichelshwerter*) pojavljuju se u Mezopotamiji najkasnije sredinom trećeg milenijuma pr. n.e. U prvom milenijumu pr. n. e., srpasti mačevi su gotovo u potpunosti zamijenjeni formama istočnog naoružanja, ostajući samo u ceremonijalnom kontekstu u Asiriji do sredine 7. st. pr. n. e. Najraniji nalazi jednosjeklog oružja na teritoriji Grčke, povezani su s postmikenskim razdobljem. To je *mahaira* ili *kopis* koja nastaje u 7. st. pr. n. e., na temelju prototipa iz sjevernog Balkana i koja postaje tipično grčko oružje u doba klasicizma i helenizma. Obilje jednosjeklih skitskih mačeva hibridne forme, poput tipa *Chaush,* uključujući i ceremonijalne primjerke tipa *Shulgovka*, nastalo je pod utjecajem grčke ili tračke tradicije na kraju klasične faze Skitske kulture (4. st. pr. n. e.). Pokušaji hibridizacije takvog skitskog oružja, dogodili su se i ranije, na prelazu iz 7. u 6. st. pr. n. e. u obliku orginalne skupine jednosjeklih akinakija (tipa *Nógrád*), ali njihovo područje se ne širi izvan granica Srednjeg Dunava, Transilvanije i Južnih Karpata.

Prisutnost bubrežastog balčaka na ovim mačevima, jasan je skitski znak, dok oblik sječiva pripada istočno-halštatskoj (ilirskoj) tradiciji. Ilirski trag može se očitovati ne samo u zakrivljenosti jednosjeklih mačeva tipa Nógrád, već vjerovatno i u dizajnu jabučice drške. Tu je izražena sličnost sa drškom T-oblika borbenih noževa tipa *Basarabi*, čije porijeklo je povezano s balkanskom tradicijom izrade jednsjeklog oružja. Najraniji primjerci jednosjeklih mačeva tipa Basarabi datiraju još u rani Ha C period. Dobro datirani ukopi uključuju grob 2 u Balta Verde (Basarabi-II faza Ha C, ili kasni Ha B3 period), grob 7 tumula B u Podilijaku (istočna Bosna) s grobnim prilozima tipičnim za fazu Glasinac IVB srednjeg Ha C, kao i grob 181 iz nekropole Frög (južna Austrija), faza Frög-3 Ha C. Također, tokom perioda Ha C2 jednosjekli mačevi tipa *Tržišče-Donja Dolina,* bez jabučice, pojavljuju se na istočnoj obali Jadranskog mora, gdje će u doba Ha D1 biti zamijenjeni mačevima tipa Šmihel. Slični razvojni procesi događali su se na području Đerdapa: jednosjekli noževi bez jabučice, kao što su *Gogoşu* (ili *Griffplattenmesser*) i *Teleşti,* zauzimaju mjesto mačeva tipa *Basarabi*, a ovdje se već može prepoznati kontura tračkog borbenog noža.

Očigledno, u vrijeme prodiranja Skita na ovo područje dio nosilaca kulture Basarabi preselio se na sjever, do Južnih Karpata i Translivanije. Možda to može objasniti pojavu jednosjeklih akinakija s T-drškom Nógrád tipa, posebno u podnožju Južnih Karpata i u planinama Apuseni u jugozapadnoj Transilvaniji. Akinaki tipa *Shumeyko* (ili tip *Piliny*), koji su se širili na prelazu iz ranog u srednje skitsko razdoblje, poslužili su kao osnova za akinakije tipa Nógrád. Na to ukazuju obilježja jednosjeklih akinakija tipa Nógrád, karakterističnih za tip Shumeyko, poput uskog izduženog (često trokutastog) sječiva s masivnom bubrežastom, dvodjelnom drškom, ukrašenom poprečnim zarezima i uskom izduženom jabučicom. Akinaki tipa Shumeyko dobro su poznati u grobovima kasnog 7. i prve polovine 6. st. pr. n. e. na području Transilvanije. Kao i akinaki tipa Shumeyko, tako se i jednosjekli mačevi tipa Nógrád pojavljuju na prelazu između 7. u 6. st. pr. n. e. i traju sve do kraja 6. st. Pri tom se može reći da naveći broj nalaza akinakija tipa Nógrád, pripada drugoj polovini, odnosno kasnom 6. st. pr. n. e.

Bibliography

Алексеев, А. Ю. 2003, Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э., Санкт-Петербург 2003.

Алексеев, А. Ю. 2012, Золото скифских царей в собрании Эрмитажа, Санкт-Петербург 2012.

Алексеева, Е. П. 1971, Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии (вопросы этнического и социально-экономического развития), Москва 1971.

Baron, J. / Miazga, B. 2013, Scythian akinakes or medieval kidney-dagger? Archaeometric study of a recent find from Legnica (South-Western Poland), AK 43 (3), 2013, 335-343.

Borangic, C. / Anghel, D. 2018, Un pumnal akinakes şi patru vârfuri de săgeţi descoperite accidental la marginea oraşului Alba Iulia, Acta Centri Lucusiensis 6a, 2018, 17-23.

Bottyán, Á. 1955, A szkíták a magyar Alföldön, Régészeti Füzetek 1, Budapest 1955.

Бруяко, И. В. 2005, Ранние кочевники в Европе X–V вв. до Р. Х., Кишинев 2005.

[102] Виноградов 1972, 111-112.

Бруяко, И. В. 2014, Пинтадеры раннего железного века между Карпатами и Понтом, Stratum plus 3, 2014, 39-49.

Buzdugan, C. 1976, Pumnale hallstattiene tîrzii pe teritoriul României, Cercetări arheologice 2, 1976, 239-273.

Buzdugan, C. / Coman, G. 1977, Pumnale hallstattiene târzii descoperite în Moldova, SCIVA 28 (2), 1977, 239-245.

Chochorowski, J. 1985, Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde, Prace Archeologiczne 36, Warszawa, Kraków 1985.

Chochorowski, J. 1987, Rola Sigynnów Herodota w środowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na Nizinie Węgierskiej, PA 34, 1987, 161-213.

Чистов, Д. Е. 2008, Новая находка фрагментов меча из комплекса середины VI в. до н. э. на участке "О" Березанского поселения, Боспорские чтения 9, Керчь 2008, 307-310.

Древности Приднепровья, 1900: Древности Приднепровья. Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко 1900, Вып. 3, Эпоха предшествующая Великому переселению народов, Часть 2, Киев 1900.

Дьяченко, А. Н. / Мейб, Э. / Скрипкин, А. С. / Клепиков, В. М. 1999, Археологические исследования в Волго-Донском междуречье, НАВ 2, 1999, 93-126.

Ferenczi, Ş. 1965, Cimitriul "scitic" de la Ciumbrud (Partea 1), AMN 2, 1965, 77-105.

Fettich, N. 1929, Beiträge zum Entstehungsproblem des altgermanischen II. Stiles, AÉ 43, 1929, 68-110.

Fettich, N. 1934, Der skythische Fund von Gartschinowo, Budapest 1934.

Gernez, G. 2007, Des armes et des hommes. La question des modèles de diffusion des armes au Proche-Orient à l'âge du Bronze, in: Mobilités, immobilismes. L'emprunt et son refus, Paris 2007.

Ginters, W. 1928, Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland, Berlin 1928.

Gordon, D. H. 1958, Scimitars, sabres and falchions, Man 58, 1958, 22-27.

Граков, Б. Н. 1962, Новые находки скифского времени в Каменском городище на Днепре. Историко-археологический сборник, Москва 1962, 83-94.

Гречко, Д. С. 2012, О возможных "просветах" в "темное" время (VI в. до н. э.) скифской истории, Stratum plus 3, 2012, 75-106.

Guštin, M. 1974, Mahaire. Doprinos k povezam Picena, Slovenje in Srednjega Podunavja v 7. stol. pr. n. št, In: Opuscula Iosepho Kastelic Sexagenario Dicata, Situla 14/15, 1974, 78-94.

Gyucha, A. / Gulyás, G. / Török, B. / Barkóczy, P. / Kovács, A. 2015, Connected regions, shared traditions: A unique Middle Iron Age burial from the Danube-Tisza Interfluve, in: Szathmári, I. (Hsg.) An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit, Budapest 2015, 179-198.

Hampel, J. 1876, Catalogue de l'Exposition Préhistorique des Musées de Province et des collections particulières de la Hongrie: arrangée a l'occasion de la VIIIème Session du Congrès International d'Archéologie et d'Anthropologie Préhistoriques a Budapest, Budapest 1986.

Hampel, J. 1893, Scythiai emlékek magyarorszagban, AÉ 5, 1893, 385-407.

Havassy, P. (ed.) 2001, Hatalmasok viadala. Az Alföld szkíta kora, Gyulai katalógusok 10, Gyula 2001.

Hellmuth, A. 2007, Zur Datierung der kreuzförmigen Goryt- und Bogentaschenbeschläge im Karpatenbecken, PZ 82, 2007, 66-84.

Herepey, K. 1897, A Nagy-enyedi Múzeum némely régiségeiről, AÉ 17, 1897, 63-68.

Iconomu, C. 1983, Un pumnal de tip akinakes descoperit la Moşna-Iaşi, SAA 1, 1983, 65-71.

Isac, A. 1994, Un akinakes de la Cincşor (jud. Braşov), AMN 31, 1994, 179-182.

Kemenczei, T. 1984, Skythenzeitliche Akinakes in der Prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums, FA 35, 1984, 33-49.

Kemenczei, T. 1986, Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld, FA 37, 1986, 117-136.

Kemenczei, T. 1991, Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter), PBF, Ab. 4, Bd. 9, Stuttgart 1991.

Kemenczei, T. 2009, Studien zu den Denkmälern skythisch Geprägter Alföld Gruppe, Inventaria Praehistorica Hungariae 12, Budapest 2009.

Козенкова, В. И. 1995, Оружие, воинское и конское снаряжение племен кобанской культуры (систематизация и хронология). Западный вариант, САИР В2-5, Москва 1995.

Козенкова, В. И. 2002, У истоков горского менталитета. Могильник эпохи бронзы – раннего железа у аула Сержень-юрт, Чечня, МИИКНСК 3, Москва 2002.

Kozubová, A. 2019. "Something happened in the East but more in the West and South." Einige kritische Bemerkungen zu östlichen Einflüssen in der Vekerzug-Kultur, Musaica archaeologica 4/1, 2019, 55-185.

Крупнов, Е. И. 1960, Древняя история Северного Кавказа, Москва 1960.

Маисурадзе, В. Г. / Пирцхалава, М. С. 2011, Бутероль из села Патардзеули (Кахетия, Восточная Грузия), ВДИ 3, 2011, 71-77.

Márton, L. 1908, Szkíta sírleletek Gyöngyösőn, AÉ 28, 1908, 37-54.

Massafra, A. 2012, Le harpai nel Vicino Oriente antico. Cronologia e distribuzione. (= Rome "La Sapienza". Studies on the Archaeology of Palestine & Transjordan, 9), Rome 2012.

Махортих, С. В. 1995, Про кинджали скіфського типу з простим антенним навершям, Археологія 4, 1995, 111-116.

Махортих, С. В. / Скорий, С. А. 1986, Мечі та кинджали скіфського часу без навершів, Археологія 56, 1986, 72-78.
Меркулов, А. Н. / Боков, В. С. 2011, Акинак скифского времени из окрестностей с. Старый Салтов, Археологические памятники Восточной Европы 14, Воронеж 2011, 195-196.
Niţu, A. 1953, Despre unele urme scitice în Moldova, MCA 1, 1953, 1-11.
Párducz, M. 1955, Le cimetiere hallstattien de Szentes-Vekerzug III, AAH 5, 1955, 1-22.
Párducz, M. 1968, Szkítakori sír Tarpán. Ein Grab aus der Skythenzeit in Tarpa, Évkönyv Nyíregyháza 11, 1968, 81-88.
Párducz, M. 1969, Szkítakori leletek Heves megyében, Évkönyv Eger 7, 1969, 35-54.
Patay, P. 1955, Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken, FA 7, 1955, 61-74.
Полідович, Ю. 2000, Скіфські хрестоподібні бляхи, Археологія 1, 2000, 35-48.
Полидович, Ю. 2009, Крестовидная бляха из архаического некрополя в контексте скифского "звериного стиля", Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира, Санкт-Петербург 2009, 477-484.
Полін, С. В. 1987, Хронологія ранньоскіфських пам'яток, Археологія 59, 1987, 17-36.
Popescu, E. / Vulpe, A. 1982, Nouvelles découvertes du type Ferigile, Dacia 26, 1982, 77-114.
Quesada Sanz, F. 2005, Patterns of interaction: 'Celtic' and 'Iberian' weapons in Iron Age Spain, in: Celtic connections. Proceedings of the 10th International Congress of Celtic Studies. Vol. 2. Archaeology, Numismatics, Historical Linguistics, 56-78.
Rezi, B. / Cioată, D. 2013. A newly discovered dagger-knife from Dumbrava (Vătava parish, Mureş county), Marisia 33, 2013, 33-43.
Roska, M. 1914, Ujabb skytha leletek Nagyenyedről, Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 5, 1914, 13-16.
Schiltz, V. 1994. Les Scythes et les nomades des steppes. VIIIe siècle avant J.-C. – Ier siècle après J.-C, Paris 1994.
Stary, P. F. 1981, Zur eisenzeitlichen Bewaffnung und Kampfesweise in Mittelitalien, ca. 9. bis 6. Jh. v. Chr. MSVF 3, Mainz am Rhein 1981.
Studeníková, E. 1987, K halštatskému osídleniu juhovýchodnej časti Trnavskej sprašovej terasy, Zborník Slovenského národného múzea 81, História 27, 1987, 21-45.
Topal, D. 2014a, Akinakai of Kelermes type: New discoveries in Central Bessarabia, Marisia 33, 2014, 13-32.
Топал, Д. А. 2014, Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка, Stratum plus 3, 2014, 129-156.
Trohani, G. 1984, Modul de realizare a unor pumnale akinakes. Studiu radiographic, Cercetări arheologice 7, 1984, 191—198.
Vágó, Á. 2015. A Kárpát-medence ősi kincsei a kőkortól a honfoglalásig, Budapest 2015.
Vasiliev, V. 1979, Pumnalele akinakes din Transilvania, AMN 16, 1979, 11-37.
Vasiliev, V. 1980, Sciţii agatîrşi pe teritoriul României, Cluj-Napoca 1980.
Verčík, M. 2010, Die griechische Bewaffnung im Lichte des kulturellen Austausches, Anodos 10, 2010, 321-334.
Verčík, M. 2014, Die barbarischen Einflüsse in der griechischen Bewaffnung, Internationale Archäologie 125, Rahden/Westf 2014.
Виноградов, В. Б. 1972, Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время (вопросы политической истории, эволюции культур и этногенеза), Грозный 1972.
Vulpe, A. 1967, Necropola hallstattiană de la Ferigile, Monografie arheologică, Biblioteca de arheologie 9, Bucureşti 1967.
Vulpe, A. 1984, Descoperirile hallstattiene din zona Aiudului, Thraco-Dacica 5, 1984, 26-63.
Vulpe, A. 1990, Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien, PBF, Ab. 4, Bd. 9, München 1990.
Wollmann, V. 1970, O descoperire scitică în judeţul Cluj, SCIV 21 (2), 1970, 245-251.

Abbreviations

ВДИ	Вестник древней истории. Москва.
МИИКНСК	Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Москва.
НАВ	Нижневолжский археологический вестник. Волгоград.
САИР	Свод археологических источников России. Москва.
AAH	Acta Archaeologica Hungarica. Budapest.
AÉ	Archaeologiai Értesítő. Budapest.
AK	Archäologische Korrespondenzblatt. Mainz.
AMN	Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca.
FA	Folia Archaeologica. Budapest.
MCA	Materiale şi cercetări arheologice. Bucureşti.
MSVF	Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte. Rahden/Westf.
PA	Przegląd Archeologiczny. Wrocław.
PZ	Prähistorische Zeitschrift. Berlin.
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica. Iaşi.
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie). Bucureşti.

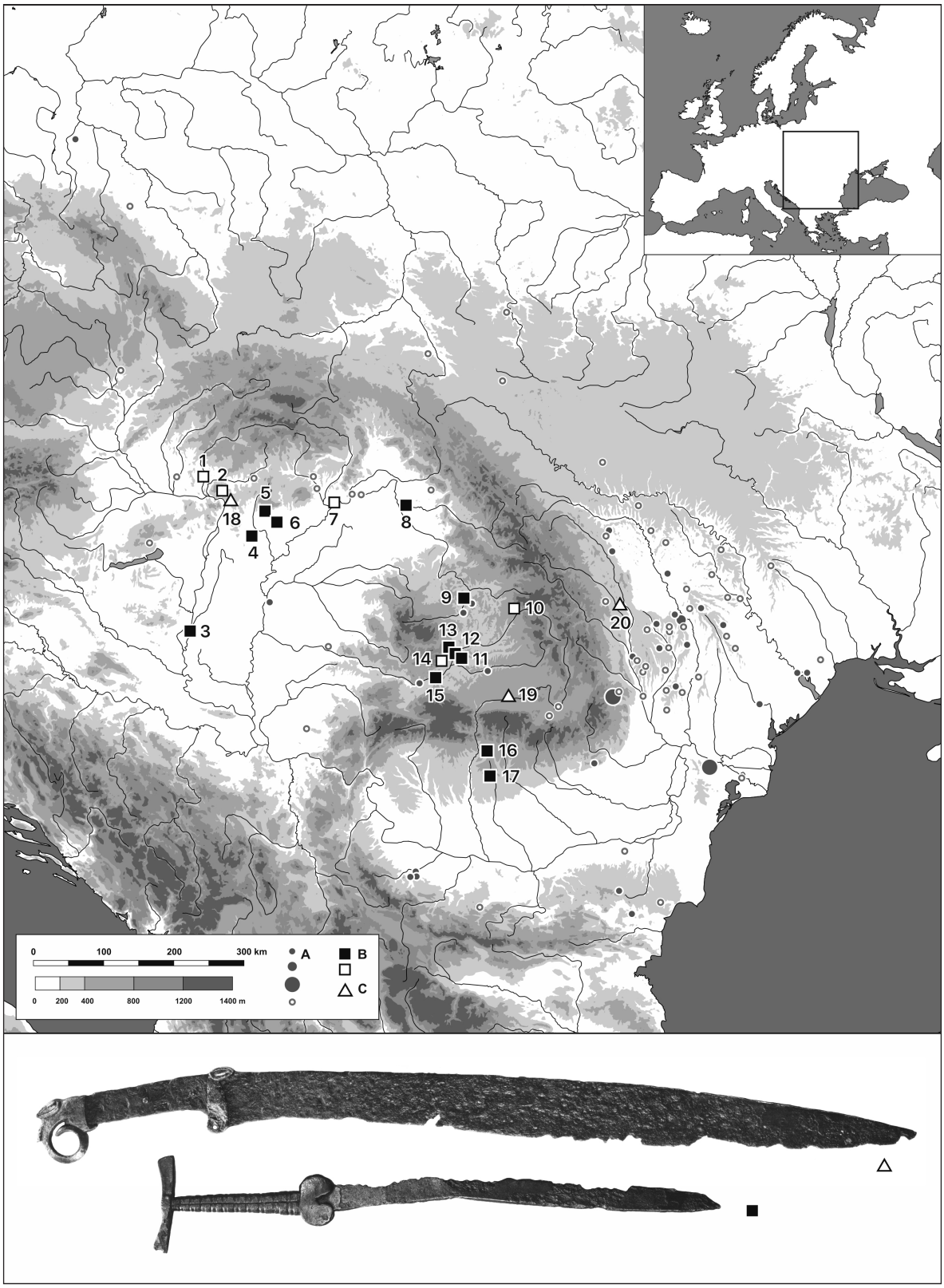

Fig. 1. *Distribution of Middle Scythian akinakai in Carpathian-Danube region* (A), *Nógrád type* (B, 1-17) *and other types of single-edged akinakai* (C, 18-20): 1 – *Želiezovce*; 2 – *Nógrád*; 3 – *Bátmonostor*; 4 – *Nagykáta*; 5 – *Gyöngyös*; 6 – *Tarnabod*; 7 – *Tiszadob*; 8 – *Tarpa*; 9 – *Băița*; 10 – *Dumbrava*; 11 – *Ciumbrud*; 12 – *Aiud*; 13 – *Mirăslău* (Miriszló); 14 – *Benic*; 15 – *Pâclișa*; 16 – *Curtea de Argeș*; 17 – *Cepari*; 18 – *Penc*; 19 – *Cincșor*; 20 – *Muncelu de Sus.*

Fig. 2. *Akinakai of Nógrád type* (photos): 1 – *Dumbrava*; 2 – *Nógrád*; 3 – *Nagykáta*; 4 – *Pâclișa burial* (according to Rezi / Cioată 2013; Vágó 2015; Borangic / Anghel 2018).

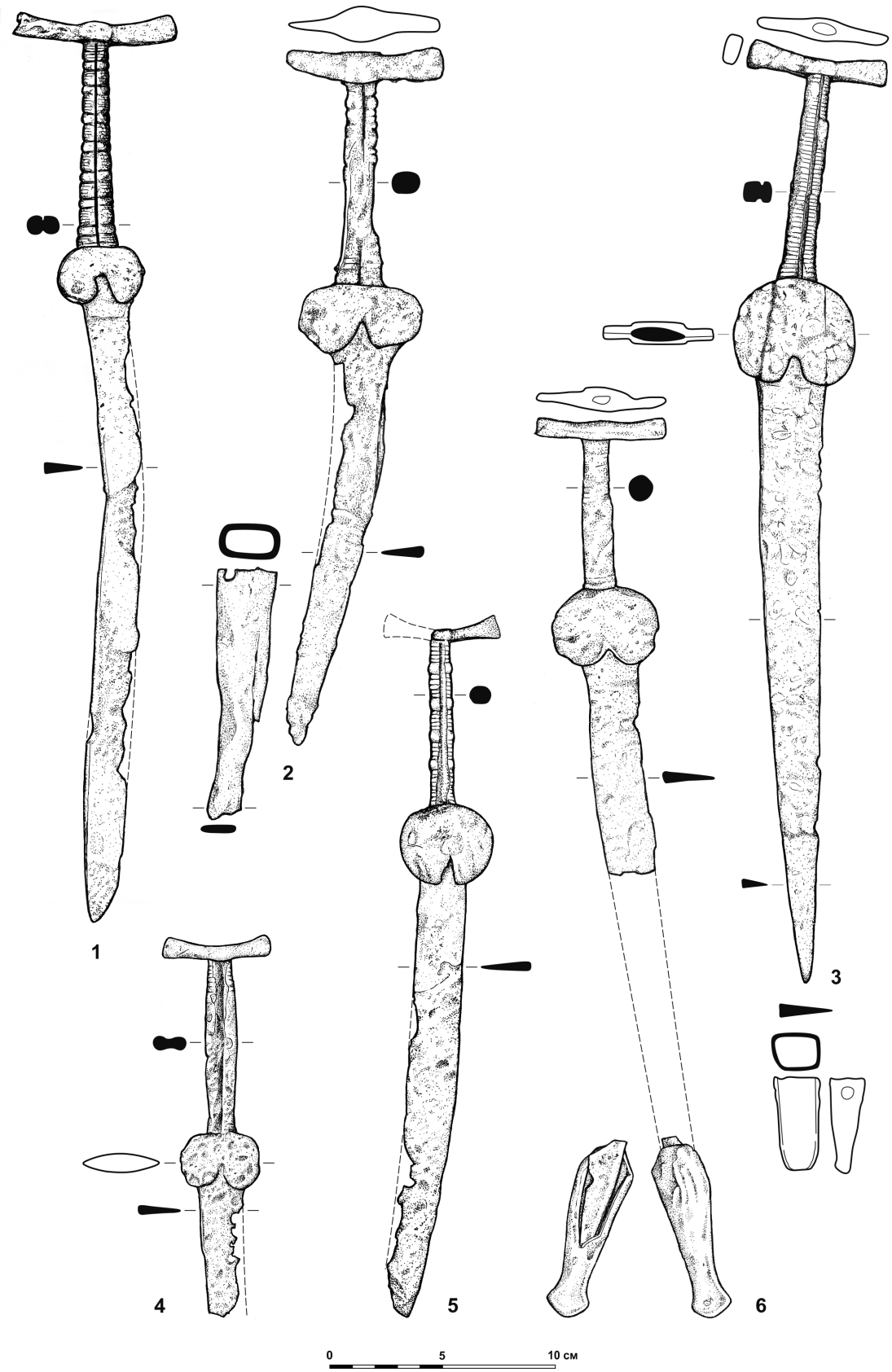

Fig. 3. *Akinakai of Nógrád type* (drawing by the author): 1 – *Nógrád*; 2 – *Pâclișa burial*; 3 – *Dumbrava*; 4 – *Želiezovce*; 5 – *Nagykáta buruial of* 1904; 6 – *Mirăslău* (Miriszló) *burial.*

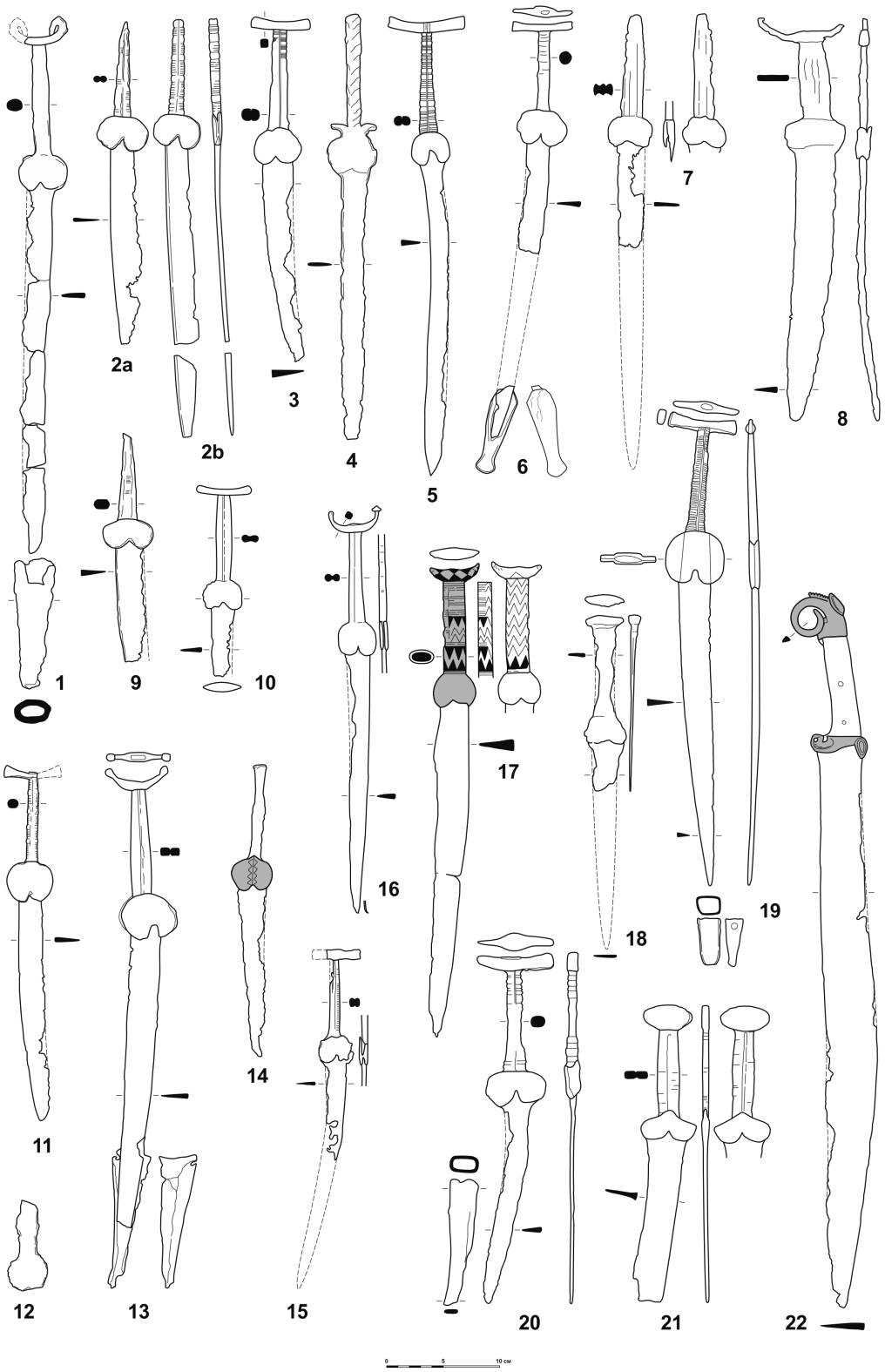

Fig. 4. *Akinakai of Nógrád type* (1-7, 9-20) *and other types of single-edged weaponry* (8, 21-22) *of Carpathian-Danube region*: 1 – *Bátmonostor burial*; 2 – *Gyöngyös, burial* 7 *of* 1907 (2a – Kemenczei 1984, 2b – Márton 1908); 3 – *Tiszadob*; 4 – *Tarnabod*; 5 – *Nógrád*; 6 – *Mirăslău* (Miriszló) *burial*; 7 – *Aiud-Hellos, burial* 13; 8 – *Cincșor*; 9 – *Tarnabod-Báb*; 10 – *Želiezovce*; 11 – *Nagykáta, gr.* 1904; 12 – *Tarpa, barrow*; 13 – *Băița, burial* 10; 14 – *Benic*; 15 – *Ciumbrud, burial* 2; 16 – *Cepari, barrow* 5; 17 – *Curtea de Argeș burial*; 18 – *Aiud-Parc, burial* 1 *of* 1886; 19 – *Dumbrava*; 20 – *Pâclișa burial*; 21 – *Muncelu de Sus*; 22 – *Penc.*

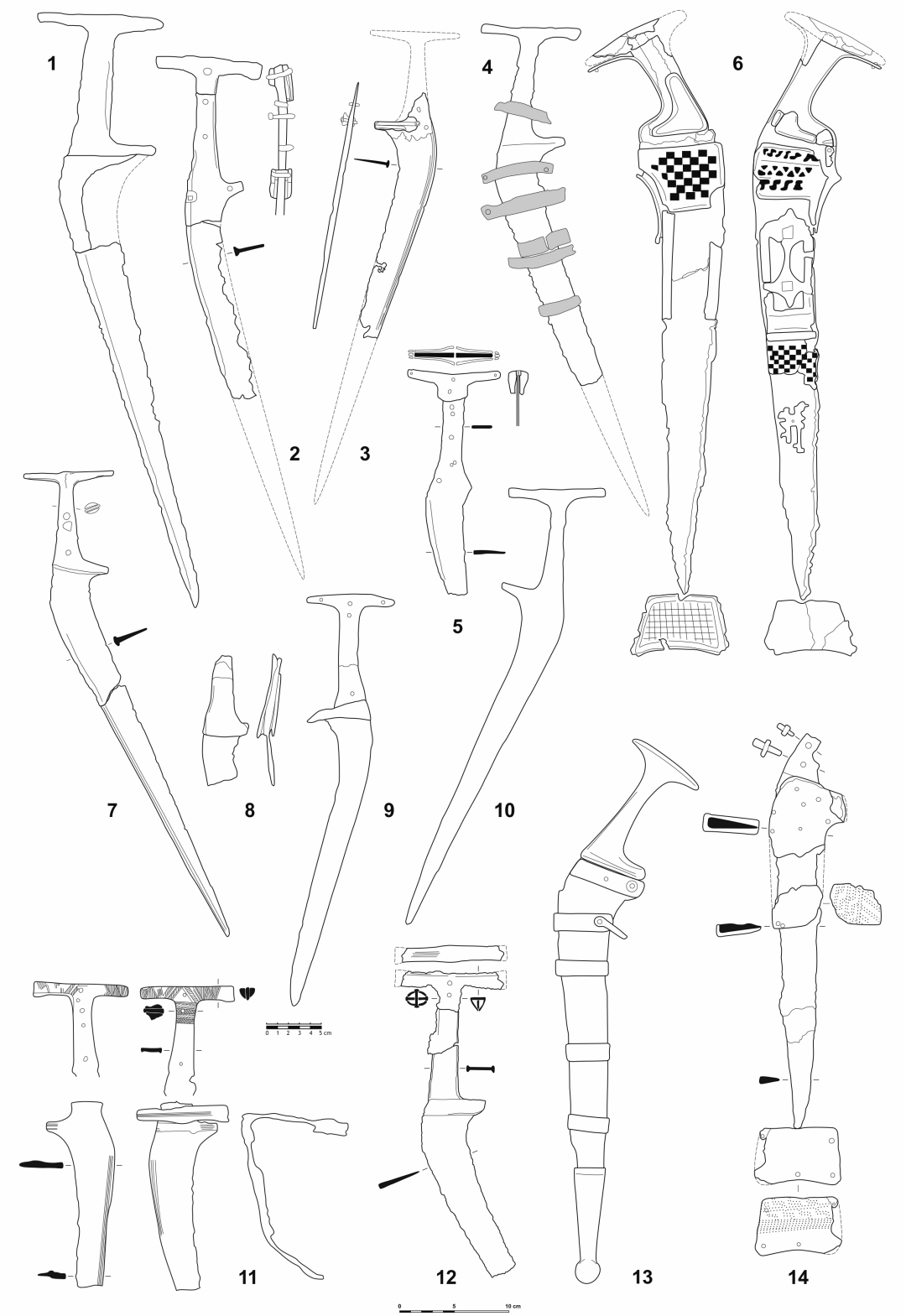

Fig. 5. *Single-edged swords of Basarabi type*: 1 – *Balta Verde* (Romania), *barrow* 2, *burial* 1; 2 – *Basarabi* (Romania), *barrow* 3, *burial* 3; 3 – *Čvirigovec hillfort near Trenčianske Teplice* (Slovakia), *strayfind*; 4 – *Breg-Frög* (Austria), *barrow* 181; 5 – *Ostrovu Mare* (Romania), *strayfind*; 6 – *Novilara-Servici* (Italy), *burial* 14; 7 – *Podilijak* (Bosnia and Herzegovina), *barrow* B, *burial* 7; 8 – *Niševac* (Serbia), *disturbed burial*; 9 – *Vraca* (Bulgaria), *strayfind*; 10 – *Markovo (Bulgaria), strayfind*; 11 – *Legen-Kramarškov grob* (Slovenia), *burial*; 12 – *Legen-Slovenj Gradec* (Slovenia), *barrow* B, *burial* 7; 13 – *Novo Mesto* (Slovenia), *barrow* 1, *burial* 16; 14 – *Novilara* (Italy), *burial* 65.

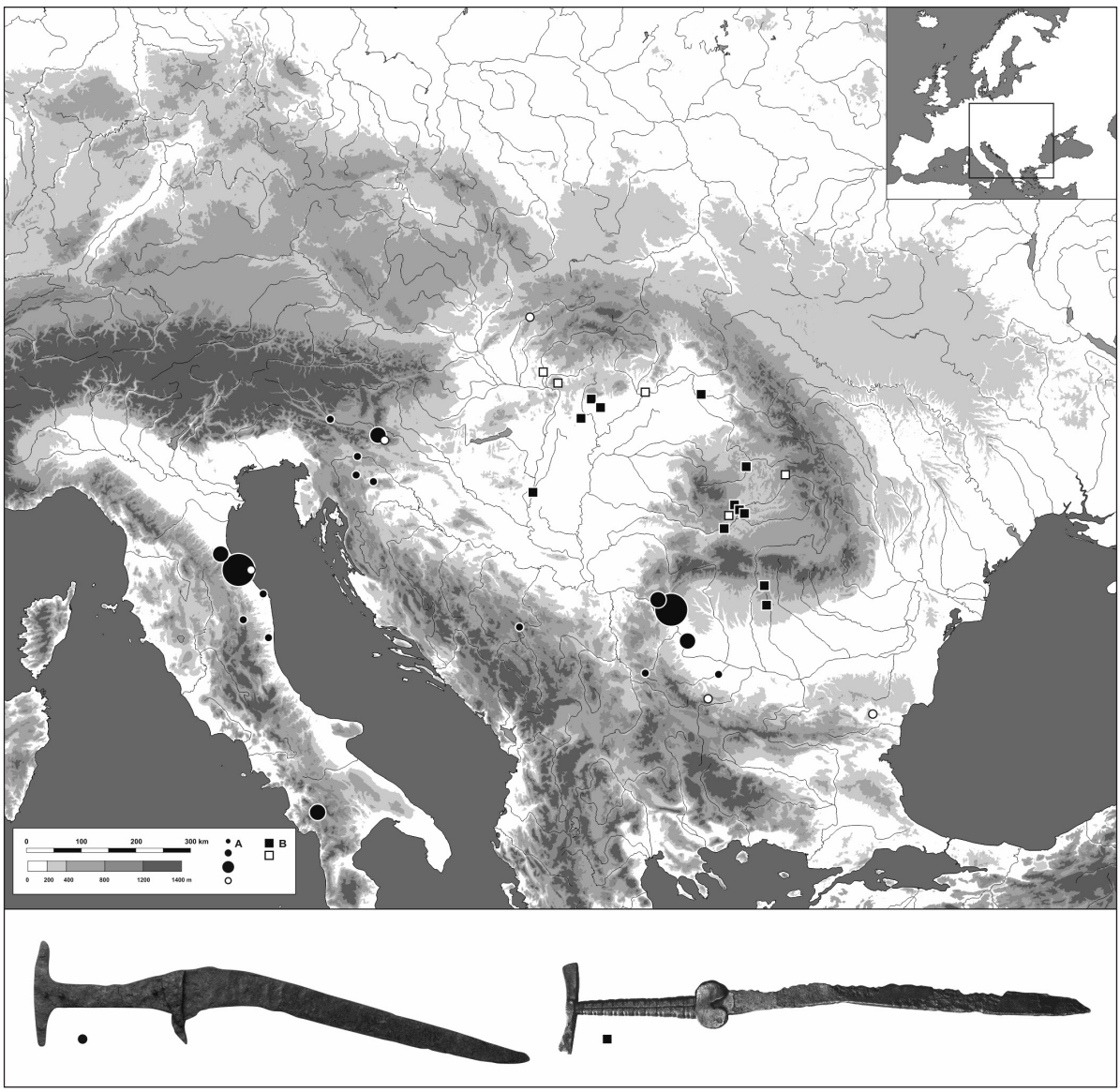

Fig. 6. *Distribution of Basarabi (A) and Nógrád type (B) single-edged swords*

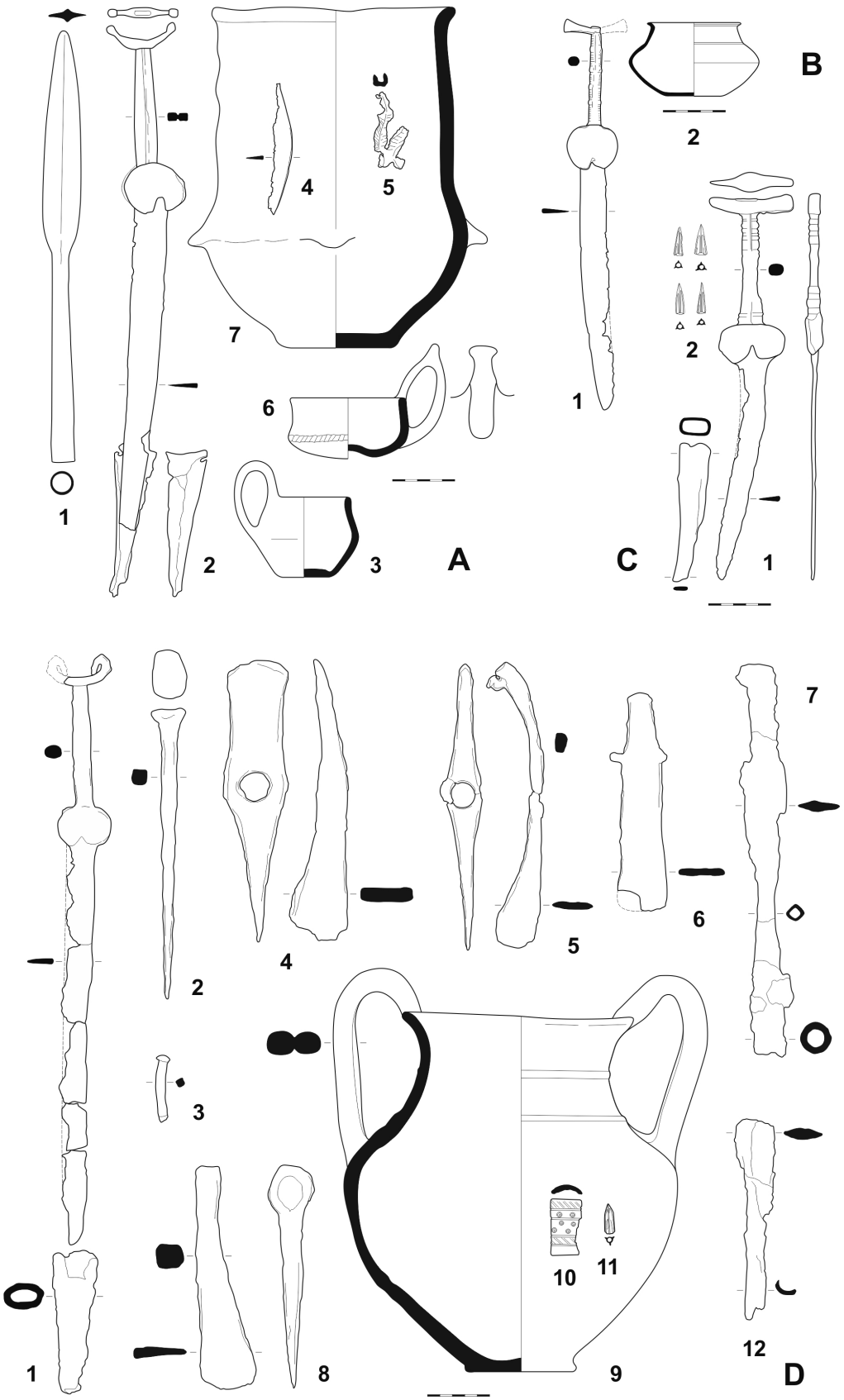

Fig. 7. *Burials with Nógrád akinakai*: A – *Băiţa, burial* 10; B – *Nagykáta buruial of* 1904; C – *Pâclişa burial*; D – *Bátmonostor burial.*

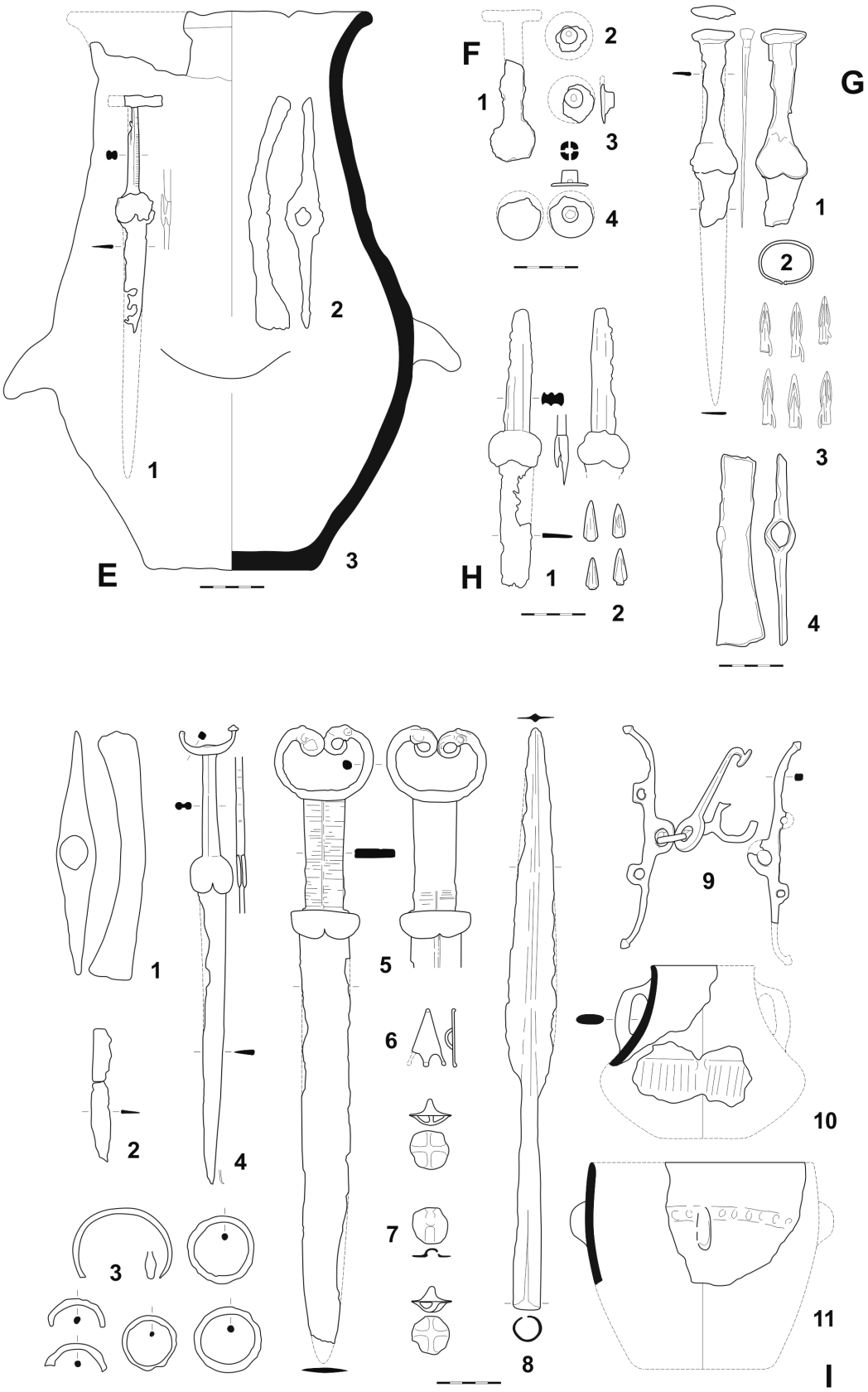

Fig. 8. *Burials with Nógrád akinakai*: E – *Ciumbrud, burial* 2; F – *Tarpa*; G – *Aiud-Parc, burial* 1 *of* 1886; H – *Aiud-Hellos, burial* 13; I – *Cepari, barrow* 5.

Fig. 9. *Ornamented sword handles of Nógrád type* (1-3) *and other* (4-7) *Scythian swords*: 1 – *Nógrád*; 2 – *Nagykáta*; 3 – *Želiezovce*; 4 – *Shumeyko barrow*; 5 – *Kul-Oba barrow*; 6 – *Raygorodok, barrow* 2; 7 – *Velika Belozerka, barrow* 30 (according to Rezi / Vágó 2015; Cioată 2013; Schiltz 1994; Алексеев 2012; Древности Приднепровья 1900).

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 219-230
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.127

The beginning of Pharos – the present archaeological evidence[1]

Branko Kirigin
Hvar
Vedran Barbarić
Split

Abstract: The site of the Greek town of Pharos, today Stari Grad on the Island of Hvar in Croatia, during the last three decades has been a point of increased archaeological interest. Small excavation was undertaken by the team of the Adriatic Islands Project during 1990's. The most intensive excavation so far was carried out by the Conservational Department in Split and, during the recent decade, these were followed by the rescue excavations in the same area by the Museum of Stari Grad. The publication of results by the three mentioned teams has created much vagueness, especially regarding the interpretation of the early phases of life on the site that pre-date the solid block built rampart. The interpretation presented by Jeličić Radonić and Katić (2015) was, recently, profoundly challenged by Popović and Devlahović (2018). Following this, our paper aims at clearing out some of the existing doubts on the early stages of the site occupation by presenting the interpretation of depositional processes based on the available archaeological evidence.

Key words: Pharos, stratigraphic sequence, indigenous occupation, foundation of Parian settlement

Although the very date of the foundation of Greek Pharos (385/4 BC) (Fig. 1), the settlement of the Parians from the Aegean Sea, is known thanks to Diodorus account,[2] recent excavations (from 1994 to 2004) conducted by Split's Conservation Department (SCD) at the site of Remete garden and house in the presumed south-eastern part of Pharos (Fig. 2, 1) have brought forth new interpretations.[3] Intensive surveys and excavations conducted at Pharos by the team of the Adriatic Island Project (AIP) in 1992–1993 and 1996 (Fig. 2, 1a) have also been partly published.[4] In addition, during the recent rescue excavations in Stari Grad (2009–2013) by The Museum of Stari Grad (MSG) that were aimed at finding a proper place for a cesspit for the 19th century Remete house where the newly founded *Agency for the Management of the Stari Grad Plain* is located, trenches were opened in several places around and within this building (Fig. 2, 1, and Fig 3).[5]

Fig. 1. *Position of the island of Hvar in Central and Southern Dalmatia and in the Adriatic Sea* (After Kirigin 2003, 6, Fig. 2)

[1] This is an enlarged and revised version of the paper that we have presented at the International scientific conference on *Pharos and Stari Grad Plain* held in Stari Grad (island of Hvar) on September 7-9, 2016, titled "The earliest layers discovered during the excavations from 2009 to 2013 at Remete vrt in Stari Grad on the island of Hvar", see: Devlahović 2016, 16. The proceedings of this conference will not be published.
[2] Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, book XV, 13, 1-4; 14, 1-2.
[3] Jeličić Radonić / Katić 2015.
[4] Forenbaher et al. 1994; Kirigin / Hayes / Leach 2002; Kirigin 2006. The full publication of AIP survey and excavations is being completed for print.
[5] Popović 2010; Popović / Devlahović 2018.

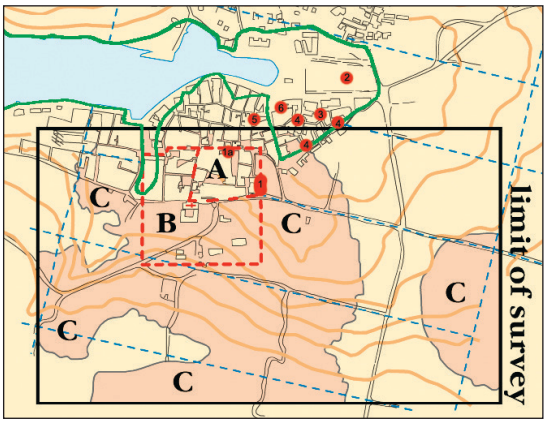

Fig. 2. *Area of present-day Stari Grad with indications of the area of Greek Pharos with the approximate ancient coastline in green. A = fortified area of Pharos after Duboković* (1960). *B = fortified area of Pharos after Gabričević* (1973). *C = Greek pottery distribution based on the AIP survey in 1992 and 1993. 1. Area of excavations at Remete garden and house* (see Fig. 3 below). *1a. Area of the AIP excavations. 2. Vorba. 3. Otočac. 4. Šiberija. 5. Škor. 6. Ploča. The indication of the ancient coastline is based on Barbir 2014, 45 and Gams 1992, 67, fig. 25. Amended by Zoran Podrug.*

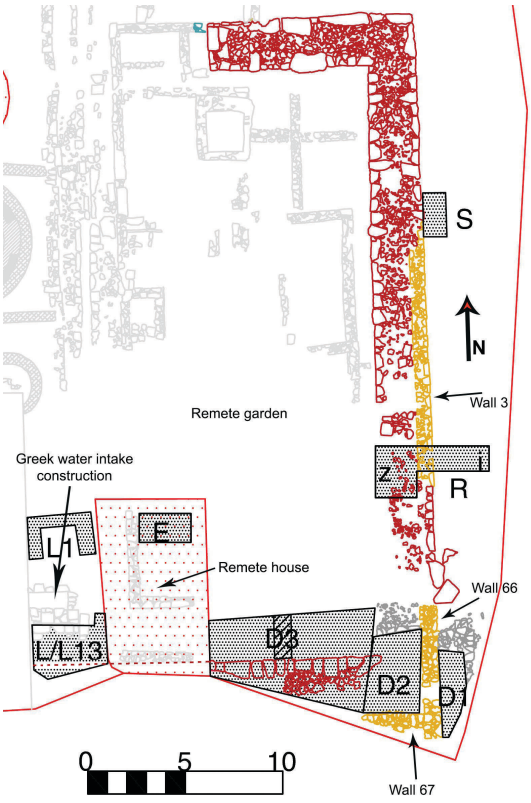

Fig. 3. *Plan of the excavated area at Remete garden and house. Light gray, red represent the CDS excavations. Trenches excavated by the MSG are highlighted in gray. Remete house in red dots* (after Popović / Devlahović 2018, amended by BK and VB)

The results of all these excavations have prompted us to re-examine all the available data on the earliest material evidence from the site of Pharos.

CDS excavations

From the book by Jeličić Radonić and Katić (2015) that presents the results of their recent excavations at Pharos it is difficult to glean reliable information about the lowest layers that they have found. Not only in this book, but also in some other reports, both authors claim that a native Illyrian settlement existed at the site that was settled by the Greeks from Paros and that this native settlement covered an area of some 3.7 ha. According to them, this settlement flourished in the 5th century BC and had dwellings (huts) made of wattle and daub.[6] In the excavator's view, this native settlement was destroyed by the first Greeks who arrived in 385/4 BC (contrary to Diodorus' narrative). The settlement was rebuilt by the natives after the Greeks' withdrawal. Subsequently, it was again attacked and destroyed by the Greeks. Then the Greeks settled down and built their first huts with wooden materials. Later on, the Iadassioni (a Liburnian community from northern Dalmatia, located at present-day Zadar) attacked the newly founded Greek settlement, but the Greeks resisted and won the battle. Following this victory, the Parians started to build their houses and fortifications in stone. According to Jeličić Radonić and Katić all this building and rebuilding took place in a time span of some 30–40 years. Their dramatic narrative would (possibly) have been convincing if they had provided both clear stratigraphic data correlated to the finds and the extant structures, and plans of these dwellings, in their publications. The c. 17,5 m² area a little to the north of the trenches excavated later on by the MSG (Fig. 2), which Jeličić Radonić and Katić used as their main source of information, is a large space where in plan and section one would see clearly the earliest huts, especially because both authors assert that the earliest stratum is 80 cm thick. One would also expect to see the association between the pottery and the archaeological layers or context. Yet, because of the way in which their data have been presented, the far-reaching

[6] Jeličić Radonić / Rauter Plančić 1995, 51; Jeličić Radonić / Katić 2015, 33-36

conclusions put forth by Jeličić Radonić and Katić are not based upon firm grounds.[7] In this essay we will try to show that the problems regarding the founding of Pharos are very complex.

The MSG excavations

The aforementioned MSG excavations, covering some 54 m², have encompassed in part the earlier excavations conducted by the CDS and have unearthed architectural features and more than a ton or 42.742 various ceramic sherds, mostly of Greek origin![8] However, unlike the CDS excavations, the excavations conducted MSG (and by the AIP) were carried out using the stratigraphic method and covered a much smaller area. This has provided greater insight and has dispelled much of the vagueness that characterized the excavations by the CDS (see below). The report by Popović and Devlahović (2018) has clearly shown that some of the former interpretations, including dating and phasing of fortifications and urban remains, cannot be supported, and it has yielded a new solid interpretation and dating that are based upon the archaeological evidence.

The earliest material evidence from the area of Pharos is associated with the layers deposited over the bedrock or above a thin layer of red clayish virgin soil that are found within the Remete garden and Remete house area (Fig. 3). Within this area the bedrock gently slopes down towards the northeast: from 1.70 masl in trench L'13 where it is rather thin (SU 470), to 1.10 in trench D and then to only 0.60 masl in trenches R-Z and R-I where the lowest layers get thicker (SU 411 and 394). These layers are mostly described in publications as "black" or dark layers with the remains of some burning.

Only 2440 sherds or c. 0.5% of the total pottery finds from the MSG excavations belong to these layers. In contrast to the overlying layers the majority of finds here belong to the so-called local calcite gritted coarse handmade pottery (LCGP) – some 2233 of them. In these layers we find two different assemblages. In the lowest layers in trenches D3, R-I and R-Z (Figs 4 and 5), with a dark soil matrix, only LCGP pottery was found (361 sherds + one Greek amphora and one Greek pithos sherd found in R-Z SU 398).

The other 1872 sherds of this class were found in the lowest layers in trenches E, D2, L1 and L'13; the LCGP sherds were found there together with 198 sherds of Greek ceramics (Fig. 5). These layers are not entirely dark and some have charcoal. Except pottery and one terracotta no other artefacts or animal bones have been found in any of these layers in both assemblages.

Trenches	SU	Local ware	Greek fine wares	Greek cooking wares	Greek amph.	Tiles	Pithos	Total	Soil type	Comment
D3	425	33	-	-	-	-	-	33	Dark without animal bones	Only local pottery
R-Z	411	117	-	-	-	-	-	117	Dark gray compact. 1 animal bone	Only local pottery
R-Z	398	74	-	-	1	-	1	76	Dark with one sea shell.	Greek amphora body sherd and a pithos base
R-I	394	137	-	-	-	-	-	137	Dark with much soot.	Only local pottery
Total:	4	361	-	-	1	-	1	363		Only local pottery

Fig. 4. *Assemblage 1. – Layers with only LCGP*

[7] One gets the impression that the authors do not need evidence to reach the conclusions that they present. For more details on this book see Kirigin 2018.

[8] This unexpectedly large number of potsherds is still the subject of intermittent study, which is based on the availability of funding and will probably take several years to be completed. The Greek amphorae from these excavations at Pharos have been examined in detail: see Kirigin 2018; Miše et al. 2019. For the Greek pithoi see Kirigin 2017.

Trenches	SU	Local pottery	Greek fine wares	Greek kitchen ware	Greek amphorae	Tiles	Pithois	Total	Soil	Comment
E	23a	46	-	2	1	-	-	49	Terra rossa, No animal bones	Amph. Body sherd
E	15a	957	9	29	33	2	-	1030	Terra rossa mix with dark soil. No animal bones	B amphorae of different fabricas. BG FW, TWW(?)
L1	303	292	25	22	13	-	-	352	Clayish brown with charcoal. No animal bones	BG skyphos, BG swith palmette stamps, casserols.
L'13	470	74	10	-	2	-	-	87	Reddish / brown	BG, terracotta head, GCW = jug with a handle
D2	301	503	4	31	15	-	-	559	Black with red parts	B amph. Yellow fab., cassarole, BG, A-A(?)
Total:	7	1872	48	84	64	2	-	2077		

Fig. 5. *Assemblage 2. Layers with the mixture of LCGP and early Greek ware*

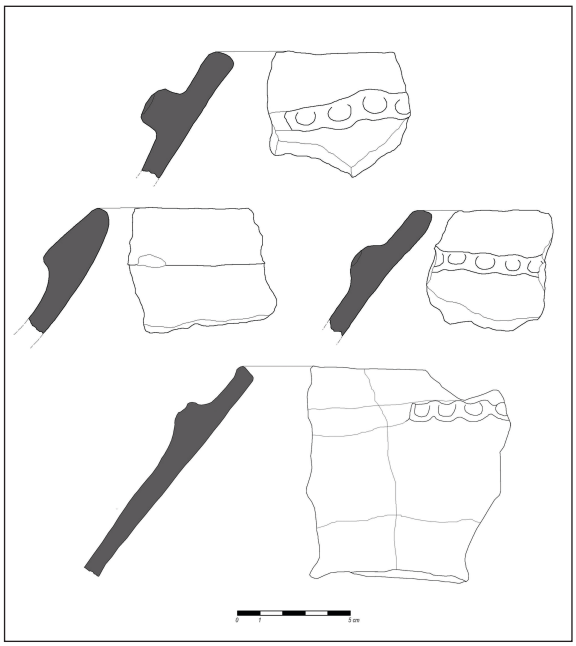

Fig. 6. *Selections of local calcite gritted pottery found in the lowest SU in trenches excavated by the MGS* (Drawn by VB)

Underneath the abovementioned lowest layers in the area excavated by the MSG, the bedrock is irregular. How should the formation and/or deposition of these layers be interpreted?

An examination of the pottery found in these contexts' shows that the LCGP is represented only by rather large jars that could have been used for storing food (Fig. 6). The sherds do not differ in fabrics in both assemblages from the earliest Stratigraphic Units (SU), i.e. those with or without Greek pottery. However, the much smaller number of Greek potsherds includes various forms and functions which can easily be linked to household needs: amphorae, casseroles (lopades) and fineware pots for serving and drinking (skyphoi and bowls) (Figs 7 and 8). The Greek pottery in these earliest layers consists of imported wares, i.e. of the vessels that could have been brought by the first immigrants from Paros and elsewhere. The black gloss (BG) skyphos and the BG bowl with palmette stamps from L1, as well as the rim and the toe of the B type amphora and the *lopades* = casseroles (Figs 7 and 8), can be dated to the early 4th century. A unique and exceptional find from L'13 SU 470 is a fragmented terracotta depicting a human head (Fig. 7, right), which has been interpreted as an image of a Celt.[9]

One could speculate that here we have scant remains from a habitation area with local vessels for storing food and Greek vessels for storing liquids, for cooking, and for consuming food. Thus, the finds from this area could represent the initial phase of the first Greek settlement and provide evidence of cooperation between

[9] For details see Kirigin / Kavur / Blečić Kavur, in print.

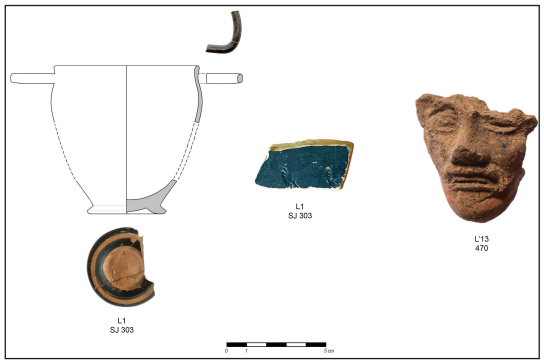

Fig. 7. *Selection of Greek fine wares and a terracotta from the lowest SU in trenches excavated by the MSG* (Drawn by Porin Kukoč)

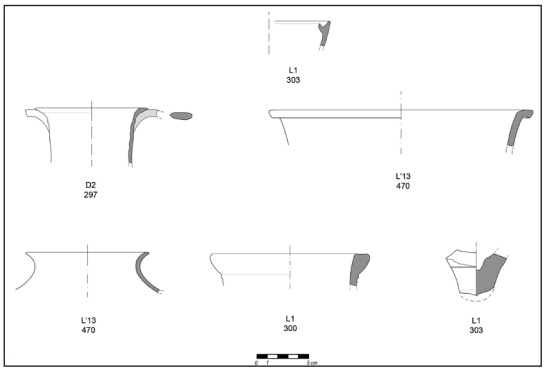

Fig. 8. *Selection of Greek coarse wares and amphorae from the lowest SU in trenches excavated by the MSG* (Drawn by Porin Kukoč)

Trench	SU	Local pottery	Greek wares	Total	Comment	Proposed dating of contents
AIP III	1220	163	70	233	Mortar, charcoal spreads, animal bone, shell, tile and 1 sherd of South Italian geometric.	Early-Mid IV BC
AIP III	1222	126	107	233	Mortar, charcoal spreads, animal bone, shell, tile	Early IV BC
AIP III	1223	73	18	91	-	Early IV BC
Total:		362	195	557		

Fig. 9. *Assemblage 3. The lowest layers in AIP Trench III*

the Greeks and the indigenous inhabitants (i.e., of Greeks exchanging goods with local people). Similar situations (although earlier than in Starigrad's case) are known at sites in Southern Italy where Greek *apoikiai* were founded.[10] On the other hand, these layers could be the ground level for the first Greek settlement. If so, they could contain a mix of materials from some local, pre-Greek activity, and Greek materials deposited through the initial phase of life of Pharos.

The AIP excavations

The pottery assemblage from the lowest levels in trench III, excavated by the AIP team, contains both LCGP and Greek ceramics, with LCGP representing roughly 2/3 of the total (Fig 9).[11] These layers were found here in association with the early drystone walled structure, and SU 1223 preceded the construction of the latter, whereas SU 1222 and 1220 consist of fill that was dumped in at a later date.

Interpretation of depositional processes

We will try to clarify the circumstances under which these layers were deposited by taking into consideration all aspects of the archaeological data recorded during the MSG excavations.

In order to do so, the creation of the dark soil that forms the matrix of these layers needs to be addressed as well. Popović and Devlahović[12] have shown that the construction of an elaborate stone-walled spring-water intake used for pulling water out of it (like a cistern) in trench L was one of the earliest Greek architectural structures in this area of the site.[13] This masonry intake was built there because of the presence of the fresh-

[10] Yntema 2011; Hanberg / Jakobsen 2011; Vlassopoulos 2013; Zuchtriegel 2016; 2017.
[11] Kirigin / Hayes / Leach 2002, 243, Table 1.
[12] Popović / Devlahović 2018, 389, 391.
[13] For details and ilustrations see: Popović 2010, 142-143; Jeličić Radonić / Katić 2015, 86-89.

water spring that is still active during the rainy season, when it raises the water level and floods the area of Remete garden.[14] The water intake has a let-out through which the surplus of water was taken away towards the north,[15] through a drainage system that still cannot yet be fully explained. Thus, before this Greek structure was built, the lower reaches of this area must have been occasionally flooded. Therefore, it is plausible that the existence of various plants associated with freshwater, rather than an episode of burning, could have caused the formation of a dark-coloured organic-rich soil at this place. The local nearby toponym Šiberija (a flat marshy area), referring to the north-east, implies exactly the same (Fig. 2, 4). This soil forms the matrix of most of the layers that contain LCGP, and it is, therefore, important to define its origin. The other existing nearby toponyms, Otočac (meaning: Isle), Ploča (meaning: a flat stone) and Škor (meaning: a shipyard),[16] all on land today, point to the existence of a former sea inlet that was filled in over time up to the present day (Fig. 2, nos 2-6).[17]

We propose the following interpretation of the depositional processes, based on the available archaeological evidence.

Pre-Greek phase

The initial phase is represented by layers of a dark soil containing LCGP and occasionally burned house daub and wood, but no other artefacts or animal bones. It is important to point out that no remains of burned structures made of wood and daub have been found *in situ*, but only fragments of these mixed with soil. We find the layers with material that was deposited through this phase only in the north-eastern D3, R-I and R-Z trenches (Fig. 3). Regarding the interpretation of this phase, it is worth noting the absence of any LCGP forms other than rather large jars, a fact that could help us explain the nature of this layer. There are no locally made vessels for drinking, eating or cooking, nor are there any of the imported south Italian geometric vessels that have been found at indigenous Iron Age sites in Northern and Central Dalmatia.[18] It is also noteworthy that most of the LCGP assemblage is not fired properly, i.e. long enough at a higher temperature. This is shown by the fact that the sherds often exhibit loss of surface calcite grains and brittleness. This largely limits the possibilities for different use and the longevity of these vessels. The uniformity of LCGP pottery forms and the almost total absence of other finds clearly suggest that we are not in a household area of a local indigenous settlement. The archaeological excavation of such areas regularly reveals traces of activities that are connected with food preparation and consumption, i.e. different types of vessels that are used for those purposes and, at the same time, faunal remains or molluscs found in refuse pits or mixed with the other contents of the layer. An assemblage of this kind that has been found recently in the town of Hvar has been interpreted as a deposit from the Iron age settlement.[19] As we see no traces of such finds here, we can exclude that kind of interpretation.

One possibility is that these finds come from the storage area of the settlement, as was suggested by Katić.[20] Unfortunately, apart from the still unstudied burned residue visually identifiable on some potsherds, we do not have any information on the original contents of those large jars. Furthermore, we have to ask ourselves about the nature of this hypothetical storage area. The excavated area, including the one explored by the CDS, where we see the layers that have been described, is quite large. Such a large storage area

[14] The water from the wells in Remete garden (with Greek pottery) that were used until recently is slightly salty (Katić 2000, 5) indicating the presence of sea water. Katić (2000, 8) also mentions the difficulties created by water while this area was being excavated.

[15] See note 7. It is about 1 m above the bedrock. This lowest part has not yet been excavated.

[1615] Čavić 2004, 26; Barbir 2014, 45. Nearby is the park called Vorba (willow) (Fig. 2, no. 2) that has a freshwater source, now an underground stream which flowed from the village of Dol, whose riverbed was discovered by Gams (1992, 56, Fig. 22). This could be the river Pharos mentioned by Stephanus Byzantius, *Ethnika*, sv. Pharos: "Pharos, is an island in the Adriatic, with a river of the same name. It is a settlement of the Parians, as was stated by Ephorus in his twenty-eight book."

[17] Barbir 2014, 45.

[18] Such as Rat on the nearby island of Brač, in the town of Hvar, Talež / Kopacina on Vis, Trogir, and other sites in Central Dalmatia. See: Petrić 1994, 1-13; Gaffney et al. 1997, 87; Barbarić 2010, 166-169; Visković 2019, 24-26. One such sherd has been found in the AIP trench III (unpublished).

[19] The author points out that there were no finds apart from the pottery and mentions the possibility that the layers went through re-depositional processes: see Visković 2019, 17-28.

[20] Katić 2000, 24-26.

can only be associated with some activity that is not strictly limited to storing the food of the community that lived, presumably, nearby. Further questions arise if one looks at the possible existence of an access to the sea through the small cove, now filled by erosion and human interventions (Fig. 2, nos 2-6). But these questions cannot be addressed without new and more comprehensive data.

This phase ends, as proposed by Jeličić Radonić and Katić[21] with an episode of destruction by fire, marked by the burned organic material in the layers. However, the circumstances under which this might have happened are far more complicated to explain without additional evidence.

Early Greek phase

Evidence of the early Greek habitation on the site can be divided into two categories. The first belongs to layers that, apart from Greek pottery from the early 4th century BC, contain mostly LCGP (Fig. 5). As stated earlier, these layers were found in the MSG and AIP trenches where the excavation did not reveal the presence of the layers with only LCGP over the bedrock. The second category comprises the evidence of the earliest Greek construction so far found at the Remete garden site, which is represented with remains of a poorly preserved floor and a drystone wall (SU 457) preserved to a length of 1.20 m in L13.[22]

The composition of the finds of Greek origin in these layers (fineware and cooking pots, amphora) points to the settling of Greek newcomers, but the majority of finds here, the LCGP, needs to be observed in a different manner. As noted, local pottery assemblages in these layers do not differ at all from the ones in layers with only LCGP. One can only presume that, during this early Greek presence on site, sherds of Greek vessels connected with household activities were mixing with the LCGP from the layers that were forming their walking surfaces, thus creating the mixed assemblage. Important proof in this direction is the occasional presence of remains of burned daub and wood that is very hard to connect with this phase, a feature typical for the pre-Greek layers (see above). It is also possible that the Greeks were initially using LCGP as storage vessels before they could have established purchase of large storage vessels through supplies from their homeland, trade, or by local production.

After taking all the available archaeological data into consideration, while it seems highly probable that these layers contain material deposited through the first Greek habitation in the area of Stari Grad, we still cannot be certain of the nature of their correlation with the earliest known walled structures (so far only a drystone wall, SU 457, in Remete garden and house). The same can be stated about the earliest layers and walls in AIP trench III (layers 1220 and 1222), where they have been re-deposited during the later phase (since layers contain fragments of mortar, which is a feature of a later date).

What is especially problematic at the present level of knowledge, is the lack of data that can help us to understand the correlation of the above-mentioned layers with the solid built architecture of the following phase (see below). When everything is taken into account, we should point out that more work, excavations above all, needs to be done in order to make any advance in that respect.

Greek phase with walled structures

As described by Popović and Devlahović,[23] the next phase of Greek occupation at the site is marked by the existence of finely built walls and of the architecture that is, with the help of the available archaeological data, interpretable only up to some extent. After an unknown lapse of time, while Greeks were present at the site and with no known traces of any kind of destructive event(s) in the archaeological record,[24] sets of activities were performed that remodelled the Remete garden and house site into an enclosed area with perimeter walls that can, so far, be traced towards east and probably south (Walls 3, 66 and 67 on Fig. 3).[25] It must be stressed again that the material evidence that can help us interpret this phase in more detail is vague and few correlations can be made. Still, it is quite certain

[21] Jeličić Radonić / Katić 2015, 33

[22] Popović / Devlahović 2018, 391.

[23] Ibid.

[24] Contrary to the interpretation in Jeličić Radonić / Katić 2015, 33-37.

[25] Popović / Devlahović 2018, 386-388.

that this remodelling included not only drystone construction, but also some earthwork in the levelling of the area.

As noted, it was observed that the south part the bedrock is on a higher ground level than on the north-east part of the site, differing some 1 m in elevation and declining towards the former sea inlet (Vorba, Šiberija, Otočac, Škor and Ploča) (Fig. 2, nos 2-6). This is documented by the thickness of the lowest layers on site, those containing only LCGP (trenches D3, R-Z and R-I). As was mentioned earlier, in trenches that were excavated in the south-west part of the site (L1, L'13 and E) there were no layers containing only LCGP. At the same time, in trenches due north-east, D3, R-Z and R-I, layers containing only LCGP (Fig. 3) are quite thick, and are occasionally alternating with the archaeologically sterile layers of clayish red soil. As shown by the sections (Figs 10-12), these alternations were clearly not deposited through natural processes but are the result of human interventions as we can see in D3: SU 424/425 (Fig. 10) and R-Z: SU 398/397 (Fig. 11).[26]

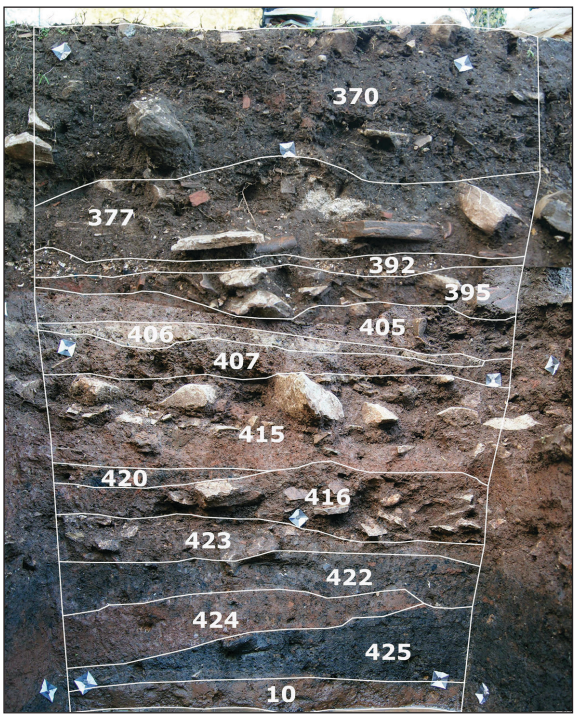

Fig. 10. *Northern section of trench D3* (MSG documentation)

[26] See also photo of the section from the area excavated by CDS more to the north in Jeličić Radonić / Katić 2015, 41, an illustration titled "Wall of the early Greek architecture over the strata of the burned and ruined Illyrian settlement".

Therefore, we can conclude that at some point in time the site went through a substantial process of ground levelling as an aspect of the construction activity through which the dark layers containing material from the burned, pre-Greek context were re-deposited from the higher to the lower part of the area (due north-east).[27]

The correlation of the earthworks with the construction of walls can be seen through the examination of sections in trenches R-Z and R-I (Figs 11 and 12), which were excavated on both sides of Wall 3.[28] Here we have pre-Greek layers *in situ* over the bedrock, containing only LCGP: SU 394 in R-I and SU 411 in R-Z.[29] Over this lowest layer in R-Z, there is a layer with the same content, SU 398, that covers walls footing and foundation, while there is also no foundation trench visible in the section.[30] On the outer side of the wall (R-I) there is no such layer, so we conclude that the SU 398 in R-Z was filled in immediately after the construction of Wall 3, as a part of the levelling of the interior of that newly organised space. This provides us with valuable information on the preparation activities and the building process of this earliest elaborately made Greek stone construction that was planned and carried out in a fine structured manner, transforming this area possibly into some kind of a manufacturing quarter.[31]

Wall 3 was built with very fine masonry; it has the chiselled footing and the foundations laid over bedrock with the use of irregular stones. The irregular stones in the foundation of Walls 66 and 67 are preserved only in one row that is laid upon the bedrock. Because of the resemblance of the walling and the close chronological correlation of the associated archaeological material, it was suggested that the stone-walled spring-water intake in Trench L was built in the same phase as these walls.[32] With the aforementioned water spring in mind, it is quite clear that this construction was a necessary prerequisite for putting most of the Remete garden area to some structured use. Al-

[27] This was not recognised in Jeličić Radonić / Katić 2015, 33-36.
[28] Popović / Devlahović 2018, 386-388.
[29] Ibid., 386-387, Figs 12-14.
[30] This is contrary to the observations made by Popović / Devlahović 2018, 383, 388.
[31] Popović / Devlahović 2018, 391.
[32] Ibid.

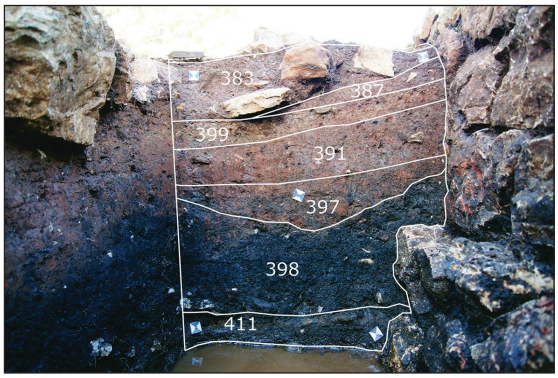

Fig. 11. *Northern section of trench R-Z*
(after Popović / Devlahović 2018, Fig. 14)

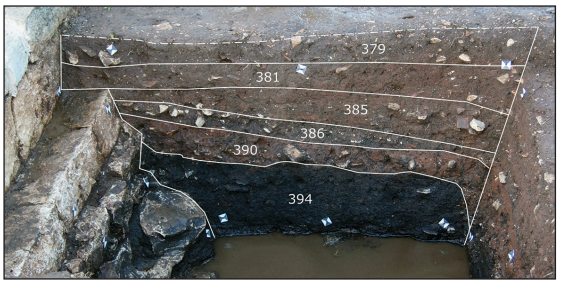

Fig. 12. *Northern section of trench R-I*
(after Popović / Devlahović 2018, Fig. 13)

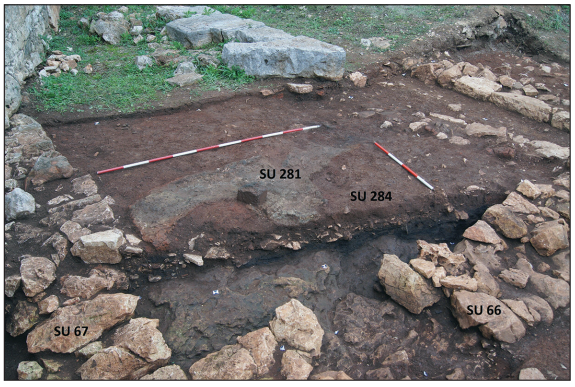

Fig. 13. *Remains of the pottery kiln in trench D2*
(MSG documentation)

though it would be far-fetched to propose a definite interpretation for the use of this whole area, the record of trench D2 points to the existence of a pottery kiln (SU 281: Fig. 13). Therefore the notion that this area of the town was used as a workshop is acceptable to a certain extent.

The built structures can help us understand the formation of the stratigraphic sequence here in only a limited way. What starts with the above-mentioned structures, ends with the construction of the fortification walls built with large rectangular stone blocks (Fig. 3, walls marked in red). The initial dating of this rampart into the middle of 4th century BC by Jeličić Radonić and Katić[33] was recently corrected by Popović and Devlahović, who have shown that its construction could not have occurred earlier than the period of the end of the 3rd / beginning of the 2nd century BC, based on stratigraphic evidence.[34]

Within this phase, only a relative distinction can be made in L'13, where the excavation provided us with data about a single event, i.e. the repairs made on the water intake with the associated layers (Fig. 14, B).

The same thing can be pointed out in trench D2, where at some point in time the pottery kiln is abandoned and demolished, and layers SU 282 and 274 are formed (Fig. 15).

At the same time, layers do not help much in the attempt to interpret the sequence in more detail with separate sub-phases. What is problematic here is the fact that vast majority of layers that are part of this phase of occupation in the excavated trenches contain more or less similar assemblages (in E: SU 16, 24, 26, 28 (Fig. 16); in L13: 462 (Fig. 14); in D2: 282, 284, 292 (Fig. 15); in R-Z: 391, 399 (Fig. 11); and in R-I: 386, 390 (Fig. 12). What has been found are mainly sherds of Greek casseroles, B type amphorae, plain ware and fine black glazed ware, so the whole sequence can only be roughly dated to second half of 4th – beginning of 3rd century BC. It is worthwhile mentioning, though, that fragments of roof tiles appear for the first time within the stratigraphic sequence in the layers belonging to the later stage of this phase (SU 399 in R-Z; 386 in R-I; 294; 297 and 298 in L1). This evidence also supports interpreting this phase as the first one in which solid structures were built.

It is also important to point out the fact that coins minted in the 4th Century BC appear for the first time within sequence in the layers of this phase (in D2, SU 284: Syracuse (405-367); Pharos 4th BC; in AIP Trench III: SU 1214, 1215

[33] Jeličić Radonić / Katić 2015, 45-69, 179
[34] Ibid., 33; Popović / Devlahović 2018, 391.

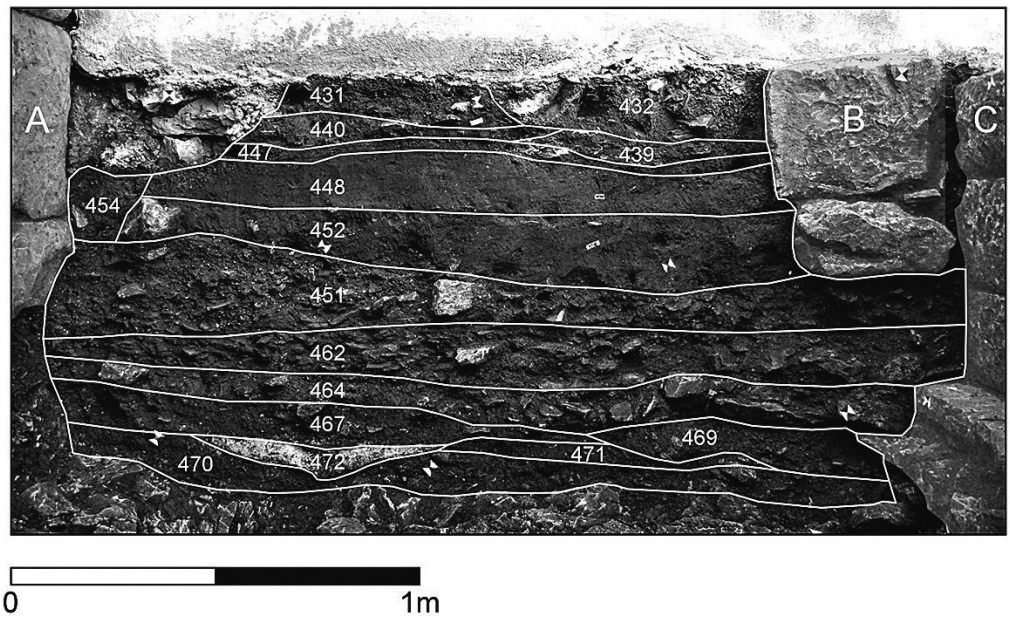

Fig. 14. *Western section of trench L13. A = Inner face of the south fortification wall, B = repairs of the water intake construction, C = water intake construction* (after Popović / Devlahović 2018, Fig. 17)

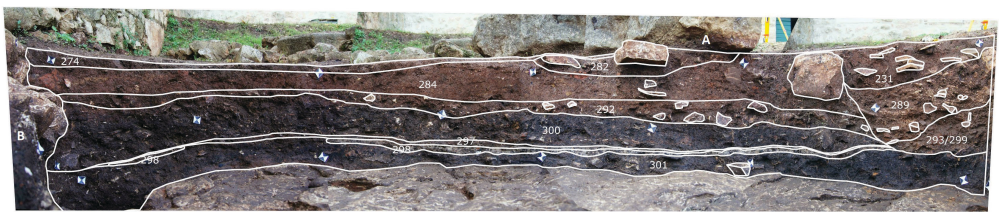

Fig. 15. *Western section of trench D2. A = Inner face of the south fortification wall, B = inner face of the wall 67* (after Popović / Devlahović 2018, Fig. 8, amended by BK and VB)

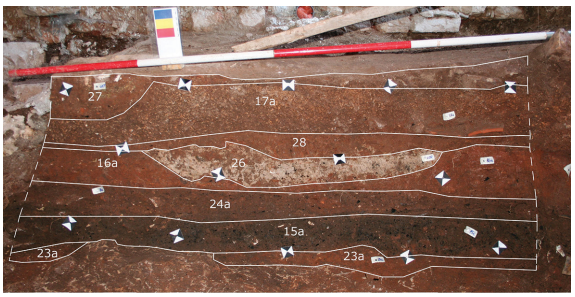

Fig. 16. *Eastern section of trench E* (MSG documentation)

1216: coins of Pharos, Phlius and Syracuse.[35] Subsequently, we find 4th century coins in the layers related to the construction of the rampart, but there they belong to an assemblage redeposited much later. All of this may indicate that coins began to be struck in Pharos in its second phase, i.e. after the first generation of settlers. This could be the archaeological evidence that dates the first Pharian coins to c. the mid-4th Century BC.

Concluding remarks

Here we have presented a case study that aims to contribute to the debate about the initial phases of Pharos. It is very important to resolve this debate based on properly presented archaeological evidence, especially because recent publications have generated a great deal of confusion, thus hindering an understanding of how Pharos was settled.

Whatever our analysis of current data has shown, one has to bear in mind that Greek Pha-

[35] Kirigin / Hayes / Leach 2002, 245, Tab. 1.

ros occupies an area of some 10 ha[36] that equals 100.000 m^2 and that the whole excavated area by all three teams covers only approximately some 1000 m^2, i.e. 1% of the total area of the site. If we accept Katić's statement by that the Illyrian settlement at the later site of Greek Pharos covered 3.7 ha (c 1/3rd of the size of Greek Pharos),[37] the excavated area is too small to yield reliable and conclusive information. It is also true that only some 100 m^2 were excavated according to modern standards and that all others were done in the old-style way. We think that the survey and the excavations that have been carried out thus far do not provide enough evidence that can clearly tell us how the Greek settlement was founded and what was in its place before the Parians arrived. The only way to find out is to conduct a geophysical survey as a precursor to targeted excavations.

In ending, we would like to thank the editors of *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* for inviting us to contribute to the volume that is dedicated to our dear friend and colleague Blagoje Govedarica who has for many years been most supportive and has always brought the good Bosnian mood into our lives. We also wish to thank the editors for their patience.

Acknowledgments

We are grateful to the following colleagues who have helped by reading, improving or illustrating our paper: archaeologists Andrea Devlahović and Paolo Visonà, and draftsmen Porin Kukuč and Zoran Podrug.

Sažetak

Početak Farosa – sadašnji arheološki dokazi

Grčki grad Faros, danas Stari Grad na otoku Hvaru, tokom posljednja tri desetljeća bio je predmetom povećanog interesa arheologa. Manja iskopavanja su tokom 1990-ih izvršili članovi tima projekta "Jadranski otoci". Najintenzivnija iskopavanja do sada je izveo Konzervatorski odjel u Splitu, a tokom posljednjeg desetljeća zaštitna iskopavanja na istom prostoru proveo je Muzej Staroga Grada. Publikacija rezultata triju spomenutih istraživanja stvorila je dosta nedoumica, pogotovo po pitanju interpretacije ranih faza života na lokalitetu, starijih od zidina građenih od pravilnih kamenih blokova. Interpretaciji Jasne Jeličić Radonić i Miroslava Katića (2015) nedavno je suprotstavljena bitno drugačija interpretacija od strane Sare Popović i Andree Devlahović (2018). Slijedom navedenog, ovaj rad ima za cilj raščistiti neke od postojećih dvojbi vezanih za ranije faze života na lokalitetu kroz interpretaciju depozicijskih procesa, utemeljenu na svim dostupnom arheološkim dokazima.

[36] Forenbaher et al. 1994, 16-28, Fig. 3; Kirigin 2006, 53-54, Fig. 42, a. b.

[37] Jeličić Radonić / Rauter Plančić 1995, 51; Katić 2000, 21.

Bibliography

Barbarić, V. 2010, Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007–2008., u: Ivčević, S. (ur.), Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 26, Zagreb / Split 2010, 157-173.

Barbir, J. 2014, Urbanistički razvoj Staroga grada, Prilozi povijesti otoka Hvara XII, 2014, 41-58.

Devlahović, A. (ed.) 2016, International scientific conference Pharos and Stari Grad Plain, Stari Grad 7 – 9 September 2016 (book of abstracts), Stari Grad 2016.

Čače, S. 1994, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 33 (20), Zadar 1994, 33-54.

Čavić, A. 2004, Stari Grad. Povijesni vodič, Stari Grad 2004.

Duboković Nadalini, N. 1960, Prilozi "Popisu spomenika otoka Hvara", Bilten Historijskog arhiva komune hvarske 2, 1960, 3-12.

Forenbaher, S. / Gaffney, V. / Hayes, J. / Kirigin, B. / Leach, P. / Kaiser, T. / Vujnović, N. 1994, Hvar / Vis / Palagruža 1992–1993, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 86, 1994, 13-52.

Gabričević, B. 1973, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 68, 1973, 147-167.

Gaffney, V. / Kirigin, B. / Petrić, M. / Vujnović, N. / Čače, S. 1997, The Adriatic Islands Project: Contact, commerce and colonisation 6000 BC – AD 600 Volume I. The Archaeological heritage of Hvar, Oxford. British Archaeological Reports International Series 660.

Gams, I. 1992, Sistemi prilagodvite dinarskega krasa na kmetijsko rabo tla, Geografski zbornik 31, 1992, 55-77.

Handberg, S. / Jakobsen, J. K. 2011, Greek or Indigenous? From Potsherd to Identity in Early Colonial Encounters. In: Gleba, M. / Horsnaes, H. W. (eds), Communicating Identity in Italic Iron Age Communities, Oxbow books, Oxford 2011, 175-194.

Jeličić Radonić, J. / Katić, M. 2015, Faros – osnivanje grčkog grada – I, Književni krug, Split 2015.

Jeličić Radonić, J. / Rauter Plančić, B. (eds) 1995, Pharos, antički Stari grad: u povodu 2380. obljetnice utemeljenja, Muzejsko galerijski centar (exhibition catalogue), Zagreb 1995.

Katić, M. 2000, Grčko-helenistička keramika Farosa, Master degree thesis, University of Zagreb (unpublished manuscript).

Kirigin, B. 2003, Pharos, an archaeological guide, Stari Grad 2003.

Kirigin, B. 2006, Pharos, the Parian Settlement in Dalmatia. A study of a Greek colony in the Adriatic, British Archaeological Reports International Series 1561, Archaeopress, Oxford 2006.

Kirigin, B. 2017, Pithoi from Pharos. In: Vujović, M. (ed.), Ante portam auream, studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović, Faculty of Philosophy, Beograd 2017, 53-68.

Kirigin, B. 2018a, Pharos, Greek amphorae and wine production. In: Katsonopoulou, D. (ed.), Paros and its colonies, Proceedings of the Fourth international conference on the archaeology of Paros and the Cyclades, Paroikia, Paros, 11-14 June 2015, Athens 2018, 377-395.

Kirigin, B. 2018b, Review of Jasna Jeličić Radonić and Miroslav Katić. Faros – osnivanje grčkog grada – I, (Pharos – the foundation of the ancient city – I), Journal of Greek archaeology 3, 2018, 477-482.

Kirigin, B. / Hayes, J. / Leach, P. 2002, Local pottery production at Pharos. In: Cambi, N. / Čače, S. / Kirigin, B. (eds), Greek influence along the East Adriatic Coast, Split 2002, 241-251.

Kirigin, B. / Kavur, B. / Blečić Kavur, M. in print, The face from the other side, Proceedings of the 3rd IARPotH conference in Kaštela, Croatia, 1st-4th June 2017.

Miše, M. / Serneels, V. / Matana, A. / Montanari, A. / Kirigin, B. 2019, Provenance studies of amphorae from the Greek colony Pharos on the island of Hvar, Croatia. In: Koeberl, C. / Bice, D. M. (eds), 250 Million Years of Earth History in Central Italy: Celebrating 25 Years of the Geological Observatory of Coldigioco, Geological Society of America Special Paper 542, 1–29.

Petrić, N. 1994, Nalazi apulske geometrijske keramike u srednjoj Dalmaciji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 87, 1994, 1-13.

Popović, S. 2010, Rezultati novih zaštitnih istraživanja u Starome Gradu na otoku Hvaru. In: Ivčević, S. (ed.), Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu: znanstveni skup, Vis, 13.-16. listopada 2009, Zagreb / Split 2010, 137-149.

Popović, S. / Devlahović, A. 2018, New answers to old problems: revitalizing questions about the location of Pharos and its city walls. In: Katsonopoulou, D. (ed.), Paros and its colonies, Proceedings of the Fourth international conferance on the archaeology of Paros and the Ciclades, Paroikia, Paros, 11-14 June 2015, Athens 2018, 377-395.

Popović, S. / Devlahović, A. / Kirigin, B. fortcoming, Nova datacija gradskih bedema Farosa. In: Balen, J. (ed.), Hvarski arhipelag i arheologija dalmatinskih otoka, znanstveni skup, Hvar 8.-11. 10. 2019.

Vlassopoulos, K. 2013, Greeks and Barbarians, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

Yntema, D. 2011, Archeology and the *origo* myths of the Greek apoikiai, Ancient West and East 10, 2011, 243-266.

Zuchtriegel, G. 2016, Colonisation and hybridity in *Herakleia* and its hinterland (southern Italy), 5th–3rd centuries BC, Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité 128-1, 2016, 2-23.

Zuchtriegel, G. 2017, Colonization and Subalternity in Classical Greece: Experience of the Nonelite Population, Cambridge University Press, Cambridge 2017.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 231-236
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.128

"Macedonian Amphoras" at Kale, Krševica Site – Another Evidence about Chronology of the Iron Age Settlement and Connections with the Hellenistic World

Petar Popović
Belgrade
Aca Đorđević
Belgrade

Abstract: Archaeological finds discovered in the course of the investigations at the site Kale near Krševica village confirmed the exceptional importance of that site. Large scale excavations conducted at the site from 2001 to 2018 revealed the remains of the settlement dating from the 4th – 3rd centuries BC. Settlement with the acropolis was at the dominant position in the vicinity of Južna Morava. From there it was easy to reach Macedonia and the Aegean via the passages along the Vardar river valley. Many discovered artifacts including metal objects, fragments of Greek painted pottery, large quantity of amphoras, which mainly originate from the vineyard regions around the towns of Thasos and Mende confirm the intensive relations between Krševica and the southeast Europe. For this occasion we selected from the various amphora types only few specimens, which differ from the older ones and are characterized by disk foot, ovoid or baggy body with rounded or angular shoulder, long, thin neck, flaring or projecting rim with sharp ridge well below, strap handles from shoulder to ridge. They are also known as "Macedonian amphora" type and they are related to the Hellenistic period. From the same period dates the remains of the large vaulted structure below the acropolis. Settlement at Krševica had been also known to the Celts. Many pits with large quantity of the Celtic finds were found at the acropolis. The material dates from the 2nd–1st centuries BC, from the time of clashes between the Celts and the Romans after the fall of Macedonia.

Key words: Kale-Krševica, Hellenistic period, Celts, Macedonian amphora

Rather small archaeological investigations have been conducted near the Krševica village in 1966 and the finds discovered on that occasion revealed that the site is of exceptional importance.[1] Larger scale excavations were resumed at Krševica at 2001 and continued for many years. Unfortunately further works were discontinued in 2018 because it was not possible to provide financial means to purchase private land where archaeological site at Krševica probably also extended. Archaeological investigations conducted so far revealed that there were significant remains of the settlement dating from the 4th – 3rd centuries BC. Excavations started at the plateau where the acropolis was located and due to strong erosion many archaeological finds found their way down the slope to the foothill. At the foothill have been discovered numerous architectural remains among other finds also large barrel vaulted structure used as the water cistern. (Fig. 1) These results were promptly published in scholarly literature and in 2012 National Museum in Belgrade organized the exhibition with catalogue where all essential data about investigations at Krševica were published.[2] Further investigations will depend also on the detailed analysis of the large quantity of discovered zoological material and large amount of various pottery vessels, metal objects and other artifacts.

[1] Mikulčić / Jovanović 1968, 355 ff.

[2] Popović 2012, 11 ff.

Settlement was at the dominant position in the vicinity of Južna Morava where from it was easy to reach Macedonia and the Aegean via the passages along the Vardar river valley, and it turned out that there were intensive relations between Krševica and the southeast Europe. It is confirmed by many finds arriving to the settlement at Krševica from the south including metal objects,[3] fragments of Greek painted pottery, large quantity of amphoras, which mainly originate from the vineyard regions like the towns of Thasos and Mende. (Fig. 2, 1-9) For this occasion we selected from the various amphora types only few specimens discovered during excavations at the foothill and at the acropolis and that date from the later settlement. These new type of amphoras differ from the old ones and are characterized by disk foot, ovoid or baggy body with rounded or angular shoulder, long, thin neck, flaring or projecting rim with sharp ridge well below, strap handles from shoulder to ridge. (Fig. 2, 10-14) They are related to the Hellenistic period[4] and they are also known as "Macedonian amphora" type.[5] These amphoras, from the chronological point of view, suggest that there was the late La Tène settlement at Krševica in the beginning of the 3rd century BC. It corresponds also with certain finds of painted vessels,[6] as well as the architectural finds from Krševica and from the same period dates the remains of the large vaulted structure at the foothill. As this site has been only partially explored so far, the conducted investigations could not provide all the information about the history of this settlement. It should be added that the settlement at Krševica had been also known to the Celts. Many pits with large quantity of the Celtic finds were found at the acropolis.[7] The material dates from the 2nd – 1st centuries BC, from the time of clashes between the Celts and the Romans after the fall of Macedonia.[8] (8)

This short text is dedicated to dear colleague and friend Blagoje Govedarica

[3] Popović 2017, 275 ff.
[4] Rotroff 2006, 86.
[5] Kotitsa 2007, 178.
[6] Popović 2016, 169 ff.
[7] Popović 2011, 151 ff.
[8] Popović / Vranić 2017, 89 ff.

Rezime

Nalazi "makedonskih amfora" na lokalitetu Kale – Krševica: još jedno svedočanstvo o hronološkom rasponu naselja i vezama s Makedonijom

Kod sela Krševica 1966. godine obavljena su manja arheološka istraživanja i tada otkriveni nalazi pokazali su da je lokalitet od izuzetnog značaja. Tek 2001. godine u Krševici nastavljena su veća istraživanja koja su trajala više godina. Nažalost dalji radovi su prekinuti 2018. godine zbog nemogućnosti da se finansijski obezbede privatne parcele na kojima se verovatno prostire arheološki lokalitet u Krševici. Zahvaljujući dosadašnjim radovima pokazalo se da se ovde nalaze značajni ostaci naselja iz IV–III veka pre n. e. Iskopavanja su započeta na platou uzvišenja gde se nalazila akropola, a pri padini, zbog velike erozije, veliki broj arheoloških nalaza našao je put do podnožja. U podnožju su otkriveni i brojni ostaci arhitekture, među ostalima velika bačvasta ili lučno nadsvođena građevina, kao cisterna puna vode. Ovi rezultati su brzo objavljeni u literaturi, a 2012. godine u Narodnom muzeju u Beogradu organizovana je izložba sa katalogom gde su objavljeni svi osnovni podaci istraživanja lokaliteta u Krševici. Nastavak istraživanja zavisiće i od detaljne analize velike količine otkrivenog zoološkog materijala, kao i velikog broja raznovrsnih keramičkih posuda, metala i svih ostalih nalaza.

Dominantno naselje nalazilo se u blizini Južne Morave, a prolazima duž Vardara lako se stizalo do Makedonije i Egeja, sa kojima su, kako se ispostavilo, postojale intenzivne veze. O tome svedoče mnogobrojni nalazi koji su stizali iz južnih krajeva do naselja u Krševici: metalni predmeti, fragmenti grčke slikane keramike, veliki broj amfora koje uglavnom potiču iz vinskih regiona kao što su gradovi Tasos i Mende. Za ovu priliku, od raznih amfora izdvajamo samo malobrojne primerke koji su otkriveni tokom istraživanja u podnožju i na akropoli, a pripadaju mlađem naselju. Ove nove amfore razlikuju se od starih amfora i karakterišu ih ravno dno, ovoidan ili vrećast trbuh sa zaobljenim ili uglastim ramenom, dugačak, tanak vrat, koso ili horizontalno razgrnut obod sa dosta nisko postavljenim istaknutim zadebljanjem, pljosnate drške od ramena do zadebljanja, koje odgovaraju helenističkom periodu, a nazvane su i "makedonska amfora". U hronološkom smislu ove amfore ukazuju na postojanje kasnolatenskog naselja na početku III veka pre n. e. To odgovara i nekim nalazima slikanih posuda iz Krševice, kao i arhitekture, a tom periodu bi pripadali i ostaci velike građevine sa lučnim svodom u

podnožju. Dosadašnja istraživanja nisu mogla da nam daju sve podatke o istoriji ovog naselja, ali ovaj arheološki lokalitet je samo delimično ispitan. Ovome treba dodati da je naselje u Krševici bilo poznato i Keltima. Na akropoli je otkriveno više jama sa mnogobrojnim keltskim nalazima iz II–I veka pre n. e., iz vremena sukoba Kelta sa Rimljanima posle pada Makedonije.

Nalazi "makedonskih amfora" na lokalitetu Kale-Krševica predstavljaju još jedno svedočanstvo o hronološkom rasponu naselja i vezama sa Makedonijom.

Bibliography

Kotitsas, Z. 2007, Aiginio, Pieria, pottery from the cemetery at the site "Melisia" (summary), u: Aiginio Pierias: Keramike apo to necrotapheio ste these Melissia, Sfakianakis, Thesaloniki 2007, 177-181.

Mikulčić, I. / Jovanović, M. 1968, Helenistički oppidum iz Krševice kod Vranja, Vranjski glasnik IV, 1968, 355-375.

Popović, P. 2011, Late Iron Age ritual pits from Kale-Krševica. In: The Eastern Kelts, The Comunities Between the Alps and the Black Sea, Institute for Mediteranean Heritage / Science and Research Centre Koper / University of Primorska / Department of Archaeology Faculty of Philosophy University of Belgrade, Koper / Beograd 2011, 151-162.

Popović, P. 2012, Central Balkans Between Greek and Celtic World. In: Central Balkans Between Greek and Celtic World Kale Krševica 2001–2011, National Museum Belgrade, Belgrade 2012, 11-52.

Popović, P. 2016, Painted Pottery from Kale-Krševica: Imported or Local Provenance? In: Traditions and Innovations Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods, IARPOTHP International Association for Research on Pottery of the Helenistic Period e.v., Wien 2016, 169-175.

Popović, P. 2017, Kale-Krševica: A selection of metallic finds from the acropolis, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 110-1, 2017, 275-280.

Popović, P. / Vranić, I. 2006, Ad Appian Ill. V. 14. In: Ante Portam Auream Studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović, University of Belgrade Faculty of Philosophy, Belgrade 2017, 89-95.

Rotroff, I. S. 2006, Hellenistic Pottery the Plain Wares, The Athenian Agora Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens vol. XXXIII, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 2006.

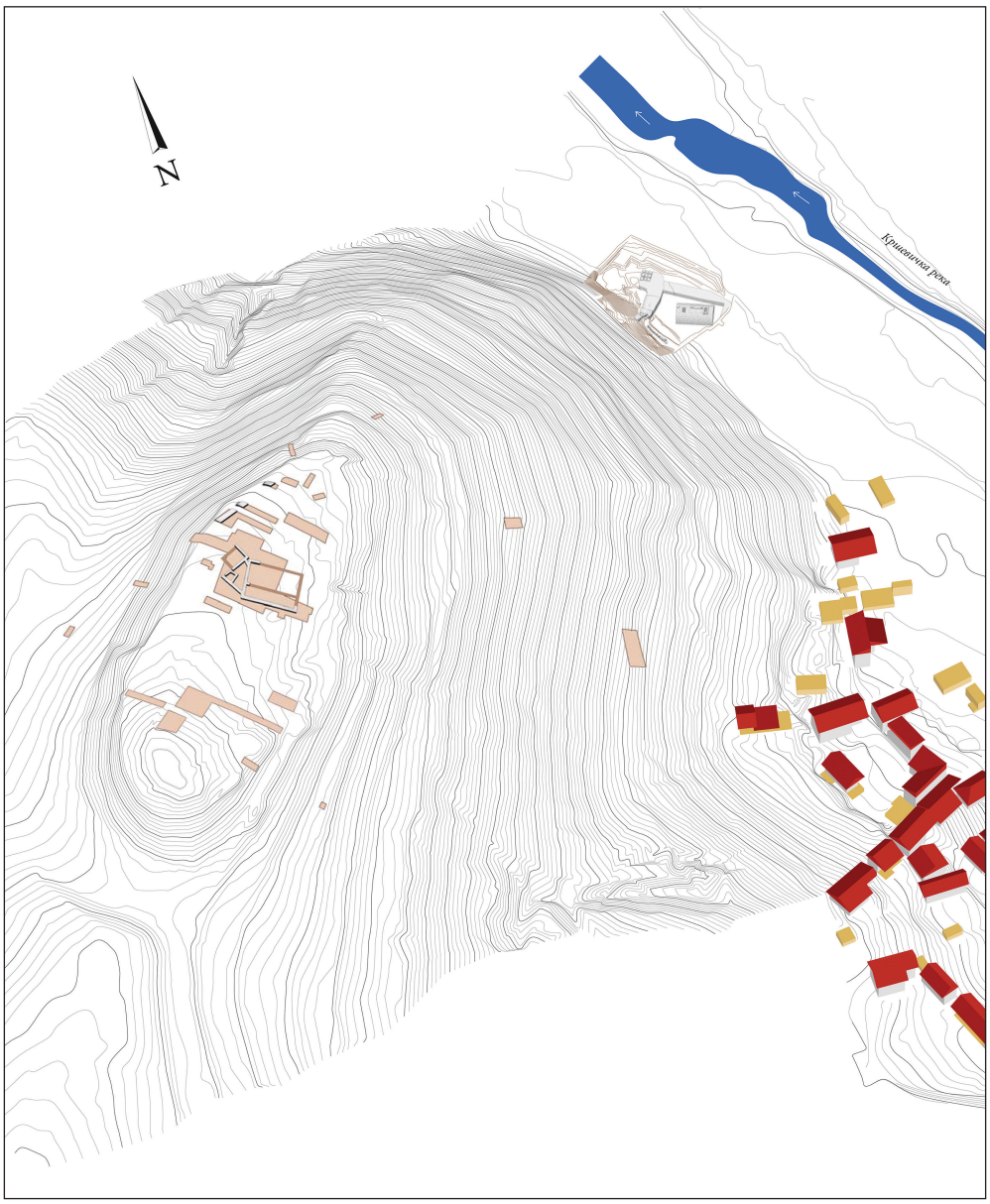

Fig. 1. *Kale-Krševica, situation 2011: 1. Acropolis; 2. Water complex with cistern; 3. Modern village Krševica* (authors of plan A. Subotić and A. Nikolić)

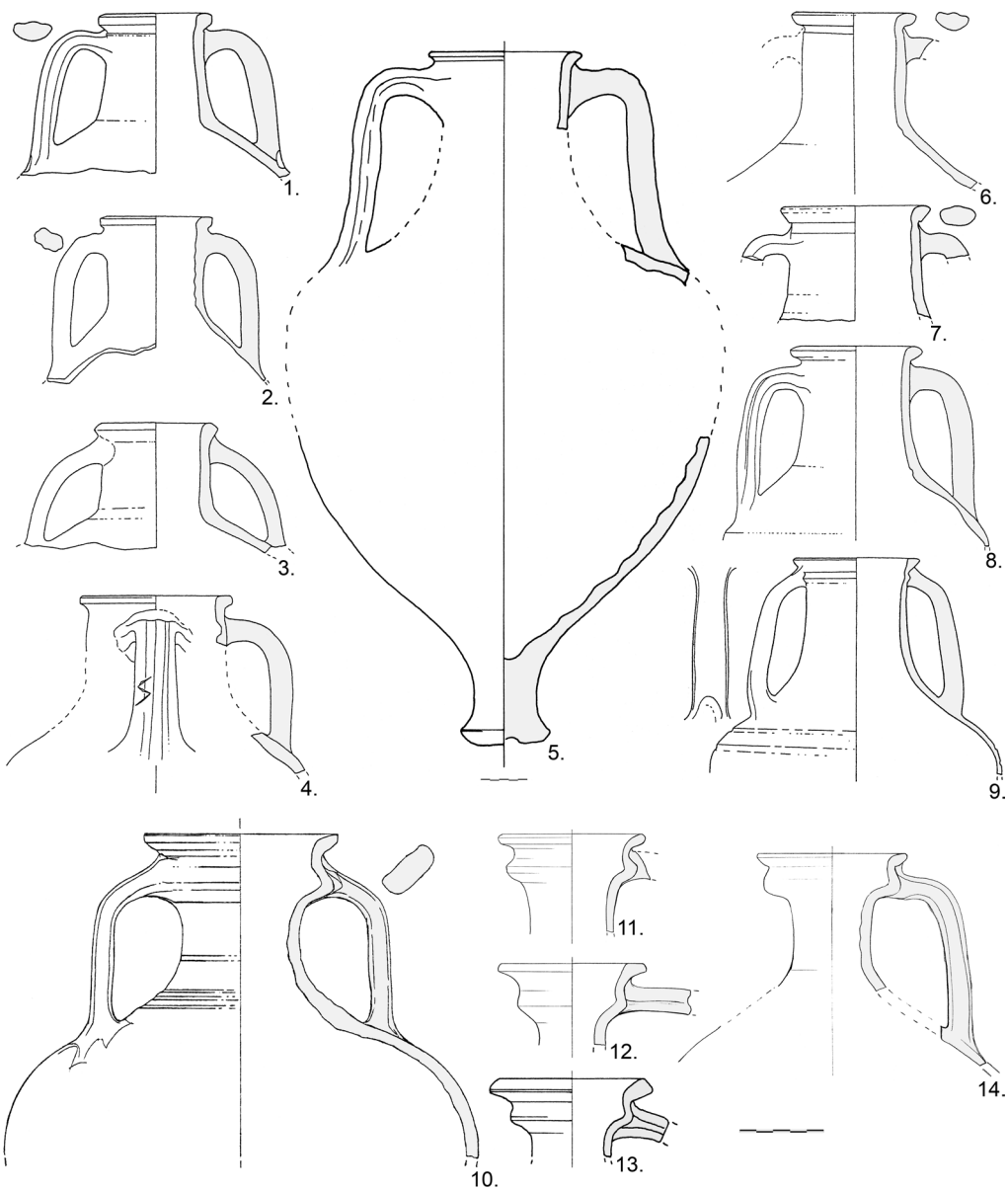

Fig. 2. *Amphoras from Krševica* (10-14 – "Macedonian amphora" type)
(Sketches: 1-9 – A. Kapuran; 10-14 – A. Đorđević)

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 237-248
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.129

Odrazi i posljedice Tiberijevog Panonskog rata na bosansku Posavinu

Amra Šačić Beća
Sarajevo

Abstract: In contemporary historiography, the term *Bellum Pannonicum* implies Tiberius's conquest of southeastern Pannonia, that is the area between the rivers Drava and Sava, the basin of the rivers Sana, Vrbas and Bosna to the south of the Sava River. This paper accepts the opinion of the contemporary historiography that Tiberius's war (*Bellum Pannonicum*) was waged for only 2 years – 12 and 11 BC. It accordingly takes into account the ethno-geographical understanding of Pannonia in the context of the territory of Bosnia and Herzegovina. The paper particularly focuses on the Breuci and Osseriates as two indigenous communities who populated the majority of Bosnian Posavina. By analyzing the texts of Greco-Roman authors, the paper presents the motives and causes of Tiberius's Pannonian war. The paper aims to present an overview of the military conquest and point out the consequences of Tiberius's military campaign in Bosnian Posavina.

Key words: Pannonia, Posavina, Sava, Augustus, Tiberius, *Bellum Pannonicum*, Breuci, Osseriates, northern Bosnia, Greco-Roman authors, Agrippa, ethnography.

Pannoniorum gentes, qua[s a]nte me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Ti(berium) [Ne]ronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani su[bie]ci protulique fines Illyrici ad r[i]pam fluminis Dan[u]i.
Podvrgnuo sam rimskoj vlasti, preko Tiberija Nerona koji je tada bio moj posinak i legat, određene panonske narode do kojih nije došla rimska vojska prije moje vladavine, te tako proširio granicu Ilirika sve do Dunava.
Res gestae divi Augusti, 30, 1.

Za razliku od Oktavijanove kampanje (35–33. god. pr. n. e.) i Velikog ilirskog ustanka (6–9. god.), *Bellum Pannonicum* (kako izvori nazivaju Tiberijev pohod iz 12. i 11. god. pr. n. e.) bio je na marginama interesa, kako grčko-rimskih pisaca, tako i savremenih autora. U trenutku nastanka ovog rada nije napisana niti jedna monografija na ovu temu. Ipak, treba naglasiti da se u radovima savremenih autora kao što su A. Domić Kunić, P. Kovács, D. Džino i S. Mesihović primijeti tendencija k popularizaciji ove teme u historijskoj nauci.[1] Međutim, u kontekstu bosanskohercegovačkog prostora, ova tema je izuzetno važna jer je riječ o vojnom pohodu nakon kojeg su pod rimsku vlast došli oni dijelovi teritorija gdje će za nekoliko decenija biti nukleus Velikog ilirskog ustanka.

Malobrojni naučnici koji su se u okviru svojih istraživanja bavili problematikom Tiberijevog pohoda iz 12. i 11. god. pr. n. e. smatraju da je razlog što se antički pisci ignorantski odnose prema tom ključnom događaju u osvajanju Panonije zapravo taj što Tiberije nije bio omiljen kod senatorske klase. To je društveni sloj iz koje su u najvećem broju potjecali rimski historičari.[2] Tiberijev pohod je samo usput spomenut u radovima Veleja Paterkula, Svetonija, Diona Kasija, Frontina, Livija, Flora, Festa, Eutropija, te je nje-

[1] Domić Kunić 2003, 240-245; 2006, 59-164; 2012, 29-71; Džino 2010, 117-137; 2012, 462-479; Džino / Domić Kunić 2012, 93-117; 2013, 164-170; Kovács 2014, 40-58; Mesihović 2014, 21-23; Mesihović / Šačić 2015, 197-207.
[2] Domić Kunić 2006, 115.

gov spomen uklesan na natpisu Augustovih *Res gestae*.[3] Ne treba također zaboraviti da je većina navedenih djela koja se odnose na događaje iz 12. i 11. god. pr. n. e. nastala nekoliko stoljeća nakon što je Panonija osvojena, što dodatno otežava izučavanje ovog pitanja.

Etno-geografsko poimanje Panonije u kontekstu bosanskohercegovačkog teritorija

Sudeći prema podacima koje su ostavili historičari iz rimskog principata, panonski dio današnje Bosne i Hercegovine obuhvatao je dolinu rijeke Save i južne teritorije koje su gravitirale prema Posavini. U pitanju je prostor u dolinama Sane, Japre, Vrbasa i donjeg toka Bosne. Strabon kao južnu granicu Panonije označava Dinaride, što se ne poklapa u potpunosti s podacima koje su ostavili Plinije Stariji, Ptolemej Klaudije i Dion Kasije.[4] Naime, savremenik Augustovih osvajanja Panonije, Strabon, na dva mjesta u svom djelu *Geographica* upućuje na to da se panonskim treba smatrati prostor do sjevernih obronaka bosanskih planina Grmeča, Manjače, Čemernice, Uzlomca, Borja, Ozrena, Konjuha i Javornika.[5] To se može zaključiti iz sljedećeg odlomka: *Panonski narodi su: Breuci, Andizeti, Ditioni, Piruste, Mezeji, Desitijati čiji je vođa Baton, i druga manja plemena manje važna koja se pružaju sve do Dalmacije i, kako se ide na jug, skoro sve do zemlje Ardijejaca. Čitava planinska zemlja koja se pruža duž Panonije od krajnjeg kuta Jadrana sve do Rizonskog zaljeva i zemlja Ardijejaca su ilirske i nalaze se između mora i panonskih zajednica.*[6] U ovom odlomku, pored toga što nabraja panonske narode/zajednice, Strabon jasno naglašava da panonski narodi na jugu žive u "planinskoj zemlji". Jedini prostor koji odgovara ovom opisu jeste prostor ranije spomenutih bosanskih planina. Čitajući dalje Strabonov tekst, čitatelj dobija precizniju sliku jer Strabon kaže: *Čitava zemlja smještena iznad (obale) je planinska, hladna i podložna snijegu, osobito sjeverni dio, tako da ondje vlada oskudica vinove loze ne samo na visinama nego i u ravnici. To su planinske udoline koje zauzimaju Panonci. Na jugu oni se pružaju sve do zemlje Dalmata i Ardijejaca, na sjeveru završavaju kod Istera, dok na istoku graniče sa zemljom Skordiska, to jest sa zemljom koja se pruža duž planina Makedonaca i Tračana.*[7] Imajući u vidu da je Slavonija dominantno ravničarska regija, planinski dio Panonije je opravdano tražiti u dolinama Sane, Japre, Vrbasa i donjeg toka Bosne koje se nalaze u neposrednoj blizini planina kao što su Grmeč, Manjača, Čemernica, Ozren itd. S druge strane, za Plinija Starijeg, Ptolemeja Klaudija i Diona Kasija pitanje Panonije nije etno-geografsko već administrativno.[8] To je važna činjenica jer oni svoje mišljenje formiraju na osnovu administrativnog uređenja koje se ne mora poklapati s etno-geografskim podacima koje daje Strabon. Administrativno uređenje kojim se vode Plinije Stariji, Ptolemej Klaudije i Dion Kasije je nekoliko decenija mlađe u odnosu na stanje na terenu koje su Rimljani zatekli u *Bellum Pannonicum*.

Međutim, ono o čemu nema dileme kada je riječ o svjedočenju grčko-rimskih pisanih izvora jeste da je dolina rijeke Save pripadala etno-geografskoj, a kasnije administrativnoj oblasti Panoniji.[9] S tim u vezi treba istaći da se na osnovu etnografske analize i arheološkog materijala može se zaključiti da su na prostoru bosanske Posavine

[3] *Dio. LIV, XXVIII*, 1-2; *Dio. XXI*, 2-4; *Dio. XXXIV*, 3-4; *Dio. XXXVI*, 2; *Dio. LV*, 2, 4; *Vell. II, XXXIX*, 3; *Vell. II, XCVI*, 2 -3; *Suet. Aug., XX*; *Suet. Aug., XXI*; *Suet. Tib., IX*; *Suet. Tib., XIV*; *Front. II*. 1, 5; *Liv*, 141; *Flor. II*, 24; *Fest, Brev.*, 7; *Eutrop., Brev.*, 7. 9; *Res gestae divi Augusti*, 30, 1.

[4] *Strab. VII, V*, 3; *Plin. III*, 147, 148; *Ptol. II, XIV*, 2; *Dio. XLIX, XXXVI*, 2.

[5] Šačić 2016, 442.

[6] *Strab. VII, V*, 3.

[7] Ibid., 10.

[8] Džino smatra da je moguće da je Strabonovo navođenje panonskih zajednica refleksija etnografskih percepcija i političke slike kakvu su Rimljani imali u vrijeme Batonovog ustanka (6–9. god.) ili malo prije tog događaja (Džino 2012, 466). Ova teorija ima određenu naučnu težinu budući da je Strabon zaista u pasusu u kome nabraja panonske narode spomenuo Batona, vođu Dezidijata (*Strab. VII, V*, 3). Međutim, nije nemoguće da je Strabon spomenuo Batona samo kao neku općepoznatu činjenicu koja bi njegov tekst približila čitatelju.

[9] *Druge rijeke vrijedne spomena su Kolapis, koja kod Siscije utječe u Savu s dva toka i ondje čini otok koji zovu Segestika, druga rijeka je Bakuntij, koja u Savu utječe kod naselja Sirmija, gdje su narodi (civitas) Sirmiji i Amantini. Slijedi Taurun udaljen 45 milja, gdje se Dunav miješa sa Savom, iznad tog područja utječu Valdas i Urpan, i sami ne baš neznatni* (*Plin. III*, 148). *Panonci su opkoljeni dvjema silovitim rijekama Dravom i Savom* (*Flor. II*, 24); *Panonija (...) je omeđena dvjema prilično brzim rijekama, Dravom i Savom* (*Isid. Etymolg, XIV*, 16).

živjele zajednice koje su kulturno i etnički bile srodne sa zajednicama iz Podravine i Slavonije, a koje su Rimljani okarakterisali kao Panone.[10] Naime, određene kulturne sličnosti tih zajednica kod antičkih etnografa su utjecale na to da ih s pravom posmatraju kao posebnu etničku skupinu pod regionalnim imenom Panona.

Izvjesno je da se autohtone zajednice koje su naseljavale prostor današnje Bosne i Hercegovine u ranom principatu mogu podijeliti u dvije osnovne skupine: panonsku i ilirsko-dalmatinsku. Ovakva podjela je rezultat rimske percepcije ovog prostora. Među panonske zajednice koje su naseljavale bosanskohercegovački prostor u prvom redu ubrajaju se zajednice iz doline Save – Kolapijani, Oserijati i Breuci. Također, postoji opravdana pretpostavka da su i Mezeji, iako administrativno povezani s Dalmacijom, bili Panoni.[11] Najveći dio bosanske Posavine su naseljavali Oserijati i Breuci pa se može reći da su ta dva naroda bili glavni nosioci pretpostavljenog panonskog identiteta na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

Breuci su na sjeveru kontrolisali značajan dio bosanske Posavine. Sačuvana su dva pisana izvora omogućavaju tako preciznu lokaciju. U ovom slučaju treba krenuti od mlađeg izvora, odnosno Ptolemeja Klaudija. Prema podacima koje navodi ovaj izvor, Breuci se svrstavaju u zajednice Donje Panonije (Panonije Inferior). Ovaj izvor navodi da ta autohtona zajednica živi u zapadnom dijelu Panonije Inferior ispod Andizeta.[12] Ptolemej zajednice iz Panonije Inferior nabraja od sjeverozapada prema jugozapadu, te se jasno može zaključiti da su Breuci živjeli na jugozapadu Donje Panonije (Panonije Inferior).[13] Stariji izvor, Plinije Stariji, Breuke ubraja u jedan od dva najznačajnija naroda u Posavini jer kaže: ...*Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. To su glavni narodi*.[14] Pojam "glavni" za Plinija je najvjerovatnije označavao demografsku dominaciju. Naravno, Plinije Stariji potencira breučki značaj u Posavini, između ostalog i zbog njihove uloge u *Bellum Pannonicum*. Ovaj izvor jasno sugeriše da Breuke treba tražiti u istočnom dijelu južne Panonije.[15] Naime, Plinije svoj opis hidrografske mreže i nabrajanje etničkih zajednica duž glavnih panonskih rijeka započinje od zapada ka istoku, pa shodno tome ovaj izvor jasno ukazuje da su Kolapijani kontrolisali zapadni tok rijeke Save, a Breuci istočni.[16] Između Breuka i Kolapijana bosansku Posavinu su naseljavali Oserijati. Takav geografski položaj

[10] Čović 1976, 169; Domić Kunić 2006, 64-65; Dizdar 2012, 117-125; Kovács 2014, 8-9.

[11] *Strab. VII, V*, 3; *Plin. III*, 142; *Ptol. II, XVI*, 5; *Dio. LV, XXXII*, 4; Marić 1964, 58-62; Wilkes 1969, 167-171; Čović 1976, 170-173; Bojanovski 1988, 267-269; Šašel Kos 2005, 376-377; Domić Kunić 2006, 81-82; 2012, 36; Džino / Domić Kunić 2013, 63-64; Kovács 2014, 47; Šačić 2016, 161-166.

[12] *Čitavu tu provinciju drže na sjeverozapadu Amantini, ispod njih Herkunijati, zatim Andizeti, pa Breuci. Na sjeveroistoku su Eravisci, a na jugu Skordisci* (*Ptol. II, XV*, 2). Za razumijevanje geografskog položaja Breuka važno je objasniti i geografski položaj Andizeta koji su prema Ptolemeju živjeli sjeverno od Breuka. Naime, Andizeti su panonska zajednica koja se locira u donjem toku rijeke Drave. Njihovo sjedište je bila Mursa (današnji Osijek) (Kos / Šašel Kos 1995, 288; Zaninović 2003, 444; Domić Kunić 2003, 271; 2006, 72; Dizdar 2012, 119).

[13] Šačić 2016, 238.

[14] *Drava teče kroz zemlju Sereta, Serapila, Jasa i Andizeta, Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. To su glavni narodi. Osim njih, tu su Arvijati, Azali, Amantini, Belgiti, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varcijani, Klaudijska gora kojoj su sprijeda Skordisci a odzada su Taurisci* (*Plin. III*, 147-148). Domić Kunić smatra da popis etničkih zajednica duž Drave i Save potječe iz vremena kad je Tiberije u *Bellum Pannonicum* pokorio Andizete i Breuke na donjim tokovima tih dviju rijeka. Drugi dio Plinijevog citata koji se odnosi na popis zajednica koje Plinije nabraja abecednim redom po Domić Kunić je preuzet iz nekog službenog dokumenta sastavljenog u vrijeme kad je već cijela Panonija (i njen današnji mađarski dio) bila unutar rimskog imperija (Domić Kunić 2004, 165). Ovakva analiza Plinijevog teksta je prihvatljiva jer ne treba odbaciti mogućnost da su nakon *Bellum Pannonicum* i *Bellum Batonianum* u Panoniji formirane nove zajednice, odnosno peregrinske civitates u skladu s rimskim administrativnim potrebama. Takve zajednice mogle su nastati izdvajanjem manjih zajednica iz već postojećeg breučkog korpusa.

[15] Grbić navodi da se zahvaljujući epigrafskim svjedočanstvima može zaključiti da je njihova teritorija izlazila čak na Dunavsku obalu. Prema njenom mišljenju, zapadna i istočna granica teritorije Breuka može se odrediti na osnovu nalaza četiri vojničke diplome dodijeljene članovima tog naroda, a koji su se nakon otpusta vratili u svoju civitas. Riječ je o diplomama iz okoline Slavonskog Broda, Vukovara i Negoslavaca (*AE* 1989, 626; *AE* 1997, 1273; *CIL XVI*, 17). U skladu s tim, Grbić smatra da je čitavo područje oko Vinkovaca (*Cibalae*) i Vukovara pripadalo Breucima (Grbić 2014, 196). Međutim, iako su vojne diplome izuzetno važan historijski izvor, one se ne mogu smatrati referentnom tačkom za definiranje teritorija, budući da je riječ o arheološkom materijalu koji obično nije pronađen *in situ* i često je toj vrsti nalaza potrebno precizirati kontekst pronalaska. Ono što se sa sigurnošću može reći za teritoriju spomenute autohtone zajednice jeste činjenica da je riječ o prostoru bosanske i hrvatske istočne Posavine/Slavonije.

[16] Šačić 2016, 237.

Oserijata potvrđuje Alföldyjeva rekonstrukcija solinskog natpisa prema kojoj je rijeka *Bathinus* bila granica između Oserijata i Breuka.[17] Također, Oserijati su za razliku od Breuka u drugom stoljeću nove ere administrativno pripali Gornjoj Panoniji (*Pannonia Superior*), što opet potvrđuje činjenicu da su bili zapadni susjedi Breuka.

Klaudije Ptolemej Oserijate definira kao narod koji živi "ispod Jasa", što svakako implicira da su naseljavali bosansku Posavinu, jer su Jasi naseljavali dolinu Drave.[18] Svakako ne treba odbaciti mogućnost da je teritorija Oserijata prelazila i na prostor hrvatske Posavine. Za razliku od Breuka, koji su na sjeveroistoku graničili s keltskim zajednicama, Oserijati su sudeći po svjedočenjima Plinija Starijeg i Ptolemeja Klaudija bili okruženi panonskim indigenim zajednicama. Stoga se u savremenoj nauci javlja teza da je relativna oserijatska izoliranost od keltskog svijeta ostavila mogućnost Rimljanima da manipulišu tim južnopanonskim zajednicama zavisno od svojih administrativno-pravnih potreba.[19] To znači da civitas Oserijata o kojoj pišu autori iz perioda principata u etnografskom smislu nije identična predrimskoj zajednici. Naime, u razdoblju ranog principata bosansku Posavinu od Kozare do Motajice po svemu sudeći naseljavalo je više srodnih južnopanonskih zajednica. U periodu prije i za vrijeme trajanja *Bellum Pannonicum* te zajednice iz bosanske Posavine vjerovatno nisu imale razvijen uslovno rečeno etno-kulturni identitet koji bi bio istovjetan peregrinskoj zajednici (*civitas*) Oserijatâ čije ime je poznato iz rimskih izvora.[20] Vjerovatno je i ime peregrinske zajednice nastalo iz administrativnih potreba Rima nakon Panonskog rata (*Bellum Pannonicum*) ili Batonovog ustanka (*Bellum Batonianum*).[21] Budući da se ne spominju u izvorima kao akteri Panonskog niti Batonovog rata, po svemu sudeći su u tim rimsko-panonskim sukobima Oserijati bili dio breučkog saveza.

Povodi i uzroci za *Bellum Pannonicum*

Povode i uzroke pobuna Panona koje su dovele do *Bellum Pannonicum* treba tražiti u posljedicama Oktavijanove kampanje 35–33. god. pr. n. e. u Iliriku. Jedan od najznačajnijih Oktavijanovih vojnih uspjeha u spomenutoj kampanji bio je osvajanje Segestike. U nauci još uvijek postoje dileme da li su Segestinci Kolapijani ili je riječ o nekoj posebnoj zajednici.[22] Apijan također spominje da je Oktavijan u prvoj fazi Ilirskih ratova, nakon što je pobijedio Segestike i Japode, pobijedio i Panone (koje on pogrešno naziva Peoncima).[23] Tada je vjerovatno pod rimsku vlast došao dio toka rijeke Save na tlu današnje sjeverozapadne Bosne i Hercegovine koji su kontrolisali pobijeđeni Panoni (Kolapijani). Prema Apijanu, Oktavijan je u Segestici utemeljio svoj štab i počeo graditi flotu koja mu je trebala poslužiti za ratove protiv Dačana i Bastarna.[24] Sve ukazuje na to da je Oktavijan dobro procijenio važnost strateškog položaja koji je imala Segestika (Siscija) za širenje rimske vlasti u Panoniji. Rijeka Sava se u antici mogla preći samo na četiri mjesta, od čega su dva prelaza bila na prostoru današnje bosanske Posavine tj. kod Bosanske Gradiške i Bosanskog/Slavonskog Broda.[25] Ta prirodna pogodnost, koja je olakšavala kopneni saobraćaj, bila je iskorištena već u predrimsko vrijeme i to je svakako bio jedan od razloga zbog kojeg su Rimljani ovaj prostor smatrali strateški važnim. Pored toga, Oktavijan je uvidio da je rijeka Sava plovna, te da predstavlja važnu komunikaciju koju je bilo neophodno kontrolisati kako bi se zaštitile novoosvojene teritorije. To je bio prvi korak u rimskom osvajanju bosanske Posavine.

[17] *AE* 2006, 1004 = *CIL III*, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = *CIL III*, 10156b = *CIL XVII* / 4 (p. 130-122), Tab. III-IV (= III 3201, 10159 cf. p. 2328[19]) = *ILJug I*, 263; Alföldy 1965, 108-112; Schmid 2006, 423-440; Kolb 2014, 650-651.

[18] *Ptol. II, XIV*, 2; Jasi su panonski narod čija se teritorija prostirala od V araždinskih Toplica do požeškog bazena (Schejbal 2004, 104).

[19] Šačić Beća 2017, 112.

[20] Ibid.

[21] Bojanovski smatra da je riječ Oserijat (*Oseriates*) latinske jezičke tvorbe (Bojanovski 1988, 335). Međutim nije isključeno da su Rimljani peregrinskoj zajednici Oserijata ime mogli dati po nekom lokalnom toponimu ili hidronimu. Tako se njihovo ime danas može povezati s rijekom Usorom. Pored toga svakako je moguće da je oserijatska peregrinska zajednica (*civitas*) dobila ime prema jednoj od zajednica koje su činile tu peregrinsku zajednicu, a s kojom su Rimljani najprije stupili u kontakt ili ostvarili primirje, kao u slučaju plemena *Graikoi* po kojima su prozvali sve Helene (Šačić Beća 2017, 112-113).

[22] Lolić 2003, 133; Domić Kunić, 2012, 31-39; Šašel Kos, 2005, 441; Radman-Livaja, 2007, 167; Džino 2010, 102; Dizdar 2012, 159.

[23] *App. XIV*, 42; Šašel Kos 2005, 383-384.

[24] *App. XXII*, 65-66.

[25] Durman 1992, 120; Domić Kunić 2015.

Hronološki posmatrano, nakon Oktavijanovog Ilirskog rata, Panonija i Panoni se gotovo dvije decenije uopće ne pojavljuju u rimskim izvorima. Na historijsku scenu Rima Panoni se vraćaju 16. god. pr. n. e. kada su zajedno s Noričanima opustošili Istru. Dion navodi da je tada Panone pobijedio namjesnik provincije Ilirk Publije Silije Nerva (*Publius Silius Nerva*).[26] U izvorima su poprilično zanemareni ratni uspjesi Publija Silija Nerve, jer su historičari pridavali veću pažnju Tiberijevim i Druzovim postignućima u Retiji i Vindelikiji.[27] Panonci su bili primorani da prihvate uslove mira koje su nametnuli Rimljani nakon što su ih Silije i njegovi legati porazili. Dion, kao glavni izvor za ove događaje, ne precizira koji Panoni su napali Istru, ali se može pretpostaviti da su u pitanju one panonske zajednice koje je Oktavijan pobijedio 35/34. god. pr. n. e. Hrvatski naučnici Domić Kunić i Zaninović smatraju da su to najvjerovatnije bili Kolapijani.[28] Nakon pobjede nad Panonima mladi Tiberije vodio kaznenu kampanju protiv Skordiska.[29] Ti sukobi Rima i Skordiska se datiraju u 15. ili 14. god. pr. n. e.[30] Skordisci su poraženi pa se od tog vremena taj veliki keltski narod u izvorima pojavljuje kao rimski saveznik u borbama protiv Panona.

Do nove pobune Panona dolazi 14. god. pr. n. e.[31] To je bio povod za veliki vojni pohod koji je rezultirao rimskim osvajanjem između ostalog i bosanske Posavine. Stvarni uzrok za rimski pohod na Posavinu treba tražiti u promjeni Augustove carske politike. Naime, August je želio proširiti rimske granice do Dunava i time stvoriti prirodnu granicu prema germanskim zajednicama. To je iziskivalo konačno rješenje "panonskog pitanja".

Tiberijev Panonski rat (*Bellum Pannonicum*) i bosanska Posavina

Velej Paterkul navodi da je *Bellum Pannonicum* započeo Agripa, a nakon Agripine smrti komandu je preuzeo Tiberije.[32] Pored Veleja, kao poseban osvajački pohod, *Bellum Pannonicum* označava i Svetonije u Tiberijevoj biografiji.[33] S druge strane, Dion Kasije događaje iz Panonije prikazao je kao smirivanje niza pobuna, pa u slučaju da se ne uradi komparacija s drugim izvorima, mogao bi se steći dojam da to nije bio rat, već gušenje lokalnih nereda.[34] Podaci o Panonskom ratu ubrajaju se u skupinu događaja koje Kasije Dion u svom narativu svjesno sažima jer se ne odnose direktno na grad Rim. Sukobe Rima s autohtonim stanovništvom tumači kao pobune jer su vjerovatno tako bile okarakterisane u izvorima koje on koristi. Ipak treba imati u vidu da su narodi koji su živjeli u bosanskoj Posavini (Oserijati i Breuci) možda bili u savezništvu s Rimom, ali su još uvijek bili neovisni. Moguće je da je došlo do kršenja prethodno zaključenih savezništava s Rimom, što je vjerovatno bio razlog zašto Dion Kasije, odnosno njegov izvor, te događaje vidi kao seriju pobuna te stoga *Bellum Pannonicum* ne opisuje kao osvajački pohod.[35] Ne treba zaboraviti da je u rimskoj historiografiji postojala negativna i iskrivljena slika o Tiberiju kao Augustovom nasljedniku i vojskovođi što je rezul-

[26] *Dio. LIV, XX*, 1-3.
[27] Domić Kunić 2003, 239.
[28] Domić Kunić 2006, 239; Zaninović 2015, 434.
[29] *Vell. II, XXXIX*, 2; Pseudo-Dionysius 55-56; Mócsy 1974, 34; Nagy 1991, 71-73; Kovács 2017, 109; Šašel Kos 2017, 148-150.
[30] U literaturi postoje različite datacije. Tako Dušanić rimsku pobjedu nad Skordiscima datira u 15. god. pr. n. e., dok Kovács i Šašel Kos tu kampanju smještaju u 14. god. pr. n. e. (Dušanić 2008, 115; Kovács 2014, 27; Šašel Kos 2017, 150). Međutim, jedino što je izvjesno u kontekstu ovog problema jeste da su Skordisci pobijeđeni poslije 16. godine. Arheološkim istraživanjima na lokalitetu Gomolava kod Hrtkovaca (u blizini Rume u Srijemskom okrugu) konstatirano je postojanje paljevine koja bi se možda mogla dovesti u vezu s Tiberijevom kampanjom protiv Skordiska (Brukner / Dautova-Ruševljan / Milošević 1987, 13).
[31] *Dio. LIV, XXIV*, 3.
[32] *Uskoro potom (sc. nakon Agripine smrti) panonski je rat, koji je bio počeo Agripa za konzulovanja tvojega djeda, Marka Vinicija, poveo Neron, rat koji je bio dovoljno važan i strašan i zbog svoje blizine i prijetnje Italiji. Na drugome ću mjestu opisati narode Panonaca i plemena Delmata, smještaj njihove zemlje i njenih rijeka, broj i raspored njihovih snaga i mnoge slavne pobjede koje je tijekom toga rata izvojevao ovaj veliki zapovjednik. Moj sadašnji rad mora se držati zacrtanoga. Stekavši tu pobjedu, Neron je proslavio ovaciju. (...)* (*Vell. II, XXXIX*, 3)
[33] *Kasnije je vodio rat protiv Retije i Vindelikije, zatim protiv Panonije i napokon protiv Germanije. U ratu protiv Retije i Vindelikije pokorio je alpska plemena, u panonskom ratu Breuke i Dalmate (...) Zbog tih zasluga proslavio je mali trijumf i ušao u grad na kolima, pošto je prije toga, kako neki pišu, bio počašćen trijumfalnim odličjima, a to je bila nova vrsta počasti koja još nikome nije bila dodijeljena* (*Sut. Tib. IX*, 2).
[34] *Dio. LIV, XXXVIII*, 1-2; *Dio, LIV, XXXVI*, 3-4.
[35] Džino 2012, 467; Džino / Domić Kunić 2013, 163.

tiralo prešućivanjem i umanjivanjem njegovih zasluga u osvajanju novih teritorija.[36] Negativan odnos prema Tiberiju u rimskoj historiografiji treba posmatrati kroz prizmu njegovog odnosa s Augustom, koji je i sam umanjivao Tiberijeve uspjehe u Panoniji. To se može vidjeti na osnovu toga što mu je August uskratio trijumf, iako ga je senat bio izglasao.[37] Nažalost, nikada nije napisano ili pronađeno djelo Veleja Paterkula u kome je on najavio da će opisati Tiberijevo osvajanje Panonije. Slika o Tiberiju i *Bellum Pannonicum* bi tim djelom sigurno bila upotpunjena, iako bi i Velejev opis bio ispunjen subjektivnošću, budući da je riječ o Tiberijevom legatu koji se prema mladom vojskovođi odnosi gotovo kao prema božanstvu.

U savremenoj historiografiji pod pojmom *Bellum Pannonicum* podrazumijeva se Tiberijevo osvajanje jugoistočne Panonije, odnosno međuriječja Drave i Save te porječja Sane, Vrbasa i Bosne južno od Save.[38] Taj je rat trajao dvije godine – 12. i 11. god. pr. n. e., dok se dešavanja u Panoniji iz perioda od 16. do 12. god. pr. n. e. i od 11. do 9. god. pr. n. e. ne smatraju dijelom osvajačkih pohoda, već ih treba posmatrati u kontekstu gušenja pobuna u Panoniji i Dalmaciji.

Važnost *Bellum Pannonicum* za rimsko carstvo ogleda se u činjenici da je prvobitni Augustov plan bio da glavnokomandujući tog pohoda bude njegov najbolji prijatelj, zet i njegov potencijalni nasljednik Marko Vispansije Agripa (*Marcus Vipsanius Agrippa*). U tom trenutku Agripa je bio drugi čovjek po važnosti u Rimu, odmah nakon princepsa. Krajem zime 13. god. pr. n. e. August je Agripi dao vrhovno zapovjedništvo (*imperium maius*) i povjerio mu nadležnost nad akcijama u Panoniji. Prema Dionu, *Panonija je žudjela za ratom*, pa je Agripa od princepsa dobio *veći autoritet od onoga koji su službenici izvan Italije obično imali*. Navodno veliki ugled koji je uživao Agripa prouzrokovao je veliko zaprepaštenje kod Panona i oni su se predali.[39] Način na koji je Dion opisao Agripinu pobjedu dosta je subjektivan i u osnovi ne otkriva ništa u vezi s Agripinom vojnom kampanjom. Može se pretpostaviti da je Agripa u zimu došao da smiri pobunjene panonske zajednice koje je ranije Oktavijan pokorio i neke rimske saveznike iz Panonije. Pored toga, Agripa je sigurno boravio u Panoniji s ciljem pripreme vojnog pohoda na neosvojene doline Drave i Save, jer sam August ne bi slao svog najcjenjenijeg vojskovođu radi gušenja manjih pobuna. Međutim, zbog narušenog zdravlja Agripa nije mogao nastaviti realizaciju rimskog plana za osvajanje Slavonije i sjeverne Bosne. U proljeće 12. godine Agripa je umro u Kampaniji, a August je prema Dionu nerado imenovao Tiberija za legata u Panoniji.[40] To imenovanje se može smatrati de facto početkom *Bellum Pannonicum*.

Nasuprot Dionu, Svetonije i Velej Paterkul izvještavaju da je Tiberije bio veoma cijenjen kao zapovjednik u očima svojih vojnika. Velej Paterkul navodi da je *sa umjerenošću i uljudnošću, a u isti mah zapovjedničkim dostojanstvom vodio rat*, dok Svetonije ističe da se nekad ponašao kao obični vojnik jer *sjedeći na golom busenju uzima hranu i često bez šatora noćiva*.[41] Ishodišna tačka Tiberijevog kretanja prema Posavini bila je Akvileja, iz koje je vodio put do Nauporta, odakle je Tiberije krenuo prema Emoni i dolinom Save došao s vojskom do Segestike, gdje je bio glavni vojni logor.[42] *Bellum Pannonicum* je imao dvije faze. Prva faza je obuhvatala istočnu Podravinu i Posavinu, a druga sjevernu Bosnu. Posjedovanje Posavine strateški je preduslov za uspješan prodor prema dolini Sane, Vrbasa i Bosne.[43] Za Rimljane su posebno bili važni ti južni prostori Panonije, koji su bili na tlu današnje Bosne i

[36] Domić Kunić 2006, 103.

[37] *Kad je sad Agripa, kojeg je volio zbog njegove odlučnosti, a ne zbog rodbinstva, bio mrtav, Augustu je bio potreban pomoćnik u javnim poslovima, neko tko bi daleko nadmašivao sve druge i po položaju i po utjecaju, kako bi mogao spremno obaviti sve poslove a da ne bude predmetom zavisti ili intriga. Stoga je nerado odabrao Tiberija, udavši Juliju za njega, i poslao ga na Panonce. Taj je narod već neko vrijeme bio miran iz straha od Agripe, ali su se sada nakon njegove smrti, pobunili. Tiberije ih je pokorio opustošivši veći dio njihove zemlje i učinivši mnoge nepravde stanovništvu, služeći se što je više mogao svojim saveznicima Skordiscima, koji su bili susjedi Panoncima i vrlo slično naoružani. On je zaplijenio neprijateljsko oružje i prodao većinu muškaraca sposobnih za borbu u ropstvo, odvevši ih iz zemlje. Za ta postignuća senat mu je izglasao trijumf, ali mu August nije dozvolio da ga proslavi, nego mu je umjesto toga dodijelio trijumfalne časti* (*Dio. LIV, XXXI*).

[38] Džino 2012, 462; Domić Kunić 2006, 102-115; Džino / Domić Kunić 2013, 165; Šašel Kos 2015, 65-66; Zaninović 2015, 435-436.

[39] *Dio. LIV, XXVIII*, 1-2.

[40] *Dio. LIV, XXXI*.

[41] *Vell. II, CXI*, 4; *Suet. Tib. XVIII*.

[42] Domić Kunić 2006, 104; Zaninović 2015, 436.

[43] Domić Kunić 2006, 105.

Hercegovine, jer su se tu nalazili bogati rudnici željeza.

Sudeći prema onome što je zabilježeno u rimskim izvorima, najveće borbe u bosanskoj Posavini bile su u sjeveroistočnoj Bosni. U pitanju je prostor koji je kontrolisao Breučki savez koji Svetonije prepoznaje kao glavnog protivnika Rimljana u *Bellum Pannonicum*.[44] Dion navodi da su Tiberiju u borbama protiv Panona pomogli rimski saveznici Skordisci. Njihova pomoć Tiberiju je bila dragocjena, budući da su Skordisci kao susjedi Panona znali njihovu taktiku ratovanja i vrste oružja koje su koristili. Zapravo Dion kaže da su Skordisci koristili slično oružje kao Panoni.[45] Za razliku od Svetonija, Dion ne precizira koje je Panone Tiberije uz pomoć Skordiska pobijedio. Međutim, može se pretpostaviti da je u pitanju Breučki savez. Vjerovatno su tom savezu pripadali Amantini koji su bili prvi susjedi Breuka. Na postojanje Breučkog saveza ukazuje i jedan podatak iz kasne antike. Naime, Rufije Fest je istakao da su nakon poraza Batona, kralja Panonaca, Panonije potpale pod njihovu vlast. S Amantincima, koji se nalaze između Save i Drave, stečene su Savska pokrajina i krajevi Druge Panonije.[46] Iako je identitet ovog panonskog kralja nepoznat, ovaj podatak jasno govori o postojanju određenog panonskog saveza, a kako su Breuci jedni narod koji su rimski izvori prepoznali, moguće je da su upravo oni bili nosioci tog panonskog saveza.[47] Izvori ne spominju Oserijate, zapadne susjede Breuka, ali kao što je već ranije u radu navedeno, može se pretpostaviti da su i oni bili dio Breučkog saveza. Ovakva pretpostavka je opravdana ukoliko se zna da su Oserijati kontrolisali veliki dio južne obale Save, otprilike od ušća Une u Savu do planine Vučijak.[48] Stoga nema sumnje da su Oserijati, čiji se etnički centar, prema Mariću, locira u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške, pokoreni u Tiberijevom panonskom ratu.[49]

Breuci i Oserijati su pobijeđeni u prvoj godini Tiberijevog panonskog rata. Potom je u drugoj godini vjerovatno osvojena i teritorija Mezeja, Diciona i Dezidijata. Na ovakav zaključak upućuje Dionov podatak da je Tiberije pokorio Delmate koji su digli ustanak, a kasnije i Panonce koji su se također pobunili iskoristivši odsutnost njegovu i većeg dijela njegove vojske.[50] Treba imati u vidu da je Dion ovo pisao iz perspektive 3. stoljeća, pa da se podaci odnose na Mezeje, Dicione i Dezidijate koji su u vrijeme kada Dion piše već bili u svijesti Rimljana ukorijenjeni kao dalmatinske zajednice.[51] Međutim, još uvijek nije bio osvojen cjelokupni bosanskohercegovački prostor jer Velej ističe kako je Tiberije prilikom gušenja Velikog ilirskog ustanka morao proći kroz područja naroda koja dotad još nisu pogodile i dotaknule nesreće rata i stoga su još uvijek bili žestoki i ratoborni.[52] To su vjerovatno bili narodi iz istočne Bosne i zapadne Srbije. Tako po svemu sudeći Dindari, koji su naseljavali istočnu Bosnu, nisu pod rimsku vlast došli u Tiberijevom panonskom ratu, već nakon Velikog ilirskog ustanka.

[44] *Sut. Tib. IX*, 2.

[45] *Dio. LIV, XXXI.*

[46] *Fest. VII*, 5.

[47] U nauci postoje dijametralno različita mišljenja o porijeklu kralja Panonaca kojeg spominje Rufije Fest. Njegovo ime je ključni razlog zbog kojeg naučnici različito percipiraju njegovo porijeklo. Tako Mesihović smatra da je Baton kojeg spominje Fest isti onaj Baton iz naroda Breuka kojeg kao jednog od vođa Velikog ilirskog ustanka spominje Dion Kasije (Mesihović 2018, 120, fn. 212). S druge strane Gračanin smatra da je Fest, budući da piše stoljećima nakon ratova u Iliriku, objedinio dva Batona iz Velikog ilirskog ustanka u jednu osobu (Gračanin 2006, 46). U svojoj detaljnoj analizi kasnoantičkih izvora, odnosno sačuvanih fragmenta tih izvora koji se odnose na Oktavijanovo osvanje Ilirika, Veletovac je argumentovano objasnio razloge zbog kojih se podatak o Batonu kralju Panona ne može izjednačiti s jednim od vođa Velikog ilirskog ustanka. Veletovac smatra da se između Batona Dezidijatskog i Festovog istoimenog panonskog kralja ne može povući znak jednakosti jer Baton Dezidijatski potječe iz Dalmacije. Također, vodeći se komparacijom događaja, odbacuje tezu o istovjetnosti Batona Breučkog s tim kraljem. U vezi s tim navodi da sve do predaje na rijeci *Bathinus* 8. god. n. e. Baton Breučki nije postao vladarom Breuka, jer se do tada u hijerarhiji barem formalno-pravno nalazio ispod Pinesa, kojeg je prvo izdao i predao Rimljanima, a tek onda zauzeo njegovo mjesto. Vodeći se navedenim Veletovac na kraju iznosi pretpostavku da se u periodu Tiberijevog panonskog rata 12–11. god. pr. n. e. na čelu neke veće koalicije zajednica nalazio vođa koji je nosio ime Baton (Veletovac 2017, 156-159). Iako je ovo pitanje još uvijek otvoreno, opravdano je pretpostaviti da kralja Batona, kojeg spominje Fest, treba razlikovati od vođe Velikog ilirskog ustanka.

[48] Relativno precizno lociranje oserijatske teritorije omogućuje analiza antičkih vrela i epigrafskih spomenika (*Plin. III*, 148; *Ptol. II, XV*, 4; *CIL III*, 3198b (p 2275, 2328, 19) = *CIL III*, 10156b = *ILJug I*, 263; *CIL III*, 03974; *CIL VI*, 2494a; *CIL VI*, 3241).

[49] Marić 1964, 49-51.

[50] *Dio. LIV, XXXIV*, 3.

[51] Domić Kunić 2006, 110, fn. 176; Zaninović 2015, 436-437.

[52] *Vell. II, XV.*

Posljedice Tiberijevog panonskog rata

Kako bi slomili otpor i primorali Panone na mir, Rimljani su zarobili veliki broj panonskih muškaraca u vojničkoj dobi i prodali ih u ropstvo daleko van Panonije. Njihova zemlja je bila opustošena. Dion optužuje Tiberija da je stanovništvu Panonije učinio mnoge nepravde.[53] Iako Dion ne precizira o kakvoj nepravdi je riječ, može se pretpostaviti da je u pitanju uništavanje naselja, prisilna regrutacija i nametanje poreza, što će kasnije biti glavni povod za Veliki ilirski ustanak (6–9. god.). U nauci postoji hipoteza da je veliko oserijatsko naselje u Donjoj Dolini uništeno prilikom Tiberijevog osvajanja bosanske Posavine.[54] Inače, naselje u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške je najznačajnije naselje jedne panonske zajednice na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

Posljedice Tiberijevog Panonskog rata (*Bellum Pannonicum*) nisu ni izbliza bile tako očigledne kao posljedice Velikog ilirskog ustanka (*Bellum Batonianum*), ali izvjesno je da između ova dva događaja postoji uzročno-posljedična veza.[55] Zajednice koje su pokorene u pohodu iz 12. i 11. god. pr. n. e., a koje su živjele u dolini Save i njenih bosanskih pritoka, za manje od dvije decenije su se pobunile protiv rimske vlasti. Prije svega tu se misli na Breuke i Dezidijate. Također, Bosanska Posavina je nakon ovog pohoda postala dio rimske provincije Ilirik, čime započinje i prva faza romanizacije ovog prostora.[56] Na osnovu Velejevog svjedočanstva može se zaključiti da je ta prva faza romanizacije sjeverne Bosne podrazumijevala naseljavanje rimskih građana, trgovaca i veterana. Isti izvor navodi da su Panonci poznavali rimski jezik, pismo i rukovanje rimskim oružjem.[57] Podatak o poznavanju jezika i pisma treba tumačiti s oprezom jer rimska kultura u periodu između *Bellum Pannonicum* i *Bellum Batonianum* nije mogla u tolikoj mjeri zaživjeti u Posavini i Podravini. Naravno, određeni segmenti te višestruko razvijenije kulture su nakon 11. god. pr. n. e. morali biti prisutni kod autohtonog stanovništva u dolinama panonskih rijeka.

Jedna od važnih posljedica *Bellum Pannonicuma* za prostor bosanske Posavine te unutrašnjosti Bosne koja je gravitirala dolini Save jeste bez sumnje spomenuto uvođenje rimskog poreznog i administrativnog sistema. Loša porezna politika i veliki nameti mogu se spoznati iz Dionovog opisa uzroka Batonovog ustanka koji je bio direktna refleksija na provincijalnu poreznu politiku nakon *Bellum Pannonicuma* u panonskom i dinarskom dijelu Ilirika.[58] Pored direktnih i indirektnih poreza, stanovništvo je bilo opterećeno drugim obavezama, poput javnih radova, isporuke neophodnog materijala za vojsku i provincijsku upravu. Te porezne obaveze za stanovništvo bosanske Posavine i unutrašnjosti Bosne bile su posebno teške jer je u pitanju stanovništvo koje se nalazilo na nižoj razini privrednog razvitka u odnosu na stanovništvo istočnih provincija. Riječ je o stanovništvu koje nije poznavalo novac, što je omogućilo raznorazne zloupotrebe zakupaca poreza i provincijske uprave.[59] Također, iako nema dokaza u epigrafskim i pisanim izvorima, s pravom se može pretpostaviti da je u periodu koji je uslijedio nakon *Bellum Pannonicum* došlo do masovne eksploatacije rudnika željeza sjeverozapadne Bosne te nalazišta zlata u podnožju Vranice. Na kraju treba podvući i to da je Tiberijev panonski rat (*Bellum Pannonicum*) svakako imao veliki značaj i za Rim općenito, jer je osvajanje velikog teritorija u dolini Save omogućilo Tiberiju da se izdigne iznad ostalih konkurenata u borbi za Augustovog nasljednika.

[53] *Dio. LIV, XXXI.*

[54] Marić 1964, 50-73; Domić Kunić 2006, 106.

[55] O posljedicama Velikog ilirskog ustanka (6–9. god.) detaljno su pisali Omerčević i Mesihović (Omerčević 2009, 50-58; Mesihović 2011, 443-458). Omerčević u svom radu posebnu pažnju posvećuje prostoru sjeveroistočne Bosne koji podrazumijeva i dio današnje bosanske Posavine.

[56] Najstariji epigrafski spomenik na kojem se spominje Panonija jest grčki epitaf pisidanskog veterana Marka Sejusa (*Marcus Seius*), čiji se nastanak datira između 54. i 68. godine (*AE* 1961, 22; Kovács 2007, 99-102). Inače, o Panoniji kao dijelu jedinstvene civilne provincije Ilirik može se govoriti sve do vremena cara Vespazijana (69–79. god.) (Šašel 1989, 58-59; Šašel Kos 2010, 123-127). Na takav zaključak ukazuje epigrafska građa (*AE* 1898, 0120 = *CIL XVI*, 2). To svakako ne isključuje da je Panonija u rimskoj terminologiji postojala i prije 69. godine. Riječ je o etno-geografskom pojmu i vojnoj provinciji, dok je pojam Ilirika do tog vremena označavao civilnu provinciju.

[57] *Vell. II, CX.*

[58] *Dio. LVI, XVI.*

[59] Mesihović 2018, 242-244.

Summary

Reflections and consequences of Tiberius's Pannonian war on Bosnian Posavina

In modern historiography, the term *Bellum Pannonicum* implies Tiberius's conquest of south-eastern Pannonia – the area between the rivers Drava and Sava and the catchment area of the Sana, Vrbas, and Bosna to the south from the Sava. This war lasted for two years – 12 and 11 BC. On the other hand, the events in Pannonia from 16 to 12 BC and from 11 to 9 BC should not be identified with the conquest, instead they represent the quelling of rebellions in Pannonia and Dalmatia.

There are only few scholars who, as part of their research on the issue of Tiberius's conquest from 12 and 11 BC, believe that the reason why ancient authors had ignored this key event in the Pannonian conquest is that Tiberius was not favoured by the senatorial class which was the class of origin of the majority of Roman historians. Namely, Tiberius's conquest was only incidentally mentioned in the works of Velleius Paterculus, Suetonius, Cassius Dio, Frontinus, Livy, Florus, Festus, and Eutropius. Moreover, this war is mentioned in the *Res Gestae Divi Augusti* inscription. We should also not forget to mention that the majority of the works that refer to the events from 12 and 11 BC were written several centuries after Pannonia had been conquered, which additionally complicates the study of this issue.

Judging by the information left by the historians from the Principate period, the Pannonian part of Bosnia and Herzegovina encompassed the valley of the river Sava and the southern territory that gravitated towards Posavina. Ethnographic analysis and archaeological material suggest that the territory of Bosnian Posavina was inhabited by the communities that were culturally and ethnically similar to the communities from Podravina and Slavonia who were characterised by the Romans as the Pannonians. These Pannonian communities inhabiting the territory of Bosnia and Herzegovina were primarily the communities from the valley of the Sava – the Colapiani, Osseriates, and Breuci. Moreover, we can rightfully assume that the Maezaei, although administratively part of Dalmatia, were Pannonians. The majority of Bosnian Posavina was inhabited by the Osseriates and Breuci; we can, therefore, state that these two peoples were the leaders of the assumed Pannonian identity in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina.

The principal cause for the Roman campaign in Posavina should be sought in the shift in the Augustan imperial policy. Princeps Augustus wanted to extend the Roman boundaries up to the Danube and thus create a natural border towards the Germanic communities. This required the final solution to the "Pannonian problem" to be found. *Bellum Pannonicum* went through two phases. The first phase included the eastern part of Podravina and Posavina, while the second phase included northern Bosnia. Occupying Posavina was the strategic prerequisite for successfully penetrating into the territory towards the valley of the Sana, Vrbas, and Bosna. The southern part of Pannonia, in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, was particularly important for the Romans as it contained iron-rich mines. Judging by the information recorded by the Roman sources, the largest battles in Bosnian Posavina took place in north-eastern Bosnia. This region was controlled by the Breucian alliance who were recognized by Suetonius as the main Roman adversaries in Tiberius's Pannonian war (*Bellum Pannonicum*). Although not mentioned by the sources, the Osseriates as the western neighbours of the Breuci are assumed to be the part of the Breucian alliance. Such assumption is logical if we take into account that the Osseriates controlled the majority of the southern bank of the Sava, approximately from the confluence of the Una into the Sava up to Vučijak mountain. The Breuci and Osseriates were defeated in the first year of the Tiberius's Pannonian war. In the second year, the territory of the Maezaei, Ditiones, and Daesitiates might have been conquered. Tiberius did not manage to gain control over all indigenous communities in the *Bellum Pannonicum*. It can be assumed that the peoples from the eastern Bosnia and western Serbia were put under the Roman authority only after the Great Illyrian revolt.

In order to crush the resistance and force the Pannonians to make peace, the Romans captured a large number of Pannonian men able to fight as soldiers and sold them into slavery far away from Pannonia. Their land was ravaged. One hypothesis states that a large Osseriatian settlement in Donja Dolina was destroyed during Tiberius's conquest of Bosnian Posavina. The forced recruitment and imposed taxes will subsequently be the main cause of the Great Illyrian revolt. After this campaign, Bosnian Posavina became part of the Roman province of Illyricum whereby the first phase of Romanisation of this territory begins. The conquest of Pannonia, including Bosnian Posavina, ensured that Tiberius rises above his competitors in the struggle for Augustus's successor.

Bibliografija

Skraćenice

AE	L'année épigraphique, Paris
CIL III	Corpus Inscriptionum Latinarum III (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
ILJug	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (izd. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
LCL	The Loeb Classical Library, Cambridge (Massachusetts) – London

Izvori

Appian, Appian and Illyricum, (ed. M. Šašel Kos), Situla 43, 52-81. Ljubljana 2005.

August, Res Gestae Divi Augusti, (ed. R. Matijašić), Zagreb 2007.

Dio Cassius, Dio's Roman history (ed. E. Cary), LCL, Cambridge (Mass.) 1954.

Dio Cassius, Roman History, Dio's Roman History in Six Volumes (Halcyon Classics), (ed. H. B. Foster), Houston (Tex.) 2010.

Eutropius, Eutropius, Breviarium ab urbe condita, (ed. F. Ruehl), Stutgart 1975.

Eutropius, Eutropius, Breviarium ab urbe condita, (ed. H. Droysen), MGH AA 2, München 2000 (1. izd. 1879).

Frontinus, Fontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome (ed. C. E. Bennett / M. B. McElwain), LCL, Cambridge (Mass.) 1925.

Iordanes, Getica (ed. Th. Mommsen), MGH AA 5/1, München, 1982, 53-138. (II.) Jordanes, O izvoru in dejanjih Gotov. Getika (izd. Ž. Šmit), Ljubljana 2006.

Isidorus Hispalensis, The Etymologies of Isidore of Seville, (ed. S. A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, O. Berghof), Cambridge 2010.

Livy, History of Rome (Complete), (ed. N. Burton), Chicago (Illin.) 2012.

Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History; Cornelius Nepos (ed. E. Seymour Forster / J. C. Rolfe), LCL, Cambridge (Mass.) 1960.

Scriptores geographici antiquiores (Aeties occupationes ad Romanea Usques a.D.54): Fontes Pannonia Antique I, (ed. B. Fehér / P. Kovács), Budapest 2005.

Plinius Secundus (C.), Naturalis historia, Libri III/IV (ed. G. Winkler – R. König), München – Zürich 1988.

Plinije Stariji, Zemljopis starog svijeta, (izd. U. Pasini), Split 2004.

Pseudo-Dionysius, The Complete Works (Classics of Western Spirituality (Paperback)) (English and Ancient Greek Edition), (ed. P. Rorem), New York 1988.

Ptolemej Klaudije, Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters, (ed. J. L. Berggren), New Jersey 2010.

Rufius Festus, The Breviarium of Festus, (ed. J. W. Eadie), London 1967.

Rufius Festus, Festus, Abrégé des hauts faits du peuple romain, (ed. M.-P. Arnaud-Lindet), Paris 1994.

Rufius Festus, Rufije Fest, Kratak pregled povijesti rimskog naroda, (prev. H. Gračanin), Zagreb 2011.

Strabo, The Geography of Strabo, (ed. H. L. Jones), LCL, Cambridge (Mass.) 1954.

Svetonije, Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva, (ed. S. Hosu), Zagreb 1978.

Velleius Paterculus, Gaj Velej Paterkul, Rimska povijest, (ed. J. Miklić), Zagreb 2006.

Velleius Paterculus, The Tiberian narative (2. 94 – 131), (ed. A. J. Woodman), Cambridge – London – New York – Melbourne 1977.

Literatura

Alföldy, G. 1965, Epigraphica, Situla 8, 1965, 93-112.

Bojanovski, I. 1977, Bosanska Posavina u antici u svjetlu novijih istraživanja, Materijali XIII, 1977, 147-154.

Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.

Brukner, O. / Dautova-Ruševljan, V. / Milošević, P. 1987, Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije, Novi Sad 1987.

Čović B. 1976, *Od Butmira do Ilira, Sarajevo* 1976.

Dizdar, M. 2012, The Archaeological Background to the Formation of Ethnic Identities, u: Migotti, B. (ur.), The Archaeology of Roman Southern Pannonia (The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia), Oxford 2012, 117-137.

Domić Kunić, A. 2003, Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio

iliričkog prostora), doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2003.

Domić Kunić, A. 2004, Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis Historia* Plinija Starijeg, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3s, vol. XXXVII, 2004, 119 -171.

Domić Kunić, A. 2006, Bellum Panonicum (12–11. pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije, Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3s, vol. XXXIX, 2006, 59-164.

Domić Kunić, A. 2012, Literary Sources Before the Marcomannic Wars, u: Migotti, B. (ur.), The Archaeology of Roman Southern Pannonia (The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia), Oxford 2012, 29-71.

Domić Kunić, A. 2015, Sisak od Strabona do Kasija Diona: Povijesni izvori o Segestici Augustovog doba, u: Segestika i Siscija: Od ruba imperija do provincijskog središta (znastveni skup u organizaciji Arheološkog muzeja u Zagrebu 11. 9. 2015), In press 2015.

Durman, A. 1992, O geostrateškom položaju Siscije, Opuscula archaeologica, Vol. 16, No. 1, 1992, 117-131.

Dušanić, S. 2008, The Valle Ponti lead ingots: Notes on Roman Notables', Commercial activities in free Illyricum at the beginning of the principate, Starinar, vol. 58, 2008, 107-118.

Džino, D. 2010, Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68, Cambridge 2010.

Džino, D. 2012, Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16–9 BC, u: Actes du Symposium international. Le livre. Le Roumanie. L'Europe. 4ème édition, 20–23 Septembre 2011. Tome III, Bucarest 2012, 461-480.

Džino, D. / Domić Kunić, A. 2012, Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to Later Antiquity, u: Migotti, B. (ur.), The Archaeology of Roman southern Pannonia: the state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, Oxford 2012, 93-115.

Džino, D. / Domić Kunić, A. 2013, Rimski ratovi u Iliriku – povijesni narativ, Zagreb 2013.

Gračanin, H. 2006, Festov Brevijarij kao izvor za staru povijest hrvatskoga povijesnog prostora, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest 38, 2006, 29-58.

Grbić, D. 2014, Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek), Beograd 2014.

Kolb, A. 2014, Communications and Mobility in the Roman Empire, in: Bruun, Ch. / Edmondson, J. (ur.), The Oxford Handbook of Roman Epigraphy, Oxford University, Oxford 2014, 649-671.

Kos, P. / Šašel Kos, M. 1995, Map 20 Pannonia – Dalmatia, u: Barrington atlas of the Greek and Roman world, Princeton, New Jersey 1995, 286-309.

Kovács, P. 2007, A Pisidian Veteran and the First Mention of Pannonia, Tyche band 22, 2007, 99-107.

Kovács, P. 2014, A history of Pannonia during the Principate, Bonn 2014.

Kovács, P. 2017, Velleius Paterculus on Pannonia, u: Kovács, P. (ur.), Tiberius in Illyricum, Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius' reign (14–37 AD). Budapest 2017, 103-120.

Lolić, T. 2003, Colonia Flavia Siscia, u: Šašel Kos, M. / Scherrer, P. (ur.), The autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien, Situla 41, 2003, 131-148.

Marić, Z. 1964, Donja Dolina, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova sveska Arheologija sv. XIX, 1964, 5-128.

Mesihović, S. 2011, Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba, Sarajevo 2011.

Mesihović, S. 2014, Proconsules, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije, Sarajevo 2014.

Mesihović, S. / Šačić, *A.* 2015, Historija Ilira, Sarajevo 2015.

Mesihović, S. 2018, Bitka za Ilirik, Sarajevo 2018.

Mócsy, A. 1974, Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London – Boston 1974.

Nagy, T. 1991, Die Okkupation Pannoniens durch die Römer in der Zeit des Augustus, Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, vol. 43, 1991, 57-85.

Omerčević, B. 2009, Posljedice Batonovog ustanka: odrazi na tlu sjeveroistočne Bosne, Gračanički glasnik, vol. 28, 2009, 50-58.

Radman-Livaja, I. 2007, In Segestica..., Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 24, No. 1, 2007, 153-172.

Schejbal, B. 2004, Municipium Iasorum (Aquae Balissae), u: The autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien, Situla 42, 2004, 99-122.

Schmidt, M. G. 2006, Regional Development' under Tiberius and the Tabulae Dolabellae, u: Angeli Bertinelli, M. G. / Donati, A. (ur.), Misurare il tempo, misurare lo spazio, Ravenna 2006, 423-440.

Šačić, A. 2016, Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century), doktorska teza, Filozofski fakultet u Ljubljani, Ljubljana 2016.

Šačić Beća, A. 2017, Rimske administrativne jedinice na pretpostavljenoj teritoriji panonskog naroda Oserijatâ: municipium Faustinianum i Servitium / Roman administrative units on the presumed territory of the Pannonian community of the Oseriates: municipium Faustinianum and Servitium, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Sveska – Volume 54, 2017, 109-166.

Šašel, J. 1989, Die regionale Gliederung in Pannonien, Raumordnung im Römischen Reich, Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, u: Rätien, Noricum und Pannonien: Kolloquium an der Universität Augsburg anläßlich der 2000-Jahr-Feier der Stadt Augsburg vom 28. bis 29. Oktober 1985. 57-72, München, u: Bratož, R. / Šašel Kos, M. (ur.) Opera selecta Jaroslav Šašel, Situla, Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, vol. 30, 1992, 690-707.

Šašel Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, Ljubljana 2005.

Šašel Kos, M. 2010, Pannonia or Lower Illyricum?, Tyche, Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik 25, 2010, 123-130.

Šašel Kos, M. 2011, The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results, u: Moosbauer, G. / Wiegels, R. (ur.) Fines imperii – imperium sine fine: Römische Okkupations – und Grenzpolitik im frühen Principat Beiträge zum Kongress "Fines imperii – imperium sine fine?" in Osnabrück vom 14. bis 18. September 2009, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike – Rezeption 14, Rahden 2011, 107-117.

Šašel Kos, M. 2015, The Final Phase of the Augustan Conquest of Illyricum, Antichità Altoadriatiche LXXXI, 2015, 65-87.

Šašel Kos M. 2017, Tiberius in Strabo's Geography: echoes of his activities in Illyricum, u: Kovács, P. (ur.) Tiberius in Illyricum, Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius' reign (14–37 AD), Budapest 2017, 139-155.

Veletovac, E. 2017, Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora, Acta Illyrica vol. 1, 2017, 148-167.

Wilkes, J. J. 1969, History of the provinces of the Roman empire – Dalmatia, London 1969.

Woodman, A. J. 1977, Velleius Paterculus, The Tiberian narative (2. 94–131), Cambridge – London – New York – Melbourne 1977.

Woodman, A. J. 1983, Velleius Paterculus, The Caesarian and Augustan narrative, Cambridge 1983.

Zaninović, M. 2003, Breuci od Sirmija do Marsonije, Opuscula archaeologica, Vol. 27, No. 1, 2003, 443-449.

Zaninović, M. 2015, Ilirski ratovi, Zagreb 2015.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 249-266
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.130

Ostatci naših pretkršćanskih vjerovanja u okolici Ljubuškog u Hercegovini

Ante Milošević
Sinj

Abstract: In the last few decades, various branches of science, especially philology with the analysis of ancient ritual texts, toponomastic research and comparative studies of oral tales in the folklore tradition of different populations, have significantly contributed to the new knowledge of ancient beliefs and gods worshiped throughout Europe, in the period before Christianity was completely established. I have discussed these issues on several occasions, by classifying such remains in Croatia, in the new finds or the monuments that were previously known, but were interpreted differently - both chronologically and iconographically. I relied on several interesting artefacts from Dalmatia: the bronze gilded cross-shaped shackles from the early medieval cemetery in Nin, the four-headed idol from Vaćan and the equestrian relief from Žrnovnica, and, for this occasion, an old find from the area of Ljubuški, now kept in the Museum of Humac. Namely, there is a rustic and almost schematically carved head on the fragment of one pillar, which can be said to be part of the idol of a Slavic deity, with great likelihood, given several artistic analogies. The text also draws attention to the iconographic features of the face, such as the prominent mustache and triangular beard, which have some other characterizations that can be assumed to represent precisely the pre-Christian deities - in our case Perun.

Key words: early Middle Age, Religious traditions, pre-Christian beliefs, Old-Slavic sanctuaries, Mythology, Perun, Ljubuški, Herzegovina

U najstarijoj muzejskoj zbirci u Bosni i Hercegovini, u *Muzeju na Humcu* pri *Franjevačkom samostanu sv. Ante Padovanskoga* u Ljubuškom, impresivna je količina važnih arheoloških predmeta koji svjedoče bogatu prošlost širega prostora Hercegovine, od Stoca na jugoistoku do Gruda na sjeverozapadu i do Čitluka u unutrašnjosti. Humački franjevci revno su ih prikupljali od 1884. godine i na kraju su se potrudili izložiti ih u skladno i s mjerom uređenom muzejskom prostoru nekadašnjeg samostanskog podruma.[1] Među izlošcima najbrojniji su oni iz prapovijesnih razdoblja te iz rimskoga doba. Ranosrednjovjekovnih spomenika je najmanje, no vrlo su značajni jer pokazuju da taj prostor u neretvansko-cetinskom međurječju – kao dio *Neretvanske kneževine*, odnosno *Paganije* Konstantina Porfirogeneta – u to vrijeme vrlo dobro korespondira s ostatkom Hrvatske i drugim susjednim područjima u širem okruženju. Desetak kamenih spomenika iz *Muzeja na Humcu* to svjedoči vrlo zorno.

Najpoznatija je i u literaturi više puta raspravljana *Humačka ploča*, koja je u naravi oltarna menza iz obližnje, srušene crkve sv. Mihovila. Radi se o jednom od najstarijih epigrafičkih spomenika koji je na zanimljiv način ispisan ćiriličnim i glagoljskim pismenima na hrvatskom jeziku.[2] Tu je i nekoliko impost-kapitela i stupića oltara iz male crkve na položaju Špikova glavica u zaselku Borasi u Gornjoj Vitini (sl. 1, 1-3).[3] Svi

[1] Nikić, 1985, 7-15; Soldo 2017, 199-213.

[2] Vego 1956, 41-61; Nosić 1985, 159-164 i tamo navedena starija literatura.

[3] Truhelka 1893, 676-677; Vučić 2004, 353-380; Rašić / Vujević 1985, 167-187.

autori koji su o njima do sada pisali datiraju ih u 6. stoljeće, no naše je mišljenje da bi neki od njih mogli pripadati 8. stoljeću, o čemu ćemo na drugom mjestu u dogledno vrijeme. Zbirka na Humcu posjeduje i jedan manji pleterni ulomak 9. stoljeća iz Gorice u Sovićima te cjelovito sačuvan ukrašeni nadvratnik 11.–12. stoljeća (sl. 2). Iako je pronađen na tvrđavi u Ljubuškom, pretpostavlja se da je i on izvorno pripadao danas potpuno izgubljenoj crkvi sv. Mihovila. Radionički pripada južnodalmatinskim klesarskim radionicama,[4] a na ljubušku tvrđavu je dospio u vrijeme osmanske vlasti kada je preklesan i ponovo upotrijebljen u nekoj građevini iz toga vremena. Za nas je ovdje ipak najzanimljiviji ulomak s uklesanim ljudskim licem, za kojega muzejski inventari i legenda u zbirci navode da je ostatak zaglavnog kamena iz nekog romaničkog luka te je datiran u 12.–13. stoljeće.[5]

Lice je uklesano u plitkom reljefu, na ulomku rimskoga stupa, što je *terminus ante quem non* za njegovo relativno datiranje. Ima velike okrugle oči nadvišene lučnim obrvama, dugački rebrasti nos koji izlazi iz spoja obrva i završava iznad uzdignutih i široko razvučenih brkova. Nos je na licu najistaknutiji dio, no ne strši iz volumena stupa (sl. 3, 3-4). Ispod razvučenih i uzdignutih brkova su usta predočena ravnom uklesanom crtom te, na koncu, trokutasto oblikovana brada koja je u donjem dijelu oštećena. Zona čela na licu i gornji završetak glave nisu ničim naznačeni (sl. 3, 1-2). Čini se da je ulomak stupa otklesan po bočnim stranama i na poleđini nakon što je pronađen (sl. 3, 3-5). Visina cijelog fragmenta je 44 cm, širina od 22,5 do 24 cm i debljina 14,5 cm. Pronađen je na gradini Krehin Gradac kod Čitluka u Hercegovini (sl. 4, 1-2) bez zabilježenih podataka o okolnostima nalaza.

U arheologiji ta je gradina poznata od 1882. godine zahvaljujući slučajnom nalazu prapovijesne ostave od dvadesetak brončanih predmeta koji pripadaju prijelaznom razdoblju iz kasnoga brončanog u starije željezno doba (8. stoljeće pr. Kr., Ha B3 prema srednjoeuropskoj kronologiji). Danas se nalaze u trima muzejskim institucijama: u *Arheološkom muzeju* u Zagrebu (10 ili 11 predmeta), u *Zemaljskom muzeju* u Sarajevu (3 predmeta) i u *Muzeju na Humcu* (7 predmeta).[6] Sama gradina nije osobito prostrana. Polumjesečastim suhozidom brani prostor na završetku brdske kose koja sa sjeverne strane nadvisuje neveliko kraško polje. Plato joj je uglavnom krševit, djelomično obrastao niskim raslinjem i stablima čempresa. Osim bedema, na gradini, kao ni u njenoj blizini, nema drugih vidljivih starijih građevinskih ostataka, pa tako ni romaničke arhitekture u kojoj bi na nekom luku mogao stajati zaglavni kamen s ljudskim licem, kako to stoji u podatcima iz inventara *Muzeja na Humcu*.[7] Naše je mišljenje da takva njegova izvorna svrha i vremensko mu određenje ipak nisu prihvatljivi, a evo i zašto.

Likovni tretman lica s razvučenim brkovima i trokutasto izvedenom bradom važan je detalj za njegovo kronološko i ikonografsko određenje jer se takav oblik obrazine pojavljuje na nizu proizvoda kod različitih naroda ranoga srednjeg vijeka na cijelom prostoru Europe, poglavito među Germanima. Bez potrebe da navedemo većinu takvih primjera, kojih je velik broj, ovdje ćemo upozoriti samo na neke koji su za naš slučaj najzanimljiviji, bilo s likovnog, bilo s ikonografskog aspekta.[8]

Primjerice, slična bradata lica ili ljudske obrazine s razvučenim naglašenim brkovima prisutna su u ranoavarskoj kulturnoj sferi (sl. 5, 1-3). Iako ti primjerci pokazuju ponešto drukčiji likovni izraz, M. Nagy, koja ih je proučavala, ističe njihov sinkretički karakter i uglavnom regionalnu produkciju u kojoj je prepoznatljiv poglavito germanski i djelomično mediteranski utjecaj. U ikonografskom smislu očituju duhovnost i avarsku religijsku simboliku, no pretpostavlja se da na pojedinim predmetima nije od presudne važnosti ni prisutnost kršćanskih elemenata jer su

[4] Usp. Peković 2010, 181 (okvir prozora iz crkve sv. Mihajla na Koločepu), 183 (ulomak dovratnika iz crkve Gospe od Lužina kod Stona), 197 (portal crkve sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku).

[5] https://www.franjevci-humac.net/index.php/muzej-na-humcu (pristup ostvaren 30. 5. 2019). R. Dodig drži da je obrazina na njemu zagonetna. Natuknuo je da bi mogla predstavljati Velesov lik (usp. Dodig 2010, 322, Sl. 4, bilj. 20).

[6] Much 1888, 5-15; Ljubić 1889, 192; Čović 1985, o ostavi na 54; 1987, 447-449; 1988, 301, br. 24.226; König 2004, 164-170.

[7] Postoji malo vjerojatna mogućnost da se nešto takvo nalazilo i da je uništeno prilikom izgradnje vodoopskrbnog postrojenja s vanjske, sjeverozapadne strane gradine.

[8] Motiv obrazine u ranosrednjovjekovnoj Europi nedavno smo opširnije raspravljali u: Milošević 2013, 122-180.

Avari križnu formu simbolički poistovjećivali s izgledom ljudskoga tijela.[9]

Obrazine kao motiv pojavljuju se i na većem broju proizvoda kod Langobarda. Jedan takav, za nas vrlo zanimljiv artefakt pronađen je u Luniju na jugu Ligurije (sl. 5, 3),[10] a radionički je gotovo identičan primjerku koji je pronađen u Istri, možda u Karojbi (sl. 5, 7).[11] Riječ je o brončanim okovima pojasnih kopči kojima je moguće tipološko porijeklo u sličnim ranobizantskim proizvodima. Pretpostavlja se da su nastali po uzoru na kopče s U-okovom kombinirane s ukrasnim konceptom kakav su imale kopče *tipa Keszthely-Pécs*.[12] Tipološku i kronološku sliku tih ranobizantskih primjeraka opsežno je i prihvatljivo napravila M. Schultze-Dörrlamm,[13] prema kojoj primjerci iz 7. stoljeća imaju pločice u obliku vaze ili lire uglavljene između dviju vitica (*tipovi E 22-25*). Čest ukras na njima su različiti biljni i geometrijski ukrasi, a iznimno i motiv lava ili samo lavlje glave (*tipovi 26-27*). Mlađi primjerci iz posljednje četvrtine 7. i iz 8. stoljeća (*tip E 28*) na pločici imaju okrugli medaljon u kojemu je frontalni prikaz Kristove glave, oslonjen na dvije spiralne vitice,[14] pa su to primjerci koji mogu biti morfološki uzori okovima iz Lunija i Istre. Njihova specifičnost, međutim, leži u tome da im je medaljon s bradatom glavom oslonjen na "heraldički" motiv dviju izvinutih i antitetično postavljenih životinja, što je koncept koji ranobizantska produkcija takvih kopči ne poznaje ili gotovo ne poznaje.[15] Može se, međutim, pretpostaviti da su takav ikonografski detalj s apotropejskom simbolikom u Italiju donijeli Langobardi, jer se u većem broju varijanti pojavljuje i na područjima nastanjenim Germanima. G. Haseloff pretpostavlja da se motiv obrazine između dviju životinja razvio iz velikih kasnoantičkih vojnih kopči i dijelova pojasnih garnitura, te da su ga Germani prigrlili i dalje razvijali jer je bio usklađen s njihovim ukusom naklonjenim zoomorfnoj ornamentici.[16] Pozivajući se na takvu analizu C. Giostra, jednako kao i autori prije nje,[17] zaključuje da je u slučaju pojasnih kopči iz Lunija i Karojbe (?) riječ o predmetima iz prve polovine 7. stoljeća, u kojima se jednako ogleda lokalna tradicija i izvorni langobardski likovni i ikonografski izričaj, donesen iz Panonije, gdje je dodatno bio kontaminiran avarskim elementima.[18] Ukazuje na to primjerak kopče iz Mađarske s okovom u obliku lire, s volutama i sa životinjskim glavama i istom takvom ornamentikom životinjskog *stila II*,[19] a fragment pojasne kopče iz *groba 182* iz Pocking-Inzinga na granici Austrije i Njemačke[20] upozorava da te veze mogu biti i izravnije. Također, s obzirom na ponuđenu tipologiju i kronologiju ranobizantskih kopči, koju je složila M. Schultze-Dörrlamm, kao i moguće predloške barbarizirano-provincijalno-bizantskih proizvoda (bizantske kopče *tipa E 28*) kakvi su i kopče iz Ligurije i Istre, njihovu dataciju mogu pomaknuti sve do sredine 8. stoljeća.

Ovoj grupi nalaza mogla bi pripadati i muška bradata glava na fragmentu konjske orme s Garduna kod Trilja u Dalmaciji. U prvoj objavi ovaj nalaz je protumačen kao dio noge slavenske fibule,[21] a mi smo iznijeli mišljenje da prikazuje neko od božanstava stare slavenske vjere na fragmentu koji je pripadao konjskoj ormi (sl. 5, 6).[22]

[9] Nagy 2002, 153-178.
[10] Åberg 1923, 127, Sl. 266; Giostra 1998, 171-174.
[11] Marušić 1995, 61.
[12] Vinski, 1967, 33.
[13] Schultze Dörrlamm, Teil 2, 2009, 71-91.
[14] Ibid., 89-90, kopče br. 297-300.
[15] Na albanskim nalazištima Krujës i Lezhës pronađene su brončane kopče kojima okovi također imaju antitetično postavljene stilizirane životinjske glave (Anamali / Spahiu 1988, 67, 81, kat. jed. 110, 111). Ti predmeti pripadaju *komanskoj kulturi* koja je pretežito autohtonoga porijekla, a nastajala je tijekom 6. stoljeća i kasnije se razvijala pod različitim utjecajima. Pitanje je stoga radi li se ovdje o još jednom elementu kasnoantičke tradicije ili o jednakom procesu kakav je prepoznat kod Langobarda, a ovdje je predočen kulturno-povijesnim tumačenjem fragmenta kopče iz Lunija.
[16] Haseloff 1973, 406-442.
[17] Åberg, 1923, 125-132, 149.
[18] Ibid., 127-128, Sl. 266; Vinski 1967, 33, T. XXV, 4; Giostra 1998, 190-194. O sličnoj interpretaciji tih nalaza vidi i u: Nagy 2002, 155-156. Rad C. Giostre nije joj poznat. Pogrešno navodi da je Luni u Istri.
[19] Salin 1904, 308-309, Sl. 665. U ikonografskom smislu, kopča s maskom i dvjema volutama na okovu iz Schonena u Švedskoj (str. 117-118, Sl. 314) pokazuje to da su Langobardi takvu simboliku mogli poznavati otprije. Luksuznu kopču iz ranoavarskoga kneževskog groba s nepoznatog nalazišta u Mađarskoj W. Menghin datira oko 600. godine i objašnjava kao avarsku varijantu germanskoga životinjskog *stila II*. Presudna mu je pri tome "gustoća" izvedenih zoomorfnih ukrasa (o tome u: Menghin 1985, 40, T. 16). Naglašeniju langobardsku komponentu na tome predmetu navodi više autora. O tome u: Nagy 2002, 155, Sl. 3.
[20] Menghin 2007, 414, kat. br. VI.3.8.3.
[21] Vinski 1967, 33, T. XXV, 2.
[22] Milošević 2013, 116-117, Sl. 127.

I dalje je otvoreno pitanje što te brkate i bradate obrazine na navedenim predmetima predstavljaju u ikonografskom smislu, a rasprava se uglavnom vodi u dvama pravcima: ili je riječ o predmetima apotropejskoga značaja s prikazima starih poganskih božanstava, ili je riječ o Kristovoj glavi kao simboličkoj predstavi kršćanstva.[23] U tome smislu i do izvjesne mjere, za problem koji je ovdje postavljen, zanimljivi mogu biti i brojni prikazi ljudskih maski u nordijskim zemljama, posebno one koje pripadaju *stilu Mammen* (sl. 5, 9-13). Tu je doduše riječ o nešto mlađim primjercima, iz druge polovine 10. stoljeća, no ikonografski koncept njihovog oblikovanja nije previše udaljen od primjeraka na koje upozoravamo u ovom tekstu. Pretpostavlja se da su im korijeni u starijoj vikinškoj mitologiji i da imaju određeno kultno značenje jer predstavljaju ikonografski nedefinirane duhove-čuvare razumljive samo ljudima iz vikinškog doba kojima je bila poznata njihova simbolička pozadina. U nordijskim kulturama u upotrebi su vrlo dugo, do kraja 11. stoljeća, kada se vjerovanje u njih postupno zanemaruje i zaboravlja, prvenstveno pod utjecajem kršćanstva koje ih je preslojavalo reinterpretirajući ih na svoj način i na koncu zabranjivalo.[24]

Mišljenje da se u većini slučajeva u tim prikazima kriju različita božanstva i likovi iz teutonske mitologije, do izvjesne mjere može se potvrditi ikonografskom interpretacijom prikaza na dvama privjescima iz Norwicha, iz prve polovine 7. stoljeća, na kojima je bradata i brkata ljudska obrazina iz čije glave izlaze dvije stilizirane zmije (sl. 5, 4; 8). Pretpostavlja se da simboliziraju neko božanstvo iz nordijske mitologije, najvjerojatnije *Oðinna*,[25] što se može potvrditi prizorom na brončanoj matrici za otiskivanje ukrasnih pločica za šljem, na kojoj je mitološka scena s dvama likovima u bojnom sukobu; čovjeka s vučjom glavom i ratnika (Odina?) kojemu je šljem ukrašen dvjema zmijama[26]. Slične šljemove sa zmijama nose i ratnici koji plešu u jednoj sceni na pločici šljema iz sadržajno bogatoga groba u brodu 6./7. stoljeća iz Sutton Hoo-a u istočnoj Engleskoj (pokr. Suffolk).[27]

Za problem koji smo ovdje postavili, s likovnoga aspekta, zanimljiva su i lica s naglašenim brkovima i trokutastim bradama na brončanim okovima drvenih vedrica kakve su pronađene uglavnom u srednjoj Europi, primjerice na brončanom pozlaćenom okovu na vedrici iz groba u Mosonszentjánosu u Mađarskoj iz polovine 6. stoljeća,[28] na vedrici iz Klepsaua u sjevernom Baden-Württembergu iz velike grobnice kasnog 6. stoljeća,[29] zatim na vedrici iz Krefelda (sl. 8, 1) između Dusseldorfa i Duisburga, u Sjevernoj Rajni – Westfaliji, koja je iskopana u merovinškoj kući iz druge četvrtine 6. stoljeća,[30] potom na vedrici iz ženskoga *groba 147* iz Mannheima (Vogelstang) iz druge četvrtine 6. stoljeća,[31] na vedrici iz malog mjesta Waldwisse u okrugu Moeselle na granici Francuske i Njemačke (sl. 6, 3)[32] ili, pak, na vedrici iz velikomoravskoga *groba 928* u Kyjovu u Češkoj (sl. 6, 2), istočno od Brna, za koju se pretpostavlja da je iz prve trećine 6. stoljeća.[33]

Nizovima obrazina s naglašenim brkovima i trokutasto oblikovanom bradom na okovima vedrica vrlo je slična i jedna s brončanoga pozlaćenog privjeska (sl. 7, 2) koji je pronađen među velikomoravskim grobnim humcima na položaju Hluboček u mjestu Hluk u današnjoj istočnoj Češkoj.[34] Pretpostavlja se da je iz 8. stoljeća i da lice na tome privjesku prikazuje staroslavenskog boga Velesa.

Naglašene brkove i izrazito trokutastu bradu imaju još neke izvedbe za koje se, s priličnom sigurnošću, može pretpostaviti da prikazuju Peruna – vrhovnog boga staroslavenskog panteona. Takve su, primjerice, dvije brončane figurice iz Novgoroda u Rusiji (sl. 7, 1),[35] glava konjanika na reljefu iz Žrnovnice u Dalmaciji (sl. 8)[36] ili pak, ikonografski vrlo slična glava sa šljemom, nagla-

[23] O tome smo opširnije pisali u: Milošević 2013, 122-180.
[24] O tome pregledno u: Lemm 2007, 309-352.
[25] Stigemann et al. 2013, 190-191, kat. br. 140-140a.
[26] Pripada predvikinškom dobu, a nađena je u Torslundi na otoku Öland u Švedskoj. Usp. Viliams et al. 2014, 117.
[27] Care Evans 1994, str. 48.
[28] Brogiolo et al. 2017, 20-21, 210, kat. br. I.22.
[29] Städtisches Reiss-Museum Mannheim 1996, Vol. 1, Sl. 196; Vol. 2, 899-900.
[30] Ibid., Vol. 2, 1038-1039.
[31] Ibid., 1022-1023.
[32] Salin 1956, 275, Sl. 89.
[33] Kouřil 2014, str. 301.
[34] Galuška 2013, 591-598; Kouřil 2014, 309.
[35] Седов 1982, 266, Т. 73/3, 6; Колчин et al. 1985, 52, 108, Sl. 60. 203.
[36] Milošević 2013, 60, Sl. 68. Opširno o reljefu iz Žrnovnice i njegovoj analizi na str. 11-87.

šeno razvučenim brkovima i špicastom bradom na reljefu Svantevita / Peruna s otoka Rügen u Baltičkom moru na sjeveru Njemačke (sl. 8, 2).[37]

Iz prethodne rasprave i iznesenih analogija vrlo je vjerojatna pretpostavka da je ulomak stupa s ljudskim licem s gradine u Krehinom Gradcu uistinu fragment ranosrednjovjekovnoga idola/kumira, koji je izvorno imao jedno ili više lica i koji je nekada stajao na tom položaju, iznad polja koje se prostiralo pod njim. Također je vrlo izgledno da se radi o prikazu nekoga od božanstava stare slavenske vjere, a s obzirom na to da je stajao na uzvisini, najizglednije je da je riječ o Perunu čija su svetišta uređena upravo na takvim mjestima, za što postoji više arheoloških potvrda u Dalmaciji i u slavenskom svijetu općenito (sl. 9).[38] U neposrednom zaleđu istočnojadranske obale, poglavito u zonama gdje su se slavenski doseljenici susretali s iliro-romanskim starosjediteljima, cijeli je niz lokaliteta koji indiciraju takva svetišta. Za još neubicirano svetište u Vačanima, u zaleđu Šibenika, znademo prema nalazu četveroglavoga slavenskog božanstva (sl. 10, 1-2),[39] na svetište na brdu Perun između Podstrane i Žrnovnice kraj Splita (sl. 10, 5) i na tamošnji reljef sa scenom "božanskog boja" između Peruna i Velesa (sl. 10, 3) u literaturi je već više puta upozoravano,[40] a mi ovdje prigodno donosimo još dva moguća s ciljem da ukažemo na potrebu njihovoga potpunog kartiranja u svrhu budućih proučavanja. Takav bi, primjerice, mogao biti položaj Čun na brdu iznad Novigrada dalmatinskoga, gdje i danas stoji usađen priklesani kameni stup, visok oko 1,80 m (sl. 11, 1-3). Nalazi se u prstenu od nanizanog kamenja, na maloj terasi podzidanoj megalitima. Slično je uređen i jedan položaj nad izvorom Žrnovnice u Dalmaciji. Tu se, na terasi podzidanoj megalitima i suhozidom (sl. 12, 2. 4), približno po sredini, nalazi kamena gromada položena na podest od kamenja i vapnene žbuke (sl. 12, 3. 5).[41]

Možda bi u vezi s ovim spoznajama još jednom trebalo uvesti u raspravu i *Stup pod Ostrogom* u Kaštel Lukšiću kod Splita koji je kao toponim zabilježen još u srednjem vijeku (*Columpna sub Ostrog / Stup sela didića*). Pitanje je zanimljivije tim više jer je riječ o prostoru koji je bogat očuvanim toponimijskim nasljeđem kojemu su korijeni u slavenskom pretkršćanskom sakralnom svijetu. Tamo su i dva toponima *Bovan* i *Balavan* (od *bolvan*) u značenju poganskog idola ili kumira.[42]

Povijesni izvori i kronike ranoga srednjeg vijeka u više navrata bilježe, za to doba neprikladnu, no raširenu obrednu praksu obožavanja poganskih idola, najčešće u obliku kamenja ili drveća. Tako koncil u Arlu (između 443. i 452. godine) osuđuje one koji "...ili pale malene baklje ili opet obožavaju drveće, izvore i kamenje", a isto ponavlja i koncil u Toursu (567. godine). Na sličan način kapitular kralja Hildeberta I. (511.–558.) opominje da je potrebno srušiti poredano kamenje ili idole posvećene demonima, a rušenje megalitskoga kamenja kome pogani iskazuju štovanje nalaže i koncil u Nantesu (658. godine). Sasvim je izvjesno da takva praksa nije prestala ni u 8. stoljeću jer je Karlo Veliki (768.–814.), svojim kapitularom iz 789. godine, bio primoran nedvosmisleno zahtijevati i nalagati njihovo uništenje gdje god se nalazili. U tom njegovom kapitularu stoji: "Što se tiče drveća, kamenja ili izvora uz koje neke budale pale vatru ili izvode neke druge obrede, izričito zapovijedamo da se taj običaj, najgori od svih i proklet od Boga, iskorijeni i uništi tamo gdje se na njega naiđe."[43]

Pretpostavljamo da bi s tim u vezi podrobnije trebalo ispitati još neke slične konstrukcije. Neke od njih u svojoj vrlo informativnoj i korisnoj knjizi navodi i A. Škobalj. Takav je primjer položaj Krvnice u Radišićima kod Ljubuškog,

[37] Stigemann et al. 2013, 629-631, kat. br. 578, sa starijom literaturom.

[38] Katičić 2008; Burić 2011, 59-82; Milošević 2013, 52-69.

[39] Prijatelj 1954, 68, Sl. 1; Čausidis 2005, 443, T. V, 11-16; Goss 2009b, 35-54 (netočno misli da je riječ o troglavom božanstvu); Milošević 2013, 70-73, 200-201.

[40] Milošević 2011, 17-72; 2013, 11-87 sa starijom literaturom.

[41] Za podatke o ovim nalazištima zahvaljujem prijatelju po Perunu, Gordanu Mihanoviću Gogi iz Žrnovnice.

[42] Burić 2011, 59-82. Osim ta dva toponima u neposrednoj okolici, pored samog Ostroga (od slav. *storgъ*, tj. *ostrogъ* = "straža, stražarsko mjesto"), na slavenske pretkršćanske obrede još aludiraju Dubrava (*hrastova šuma* = "sveti gaj"), Borun (= "Perun"), Majurina (*majur / blavor* = "zmija", tj. *Veles*), Tribižane (*treba* = "žrtvovanje, žrtvenik") te Biranj, didići i Baba pećina, u kojima je također sačuvan stari mitološki sadržaj i koji dobro nadopunjuju "poganski horizont" toga srednjovjekovnoga sela. U podnožju je i crkva sv. Petra (od Klobučca), što također nije nevažno.

[43] Walter 2006, 177-178. Općenito o naslijeđenom poganskom običaju obožavanja drveća i kamenja u ranome srednjem vijeku vidi u: Dowden 2000, 58-77.

gdje ima starih grobova, kamenih gomila i "plemenskih gumnâ". Zanimljivi su i tradicijski običaji koje on bilježi na tome mjestu.[44] Tih gumna u Radišićima, od kojih se veličinom ističe samo jedno, ima osam. Ne podsjeća li to na Perunova svetišta u Rusiji i Ukrajini, gdje je uz ovo veće bilo još nekoliko manjih? Možda i mikrotoponim *Krvnice* upućuje na stari običaj žrtvovanja, kako je to zabilježeno u obrednim svečanostima u kojima su se slavili bogovi naše stare vjere? Indikativan je i podatak da je takav skup kamenih konstrukcija na Krvnicama preslojen obližnjom crkvom sv. Petra, što je, u vrijeme pokrštenja u Galiji, bila učestala pojava. Tamo su kršćanske crkve s tim naslovnikom preslojavale poganske lokalitete na kojima su prije toga stajali prapovijesni megaliti.[45] Pretpostavljamo da se u istome kontekstu može protumačiti i više takvih primjera u Slavoniji, gdje se crkva sv. Petra nalazi upravo na položajima koji svojim nazivima aludiraju na staro poganstvo (Pogano, Pogani vrh, Poganovac i sl.).[46] Arheološka iskopavanja i arheologiji kompatibilne suvremene tehnološke metode jedini su način na koji se ovdje izrečene pretpostavke mogu potvrditi ili opovrći.

Summary

The remnants of our pre-Christian beliefs around Ljubuški in Herzegovina

Building on a series of earlier reflections on the remnants of pre-Christian beliefs from the territory of Croatia, in particular the Dalmatian hinterland, this article presents a new interpretation of some finds from the territory of Herzegovina which are kept in the Franciscan monastery museum at Humac near Ljubuški. The author focuses predominantly on the fragment of a pillar with a human face found on a hillfort of Krehin Gradac near Ljubuški. On the basis of several analogies presented in the article, it is very likely that this find represents a fragment with a human face of an early medieval idol/idol, which originally had one or more faces. It is possible that this is a depiction of one of the deities of the old Slavic beliefs, whose sanctuaries were located at the elevations. This deity is most likely Perun whose shrines were arranged on such sites, for which there are archaeological confirmations in Dalmatia and in the Slavic world in general. In the immediate hinterland of the eastern Adriatic coast, especially in the zones where Slavic settlers met with Illyrian-Romanic natives, there are whole host of localities indicating such shrines. Those can be linked to the sites of Vačani, in the hinterland of Šibenik, Perun hill between Podstrana and Žrnovnica near Split, Čun on the hill above Novigrad in Dalmatia and the site above the source of Žrnovnica in Dalmatia. Such results indicate the need for more detailed exploration and application of new archeology-compatible methods for localities in Herzegovina, so the remains of pre-Christian traditions can be recognized.

Literatura

Åberg, N. 1923, Die Goten und Langobarden in Italien, Upsala 1923.

Anamali, S. / Spahiu, H. 1988, Stoli arbërore, Tirana 1988.

Brogiolo, G. P. / Marazzi, F. / Giostra, C. (ur.), 2017, Longobardi. Un popolo che cambia storia, Milano 2017.

Burić, T. 2011, Perunovo brdo (monte Borun) – prilog poznavanju poganske slavenske toponimije u Kaštelima, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 38, 2011, 59-82.

Care Evans, A. 1994, The Sutton Hoo Ship Burial, London 1994.

Čausidis, N. 2005, Poganska religija Slavena u svjetlu ranosrednjovjekovnih materijalnih nalaza s područja Balkana, Histria Antiqua 13, 2005, 437-456.

Чаусидис, Н. 2008, Митологизираното гумно во словенската традиционална култура – II, Studia mythologica Slavica 11, 2008, 65-104.

Čović, B. 1985, Preistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, u: Zelenika, A. (ur.) 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 49-64.

[44] Škobalj 1970, 276-278. Također je N. Čausidis napravio zanimljiv korak istražujući trajanje takvoga oblika praslavenskih poganskih svetišta, u različitim izvedbama, u tradicijskoj kulturi balkanskih naroda (Чаусидис 2008, 65-104). Na moguće ostatke koji indiciraju staru slavensku vjeru i poganstvo u okolici Ljubuškog ukratko se osvrnuo i Dodig 2010, 337. Također: Oreč 1990, I., 109-134; II., 69-89.

[45] Walter 2006, 176-179.

[46] O tim položajima pisao je Goss 2009a, 261-270.

Čović, B. 1987, Srednjodalmatinska grupa, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslovenskih zemalja 5, Sarajevo 1987, str. 442-480.
Čović, B. 1988, Krehin Gradac, u: Čović, B. (ur.) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine 3, Sarajevo 1988.
Dodig, R. 2010, Perun na Pernju, Veles na Veleži, Status 14, 2010, 330-338.
Dowden, K. 2000, European Paganism. The Realities of Cult from Antiquity to the Middle Ages, London – New York 2000.
Galuška, L. 2013, Pendant with depiction of human face from Early Medieval cemetery near Hluk in Moravia, u: Kolenda, J. / Mierzwiński, A. / Mózdzioch, S. / Żygadło, L. (ur.) Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych, Wroclaw 2013, 591-598.
Giostra, C. 1998, Una fibbia "bizantina" con decorazione germanica da Luni, Quaderni del Centro Studi Lunensi, n. s. 4, 1998, 171-174.
Goss, V. P. 2009a, Hiding In: Veles the Snake in the Landscape of Medieval Slavonia, Ikon 2, 2009, 261-270.
Goss, V. P. 2009b, The Three-Header from Vaćani, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 36, 2009, 35-54.
Haseloff, G. 1973, Zum Ursprung der germanischen Thierornamentik – die spätrömische Wurzel, u: Hauck, K. (ur.) Frühmittelalterliche Studien, Berlin – New York 1973, 406-442.
Katičić, R. 2008, Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine, Zagreb 2008.
Колчин, Б. А. / Янин, В. Л. / Ямищиков, С. В. 1985, Древний Новгород – прикладное искусство и археология, Москва 1985.
Kouřil, P. (ur.) 2014, Great Moravia and the beginnings of Christianity, Brno 2014.
König, P. 2004, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und Herzegowina, Stuttgart 2004.
Lemm, T. 2004-2005, Maskendarstellungender Wikingerzeit, Offa 61/62, 2004-2005, 309-352.
Ljubić, Š. 1889, Popis arkeologičskega odjela Narodnog muzeja u Zagrebu, Zagreb 1889.
Marušić, B. 1995, Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku, u: Matijašić, R. (ur.) Monografije i katalozi Arheološkog muzeja Istre 4, Pula 1995.
Menghin, W. 1985, Die Langobarden – Archäologie und Geschichte, Stuttgart 1985.
Menghin, W. (ur.) 2007, The Merovingian Period. Europe without Borders, Berlin – München 2007.
Milošević, A. 2011, Slika "Božanskog boja" – likovni i ikonografski pogled na konjanički reljef iz Žrnovnice u Dalmaciji, u: Kropej, M. / Pleterski, A. / Nartnik, V. (ur.) Perunovo koplje, Ljubljana 2011, 17-72.
Milošević, A. 2013, Tragovi starih vjerovanja u kršćanstvu ranog srednjeg vijeka / Traces of Ancient Beliefs in Early Medieval Christianity, Dubrovnik – Split 2013.
Much, M. 1888, Der Bronzeschatz von Krehin-Gradac in der Herzegowina, Mittheilungen Der K. K. Central-commission Zur Erforschung Und Erhaltung Der Kunst-und Historischen Denkmale 11, 1888, 5-15.
Nagy, M. 2002, Synkretistische Elemente in der frühawarenzeitlichen Ornamentik. Zur Frage der awarenzeitlichen Variante des Motivs "Maske bzw. Menschengesicht zwischen zwei Tieren", Zalai múzeum 11, 2002, 153-178.
Nikić, A. 1985, Muzej franjevačkog samostana Humac (1884.–1984.), u: Zelenika, A. (ur.) 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 7-15.
Nosić, M. 1985, Humačka ploča, u: Zelenika, A. (ur.) 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 159-164.
Oreč, P. 1990, Tragovi religioznog vjerovanja i praznovjerja u imenima zemljišta (toponomastika), I. dio, Most 81-82, 1990, 109-134; II. dio, Most 83-84, 1990, 69-89.
Peković, Ž. 2010, Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura / La chiesa di S. Pietro Maggiore. La cattedrale preromanica di Ragusa e il suo arredo scultoreo, Dubrovnik – Split 2010.
Prijatelj, K. 1954, Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 3, 1954, 65-91.
Rašić, M. / Vujević, D. 1985, Revizija istraživanja „oratorija" na Špikovoj glavici u Docima kod Vitine, u: Zelenika, A. (ur.) 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 167-187.
Salin, B. 1904, Die altgermanische Thierornamentik, Stockholm 1904.
Salin, É. 1956, La civilisation mérovingienne. Vol. 1-4. partie, Paris 1956.
Седов, В. В. 1982, Восточніе славяне в VI-XIII вв, Москва 1982.
Soldo, V. 2017, Zbirka i znanje: kolekcionarstvo u Franjevačkom samostanu sv. Ante na Humcu, u: Fabijanić, T. / Glavičić, M. / Rašić, M. (ur.) Kulturno povijesna baština općine Ljubuški, Ljubuški 2017, 199-213.
Städtisches Reiss-Museum Mannheim 1996, Die Franken. Wegbereiter Europas vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben, Vol. 1-2, Mannheim – Mainz 1996.
Stigemann, Ch. / Kroker, M. / Walter, W. (ur.) 2013, Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter. Bd. II. Katalog, Paderborn 2013.
Škobalj, A. 1970, Obredne gomile, Čiovo 1970.

Schultze Dörrlamm, M. 2009, Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil 1-2, Mainz 2009.
Truhelka, Ć. 1893, Rimske iskopine u Vitini, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 4, 1893, 676-677.
Vego, M. 1956, Humačka ploča, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 11, 1956, 41-61.
Viliams, G. / Pentz, P. / Wemhof, M. (ur.) 2014, Vikings: life and legend, London 2014.
Vinski, Z. 1967, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 69, 1967, 5-98.
Vučić, J. 2004, Spomenici starokršćanske arhitektonske plastike iz Muzeja Franjevačkog samostana na Humcu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 97, 2004, 353-380.
Walter, Ph. 2006, Kršćanska mitologija. Svetkovine, obredi i mitovi srednjega vijeka, Zagreb 2006.

Sl. 1. *Impost-kapiteli iz male crkve ili oratorija u zaselku Borasi u Gornjoj Vitini* (foto: Zoran A. Alajbeg)

Sl. 2. *Nadvratnik s tvrđave u Ljubuškom* (foto: Zoran A. Alajbeg)

Sl. 3. *Obrazina na ulomku rimskog stupa s gradine Krehin Gradac* (foto: Zoran A. Alajbeg)

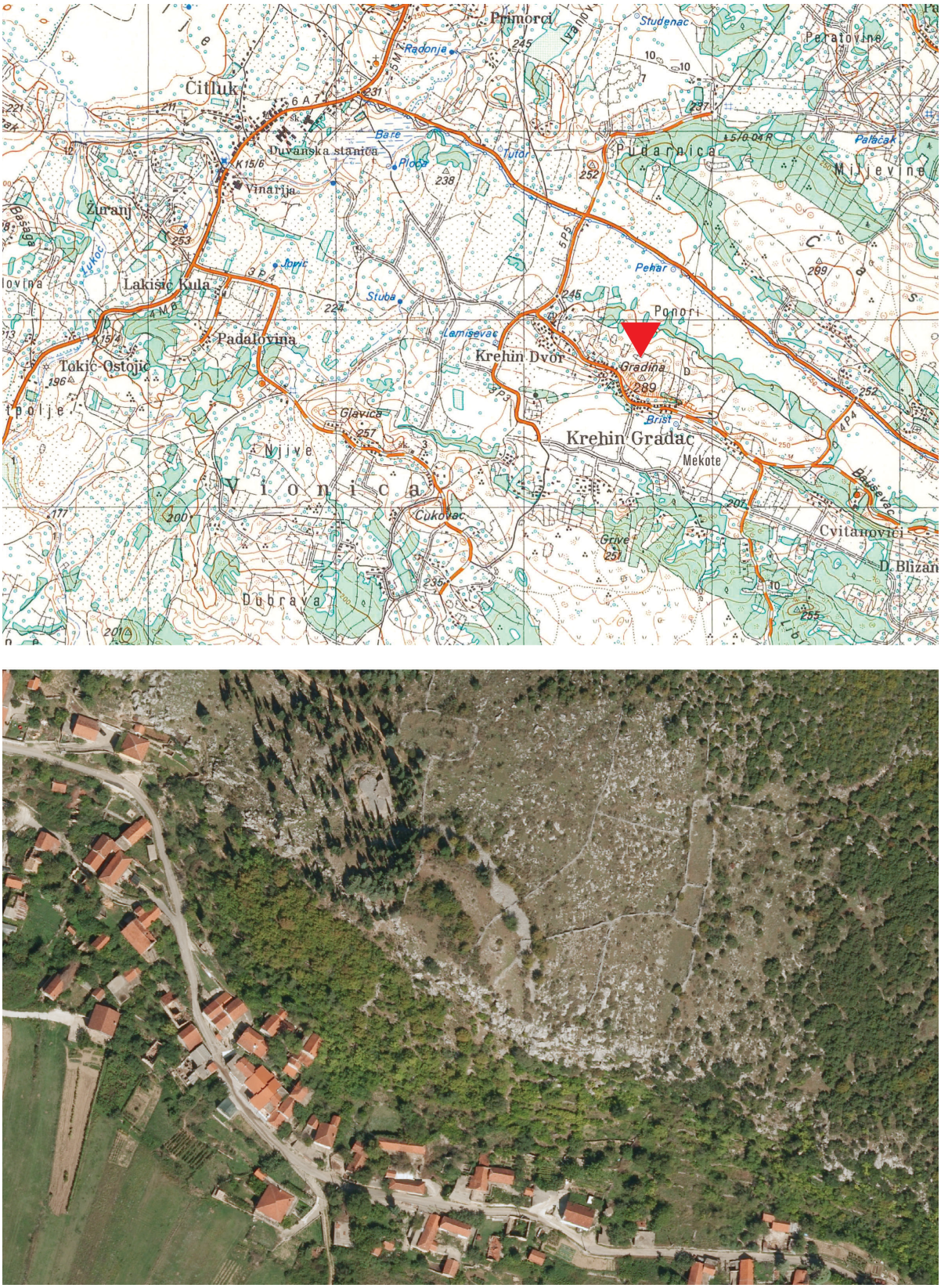

Sl. 4. *Položaj gradine Krehin Gradac*

Sl. 5. *Predmeti s ljudskim obrazinama: 1. Budakalász-Dunapart u Mađarskoj; 2. Hajdúdorog u Mađarskoj; 3. Luni u Liguriji* (prema: Milošević 2013)*; 4. Norwich u Engleskoj* (prema: Stigemann et al. 2013)*; 5. Oroszlány u Mađarskoj; 6. Gardun; 7. Karojba* (?) *u Istri* (prema: Milošević 2013)*; 8. Norwich u Engleskoj* (prema: Stigemann et al. 2013)*; 9. Aarhus; 10. Lund; 11. Bösarp; 12. Lund* (prema: Lemm 2007)*; 13. Åker u Švedskoj* (prema: Milošević 2013)

Sl. 6. *Obrazine na brončanim okovima drvenih vedrica: 1. Krefeld u Sjevernoj Rajni – Westfaliji* (prema: Städtisches Reiss-Museum Mannheim 1996)*; 2. Kyjov u Češkoj* (prema: Kouřil 2014)*; 3. Waldwisse u Francuskoj* (prema: Salin 1956)

Sl. 7. *Privjesci: 1. Privjesak s likom Peruna iz Novgoroda u Rusiji* (prema: Milošević 2013)*; 2. Privjesak s obrazinom Velesa iz Hlubočeka u Češkoj* (prema: Kouřil 2014)

Sl. 8. *Reljefni prikazi starih slavenskih božanstava: 1. Perun na reljefu iz Žrnovnice* (prema: Milošević 2013)*; 2. Svantevit / Perun na reljefu s otoka Rügen u njemačkom dijelu Pomeranije* (prema: Stigemann et al. 2013)

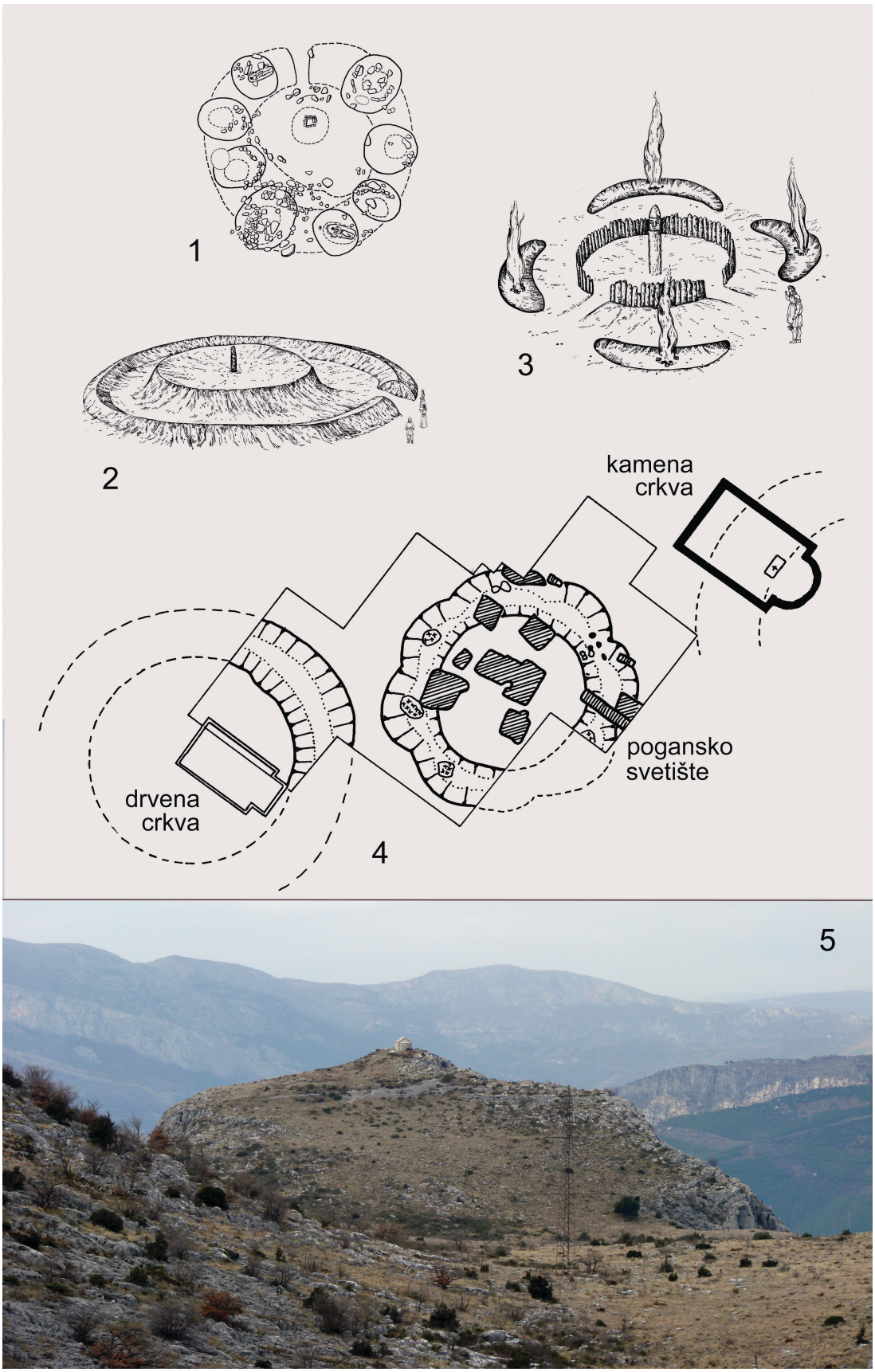

Sl. 9. *Perunova svetišta: 1. Bogit iznad rijeke Zbruč u Ukrajini; 2. Krasnogorsk u Rusiji; 3. Hodosovič u Bjelorusiji; 4. Novgorod u Rusiji; 5. Žrnovnica u Dalmaciji* (prema: Milošević 2013)

Sl. 10. *1-2. Četveroglavo božanstvo iz Vaćana kod Šibenika; 3. Reljef iz Žrnovnice* (prema: Milošević 2013)

Sl. 11. *Amorfni "kameni idol" na položaju Čun iznad Novigrada dalmatinskog* (foto: G. Mihanović)

Sl. 12. *"Pogansko svetište" iznad izvora Žrnovnice kraj Splita* (foto: A. Milošević)

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 267-274
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.131

Evanđelje Beogradske biblioteke br. 54

Lejla Nakaš
Sarajevo

Abstrakt: This essay brings together all the philological and codicological data on lost Gospel manuscript no. 54 from the Belgrade library. As a result, we can now more securely identify Bifolium from the Russian State Library no. 291 (Moscow) as part of the codex. The research for the essay was carried out as part of a project by the Academy of Arts and Sciences of Bosnia and Herzegovina (ANUBiH) to create a digital corpus of texts for a dictionary of Old Church Slavonic, which has been revived after a half-century at the instigation of Prof. Dževad Juzbašić, fellow of the academy, and Prof. Blagoje Govedarica, corresponding fellow.

Ključne riječi: Gospel of the Belgrade Library No. 54, Museum of Tver, Codicological data, Srećković Gospel

O Evanđelju br. 54 iz Stojanovićevog Kataloga Narodne biblioteke u Beogradu, izdatog 1903. godine, danas se vrlo malo zna.[1] Sudeći prema drugom registarskom broju, kojim je ovaj rukopis označen u zagradama (635), i pod pretpostavkom da je taj broj predstavljao hronološki popis svojina biblioteke, vrijeme njegovog dospijeća u Beogradsku biblioteku poklapalo bi se s vremenom koje je neposredno prethodilo stvaranju Kataloga. Stojanović nije dao podatke o ranijem vlasniku, a nije ni precizirao koji su dijelovi teksta očuvani, a koji izgubljeni. Naveo je samo da ima 136 listova, da su na listu 1ʳ stihovi Evanđelja po Mateju 23:25-28, te da "nema svršetka i mnogih listova iz sredine". Stojanović je, doduše, objavio sadržaj prve stranice prvog lista, ali ako se uzme u obzir da rukopis sadrži 21 redak, što je poznato tek iz Lavrovljevog paleografskog opisa iz 1914. godine,[2] čudno je što se na prvoj stranici nalazi manja količina teksta[3] nego u svim drugim rukopisima koji su imali takav broj redaka. Uvidom u neobičan slučaj da stranica započinje i završava punom rečenicom, dok svi ostali rukopisi ne vode o tome računa, mogu se pretpostaviti dvije stvari: (1) Stojanović započinje i prekida tamo gdje je mislio predstaviti smisaonu puninu sadržaja stranice i (2) da je na stranici postojao velik inicijal Г. Međutim, ova druga mogućnost mora se odbaciti u skladu s dosadašnjim saznanjima o iluminacijama rukopisa iz odmaklog 14. i iz 15. stoljeća.[4]

Iako je rukopis izgubljen, postoji njegov paleografski opis koji je godine 1914. objavio Lavrov. Neobično je što ni tu ništa ne piše o inicijalima, niti o bilo kakvim iluminacijama, pa se mora pretpostaviti da je Lavrov raspolagao samo jednim manjim dijelom rukopisa na kojem ukrasa nije bilo.

> Slovo а ima viseću petlju, pravilnog oblika su б i в, slovo г ima debelo stablo, pravilno je slovo д, ima dovoljno široko є s oblim zakrivljenjem gornje i donje linije, kod ж je središnja uspravna linija presječena na samoj sredini slova s uvijenim prema gore bočnim

[1] Stojanović 1903, 21.

[2] Lavrov 1914, 241 [Лавровъ, П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма. Энциклопедия славянской филологии, Выпускъ 4, Петроградъ, 1914].

[3] U Stojanovićevoj transkripciji su svega tri stiha: Mt. 23:25-28.

[4] Speranski već u prikazu Manojlovog bosanskog evanđelja 1906. godine ističe da su inicijali veličine 9-10 redaka bizantskog prototipa, te da su poznati samo starijim evanđeljima srednjojužnoslavenske redakcije (Speranski 1906, 21-22).

stranama, ʒ ima krupnu glavu i dosta nerazvijen repić, ima samo н [ne i ѣ], ima staro к čija se zavojita linija približava više sredini uspravne, obje linije slova л pišu se jednakim nagibom pera, središnji potez slova м je bez zaokrugljenja, kosa crta slova ɴ dopire u donji dio slova, kod slova о vrh je sa zaravnjenim potezom, slovo ρ je sa širokom glavicom i tankom uspravnom linijom, zaokrugljeno se piše с, kao i є, slovo т je pravilno s debelom uspravnom crtom, ligaturno оу piše se kao u Gljiferdingovom evanđelju br. 6, pri čemu je u njegovom gornjem dijelu tanka linija uvijena prema vrhu, a postoji i slovo *uk* običnog oblika – ѹ, slovo χ ima niže spuštenu tanku liniju, stubići slova ц pišu se debelim potezima, a repić mu je tanak i malen, kao i kod ш, slovo ʏ piše se s dubokim usjekom a uspravna linija mu je ponekad značajno zadebljana i presječena crticom, postoje samo ь i ы, kod ѣ nije mnogo uzdignuta ravna linija, a osim toga postoji slovo ѧ.[5]

Kako se iz izloženog opisa vidi, Lavrov ne daje napomene o pisanju ф, ѡ i ю. Moramo se zapitati da li je razlog u tome što na listovima kojima je raspolagao nije bilo tih slova. Naime, rukopis Evanđelja br. 54 ga ima, slovo ф je dvaput zasvjedočeno na prvom listu, čiji je tekst citiran u Katalogu.

O pojedinostima iz Evanđelja Beogradske biblioteke br. 54 pisao je, osim Stojanovića i Lavrova, još i Pavlović.[6] Kada daje primjere iz ovog rukopisa, on ih vadi iz stihova koji se tiču evanđeoskog teksta koji se nalaze i na Mostarskom (Belićevom) bifoliju Vrutočkog evanđelja, jer je taj bifolij centralna tema njegovog prikaza. Da je pritom Pavlović imao u rukama rukopis Beogradskog evanđelja br. 54, svjedoči numeracija koju daje u zagradama, a ona je u trenutku kada Pavlović piše, dakle godine 1921, ispisana prema stranicama, a ne prema listovima. Naime, autor navodi se stihovi Evanđelja po Marku 3:29–4:4 nalaze na stranicama rukopisa 43 (u retku 3) – 44 (u retku 7), potom i da su stihovi 8:5-26 na stranicama 68-70. Velika razlika u brojevima između citiranih dijelova Evanđelja po Marku znači da može biti govora samo o paginaciji, nikako o folijaciji.

Potpun popis Pavlovićevih primjera za Evanđelje br. 54 izgleda ovako:

Mk. 3:29, 43 r.3 ѹ вѣкы
Mk. 3:29, 43 r.4 на дх̄а ст̄аго
Mk. 3:32 рѣшє
Mk. 3:34 окрьсть стоєщєє
Mk. 3:35, 43 r.17 волоу
Mk. 4:1, 43 r.19 прн морн
Mk. 4:1, 43 r.21 вьлѣзшоу
Mk. 4:3 сѣєн
Mk. 4:3 сѣѣтн
Mk. 4:4 сѣѣшє
Mk. 4:4, 44 r.5 і r.7 ова падоу
Mk. 4:5, 44 r.9 глюбыпы
Mk. 4:6, 44 r.11-12 ѹсьшє
Mk. 4:7, 44 r.12-13 паде на зємлн ѹ тр|нѣ н ѹзнде
Mk. 8:5 рѣшє
Mk. 8:13 от. нде на онь поль
Mk. 8:14, 69 r.1 забншєє вьзетн хлѣба
Mk. 8:16 нє нмамь
Mk. 8:17 окамєнєно лн нматє срд̂є ваше
Mk. 8:17, 69 r.10 ʏѹєте
Mk. 8:19 і 20 кошьнць
Mk. 8:19, 69 r.15 ѹ
Mk. 8:20, 69 r.19 ѹзєстє
Mk. 8:22 молнше
Mk. 8:24, 70 r.6 ʏл̄вкн
Mk. 8:25, 70 r.9-10 ѿврьзоста сє
Mk. 8:25, 70 r.10 ѹзрѣ
Mk. 8:26, 70 r.11 ѹ вась
Mk. 8:26, 70 r.12 ѹнндн
Mk. 8:26, 70 r.12-13 ѹ вьсн
Mk. 8:27, 70 r.14 фнлнповн

Pavlović za Rukopis Beogradske biblioteke br. 54 procjenjuje da je iste škole kao br. 55 (Nikoljsko evanđelje) i br. 56 (Daničićevo evanđelje). On naglašava da se sigurno može reći kako Srećkovićevo evanđelje i Evanđelje br. 54 stoje u bližoj vezi sa br. 55 i br. 56.[7] Međutim, on pretpostavlja da je br. 54 mlađe od Nikoljskog i Daničićevog evanđelja i da bi moglo biti savremeno Rukopisu Radosava krstjanina ili nešto starije od njega.[8] On daje još jednu vrijednu informaciju o br. 54 kada kaže da ono u odnosu na br. 55 i br. 56 "pokazuje mnogo više veze sa Srećkovićevim evanđeljem, mada je od njega očevidno mlađe,

[5] Lavrov 1914, 241-242.
[6] Pavlović 1921.
[7] Ibid., 248.
[8] Pavlović (1921, 247) smatra da rukopis Evanđelja br. 54 pokazuje izvjesnu dekadenciju škole, te bi mogao biti savremen ili nešto stariji od rukopisa Apokalipse Radosava krstjanina. Nije precizirao na osnovu kojih primjera dolazi do tog zaključka, ali čini se da su u pitanju ortografski kriteriji poput nedostatka sistema u distribuciji slova оу i ѹ, koja imaju jednaku fonetsku vrijednost – *u*. (Ibid., 247)

	br. 54	Sreć.
Za razliku od Nik. upotrebljava se ѫ/оу, a не ю, iza palatala (str. 242).	волоу (Mk. 3:35), чѫєте (Mk. 8:17), вьлѣзшоу (Mk. 4:1)	плоуноувьшє (Mt. 27:30), бывшоу (Mt. 27:1)
Nema uočljivih pravila u pogledu bilježenja ѫ/оу/оу; digrama češća nego u Nik. (str. 243).	ова падоу (Mk. 4:4), вьлѣзшоу (Mk. 4:1), ѫсьшє (Mk. 4:6)	тоу (Mt. 27:61), хотѣхоу (Mt. 27:15), ѫбнють (Mt. 27:1)
Za razliku od Nik. upotreba poluglasa više je pokolebana (str. 243).	ѫ вась (< вь вьсь), ѫ вьсн (< вь вьсн, Mk. 8:26), кошьнць (Mk. 8:16-20)	вась градь (Mk. 1:33), на нькь (Mt. 27:25), оцать (Mt. 27:48)
Za razliku od Nik. br. 54 ima mnogo češće ѫ<вь (str. 245).	ѫ вѣкы (43 r.3), ѫсьшє (44 r.11-12, ѫ тр|нѣ н ѫзндє (44 r.12-13), ѫ (69 r.15), ѫзєстє (69 r.19), ѫзрѣ (70 r.10), ѫ вась (70 r.11), ѫнндн (70 r.12) ѫ вьсн (70 r. 12-13)	ѫнндѫ ѫ (Mt. 27:53)
Za razliku od Nik. postoji kombinacija ѣѣ (str. 244).	сѣѣтн (Mk. 4:3), сѣѣшє (Mk. 4:4)	бѣѣхоу (Mt. 27:54), андрѣѣ (Mk. 1:16), завєдѣѣ (Mk. 1:19)

a možda i s njega prepisano".[9] S obzirom na to da je Srećkovićevo evanđelje, u trenutku kada piše, njemu nedostupno,[10] do takvog zaključka mogao je doći samo na osnovu usporedbi s odlomcima Srećkovićevog evanđelja koje je godine 1902. objavio Speranski. Danas više nije moguće izvršiti usporedbe sva četiri rukopisa u poglavljima Mt. 27:1-66, Mk. 1:5-39, koje su Pavloviću bile moguće. Ipak, zahvaljujući Daničiću i Speranskom, moguće je porediti Srećkovićevo s Nikoljskim i Daničićevim evanđeljem, a takva usporedba daje rezultat da se ono bolje slaže sa Nikoljskim evanđeljem nego s Daničićevim. Imajući u vidu podatak o bliskosti Evanđelja br. 54 sa Srećkovićevim evanđeljem možemo, dakle, pretpostaviti da je po tipu predloška i Evanđelje br. 54 bliže Nikoljskom nego Daničićevom.

Iz članka Speranskog poznato je da se stihovi Evanđelja po Marku 3:29-30 u Srećkovićevom evanđelju nalaze na listu 22a,[11] s druge strane, iz Pavlovićevog članka razaznaje se da se upravo ti stihovi u Evanđelju br. 54 nalaze na stranici 43, što je zapravo isto [f. 22^{r} = p. 43]. Ovaj podatak, uz razne druge podudarnosti o kojima će još biti riječi u ovom radu, naveo me na pomisao da su br. 54 i Srećkovićevo evanđelje zapravo jedan te isti rukopis, koji je imao dvostruku numeraciju – paginaciju i folijaciju.

O položaju Evanđelja br. 54 u odnosu na Srećkovićevo, Nikoljsko i Daničićevo evanđelje može se dosta toga zaključiti na osnovu podataka koje je objavio Pavlović. A on je na osnovu svojih analiza već istaknuo kako je, s obzirom na ortografske i jezičke karakteristike, osnovano pretpostaviti da je Evanđelje br. 54 prepisano sa Srećkovićevog.

Iz Pavlovićevog prikaza doznaje se da su slova u Evanđelju br. 54 istog tipa kao u Nikoljskom i Daničićevom evanđelju, samo manje lijepa.[12] Pavlović daje također informaciju o tome kako u Nikoljskom i Daničićevom evanđelju ж ima manje razvijen gornji dio i češće je to slovo s pravim gornjim kracima nego u Evanđelju br. 54.[13] Time se potvrđuje i Lavrovljev paleografski opis slova ж u Evanđelju br. 54.[14] Pavlović također ističe da su ikavizmi najrjeđi u Daničićevom evanđelju i u Ev. br. 54,[15] a tome treba dodati činjenicu da se i pisar Srećkovićevog evanđelja dosta uspješno opire ikavizaciji.[16] Ovi podaci upućuju ne toliko na odanost pisara jeziku predloška, već prije svega na mjesto prepisivanja, ili školu.

U člancima koji se bave kataloškim opisom srednjovjekovnih bosanskih rukopisa izražena je pretpostavka da je Moskovski bifolij Ruske državne biblioteke br. 291[17] sastavni dio izgu-

[9] Ibid.

[10] Pavlović se u svojoj analizi referira na članak Speranskog iz 1902.

[11] Speranski 1902, 176.

[12] Pavlović 1921, 240.

[13] Ibid. 241.

[14] Lavrov 1914, 241.

[15] Pavlović 1921, 244.

[16] U Srećkovićevom evanđelju na nekoliko mjesta je iskonsko i ili y zamijenjeno jatom i na jednom mjestu je došlo do pojave morfološkog ikavizma – Mt. 27:41 сь кьнжьнцѣ (сь ннкьнжьцѣ), Mt. 27:60 вь гробн, нсѣчєнь бѣсть, Mt. 27:65 коустодѣю; Mk. 1:36 сь нѣмь.

[17] Broj koji je dvolistu dodijeljen u Svodnom katalogu (Svodnyj katalog 2002, 433) je 291. U kataloškom opisu bosanskih rukopisa Anice Nazor (2005, 554) navodi se sljedeća signatura: RGB, arhiv arhiepiskopa Nikona (Rožđastvenskago), kart. 14, ed.hr. 17, (291); u kataloškom popisu bosanskih crkvenoslavenskih rukopisa M. Kardaša i E. Ramić-Kunić (2018:b131) bifoliju je dodijeljena kataloška oznaka Фонд 765 К. 14. № 17, preko koje je njegove fotografije mogu-

bljenog Evanđelja br. 54. Dvolist je opisan kao bosanski, pisan bosanskim ustavom, dimenzija 19,1-19,4 x 13,5. U Katalogu biblioteke[18] je istaknuto da fragment predstavlja jedan bifolij kvaterniona. O prvom listu kaže se da je potamnio i iskrzan te da se tekst teško čita. Ovakvi podaci obično indiciraju da je bifolij već dugo odvojen od ostatka rukopisa, ali je još vjerovatnije to da je on, u dužem razdoblju koje je prethodilo njegovom osamljivanju, bio prvi sačuvani list veće cjeline rukopisa. Podaci o sadržaju teksta na stranicama podstiču da se detaljnije istraži mogućnost pripadanja bifolija nekoj drugoj cjelini, osim Evanđelju Beogradske biblioteke br. 54, za što se zapravo opredijelio Svodni katalog sravnivši tip slova s Lavrovljevim paleografskim opisom.

Određene sumnje otvaraju se, dakle, već uvidom u sadržaj teksta: paradoksalno je da tekst koji prethodi prvoj stranici Evanđelja Beogradske biblioteke br. 54, i to najmanje za jedan cijeli list, bude identificiran kao dio tog u bombardiranju 1941. stradalog rukopisa. Osim toga, nejasno je kojim bi putem jedan list Evanđelja br. 54 (Moskovski bifolij) došao u Arhiv arhiepiskopa Nikona Rožđastvenskoga. Svodni katalog piše da je arhiepiskop dobio bifolij od Совета Московской Преображенской двухкласной церковно-приходской школы u decembru 1914. List je tada, kako se vidi, iz sanktpeterburške prešao u moskovsku oblast, a da se pritom ne zna kako i kada je dospio u Rusiju.

Kolega Josip Raos pretpostavio je da bi taj iskrsli dvolist mogao biti identičan Tverskom bifoliju za kojim je bezuspješno tragala H. Kuna.[19] O Tverskom dvolistu, fragmentu Srećkovićevog evanđelja, pisao je Speranski u Katalogu Tverskog muzeja[20] i u članku o Glosama Srećkovićevog evanđelja,[21] ali ga se osamdesetih godina prošlog stoljeća ondje više nije moglo pronaći.[22]

Na prvi pogled, najimpresivniju podudarnost s opisom Srećkovićevog evanđelja predstavlja umetak ispred stiha Mt. 21:43 сего радн гл҃ю ..., koji je napisan između redaka i dijelom se proteže uspravno duž unutrašnje margine, crvenim slovima, oblikom pisma karakterističnim za 16. stoljeće – рⷱ҃ гⷴ҃ прншѣшнмь кь немѹ. O tom naknadno dodanom aprakosnom umetku, koji se ne susreće u drugim bosanskim evanđeljima, izvijestio je Speranski u članku iz 1902. godine, na str. 173. Potom, raspored i tekst naslova na Moskovskom bifoliju sasvim odgovara naslovima koje je na istом mjestu pobrojao Speranski: Mt. 21:33 н҃· о виногради, a na Tverskom dvolistu dolaze naslovi Mt. 22:2 на҃· о звании на бракь, Mt. 22:15 нв҃· о выпрошьшнхь о книосѣ, Mt. 22:23 нг҃· о садокнихь, tek potom došao bi naslov s drugog lista Moskovskog bifolija.

Pokušala sam složiti tekstualni model kvaterniona vodeći računa o kataloškoj informaciji da bifolij počinje riječima iz stiha Mt. 21:31 ѡ обою сьтворн волю оу҃ю, te da sadržaj prvog lista završava riječima iz stiha Mt. 21:44 н падн на камєи҃, a da zatim sadržaj drugog lista počinje riječima iz stiha Mt. 22:35 законоѹ҃нтєль нскоушае н҃ · н гл҃є i na verso stranici završava riječima iz stiha Mt. 23:8 єдинь бо єсть вашь ѹ҃нтєль · хⷴ҃ всн же. Odmah se vidjelo da za kontinuitet teksta između prvog i drugog lista nedostaje sadržaj Mt. 21:44–22:35. A to je upravo sadržaj Tverskog bifolija, kako ga je u dva navrata opisao Speranski – u Katalogu Tverskog muzeja izdatom 1903. godine (pod brojem 232) i u drugoj bilješci svog članka o glosama Srećkovićevog evanđelja.[23]

Moskovski bifolij, dakle, nije i ne može biti identičan s Tverskim, ali je gotovo sasvim sigurno da zajedno s njim čini sastavni dio jednog kvaterniona. Vjerovatnost je tim veća što Speranski u svom prikazu glosa Srećkovićevog evanđelja, dajući precizne podatke o tome koji su

će naći na internetu na stranici Trojicko-Sergejeve lavre, http://old.stsl.ru/manuscripts/arkhiv-arkhiepiskopa-nikona-rozhdestvenskogo/14-017.

[18] Svodny katalog RGB 2002, 433.

[19] Kuna 2008, 127.

[20] Speranski 1903.

[21] Speranski 1902. Speranski 1902. godine piše o tom u bilješci na stranici 172, a godine 1903. u Opisu (katalogu) rukopisa Tverskoga muzeja pod kataloškim brojem 232/567 (4886).

[22] Uvjerila sam se da to nije moguće ni sada. U zvaničnom odgovoru koji sam dobila od Elene Nikolaevne Efremove 10. februara 2014. godine stoji: "В указанном в Вашем письме документе, хранящемся в составе архивного фонда Калининского областного музея (Ф. Р-56. Оп. 1. Д. 118.), в списке рукописей, передаваемых в Калининский областной государственный архив, действительно значится рукопись № 232/567 (по Описанию М.Н. Сперанского). В тоже время в учетных документах хранящейся в Государственном архиве Тверской области Коллекции рукописных, старопечатных и документальных материалов (Ф. 1409): деле фонда, описи документов фонда – сведений о поступлении и постановке на учет рукописи № 232/567 не имеется."

[23] Speranski 1902, 172.

dijelovi rukopisa izgubljeni, navodi da prva sačuvana cjelina Srećkovićevog evanđelja počinje stihom Mt. 21:31 – što se poklapa s početnim stihom Moskovskog bifolija – i da ima potpun kontinuitet teksta sve do stiha Mt. 24:11. Činjenica da Tverski bifolij ima neprekinut tekst omogućava zaključak da je on četvrti, dakle posljednji list kvaterniona (f. 4 i 5), ali je na osnovu kontinuiteta teksta o kojem izvještava Speranski jasno da kvaternion, koji je u sastavu imao Moskovski kao treći bifolij (f. 3 i 6), imao još i dvije desne polovine prvih dvaju bifolija (f. 7 i 8).[24] Na tim je listovima bio nastavak teksta, od stiha Mt. 23:9, za koji znamo da ima kontinuitet do Mt. 24:11. Ako se ti stihovi rasporede s prosječnih 1100 karaktera po listu,[25] posljednji list kvarterniona (f. 8) sadržavao bi tekst Evanđelja po Mateju počevši od stiha 23:25, a to je upravo onaj dio teksta kojim je 1903. godine počinjalo Evanđelje Beogradske biblioteke br. 54.

Nije li, dakle, Evanđelje br. 54 zapravo Srećkovićevo evanđelje? Paginacija prvog i folijacija drugog posve se podudaraju kad je riječ o stihu Evanđelja po Marku 3:29. Oba imaju isti format i po 21 redak na stranici,[26] a iz podataka koje donosi Pavlović da se zaključiti kako su im i jezik i ortografija u takvoj mjeri slični da se može pretpostaviti kako je Evanđelje br. 54 prijepis sa Srećkovićevog.[27] Sitne razlike, koje su upale u oči Pavloviću, mogle su biti posljedica grešaka koje je pravio Speranski prepisujući tekst Srećkovićevog evanđelja.[28]

Protiv ove nove pretpostavke govorila bi razlika u broju listova, jer Srećkovićevo evanđelje sadrži 186 listova, a Evanđelje br. 54 136 listova. Međutim, različite greške u navođenju broja listova sasvim su moguće i već viđene. Nikoljsko evanđelje, naprimjer, u Stojanovićevom Katalogu broji 144 lista,[29] dok je iz Daničićeva izdanja tog rukopisa, kao i iz njegovog današnjeg digitaliziranog oblika Biblioteke Chester Beatty, poznato da ima 174 lista i jedan nenumerirani list na početku rukopisa s popisom poglavlja Evanđelja po Mateju.

Valjalo bi se pretpostaviti da je godine 1903, neposredno prije stvaranja kataloga i odmah nakon smrti vlasnika, Srećkovićevo evanđelje završilo u Beogradskoj biblioteci, dok je dio njegovih listova, bifoliji Tverski i Moskovski (jer Stojanović ne navodi njegov sadržaj kao prvi list) ostao kod Speranskog. U sklopu cijele ove pretpostavke samo je pod tim uvjetom bilo moguće da Pavlović usporedbom teksta Evanđelja br. 54 s tekstom koji je 1902. objavio Speranski izvede zaključak da je Evanđelje br. 54 prepisano sa Srećkovićevog evanđelja, a da pritom ne zna da poredi isto sa istim. Srećkovićevo evanđelje u tom je trenutku, kad Pavlović piše, moralo biti u biblioteci jednako kao što je bilo Nikoljsko i Daničićevo.[30] Moskovski je bifolij, vjerovatno zajedno s još jednim listom tog kvaterniona (f. 7), mogao dospjeti u moskovsku oblast kao ogledni materijal za paleografsko istraživanje Lavrova.

Speranski, svakako prije nego što je počeo pisati svoj tekst o Manojlovom bosanskom evanđelju koji je objavljen 1906. godine, listove više nema u svom posjedu. Na takav zaključak upućuje činjenica da on, i pored jasnog nastojanja da Manojlovo evanđelje usporedi sa svim dotad poznatim evanđeljima bosanske redakcije, taj rukopis poredi jedino s Daničićevim izdanjem Nikoljskog evanđelja, dok se kod paleografskih opisa oslanja na faksimile tog izdanja kad god je riječ o Evanđelju br. 56 (92).[31] Svi drugi bosan-

[24] Otkinuta lijeva polovina prvog bifolija kvaterniona (f. 1) sadržavala bi približno tekst Mt. 21:2-17, a drugog bifolija (f. 2) stihove Mt. 21:18-30 i zatim sami početak 31. stiha, riječ кон.

[25] Proračun od 1100 karaktera po listu izveden je na osnovu količine teksta na Moskovskom bifoliju.

[26] Speranski 1903, br. 232.

[27] Pavlović utvrđuje da je Evanđelje br. 54 "očevidno mlađe" od Srećkovićevog, ali i da je "možda s njega prepisano" (Pavlović 1921, 247).

[28] Podatke o tome da je Speranski ponekad griješio u transliteraciji daje Koch, usp. bilj. 2 i 22, 70.

[29] Ova Stojanovićeva greška prenosi se u svim radovima koji se bave bosanskim tekstovima, uključujući i najnovije. Tačan broj listova Nikoljskog evanđelja poznat je već od vremena pronalaska rukopisa. Danica Otašević u *Glasu Biblioteke* 12/2005 na str. 35 donosi tekst pisma Alekse Vukomanovića koje je upućeno Vuku Stefanoviću u Beč 15. januara 1855, u kome piše da Nik.ª broji 175 listova.

[30] Ponovo ističem da Pavlović u članku primjere iz ovih rukopisa citira zajedno s brojem folija na kojem se u tim rukopisima tekst nalazi. To znači da izravno gleda u rukopise.

[31] Сперанский, М. Н. *Мостарское (Манойлово) евангелие*, Русскій филологическій вѣстник, 1906. Usp. bilj. 6 na str. 6-7, bilj. 2 na str. 7, bilj. 4 na str. 15. Primjere za br. 55 (Nik.) i 56 (Dan.) Speranski donosi upućujući i na svoje *Замѣткы*, iz 1898. kao u bilješci 2 na str. 19, a iz tog izdanja jasno je da je u prošlosti imao puni uvid u Daničićevo evanđelje, jer je u njemu dao potpun paleografski opis i predstavio najbitnije

ski rukopisi s kojima izravno poredi Manojlovo evanđelje navodeći stranice i retke uglavnom su mu bili na raspolaganju u Moskvi. Mislim da mu tada više nijedan list Srećkovićevog evanđelja nije dostupan, jer bi inače poredio Manojlovo evanđelje sa Srećkovićevim, odnosno sa Evanđeljem br. 54.

Lavrov nije izložio svoj opis samo na osnovu Moskovskog bifolija, jer na njemu nema riječi koja bi mogla sadržavati slovo ѧ, tako da je moguće kako je i sljedeći list (7. list kvaterniona), koji je sadržavao to slovo, skupa s dva bifolija dospio u Rusiju najvjerovatnije posredstvom Speranskoga. Njemu je možda bio na raspolaganju list sa stihom Mt. 23:15 (ѧєоннн), u kojem se najprije pojavljuje slovo ђерv o kojem on izvještava, a to bi zapravo bilo na listu koji neposredno prethodi tekstu prve stranice Evanđelja br. 54 objavljenom u katalogu Stojanovića.

Sudeći po bilješci koju je Speranski dao u Tverskom katalogu 1903. godine, taj je bifolij "prinadležao" ostatku rukopisa, čiji je vlasnik bivši profesor Velike škole u Beogradu P. S. Srećković, iz cjeline kojega je isključen samo (?) Tverski bifolij kao dar vlasnika Tverskome muzeju.

Ovaj kratki pregled svih bibliografskih upućivanja na Evanđelje Beogradske biblioteke br. 54 rezultira zaključkom da se Moskovski bifolij slaže jednako s Lavrovljevim paleografskim opisom toga kodeksa i s kodikološkom strukturom prvog kvaterniona Srećkovićevog evanđelja. Osobito je važan podatak o slovu ꙑ s poprečnom crticom iz Lavrovljevog opisa, jer je broj rukopisa koji imaju takvo slovo ograničen, a oni koji ga imaju (usp. npr. Petr. br. 697 i Batalovo evanđelje) u svom repertoaru slova nikad ga ne kombiniraju s novijim ѫ [ꙗ], koje ima sjecište komponenata na sredini stabla – a sve to se doista nalazi i na Moskovskom bifoliju. Pavlovićeve konstatacije o Ev. br. 54 – od kojih je naročito vrijedna jedna osobito rijetka u bosanskim rukopisima odmaklog 14. stoljeća, ona o dvostruko češćem оу nego ꙋ – također imaju potvrdu u Moskovskom bifoliju. Na posljednjoj stranici Moskovskog bifolija vidljiv je u gornjem lijevom uglu tanko upisan broj 8, koji se može razumjeti kao ostatak paginacije što je označavala redoslijed stranica početka Srećkovićevog evanđelja kada su dva bifolija još uvijek bila zajedno (Mosk. 1, 2; Tver. 3, 4, 5, 6; Mosk. 7, 8). Svi ti elementi omogućavaju da se pretpostavi kako je ovdje riječ o jednom rukopisu od kojega nam je preostao samo jedan bifolij.

jezičke crte tog rukopisa navodeći primjere koji su obilježeni brojem lista i retka (Speranski 1898, 36-40).

Summary

Gospel of the Belgrade Library No. 54

This essay brings together all the philological and codicological data on lost Gospel manuscript no. 54 from the Belgrade library. As a result, we can now more securely identify Bifolium from the Russian State Library no. 291 (Moscow) as part of the codex. The research for the essay was carried out as part of a project by the Academy of Arts and Sciences of Bosnia and Herzegovina (ANUBiH) to create a digital corpus of texts for a dictionary of Old Church Slavonic, which has been revived after a half-century at the instigation of Prof. Dževad Juzbašić, fellow of the academy, and Prof. Blagoje Govedarica, corresponding fellow.

Bibliografija

Ćirković, S. M. 1982, Glose Srećkovićevog jevanđelja i učenje bosanske crkve, U: Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja: materijali od simpoziumot održan vo Skopje na 30, 31 maj i 1 juni 1978 godina, MANU / SANU / ANUBiH, Skopje 1982, 207-222.

Kardaš, M. / Ramić-Kunić, E. 2018, Katalog rukopisa bosanske crkvenoslavenske pismenosti, Kirilometodievistika 12, 2018, 117-157.

Koch, Chr. 2004, Anmerkungen zu den Glossen des bosnischen Tetraevangeliums der Sammlung Srećković, Slovo 52–53, 2004, 55-116.

Kuna, H. 1976, Jezičke karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine, Slovo 25–26, 1976, 213-230.

Lavrov, P. A. 1914, Paleografieskoe obozrěnie kirillovskago pis'ma, U: Enciklopedija slavjanskoj fiologii, 4.1, Izdanie Otděllenija russkago jazyka i slovesnosti Imp. akademii nauk, Petrograd 1914.

Nazor, A. 2005, Rukopisi Crkve bosanske, U: Šanjek, F. (ur.) Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Institut za istoriju / Hrvatski institut za povijest, Sarajevo / Zagreb 2005, 539-562.

Otašević, D. 2005, Nikoljsko jevanđelje: od originala do digitalne kopije, Glas Biblioteke 12, 2005, 33-46.
Pavlović, M. 1921, Belićevi Odlomci bosanskog jevanđelja, U: Zbornik filoloških i lingvističkih studija: A. Beliću povodom 25-godišnjice naučnog rada posvećuju njegovi prijateli i učenici, Izdaće Akad. knižare S. B. Cvijanovića, Beograd 1921, 239-248.
Speranski, M. N. 1898, Zamětki o rukopisjahъ Bělgradskihъ i Sofijskoj bibliotek, Izvěstija Istoriko-filologičeskago instituta knjazja Bezborodko vъ Něžině 14, Moskva 1898, 1-87.
Speranski, M. N. 1902, Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećković's, AslPh 24, 172-182.
Speranski, M. N. 1903, Opisanie rukopisej Tverskogo muzeja, II. dio, Izdanje Tverske naučne arhivske komisije, Tver 1903.
Speranski, M. N. 1906, Mostarskoe (Manojlovo) evangelie, separat iz Ruskij filologičeskij věstnik, Varšava 1906, 1-95.
Stojanović, Lj. 1903, Katalog Narodne biblioteke u Beogradu IV: Rukopisi i stare štampane knjige, Kraljevska srpska državna štamparija, Beograd 1903.
Turilov, A. ur. 2002, Svodnyj katalog slavjano-russkih rukopisnyh knig, hranjaščih sja v Rossii, stranah SNG i Baltii, XIV vek, Moskva 2002.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 275-284
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.132

Prve arheologinje u Bosni i Hercegovini

Aiša Softić
Sarajevo

Abstract: Paola Korošec and Ružica Bižić are some of the first women archaeologists in Bosnia-Herzegovina. Although their activity in the field of archaeology in Bosnia-Herzegovina was relatively short, they are significant as the founders of so-called women archaeology in this country. Paola Korošec was primarily interested in medieval archaeology in Bosnia-Herzegovina, while Ružica Bižić focused on prehistoric archaeology. Along with necessary biographical information, this article briefly presents the works of these two scholars related to archaeology in Bosnia-Herzegovina.

Key words: Bosnia-Herzegovina, archaeology, Paola Korošec, Ružica Bižić

Istovremeno kada početkom 19. stoljeća u svijetu započinje razvoj naučne arheologije, u Bosni i Hercegovini se javljaju začeci "domaće starinarske tradicije arheologije".[1] Tek s dolaskom austrougarske uprave i njenim naporima koji su išli k modernizaciji ove do tada najisturenije pokrajine Osmanskog carstva, započinje razvoj bosanskohercegovačke arheologije. U tom pogledu presudnu ulogu je imao Zemaljski muzej BiH. Upravo u Muzeju, a pod mentorstvom Moritza Hoernesa, profesora prahistorije na Bečkom univerzitetu, "arheologija je uskoro razvijena na nivo uporediv sa drugim arheološkim institucijama u ovom dijelu Evrope", pri čemu je presudnu ulogu imao "vrlo kompetentan personal koji su činili strani i domaći naučnici".[2] Istina, ovi drugi u nešto manjem broju.

Sve do četrdesetih godina 20. stoljeća arheologija u BiH je bila isključivo *muška* disciplina. Prva arheologinja, čije je djelovanje bilo također vezano za Zemaljski muzej BiH, kao najrespektabilniju naučnu ustanovu, čiji je jedan od najznačajnijih segmenata već od osnivanja (1888) bio rad na polju arheologije, bila je Paola Korošec (najprije kao Vračko-Korošec, zatim Korošec-Vračko i konačno Korošec).[3] Iako se u Muzeju i BiH zadržala vrlo kratko (od 1939. do 1943. te svega mjesec dana 1945. godine), Paola Korošec je dala značajan doprinos razvoju srednjovjekovne arheologije BiH, posebno kroz uticaj koji je imala na kasnije, mlađe kolege arheologe u BiH.

U Bosnu i Hercegovinu je došla zajedno sa suprugom dr. Josipom Korošecom, arheologom. U Odjeljenje za arheologiju Zemaljskog muzeja BiH primljena je 1940. godine kao kustos-pripravnik,[4] da bi već slijedeće godine bila unaprijeđena u kustosa.[5]

Drugi svjetski rat bitno je uticao na sudbinu Paole Korošec, a posebno njenog supruga Josipa. Najprije je već 1941. Josip Korošec otpremljen u logor u Njemačku, odakle je na samom kraju iste godine na molbu Muzeja pušten, pa se polovicom decembra 1941. javio na dužnost u Muzej.[6] Međutim, nepune dvije godine kasnije Paola i Josip Korošec su kao antifašisti otpušteni iz državne službe.

[1] Novaković 2015, 138.
[2] Ibid, 141.

[3] Paola Korošec rođena je 1913. u Puli. Osnovnu školu završila je u Zemunu, a gimnaziju u Beogradu. Na Beogradskom univerzitetu diplomirala je historiju umjetnosti 1938. godine, a na Filozofskom fakultetu u Ljubljani doktorirala 1968. Umrla je 2006. godine u Ljubljani.
[4] Anali 1963, 32.
[5] Ibid., 33.
[6] Ibid.

Odmah po okončanju Drugog svjetskog rata supružnici Korošec se vraćaju u Zemaljski muzej BiH – Josip Korošec preuzima prahistorijsku zbirku, a Paola se vraća na mjesto kustosa. Ali, ne zadržavaju se dugo. Krajem 1945. definitivno napuštaju Bosnu i Hercegovinu i Muzej i vraćaju se u rodnu Sloveniju. U Muzeju Ptuja Paola Korošec je radila do 1949, kada prelazi u Ljubljanu.

Polje njenog interesovanja bilo je vrlo široko i kretalo se u rasponu od prahistorije, s posebnim naglaskom na eneolit,[7] do kasnog srednjeg vijeka.

Paola Korošec je objavila svega četiri priloga koji se tiču arheološke problematike BiH.[8] Od toga, dva su objavljena četrdesetih godina 20. stoljeća, odnosno u vremenu dok je Paola Korošec bila zaposlena u Muzeju, dok su druga dva objavljena nakon što je ova arheologinja napustila Muzej i BiH.

Prvi, vrlo kratki prilog pod naslovom "La nécropole de Han-Hreša" Paola Korošec je objavila odmah po dolasku u Muzej, 1940. godine, što govori o njenom aktivnom uključivanju u rad na polju arheologije u BiH, posebno srednjovjekovne. U ranijem periodu, pogotovo austrougarskom, ovoj grani arheologije u odnosu na prahistorijsku i antičku posvećivano je znatno manje pažnje, što je bilo povezano koliko s tadašnjim trendovima u evropskoj arheologiji toliko i s austrougarskom politikom koja je nastojala da "uspori proučavanje nacionalne kulturne zaostavštine".[9]

U ovom kratkom prilogu Paola Korošec se osvrće na do tada neobrađenu srednjovjekovnu nekropolu u Han-Hreši u okolini Sarajeva. Do prve polovine 20. stoljeća, dakle u vrijeme kad P. Korošec pobliže opisuje ovu nekropolu, bilo je očuvano četrdesetak spomenika, mada autorica smatra da ih je ranije moralo biti više.[10] Autorica navodi da se na ovoj nekropoli grobovi mogu podijeliti u dvije grupe. Prvu čine oni koji su imali ili imaju još uvijek spomenike, dok su u drugoj oni koji su samo okruženi komadima prirodnog kamenja, iz čega zaključuje da su prvi "stariji ili grobovi bogatijih i zaslužnijih ličnosti, dok su drugi ili mlađi ili grobovi siromašnijeg sveta".[11] Među nadgrobnim spomenicima ističe dva koja imaju oblik kolijevke, a oba imaju s gornje strane u sredini udubljenje, koje je vjerovatno, po riječima autorice, ritualnog karaktera.[12] Ovu pretpostavku P. Korošec dijelili su i kasniji autori.[13]

Još jednu pojedinost vezanu za nekropolu u Han-Hreši P. Korošec posebno naglašava. Naime, na pobočnoj strani jednog od ovih nadgrobnih spomenika je predstava dvije ljudske figure – jedne ženske i jedne muške, koja se ne susreće ni na jednoj drugoj nekropoli. Kasnija sistematska istraživanja potvrdila su da je u ovom slučaju riječ o originalnim antropomorfnim predstavama.[14]

Zanimanje za srednjovjekovnu arheologiju BiH Paola Korošec nastavila je i u narednom radu u kojem se pozabavila ranosrednjovjekovnim nakitom iz Junuzovaca kod Bosanske Gradiške. U analizi predmeta koji su prilikom izgradnje ceste nađeni na tom području i potom dopremljeni u Zemaljski muzej BiH, Korošec je došla do zaključka da su oni greškom pohranjeni u prahistorijsku zbirku te da na osnovu izvršene datacije apsolutno potiču iz srednjeg vijeka. Posebno važan zaključak do kojeg je došla autorica jeste činjenica da svi predmeti, a riječ je o razno-

[7] Za eneolit P. Korošec se počela zanimati već na početku svoje karijere, 50-tih godina 20. stoljeća, kasnije posebno eneolit Slovenije, o čemu je 1973. objavila zasebnu studiju.

[8] Radi se o prilozima: "La nécropole de Han-Hreša", "Rano srednjovjekovni nalaz u Junuzovcima", "Srednjevjekovne nekropole Travnika" i "Rasprostranjenost slavonske kulturne grupe", koji su objavljeni u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH.

[9] Anali 1963, 8.

[10] Trideset godina kasnije Bešlagić bilježi da ista nekropola broji skoro upola manje stećaka, svega 24 (tri ploče, osam sanduka i trinaest sljemenjaka), ističući da je ranije ovdje bilo mnogo više spomenika, te da jedan sljemenjak ima dva postolja. O kontinuitetu sahranjivanja na ovom lokalitetu svjedoči činjenica da se "na jednoj strani nekropole nalaze prahistorijski tumuli, a na drugoj strani stari muslimanski nišani" (Bešlagić 1971, 174).

[11] Vračko-Korošec 1940, 47.

[12] Ibid.

[13] Tako Muhamed Hadžijahić pojavu ovih udubljenja, u literaturi poznatih kao "kamenice", smatra ne samo "bogumilskom već i staroslavenskom tradicijom". Hadžijahić navodi da su "stećci u neku ruku igrali ulogu oltara, odnosno u daljoj prošlosti paganskih obrednih gomila... Bosanski bogumili su na grobovima imali svoja molitvišta, a kamenice su mogle služiti kao mjesta za smještaj daće. Voda pak koja se skupljala u 'kamenicama' može se smatrati kao blagoslovena, pa dosljedno tome i ljekovita. Direktnih dokaza da se voda u 'kamenicama' na stećcima upotrebljavala u svrhu liječenja nema. Međutim, sam naziv 'kamenica' može se dovesti u vezu sa 'kamenicom' ('škropionica' i 'kropionica') u crkvama, čija voda u smislu Rimokatoličkog obrednika (Rituala) ima i tu funkciju da otjera bolest i povrati zdravlje." (Hadžijahić 1973, 153).

[14] Bešlagić 1971, 174.

vrsnom nakitu, u cijelosti odgovaraju bjelobrdskom tipu "koji je bio rasprostranjen po cijelom Balkanskom poluotoku dalje preko Podunavlja, Moravske i Češke na sjeveru do područja Polabskih Slavena, a na istoku sve do u Zapadnu Rusiju, dakle, po svim oblastima, gdje su Slaveni bili rasprostranjeni".[15]

U ovom radu autorica detaljno opisuje i analizira najzastupljenije vrste nakita – ogrlice, naušnice i privjeske, svrstavajući ih u odgovarajući tip, tragajući za porijeklom te bližim i daljim paralelama pojedinih nalaza.

Na spomenutom lokalitetu nađeno je najviše privjesaka, a potom slijede naušnice. Na osnovu pomne analize autorica je došla do zaključka da su pojedini tipovi naušnica iz Junuzovaca bili u upotrebi i znatno kasnije, odnosno kroz cio srednji vijek.

U Junuzovcima je nađeno dvanaest privjesaka te četiri "puceta, koja su se isto tako mogla upotrebljavati i kao privjesci nanizani na karičice".[16] Prema mišljenju autorice, svi privjesci također pripadaju bjelobrdskoj kulturi, a ono što izdvaja nalaze iz Junuzovaca jeste njihova brojnost. Naime, na drugim lokalitetima ovi arheološki nalazi su vrlo rijetki. Svi nalazi iz Junuzovaca spadaju u period između 10. i 12. stoljeća, a "tipični su za slavensku ranu srednjovjekovnu kulturu".[17]

Jedan od najvažnijih zaključaka do kojih je Paola Korošec došla analizom nalaza iz Junuzovaca jeste da su svi predmeti autohtonog, slavenskog porijekla, osim u dva slučaja, mada i u tom pogledu postoji dvojba. To se prije svega odnosi na "par naušnica sa grozdastim privjeskom, koji, ako nisu rad nekog slavenskog zanatlije, bez sumnje su iztočnog podrijetla iz Bizanta", dok se, po mišljenju autorice, porijeklo dvodjelnog privjeska sa prepletom može tražiti u Ugarskoj.[18] Sedamdeset godina kasnije Željko Tomčić je dao *novi pogled na ostavštinu ranosrednjovjekovnog groblja u Junuzovcima*, pri čemu nije propustio priliku da istakne kako je upravo Paola Korošec prva koja je "vrlo savjesno obavila arheološko vrednovanje inventara iz groblja u Junuzovcima",[19] što svakako govori u prilog njene stručnosti i kompetentnosti.

Rad Paole Korošec-Vračko o ranosrednjovjekovnim nalazima iz Junuzovaca nastao je u jednom iznimno teškom periodu – prvih godina Drugog svjetskog rata, kada je s jedne strane i sama proživljavala porodičnu dramu, a s druge, to je vrijeme u kojem je arheološki terenski rad bio u potpunosti zamro. Stoga je okretanje k već raspoloživom arheološkom materijalu pohranjenom u depoima Zemaljskog muzeja BiH bio logičan i jedini mogući izbor. Ovaj rad također svjedoči da se ni u najtežim okolnostima Paola Korošec nije odricala struke, tragajući za novim saznanjima i novom valorizacijom postojećeg arheološkog materijala.

Zanimanje za bosanskohercegovačke srednjovjekovne nadgrobne spomenika Paole Korošec za njenog kratkog boravka i rada u BiH bilo je posebno naglašeno. To je vidljivo i iz priloga koji je uslijedio 1952. godine. U središtu pažnje bile su srednjovjekovne nekropole Travnika i okoline. Dva su razloga bila presudna u odluci autorice da se pozabavi spomenutom problematikom. Prvi je proisticao iz činjenice da upravo nekropole mogu biti od presudne važnosti pri sticanju potpunije predstave o ovom dijelu BiH u srednjem vijeku s obzirom na to da je malo sačuvanih srednjovjekovnih građevina koje bi dale jasniju sliku o naseljima i njihovoj veličini, odnosno brojnosti stanovnika.[20] Kako ovim prilogom, po riječima autorice, nisu obuhvaćene "mnoge još neotkrivene nekropole", to on predstavlja tek osnovu za dalje proučavanje nekropola okoline Travnika. Upravo kroz priloge koji su uslijedili u rasponu od kraja pedesetih godina 20. stoljeća[21] pa sve do danas,[22] a odnosili su se na ove nekropole, to će se i potvrditi.

U trenutku nastanka rada Paole Korošec, izuzev groba tepčije Batala, koji je pronađen u Crkvinama kod Turbeta, nijedna nekropola okoline Travnika nije bila uopće ispitana, što je autorici otežavalo da izvrši njihovu bilo kakvu približu dataciju, posebno s obzirom na činjenicu da se većina nekropola, prema sudu autorice, upotrebljavala stoljećima.[23]

[15] Korošec-Vračko 1942, 271.
[16] Ibid., 277.
[17] Ibid., 280.
[18] Ibid.
[19] Tomčić 2012, 33.

[20] Od sačuvanih srednjovjekovnih građevina na ovom prostoru autorica navodi gradove Toričan, Škaf (Bosnić Grad), Vrbenac te neke crkve (Korošec 1952, 375).
[21] npr. Mazalić 1957.
[22] npr. Fekeža 2016.
[23] Korošec 1952, 376.

Kako bi bar donekle odredila starost promatranih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika okolice Travnika, autorica je sve spomenike podijelila u dvije grupe: u prvu bi spadali spomenici u obliku sarkofaga, sanduka i ploča, a u drugu spomenici u obliku križa, koji, kako ističe autorica, jesu mlađeg datuma, ali se ipak i na njima pojavljuje slična dekoracija kao i na starijim spomenicima u obliku sarkofaga, sanduka i ploča.[24] To svakako govori o svojevrsnom kontinuitetu u nadgrobnoj arhitekturi srednjovjekovne Bosne, bar kad je riječ o ornamentici, kao što je u nizu primjera zabilježen kontinuitet ukopavanja na istim grobnim cjelinama od srednjeg vijeka pa sve do savremenosti.

Pored toga što je prva na ovaj način i u ovom obimu predstavila srednjovjekovne nekropole u dolini Lašve, Bile, Grovnice i Rijeke, a mnoge od njih po prvi put i ubicirala, donoseći podatke do kojih je mogla doći terensko-istraživačkim radom, Paola Korošec je na više mjesta istakla odnos lokalnog stanovništva prema ovom segmentu bosanskohercegovačkog srednjovjekovnog naslijeđa. Naime, autorica bilježi da je taj odnos općenito bio nikakav, što zorno svjedoči podatak koji se odnosi na nekropolu kod Didakovih kuća: "...jedno podnožje (stećka, nap. A. S.) služi kao prag kuće, deset spomenika, odnosno njihovi fragmenti razbacani su koje kuda, oko deset ih je upotrijebljeno za krečanu, više njih je upotrijebljeno za zidanje kuća odnosno cestu",[25] dok je npr., prema pripovijedanju mještana Rankovića "veći dio spomenika" sa nekadašnjeg srednjovjekovnog groblja "uzidan u temelje crkve".[26] Drugim riječima, sve do najnovijeg vremena odnos savremenih stanovnika BiH, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, prema stećcima, kao nadgrobnim spomenicima srednjovjekovnog stanovništva BiH, bio je krajnje inferioran. Tek u kontekstu modernih izrazito nacionalnih narativa, koji su u centar postavljali pitanje *ko je u Bosni najstariji*, pa samim time kome Bosna historijski pripada, budi se i jača interes za stećke i njihovo porijeklo.

Paola Korošec je autorica samo tri rada koji se odnose na srednjovjekovnu arheologiju BiH. Međutim, to ne umanjuje njen značaj na ovom polju. Upravo je Paola Korošec skrenula pažnju na niz novih, veoma važnih detalja vezanih za srednjovjekovne nekropole, neke od njih ona je prva u bosanskohercegovačkoj nauci ubicirala i opisala i na taj način ih spasila od zaborava. Paola Korošec je od ornamentike, primarnog zanimanja njenih prethodnika, svoj fokus pomjerila dalje, pokušavajući da odgovori na niz pitanja vezanih za sam pogrebni ritual (npr. česta pojava da se već postojeći grobovi upotrebljavaju za naknadna pokopavanja, ili tragovi u vidu odvodnih kanala kod većih udubina na stećcima koji upućuju na zaključak da su se one upotrebljavale za prinošenje žrtve).

Kad je riječ o ornamentici, ona je, nasuprot svojim prethodnicima (Ćire Truhelke prvenstveno), ponudila jedno novo tumačenje koje se primarno zasnivalo na simboličnom značenju koje ima većina ili bar najčešći ornamenti na stećcima (npr. polumjesec, rozeta ili jabuka). Nasuprot simboličnim predstavama, po autoricinom mišljenju stoje predstave ili detalji koji nikako nisu iz svakidašnjeg života pokojnika (kao što su predstave turnira ili lova), već se takvim predstavama "označavalo plemenito porijeklo pokojnika" s obzirom na to da su to bila zanimanja kojima se bavilo plemstvo.[27]

Posljednji rad koji je Paola Korošec objavila u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH ticao se rasprostranjenosti slavonske kulturne grupe. Iako je ova kulturna grupa "bila vrlo rasprostranjena, bilo kao zatvorena celina bilo samo sa pojedinim elementima", problem njenog rasprostiranja, kako ističe autorica, i dalje je dosta nejasan. Pa i bez obzira na tu činjenicu, Paola Korošec smatra da se područje rasprostiranja slavonske kulturne grupe može podijeliti "u dva kruga, od kojih bi prvi predstavljao krug njenog užeg širenja, na čijim nalazištima se ona javlja kao zatvorena kulturna celina, a drugi, širi krug, u kome su obuhvaćena nalazišta sa pojedinačnim elementima bilo u sklopu neke druge kulture bilo nekog drugog kulturnog kruga".[28]

Područje koje obuhvata ovu kulturu vrlo je veliko (Austrija, Mađarska, jugoistočna Njemačka, bivša Čehoslovačka, Italija te Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora, Mađarska). Što se tiče BiH, slavonskoj kulturnoj grupi, odnosno

[24] Ibid., 377.
[25] Ibid., 382.
[26] Ibid., 388.
[27] Ibid., 395.
[28] Korošec 1963, 141.

vučedolskoj kulturi kao najizrazitijoj eneolitskoj kulturi na bosanskohercegovačkom području, pripadaju naseobine pećina Hrustovača, gradina Zecovi i Gradina nad Alihodžama (Travnik), koje su bile već istražene, zatim nalazišta s kojih su u to vrijeme poticali tek slučajno otkriveni nalazi (Bosanska Kostajnica i Gradina na Grbači). Treću grupu predstavljaju "ona nalazišta koja se nalaze na raznim uzvišenjima" ili ona koja se nalaze u špiljama i koja mogu "po svoj prilici pripadati i našem užem kulturnom krugu, i to verovatno njenoj najmlađoj fazi".[29] Kad je riječ o prostoru BiH, to su Debelo brdo i Fortica, prahistorijska gradina na Ravnim Bakijama na području Sarajeva, Gradac kod Kotorca blizu Ilidže, Gradac kod Homolja blizu Kiseljaka, Gradac kod Toplice blizu Kreševa te Crkvine u Turbetu blizu Travnika.[30]

Nakon ovog rada Paola Korošec se nije javljala s temama koje se tiču bosanskohercegovačke arheologije. Usmjerila se isključivo na problematiku koja se odnosila na slovensku arheologiju. Njeni radovi najčešće su proisticali iz vlastitog terenskog rada koji je trajao čak četiri decenije. Istraživala je primarno u Sloveniji, ali i na prostoru bivše Jugoslavije, pogotovo sa suprugom Josipom, što je prekinuto njegovom smrću 1966. godine. Da je do kraja života ostala aktivna na polju arheološke znanosti, svjedoči posljednji rad koji je Paola Korošec objavila kao devedesetogodišnjakinja 2013. godine.

Među rane arheologinje u BiH spada i Ružica Bižić (kasnije Drechsler-Bižić). Ono što povezuje Paolu Korošec i Ružicu Bižić jeste da su se obje u BiH, odnosno u Zemaljskom muzeju, gdje su započele svoj rad na polju arheologije, zadržale vrlo kratko te da su karijere nastavile izvan bosanskohercegovačkog prostora isključivo iz porodičnih razloga. Sticajem okolnosti i Korošec i Bižić su djetinstvo i mladost provele u Srbiji, a akademsko obrazovanje stekle na Beogradskom univerzitetu. Paola Korošec vratila se u Sloveniju jer je njen suprug Josip pozvan kako bi radio na razvoju slovenske arheologije, posebno Katedre za arheologiju u Ljubljani. Ružica Bižić je pak nakon udaje prešla u Hrvatsku, gdje je u zagrebačkom Arheološkom muzeju nastavila svoje bavljenje arheološkim radom.

Ružica Bižić rođena je u Bosanskoj Dubici, ali je kao šestogodišnjakinja s roditeljima preselila u Niš, gdje je završila osnovnu školu i gimnaziju. Drugi svjetski rat provela je u Beogradu. Po okončanju rata upisala je studij arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Prema njenim riječima, presudnu ulogu ne samo u dolasku u Zemaljski muzej BiH po okončanju studija već općenito u njenoj karijeri odigrao je Alojz Benac.[31] Stoga ne začuđuje da je i svoj posljednji rad "Prahistorijski nakit s kaori puževima" posvetila upravo akademiku Bencu "u znak dubokog poštovanja i iskrenog prijateljstva".[32]

U opširnom intervjuu iz 2012. godine Ružica Drechsler-Bižić posebno naglašava svoju zaljubljenost u terenski arheološki rad, koji joj je, prema vlastitom svjedočenju, bio i ostao najveći izazov i "prekrasna stvar".[33] U periodu između 1950. i 1952. godine, za vrijeme kratkog rada u Zemaljskom muzeju, učestvovala je u istraživanjima na nekoliko lokaliteta u BiH – Sanica, dolina Bile, dolina Neretve, Zecovi i Čarakovo kod Prijedora,[34] a nastavila kasnije na nizu lokaliteta u Hrvatskoj. Međutim, vrlo kratki period koji je provela u Zemaljskom muzeju BiH, baveći se problematikom iz domena bosanskohercegovačke arheologije, posvetila je isključivo obradi onih nalaza koji su već postojali u zbirkama Arheološkog odjeljenja Muzeja.

Ružica Bižić je objavila svega tri rada koji se u cijelosti tiču arheologije BiH. Prvi, dosta obiman rad, predstavlja studiju koja se odnosi na tipove prahistorijskih fibula u BiH. Iako je na svim prahistorijskim lokalitetima na prostoru BiH pronađen veliki broj fibula, koje su do studije R. Bižić bile manje-više publicirane, ipak one, ističe autorica, nisu sistematski obrađene, "mada se zna da je fibula kroz sve periode metalnog doba najvažniji elemenat za datovanje" te da je "nosilac stila u svom dobu". Stoga "sistematski pregled i proučavanje ovog predmeta dobija dvojaku važnost: s

[29] Ibid., 144.
[30] Ibid.

[31] "Kad sam bila studentica, dr. Benac je bio šef Praistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Došao je u Beograd i tražio od dr. Garašanina da mu preporuči nekog studenta koji će ići u Sarajevo i kojega će on, odnosno BiH, stipendirati. Dr. Garašanin odmah je preporučio mene, pa sam dobila veliku stipendiju i mogla sam bezbrižno studirati. Završila sam studij za četiri i pol godine." (Dautbegović 2009, 90).
[32] Drechsler-Bižić 1991, 79.
[33] Dautbegović 2009, 91.
[34] Čović 1988, I, 72.

jedne strane, bogati nalazi omogućavaju tipološku studiju i nameću problem postanka i razvoja pojedinih tipova, a iz tog neminovno proizilazi i pitanje vezivanja izvesnih oblika za određeni etnički elemenat kome ovi oblici pripadaju".[35]

Autorica je u radu pratila razvoj i tipove fibula u rasponu od ranog bronzanog doba i najjednostavnijih oblika (kakav je jednostavna dugačka igla), pa do kraja bronzanog doba i početka starijeg željeznog doba, kada se javljaju tzv. prelazni oblici fibula, ali i ono što je posebno važno – fibule koje su apsolutno lokalna varijanta, kakve su lučne fibule iz Donje Doline, koje "na luku i na kraju noge imaju malu alku na kojoj visi trouglast privesak od bronzanog lima".[36] Takvi primjerci nisu nađeni ni kod nas niti na bivšim jugoslavenskim prostorima, ali ni šire. Za neke fibule, poput čunastih, autorica je utvrdila da su bile u upotrebi vrlo dugo "počevši od rane bronze pa kroz ceo halštatski period".[37]

U starijem željeznom dobu u BiH se, kako navodi autorica, javlja "nekoliko specijalnih tipova", zapravo varijanti "već poznatih tipova iz kasno-bronzanog doba", kao što su lučne fibule koje u svom daljem razvoju mijenjaju oblik. Upravo taj novi oblik fibule poznat je kao *glasinački tip*. "Kolevkom njenog postanka smatraju se baš centralni delovi naše zemlje, naseljeni u to doba ilirskim plemenima".[38] Ove fibule javljaju se u više varijanti koje autorica detaljno opisuje. R. Bižić se posebno zadržava na porijeklu fibula na šarnir s glavom u obliku palmete i lukom na kojem su zvjezdasta plastična rebra. Za razliku od nekih arheologa koji su porijeklo ovih fibula, koje vremenski pripadaju periodu između V i III st. pr. n. e., vezivali za Grčku, Bižić ovaj tip fibula pripisuje ilirskim plemenima u BiH koji su ga razvijali "i prenosili ga dalje na istok i severo-istok u tračke oblasti, o čemu takođe postoje dokazi".[39]

Ranolatenske fibule pokazuju prodiranje jednog novog kulturnog uticaja čiji su nosioci Kelti. Ipak, "skoro svi tipovi na našem tlu ne zadržavaju svoj prvobitni oblik, nego se i dalje razvijaju u lokalne varijante, koje u isto vreme svedoče o bogatoj invenciji majstora koji rade i žive na ovom terenu".[40] Slična situacija je i sa srednjelatenskim fibulama u BiH koje, i pored novih mlađih uticaja, produžavaju i dalje u vrlo izraženoj mjeri staru halštatsku tradiciju pa se tako na "latenskim fibulama, i iz najkasnijih perioda, oseća ta tradicija i ona se ne gubi čak ni u rimsko doba".[41]

Detaljno analizirajući tipove prahistorijskih fibula s prostora BiH, Ružica Bižić je došla do zaključka da "prema razvitku fibula od kasnog bronzanog doba pa nadalje možemo tvrditi da su stanovnici ovih krajeva sve više razvijali svoju lokalnu proizvodnju i stil, mada zapažamo da se kroz celo gvozdeno doba provlači na materijalu stara tradicija gvozdenog doba. U isto vreme imamo i drugi jedan važan momenat, koji je obeležen pojavom importa. Čunaste fibule, koje se u to doba razvijaju u Italiji, ni po čemu se ne razlikuju od onih u Bosni i Hercegovini. To možemo tumačiti kao znak pojačanih trgovačkih i kulturnih veza između ilirskih plemena, koja u to doba nastanjuju ove oblasti kao i oblasti severne Italije. Razume se da postoje i lokalne radionice koje proizvode razne druge tipove, koji više ili manje podsećaju na strane uzore".[42] Na kraju, analizirane fibule pokazuju da "ilirski elemenat nije samo primao razne tipove fibula i stajao u vezi samo sa zapadno-evropskom kulturom, nego je bio u bliskoj vezi i sa plemenima u istočnim delovima Balkana, jer je na osnovu ovih analogija neosporno dokazana njihova međusobna kulturna i trgovačka veza. S druge strane opet možemo govoriti i o čisto tračkim tipovima fibula, čije nam rasprostranjenje opet govori o tome da trački elemenat nije bio kulturno jači od ilirskog. Jer dok smo s jedne strane utvrdili prodiranje ilirskog uticaja na Tračane, ne možemo navesti ni jedan primer po kojem bismo rekli, da je trački uticaj na ilirske oblasti bio recipročan".[43]

Krajem 1951. godine Ružica Bižić je iz porodičnih razloga napustila BiH, ali je i nadalje ostala zainteresirana za problematiku iz domena bosanskohercegovačke arheologije. Tako je već naredne godine u Glasniku Zemaljskog muzeja objavila rad "Grobovi u Donjoj Dolini".[44] Prilog je nastao iz želje da se detaljnije prouče grobni nalazi iz jednog od najznačajnijih prahistorijskih

[35] Bižić 1951, 281.
[36] Ibid., 283.
[37] Ibid., 285.
[38] Ibid., 286.
[39] Ibid., 290.
[40] Ibid., 291.
[41] Ibid., 294.
[42] Ibid., 297.
[43] Ibid., 296.
[44] Bižić 1952.

nalazišta kod nas te da se na osnovu onodobnih novih dostignuća na polju arheološke znanosti ovi nalazi pravilnije i potpunije datiraju.

Nakon što je autorica u radu izvršila detaljnu analizu svakog pojedinačnog groba iz Donje Doline, zaključila je da su grobovi stanovnika sojeničkih naselja i njihovih najbližih susjeda bili na gredama, kao i ispod samih kuća, da su pokojnici sahranjivani "uglavnom na tri načina: polaganjem u zemlju bez sanduka, sahranjivanjem u sanduku i spaljivanjem i stavljanjem pepela u urne koje su zatim polagane u zemlju".[45] U tom pogledu je zanimljivo da "na gredama čiji materijal pripada pretežno prvom gvozdenom dobu broj grobova sa urnama raste u odnosu na broj grobova sa skeletima", dok suprotno, broj skeletnih grobova raste u odnosu na grobove s urnama u periodu od kraja I i u početku II gvozdenog doba. Autorica je utvrdila da sahranjivanje u sanducima, kad je riječ o stanovnicima Donje Doline, nije najstarije, već je istovremeno s drugim načinima sahranjivanja, tj. prostim polaganjem u zemlju i spaljivanjem i stavljanjem pepela u urne, što je i najčešći način u periodu I gvozdenog doba, dok se "krajem i početkom II gvozdenog doba upotrebljavaju dva načina sahranjivanja: prosto polaganje u zemlju i spaljivanje. Najčešći je način sahranjivanje u zemlju".[46]

U grobovima u Donjoj Dolini nađeni su i grobni prilozi, koji su mnogo bogatiji u ženskim nego u muškim grobovima. Većinom je to nakit, posebno fibule, koje po svoj prilici nisu imale samo upotrebnu već i ukrasnu namjenu.

Zanimljivo je da u grobovima nije pronađen "strani import, nego su izgleda sami majstori u naseljima razvijali i usavršavali proizvodnju nakita i drugih potrebnih stvari", a što se može zaključiti po ostacima kalupa za livenje, kao i zemljanog posuđa u kojem se topio metal. Naročito je značajno da nalazi iz Donje Doline, pogotovo kad je riječ o keramici, bez obzira na analogije, posjeduju izražena čisto lokalna obilježja, što pokazuje da je ilirsko stanovništvo općenito, pa i ono iz Donje Doline, razvijalo "svoju kulturu samostalno".[47] Nekropola iz Donje Doline ne može, po mišljenju autorice, biti starija od "prve polovine I gvozdenog doba Srednje Evrope". To istovremeno znači da se "početak života u Donjoj Dolini ne može vezati za kraj bronzanog i početak gvozdenog doba", kako je to isticano ranije, već se ta granica mora pomjerati znatno kasnije.[48]

Na osnovu detaljne analize grobova i naročito grobnih priloga s nekropole iz Donje Doline Ružica Bižić je pokazala neobičnu važnost koju način sahranjivanja i grobni prilozi mogu imati kad je riječ o dataciji arheoloških nalazišta.

Rad pod naslovom "Novi pogled na kulturu sojeničkog naselja u Ripču" Ružice Drechsler- Bižić iz 1953. godine imao je za cilj da se na osnovu novijih istraživanja i tada novije literature izvrši revizija određenih podataka o ovom naselju i da se u skladu s tim iznesu novi pogledi te "da novo mesto kulturi sojeničkog naselja u Ripču".[49] U ovom radu autorica je analizirala kako metalne tako i keramičke nalaze, pri čemu je došla do zaključka da metalni nalazi pokazuju uglavnom sličnosti s metalnim nalazima iz Donje Doline ili Glasinca. Keramika pak iz Ripča nema nikakve analogije ne samo s onom iz Donje Doline ili s Glasnica već ni s ostalim ilirskim materijalom s područja Bosne i Hercegovine. Prema autorici, ovoj grupi tipološki i ornamentalno najbliža je kasnolužička keramika, u kojoj se kao lajtmotiv javlja tzv. lažna šnur-ornamentika. Upravo ona, uz ostalu ornamentiku, pokazuje da se naselje u Ripču može datirati u "I gvozdeno doba", a ne u kraj neolita i u bronzano doba, kako su ga datirali raniji arheolozi (Radimsky i Ćurčić).

Na osnovu analize metalnih i keramičkih nalaza iz Ripča R. Drechsler-Bižić je došla do zaključka da se u Ripču "radi o migraciji jedne ilirske grupe, koja u ove oblasti stiže nešto kasnije od nosilaca glasinačke i dolinske kulture. Ta grupa je svakako vezana za nosioce kasnije lužičke kulture, koji se javljaju u nekim oblastima naše zemlje severno od Save. Jedan deo ovih Ilira spustio se i niže, na Unu, i tako stvorio ripačko naselje i njegovu kulturu", pa se stoga Ripač može označiti kao "naselje najjužnijeg izdanka jedne velike ilirske grane, koja se u svom kretanju ovde zaustavila".[50]

Iako je, osim prve dvije godine u Zemaljskom muzeju, Ružica Drechsler-Bižić cio svoj radni vijek provela u zagrebačkom Arheološkom muze-

[45] Ibid., 224.
[46] Ibid., 225.
[47] Ibid., 226.
[48] Ibid., 227.
[49] Drechsler-Bižić 1953, 103.
[50] Ibid., 108.

ju, svoju vezu s BiH i Sarajevom nije prekidala. O tome svjedoče radovi koje je ova arheologinja objavljivala u Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja te u ediciji Praistorija jugoslovenskih zemalja, čiji je izdavač također bio Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. U ovoj ediciji objavila je priloge u dvije knjige. U IV knjizi, koja se odnosi na bronzano doba, R. Drechsler-Bižić autorica je dva priloga,[51] dok je u V knjizi – željezno doba, objavila jedan prilog.[52] Ovi prilozi pokazuju da je Ružica Drechsler-Bižić od početka svoje karijere pa nadalje bila okrenuta problematici vezanoj za kulture bronzanog i željeznog doba na prostoru bivše Jugoslavije. Posljednji prilog R. Drechsler-Bižić koji je objavila u BiH potiče iz 1991. godine.[53]

Ružica Drechsler-Bižić posebno se zanimala za Japode i njihovu kulturu, o čemu svjedoči više radova takve tematike, "stvarajući o njima jedinstvenu sliku, koja seže od početaka 11. pa sve do rimskih osvajanja u 1. st. pr. Kr.".[54] Upravo su Japodi bili jedan od bitnih činilaca trajne povezanosti Drechsler-Bižić s bosanskohercegovačkom arheologijom.

Bez obzira na to što su tek jedan vrlo kratki period živjele i djelovale u Bosni i Hercegovini, Paola Korošec i Ružica Drechsler-Bižić svakako zaslužuju posebno mjesto u historijatu ženske arheologije kod nas.

Slovenka Paola Korošec bila je prva žena koja se ranih četrdesetih godina 20. stoljeća javila u bosanskohercegovačkoj arheološkoj nauci. S druge strane, Ružica Drechsler-Bižić prva je arheologinja koja je rođena u BiH, mada je u ovoj zemlji živjela vrlo kratko – period najranijeg djetinjstva te svega nepune dvije godine po okončanju studija arheologije. Upravo te činjenice uticale su na to da ovaj rad bude posvećen spomenutim arheologinjama. Nakon Paole Korošec na polju arheologije BiH dulje od tri decenije djelovala je još jedna Slovenka – Irma Čremošnik, jedna od najznačajnijih, ako ne i najznačajnija arheologinja kod nas nakon Drugog svjetskog rata. Njen doprinos bosanskohercegovačkoj arheologiji je ogroman i prevazilazi okvire ovoga rada. Upravo od sredine prošlog stoljeća žene su sve prisutnije u bosanskohercegovačkoj arheologiji dajući ogroman doprinos različitim pitanjima vezanim za prošlost naših prostora.

Zaključak

Žene u bosanskohercegovačkoj arheologiji javiće se četrdesetih godina 20. stoljeća s dolaskom Slovenke Paole Korošec u Zemaljski muzej BiH, gdje se odmah uključila u rad na polju arheologije kod nas. Vrlo kratak period koji je provela u našoj zemlji (nepune tri godine) sigurno je jedan od razloga što je u kvantitativnom pogledu broj radova Paole Korošec koje je objavila u BiH i koji su se direktno odnosili na bosanskohercegovačku arheologiju dosta skroman. U tom pogledu P. Korošec se posebno zanimala za srednjovjekovnu problematiku, o čemu je objavila ukupno tri rada, dok se jedan odnosio na najizrazitiju eneolitsku kulturu na našim prostorima – vučedolsku.

Radovi Paole Korošec iz domena srednjovjekovne arheologije mogu se po više elemenata označiti pionirskim. Tako je ova arheologinja, koliko je poznato, prva skrenula pažnju na do tada nepoznatu nekropolu u Han-Hreši kod Sarajeva, pri čemu je na jednom stećku ove nekropole otkrila originalnu i jedinstvenu predstavu muškarca i žene te istakla da su udubljenja, koja se uočavaju na pojedinim stećcima, imala ritualnu namjenu. Paola Korošec je ispravila i pogrešku svojih prethodnika koji su nalaze iz Junuzovaca pohranili među prahistorijski materijal. Da nije bilo sistematičnosti i predanosti P. Korošec, upitno je da li bi se i kada otkrilo da je zapravo riječ o ranosrednjovjekovnom nakitu koji je značajan ne samo zbog svoje brojnosti već i autohtonog slavenskog porijekla. Korošec je također prva pristupila istraživanju nekropola okoline Travnika koje su do njenog rada bile potpuno nepoznate (s izuzetkom groba tepčije Batala).

Ružica Bižić (kasnije Drechsler-Bižić) prva je arheologinja koja je i rođena u Bosni i Hercegovini i, za razliku od svoje prethodnice, na svojevrstan način je ostala vezana za arheologiju BiH sve do okončanja svoje karijere. Zanimljivo je da je ova arheologinja prvi rad objavila upravo u BiH 1951. godine, za vrijeme kratkog rada u Zemaljskom muzeju, ali i posljednji, ravno četrdeset godina kasnije (1991). Ružicu Drechsler-Bižić naročito su zanimali Japodi. Upravo ta činjenica

[51] To su "Srednje brončano doba u Lici i Bosni" i "Japodska kulturna grupa".
[52] To je rad pod naslovom "Japodska grupa"
[53] Riječ je o radu "Prahistorijski nakit s kaori puževima"
[54] Balen-Letunić 2008, 263.

predstavljala je sponu kojom je ova arheologinja i nakon prelaska u zagrebački Arheološki muzej ostala vezana za prostor Bosne i Hercegovine i njenu arheologiju.

Paola Korošec i Ružica Drechsler-Bižić, uz Irmu Čremošnik, koja je dala ogroman doprinos bosanskohercegovačkoj arheologiji i koja stoga zaslužuje zaseban rad, mogu se označiti začetnicama tzv. ženske arheologije u BiH koja je u vremenu koje je slijedilo, naročito od pedesetih godina 20. stoljeća pa nadalje, imala niz značajnih predstavnica (poput Nade Miletić, Margite Gavrilović, Zilke Kujundžić-Vejzagić, Lidije Fekeža-Martinović). Sve one zaslužuju da im se oda dužno poštovanje i zahvalnost jer su svojim radom značajno doprinijele razvoju arheologije u Bosni i Hercegovini.

Summary

First women archeologists in Bosnia-Herzegovina

First women archeologists in Bosnia-Herzegovina appeared during the 1940s, when Paola Korošec, a Slovenian, came to the National Museum of Bosnia-Herzegovina, where she immediately became involved in the field of archeology in Bosnia. A rather modest number of scholarly articles related to archeology in Bosnia that Paola Korošec published during her career is most likely due to a very short duration of her time in our country (less than three years). P. Korošec was especially interested in the medieval period, and she published three scholarly articles on the subject. In addition, one of her articles was focused on the strongest eneolithic culture in our region - the Vučedol culture.

P. Korošec's works in medieval archeology can be characterized as pioneering for a number of reasons. This archeologist was the first to direct scholarly attention to a then unknown necropolis in Han-Hreša near Sarajevo. During her research, she discovered an original and unique representation of a man and a woman on one of the stećci in this necropolis, and she also argued that dents present on some stećci had a ritual purpose. Paola Korošec also corrected the mistakes of her predecessors who archived the material from Junuzovac as the pre-historic type of material. Had not been for Korošec's dedication and attention to detail, it is questionable whether and when it would be discovered that this material actually consists of medieval jewlery that is significant not only because of its quantity, but also because of its native Slavic origin. In addition, Korošec was the first to begin research on the necropolis near Travnik that were until then completely unknown (except for the grave of tepčija Batal).

Ružica Bižić (later Drechsler-Bižić) was the first woman archeologist born in Bosnia-Herzegovina who, unlike her predecessor, remained somewhat involved in archeology in Bosnia until the end of her scholarly career. It is interesting that this archeologist published both her first work in 1952 during her short tenure at the National Museum, and her last last work in BiH forty years later (1991). Ružica Drechsler-Bižić was especially interested in Japodi. She remained connected to Bosnia-Herzegovina and its archeology right because of her interest in this locality.

Paola Korošec and Ružica Drechsler-Bižić - together with Irma Čremošnik who gave a significant contribution to archeology in Bosnia and thus deserves a separate article - can be seen as the founders of the so-called women's archeology in BiH. In the years that followed, especially during the 1950s and onward, women's archeology in Bosnia had a number of important representatives (including Nada Miletić, Margita Gavrilović, Zilka Kujundžić-Vejzagić, and Lidija Fekeža-Martinović). All of them deserve our utmost respect and gratitude for contributing significantly to the development of the field of archeology in Bosnia-Herzegovina.

Literatura

Anali Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1938–1962, Sarajevo 1963.

Balen-Letunić, D. 2008, In memoriam Ružica Drechsler-Bižić, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 37, 2008, 261-263.

Bešlagić, Š. 1971, Stećci. Kataloško-topografski pregled, "Veselin Masleša", Sarajevo 1971.

Bižić, R. 1951, Tipovi praistorijskih fibula u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., sv. VI, 1951, 281-300.

Bižić, R. 1952, Grobovi u Donjoj Dolini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., sv. VII, 1952, 201-229.

Dautbegović, J. 2009, Ružica Drechsler-Bižić u svome domu, Razgovor vodila i snimila Jozefina Dautbegović, Informatica muzeologica, vol. 40, No. 1-2, 2009, 89-94.

Drechsler-Bižić, R. 1953, Novi pogled na kulturu sojeničkog naselja u Ripču, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., sv. VIII, 1953, 103-110.

Drechsler-Bižić, R. 1976, Porijeklo lučnih jednopetljastih fibula u Japoda, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 13, 1976, 143-151.

Drechsler-Bižić, R. 1983, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, u: Praistorija jugoslovenskih zemalja IV – bronzano doba, "Svjetlost" / ANUBiH – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 242-270.

Drechsler-Bižić, R. 1983, Japodska kulturna grupa, u: Praistorija jugoslovenskih zemalja IV – bronzano doba, "Svjetlost" / ANUBiH – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 374-389.

Drechsler-Bižić, R. 1987, Japodska grupa, u: Praistorija jugoslovenskih zemalja V – željezno doba, "Svjetlost" / ANUBiH – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 391-441.

Drechsler-Bižić, R. 1991, Prahistorijski nakit s kaori puževima, Posebna izdanja, knj. XCV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 27, ANUBiH, Sarajevo 1991, 78-88.

Dular, A. / Rogač, B. 2007, Bibliografija Paole Korošec, Arheološki vestnik 58, 2007, 446-449.

Fekeža-Martinović, L. 2016, Istraživanje srednjovjekovnog groblja na Mašetu u Fazlićima, općina Travnik, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 45, 2016, 247-265.

Čović, B. (ur.) 1988. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.

Hadžijahić, M. 1975, Predislamski elementi u kulturi bosanskih Muslimana, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 1975.

Knific, T. 2007, In memoriam Paola Korošec (1913–2006), Arheološki vestnik 58, 2007, 445-451.

Korošec-Vračko, P. 1942, Rano srednjovjekovni nalaz u Junuzovcima, Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu LIV, 1942, 271-280.

Korošec, P. 1952, Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., sv. VII, 1952, 375-407.

Mazalić, Đ. 1957, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, Naše starine, 1957, 97-118.

Novaković, P. 2015, Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.

Softić, A. 2008, Arheologija in muzeji, u: Četrta strana trikotnika. Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000, Mladinska knjiga, Ljubljana 2008, 326-333.

Tomičić, Ž. 2012, Novi pogled na ostavštinu ranosrednjovjekovnog groblja u Junuzovcima, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti 49, 2012, 29-56.

Vračko-Korošec, P. 1940, La nekropole de Han-Hreša, Glasnik Zemaljskog muzeja LII, 1940, 45-47.

Godišnjak / Jahrbuch 2019, 48: 285-286
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.133

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2019. godini

U 2019. godini Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH je i pored permanentno otežanih uslova djelovanja (nedostatak kadra i veoma sužene finansijske mogućnosti) uspio da obavi sve zadatke koji su bili planirani za ovu godinu. U prvom kvartalu 2019. godine završeno je štampanje i distribucija *Godišnjaka/Jahrbucha* br. 47 za 2018. godinu. U pripremi ovog broja, pored urednika prof. dr. Blagoja Govedarice, učestvovala je i nova Redakcija časopisa u sastavu: akademik Dževad Juzbašić, akademik Radoslav Katičić, prof. dr. Lejla Nakaš, doc. dr. Aiša Softić i dr. sci. Aladin Husić. Ovaj broj sadrži radove naučnika koji su učestvovali s referatima na međunarodnoj konferenciji PEBA (*Perspectives of Balkan Archaeology*) koja je održana u Sarajevu od 8. do 9. aprila 2016. godine u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Pored ovih priloga, objavljeni su i radovi iz oblasti arheometalurgije, filologije srednjeg vijeka, osmanistike i etnologije. U ovom *Godišnjaku* svoja su istraživanja predstavili autori iz Austrije, Bosne i Hercegovine, Njemačke, Makedonije i Srbije. Pripremu i štampanje časopisa ponovno je podržalo Evroazijsko odjeljenje Njemačkog arheološkog instituta, a značajnu pomoć pružili su Fondacija za izdavaštvo Sarajevo, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i Münchner Zentrum für antike Welten.

Nakon izdavanja *Godišnjaka* broj 47 za 2018. godinu, pristupilo se pripremi broja 48 za 2019. godinu. Prema prethodnoj odluci članova Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH i Odjeljenja humanističkih nauka ANUBiH, ovaj broj posvećen je dopisnom članu ANUBiH i dugogodišnjem uredniku *Godišnjaka/Jahrbucha* prof. dr. Blagoju Govedarici, povodom njegovog sedamdesetog rođendana. Štampanje ovoga broja *Godišnjaka* podržali su Fondacija za izdavaštvo Bosne i Hercegovine, Društvo za geologiju, geotehniku i građevinstvo GeoAvas d.o.o. i Fondacija Alexander von Humboldt. S obzirom na to da je broj posvećen prof. dr. Govedarici, uredništvo časopisa ovoga puta su preuzeli akademik Dževad Juzbašić, dr. Igor Manzura, profesor na Higher Anthropological School, Chisinau-Moldova, i mr. sci. Melisa Forić Plasto, vanjska saradnica Centra za balkanološka ispitivanja. Do kraja 2019. godine prikupljeni su svi najavljeni radovi (ukupno 18). Priloge za ovaj jubilarni broj dostavili su naučnici iz Austrije, Bosne i Hercegovine, Gruzije Hrvatske, Njemačke, Moldavije, Rumunije, Slovenije i Srbije, pa se s pravom može reći da ovaj broj Godišnjaka ima internacionalni karakter. Radovi se većinom odnose na arheologiju, posebno na prahistorijski period kojim se prof. dr. Govedarica najviše bavio, a također na lingvistiku i klasičnu historiju. Određeni su radovi posvećeni upravo istraživanjima koje je proveo prof. dr. Govedarica. Kao i u svakom svečarskom svesku ovog tipa, na početku časopisa je priložena pregledna biografija i bibliografija jubilara.

Na redovnom godišnjem sastanku članova Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH koji je održan 26. 9. 2019. godine razmotreno je ostvarenje zacrtanih zadataka, kao i plan za sljedeću godinu. U pogledu plana za narednu godinu prije svega je potenciran kontinuitet izdavanja časopisa *Godišnjaka/Jahrbucha*. Zatim je naglašena potreba češćeg održavanja konsultativnih sastanaka Centra, na kojima bi se brže i ažurnije razmatralo aktuelno stanje istraživačke koncepcije i radova. Jedan od prioriteta je i završetak rada na digitalizaciji Kartoteke prastanovnika Zapadnog Balkana, kao i Građe za rječnik crkvenoslavenskog jezika. Također je odlučeno da se preduzmu koraci za organizovanje međunarodne balkanološke konferencije koja bi trebala da se održi u saradnji s Fondacijom Alexander von Humboldt. Predloženi su i članovi Organizacionog odbora koji treba da obave dogovore s Humboldtovom fonda-

cijom i pripreme održavanje skupa: prof. dr. Blagoje Govedarica u funkciji predsjednika, mr. sci. Melisa Forić Plasto, dr. sci. Aladin Husić, prof. dr. Adnan Busuladžić, prof. dr. Adnan Kaljanac i saradnica Centra Sabina Vejzagić. Da bi Humboldtova fondacija finansijski podržala skup, potrebno je da barem 50% učesnika budu njihovi stipendisti, pa i o tome treba voditi računa prilikom definitivne odluke o temi. Planirano je da se tokom 2020. godine obave sve pripremne radnje, da bi se konferencija mogla održati u 2021. godini.

Tokom 2019. godine finalizirano je potpisivanje Sporazuma o saradnji s Institutom za arheologiju pri Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Na osnovu toga, saradnica Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH Sabina Vejzagić učestvovala je u preliminarnim (probnim) arheološkim istraživanjima na trasi autoputa Koridor V-C: dionica Nemila – Donja Gračanica, poddionica Vraca – Donja Gračanica; dionica Nemila – Donja Gračanica, poddionica Ponirak – Vraca i dionica Tarčin – Konjic, poddionica Tarčin – Ivan. Radovi iz ovog okvira obavljeni su u periodu 19. 9. do 1. 10. 2019. godine.

Prof. dr. Blagoje Govedarica je u drugoj polovini 2019. godine predložio svečano obilježavanje 140. godišnjice bosanskohercegovačke arheologije, koja se navršava 2020. godine (1880–2020). U organizaciju ove obljetnice uključeni su Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Arheološki institut pri Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu i Republički zavod za zaštitu spomenika RS. Naime, krajem marta 2020. godine navršava se 140 godina od otkrića čuvenih glasinačkih kultnih kolica, što je označilo početak razvoja bosanskohercegovačke arheologije. Planirano je da se početak manifestacije obilježi Svečanom sjednicom u Zemaljskom muzeju, zatim da se organizuju izložbe, predavanja i po mogućnosti međunarodni naučni skup koji bi bio posvećen bosanskohercegovačkoj arheologiji. Manifestacija bi trajala kroz čitavu 2020. godinu. U novembru 2019. godine, tačnije 29. novembra, održan je i konstitutivni sastanak Organizacionog odbora, na kojem su prisustvovali predstavnici iz Zemaljskog muzeja, Arheološkog instituta i prof. dr. Blagoje Govedarica ispred Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Na sastanku je određen Organizacioni odbor u sastavu: prof. dr. Adnan Kaljanac, kao predstavnik Instituta za arheologiju; dr. sci. Ana Marić, kao predstavnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, i Ljiljana Vručinić, kao predstavnica Republičkog zavoda za zaštitu spomenika RS. Dopisni član prof. dr. Blagoje Govcedarica, kao predstavnik Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, izabran je i za predsjednika Organizacionog odbora. Što se tiče međunarodnog naučnog skupa, planirano je da se on održi u oktobru 2020. godine. Upućen je dopis članovima Predsjedništva Bosne i Hercegovine s molbom za pokroviteljstvo i eventualnu finansijsku podršku ovoj manifestaciji. Inicijalna sredstva za pripremu početnih manifestacija već su obezbijeđena od strane Instituta za arheologiju.

U 2019. godini Centar je ostao bez svoja dva eminentna člana, akademika Radoslava Katičića i akademika Idriza Ajetija. Minutom šutnje odata je počast velikim naučnicima. S obzirom na to da je akademik Katičić bio i član Redakcije časopisa *Godišnjak/Jahrbuch*, predloženo je da se na njegovo mjesto izabere član Centra prof. dr. Ante Milošević, kao i prof. dr. Igor Manzura. Kolege Milošević i Manzura bi prema tome s radom u Redakciji *Godišnjaka/Jahrbucha* otpočeli od broja 49 za 2020. godinu.

Sabina Vejzagić

Adrese autora / Autorenadressen

Prof. Dr. Joni Apakidze
Deutsches Archäologisches Institut
Podbielskiallee 69-71
DE–14 195 Berlin
joni.apakidze@gmail.com

Prof. dr. Staša Babić
Filozofski fakultet u Beogradu
Odjeljenje za arheologiju
Čika Ljubina 18-20
RS–11 000 Beograd
sbabic@f.bg.ac.rs

Doc. dr. sci. Vedran Barbarić
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest umjetnosti
Poljička cesta 35
HR–21 000 Split
vedbarba@ffst.hr

Dr. sci. Martina Blečić Kavur
Univerza na primorskem
Fakulteta za humanistične študije
Titov trg 4
SL–6 000 Koper
martinabkavur@gmail.com

Aca Đorđević
Narodni muzej u Beogradu /
National Museum in Belgrade
Trg Republike 1a
RS–11000 Beograd
a.djordjevic@narodnimuzej.rs

Mr. sci. Melisa Forić Plasto
Filozofski fakultet u Sarajevu
Odsjek za historiju
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
melisa.foric@gmail.com

Prof. Dr. Mario Gavranović
OREA Abteilung Europa Institut für Orientalische
und Europäische Archäologie Österreichische
Akademie der Wissenschaften
Fleischmarkt 20
AUT–1897 Wien
Mario.Gavranovic@oeaw.ac.at

Elma Hantalašević, MA
Filozofski fakultet u Sarajevu
Katedra za arheologiju
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
elma.hantalasevic@ff.unsa.ba

Aleksandar Jašarević, MA
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA–74 000 Doboj
aleksandar.jas@gmail.com

Prof. Dr. Elke Kaiser
Institut für Prähistorische Archäologie
Freie Universität Berlin
Fabeckstraße 23-25
DE–14 195 Berlin
ekaiser@zedat.fu-berlin.de

Doc. dr. Adnan Kaljanac
Filozofski fakultet u Sarajevu
Katedra za arheologiju
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
akaljanac20@gmail.com

Dr. sci. Aleksandar Kapuran
Institut za arheologiju Beograd
Kneza Mihaila 35/IV
SR–11 000 Beograd
a.kapuran@gmail.com

Dr. sci. Branko Kirigin
Vinka Pribojevića 4
HR–21450 Hvar
branko.kirigin@st.t-com.hr

Doc. dr. Zorica Kuzmanović
Filozofski fakultet u Beogradu
Odjeljenje za arheologiju
Čika Ljubina 18-20
RS–11 000 Beograd
zkuzmano@f.bg.ac.rs

Dr. sci. Daria Ložnjak Dizdar
Institut za arheologiju u Zagrebu
Ljudevita Gaja 32
HR–10 000 Zagreb
daria-loznjak.dizdar@iarh.hr

Dr. sci. Igor Manzura
High Anthropological School University Str. Nicolae Iorga 5
MD–2029 Chişinău
igormanzura@mail.ru

Dr. sci. Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških Spomenika
S. Gunjače b.b
HR–21000 Split
ante.milosevic@st-t.com.hr

Prof. Dr. Phil. Johannes Müller
Institute of Pre and Protohistoric Archaeology
Kiel University
Johanna-Mestorf-Straße 2–6
DE–24 118 Kiel
johannes.mueller@ufg.uni-kiel.de

Prof. dr. Lejla Nakaš
Filozofski fakultet u Sarajevu
Odsjek za bosanski, srpski i hrvatski jezik
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
lejla.nakas@ff.unsa.ba

Prof. dr. Aleksandar Palavestra
Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet u Beogradu
Čika Ljubina 18–20
SR–11 000 Beograd
aleksandar.palavestra@gmail.com

Dr. sci. Petar Popović
Arheološki institut / Institute of Archaeology
Knez Mihailova 35/IV
RS–11000 Beograd
petar.popovic@gmx.com

Professor Wayne Powell
Brooklyn College of CUNY
Department of Earth and Enivromental Sciences
Bedford Avenue 2900
USA–11 210 New York
wpowell@brooklyn.cuny.edu

Dr. sci. Knut Rassmann
Deutsches Archäologisches Institut (DAI)
Römisch-Germanische Kommission (RGK)
Palmengartenstraße 10–12
DE-60 325 Frankfurt am Main
knut.rassmann@dainst.de

Prof. Dr. Eugen Sava
Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei
31 August 1989 St 121 A
MD–2 000 Chişinău
savamd2014@gmail.com

Doc. dr. Aiša Softić
Filozofski fakultet
Katedra za arheologiju
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
aisa.softic@ff.unsa.ba

Dr. sci. Mariana Sîrbu
Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei
31 August 1989 St 121 A
MD–2 000 Chişinău
sirbumary24@yahoo.com

Doc. dr. Amra Šačić
Filozofski fakultet u Sarajevu
Odsjek za historiju
Franje Račkog 1
BA–71 000 Sarajevo
amra.sacic@ff.unsa.ba

Prof. dr. Biba Teržan
Redovni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU)
Nov trg 3
SI-1000 Ljubljana
ljubinka.terzan@ff.uni-lj.si

Dr. sci. Stanislav Ţerna
High Anthropological School University
Str. Nicolae Iorga 5
MD–2029 Chişinău
ternastas@mail.ru

Dr. sci. Andreea Vornicu-Ţerna
Botoşani County Museum
Str. Unirii 15
RO–710 221 Botosani
andreea.vornicu.tf@gmail.com

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje apstrakt s ključnim riječima na engleskom jeziku, kao i obuhvatan rezime na stranim jezicima, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi također trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje.

Veličina ca. 19 x 13cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (italic).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fus note" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima. Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:
Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.
Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.
Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici: Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.
Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.
Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.
Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom "/". Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa "i dr.".

Primjer:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.
Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ";".

Primjer:
Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji "u:". Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa "ed." i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa "/".

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte ein Abstrakt mit Schlüsselwörter in englisch, sowie eine Zusammenfassung in Fremdsprachen, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden:*.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein. Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.
Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelnbildnummer.

Bsp.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.
Nummerierung der Einzelnbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.
Zitieren der Einzelnseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich "/" getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit "u. a." verwiesen.

Bsp.:
Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.
Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon ";" getrennt werden.

Bsp.:
Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht "In:". Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch "(Hrsg.)" oder "(ed.)" gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit "/" getrennt.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain an abstract with key words in english with a comprehensive summary in foreign language, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp. Foreign expressions should be cited in italic Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data. In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:
Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:
Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.
Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al.".

Example:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.
Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";"

Example:
Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given¸ between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/ ".

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden im Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit dem Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H.
Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen.
Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Otmica Evrope, prema motivu sa jedne etrurske hidrije, vjerovatno iz Caere – Cerveteri (Rim, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia) / Entführung Europas, nach der Darstellung auf einer etruskischer Hydria, wahrscheinlich aus Caere – Cerveteri (Rom, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia)

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretarka Redakcije / Sekretärin der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Narcis Pozderac

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Aufläge
500

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref